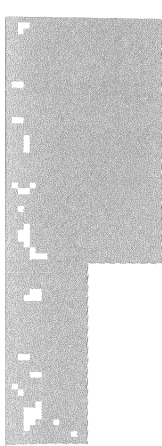




Юрій
з історії незакінченої війни
ШЕВЕЛЬОВ



Юрій Шевельов

З історії
незакінченої
війни





Випущено на замовлення
Державного комітету
телебачення
і радіомовлення України
за програмою
«Українська книга»
2015 року.

Юрій Шевельов

З історії
незакінченої війни

Упорядники
Оксана Забужко, Лариса Масенко

Київ 2015
Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»

ВИДАВНИЧА РАДА

«Бібліотеки
Шевченківського
комітету»

Олійник Б. І.
(голова
Видавничої ради)

Іванов Д. Й.
Мельник А. І.
Гуцал В. О.
Стус Д. В.
Гальченко С. А.
Стадниченко В. Я.
Костюченко В. В.
Андрієвський Л. І.
Сизоненко О. О.

*У книзі збережено правопис
автора, за винятком
окремих написань,
узгоджених із сучасними
орфографічними нормами*

Випущено на замовлення
Державного комітету
телебачення і радіомовлення
України за програмою
«Українська книга»
2015 року

У книзі вибраних есеїв і розвідок Юрія Шевельова – найвидатнішого українського гуманітарія ХХ століття, славіста зі світовим ім'ям – автор постає передусім як політичний мислитель, блискучий аналітик своєї доби. Ця збірка є хронікою вивільнення непересічної особистості з випарів найядучішої системи радянського тоталітаризму, історія особистого вибору позиції інтелектуального опору в епоху пристосуванства, поєднана з проникливим аналізом колективної долі українців в імперській системі всеохопної соціальної й національної уніфікації та державного терору.

До збірки ввійшли есеї й розвідки Ю. Шевельова, написані впродовж тривалого часу – від 1940-х років, початків його еміграційного життя на Заході, до 1990-х, коли ім'я і творчий доробок автора стали відомими в Україні. Культурологічну й політологічну тематику останніх його розвідок, опублікованих уже на батьківщині, можна загально окреслити підзаголовком одного з есеїв, хоча й присвяченого іншій країні, – «Незалежність – і що завтра?».

Видання розраховане на широке коло читачів.

© Забужко О. С., Масенко Л. Т.,
упорядкування, 2014
© Видавничий дім «Києво-
Могилянська академія», 2015

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ МИСЛИТЕЛЬ

Ідея видання цієї збірки праць Юрія Шевельова належить Оксані Забужко і Євгенові Сверстюку. Її було висловлено під час презентації двотомника «Вибраних праць» Шевельова, яким Національний університет «Києво-Могилянська академія» спільно з Видавничим домом «Києво-Могилянська академія» в грудні 2008 року вшанував 100-річчя з дня народження свого почесного професора.

У двотомнику було зібрано переважно філологічні дослідження Шевельова: перший том включав його праці з мовознавства, другий — з літературознавства і, частково, з культурології. Однак значна частина спадщини вченого, видатного енциклопедиста ХХ сторіччя, ще чекає на оприлюднення й вивчення в Україні.

Збірник, який пропонується увазі читачів, за задумом упорядників, має представити Шевельова як політичного мислителя, талановитого аналітика своєї доби. Україна, яку Шевельов залишив під час Другої світової війни, завжди залишалась у центрі наукових зацікавлень і пошуків вченого. Водночас прив'язаність до своєї колишньої батьківщини і закоріненість у її історико-культурний ґрунт поєднувались у його особі з універсальною освіченістю, засвоєнням європейської філософії й способу мислення. До своїх духовних вчителів Шевельов відносив таких мислителів, як Освальд Шпенглер, Ортега-і-Гассет, Бенедетто Кроче. З-поміж українських діячів найбільш близьким йому світоглядно був В'ячеслав Липинський, засновник державницької школи в українській новітній історіографії.

Володіючи основними західноєвропейськими і майже всіма слов'янськими мовами, Шевельов мав ґрунтовні знання з різних галузей світової культури. Це давало йому змогу застосовувати до інтерпретації літературних і, ширше, культурних явищ універсальний підхід, аналізувати їх у комплексі, вводити в контекст позалітературної дійсності — історичної і сучасної. Як зазначав сам Юрій Володимирович, він завжди намагався «знаходити поза поверхнею безлічі подій і замірів спільний знаменник, узагальнення, історичні пов'язання та історичний сенс».

Вбачаючи головну місію української еміграції у збереженні історичної пам'яті й того рівня української культури, якого вона досягла до катастрофи більшовицького завоювання, Шевельов вважав не менш важливим завдання вестернізації української культури, повернення України до європейського цивілізаційного простору, частиною якого вона колись була. Згадуючи заснування в німецьких таборах для переміщених осіб Мистецького українського руху (МУРу), організатором якого він був, Шевельов зазначав, що головною засадою діяльності об'єднаних митців було повернення до «давніх розквітів своєї культури і до Європи». Обидва напрями творчої праці, як їх бачив учений ще на самому початку своєї діяльності у вільному світі, мали здолати провінційний стан українства, на який його звели століття московського панування. Відомим гаслом Юрія Володимировича, до якого він неодноразово повертався, було «Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована!».

У поняття провінційності учений вкладав цілий психоконкомплекс, що вразив українську спільноту після провалу амбітних планів її інтелігенції, спрямованих на культурне завоювання Москви. Аналізові української інтелектуальної експансії в Московську державу в XVI—XVII ст., що зазнала поразки через комплекс зрадництва — кочубеївщину, присвячено розвідку Шевельова «Москва, Маросейка», написану в 1954 році.

«Три страшні вороги українського відродження — Москва, український провінціалізм і комплекс Кочубе-

ївщини — живуть і сьогодні. — Писав Шевельов у той час, коли в СРСР помпезно святкували 300-річчя Переяславської ради. — Запекла ненависть Михайла Драгоманова не знищила українського провінціалізму. Запекла ненависть Дмитра Донцова не знищила Москви. Запекла ненависть В'ячеслава Липинського не знищила комплексу Кочубеївщини. Сьогодні вони панують, і вони урочисто справляють ювілей Переяслава».

До головних виявів провінційності Шевельов відносив обмеженість проектів відродження України літературно-словесною концепцією, що була основою національного руху в ХІХ ст. «Політичні рухи не можуть спиратися тільки на літературну програму, — твердив Шевельов, — і державу не можна збудувати на програмі наймилозвучнішої мови з найідеальнішим правописом». У відсутності в інтелектуальній традиції українців державницької програми вчений вбачав одну з головних причин поразки у визвольних змаганнях 1917—1920 років. Не вдалося, на його думку, модернізувати літературно-словесний образ України й Донцову, програма якого була «тільки іншим убранням все тієї самої мовно-літературної України».

Свою програму відродження України Шевельов виклав в есеї «Над озером. Баварія», написаному в 1948 році. Головне завдання творчих сил української еміграції Шевельов бачив у створенні, з опертям на активізовані кращі національні традиції, своєї концепції доби. «Не мистецтво і не наука побудують Україну — а зброя і труд, політика і зброя. — Наголошував він. — Але поки політика і зброя спрямовані на ідеали провінційності, вони означають тільки марні загибелі кращих людей. І тому сьогодні слово належить мистецтву і науці».

Таким чином, здійснення великої культурницької праці з метою подолання колективного комплексу провінційності Шевельов вважав необхідною передумовою наступної реалізації державницької політичної програми.

Цей накреслений в другій половині 1940-х років культурницький проект Шевельов активно втілював в організації МУРу, що на якийсь час об'єднав еміграційні

літературні сили для збереження та реалізації творчої активності письменників, що опинились за межами батьківщини.

Теорія національно-органічного стилю, яку тоді обстоював Шевельов, виразно позначилась не лише на ідейному змістові його тогочасної есеїстики та літературної критики, а й на стилістичній манері викладу думок. Для прикладу можна навести хоча б такий фрагмент з есею «Над озером. Баварія», де автор полемізує з тезою Донцова щодо культивування «цілості у самозамкненості»:

«Не задкувати по-рабськи за часом, але, збагнувши його і спираючись на нашу величну національну традицію, відкрити в ході часу ті сили, які в схрещенні з тими традиціями дадуть високе і справді дороговказне мистецтво, які через мистецтво, через велич його досягнів сповістять оспалому людові нові скрижалі завіту: українську концепцію нашого часу».

Пізніше, після неминучого в умовах наступного розпорошення еміграції розпаду МУРу і повернення Шевельова до праці за своїм основним мовознавчим фахом, він відмовився і від своєї теорії національно-органічного стилю, і від використання піднесено-експресивної фразеології не лише в лінгвістичних, а й літературно-критичних статтях та есеях. Однак упродовж всієї своєї надзвичайно плідної філологічної й культурологічної праці в західних університетах видатний учений, керований шляхетним почуттям особливої відповідальності за долю української науки й культури в добу її цілеспрямованого брутального нищення на батьківщині, ніколи не зрадив обраному ще замолоду засадничому життєвому принципу служіння Україні.

Крім фундаментальних мовознавчих досліджень, які спростовували панівні в радянській науці концепції походження української мови, псевдотеорії про «благотворний» вплив російської мови на українську, «гармонійну» українсько-російську двомовність тощо, учений написав і низку політологічних статей і есеїв, у яких дав проникливий аналіз радянської системи, яку добре

знав із власного досвіду викладання у харківських навчальних закладах 1930-х років.

Розкриттю методів «соціальної інженерії» в радянській системі Шевельов присвятив три есеї, написані на замовлення Єжи Гедройця для паризької «Культури» — видання польської еміграції. Всі три есеї — «Четвертий Харків», «Кімната № 101» і «Захід є Захід, а Схід є Схід» — включено до цієї збірки.

У першому есеї, який у первісному варіанті мав назву «Молодь четвертого Харкова», Шевельов показує, як примусове введення єдиної ідеології і заборона інакомудства, супроводжувані системою всеохопного нагляду, шпигунства і донощицтва, проникає в усі шпарини життя, не дає людині можливості позбутися поліційного нагляду навіть у приватному житті: «У цій країні навіть любов "підшивають" під політику і обговорюють на партійних зборах». Демагогія, фальш казенних промов, знецінюючи слова й вивітрюючи з них смисл, розкладають людей, привчають їх до брехні й лицемірства: «За красивими і наскрізь скомпрометованими словами про чистоту, любов і дружбу ховається ніщо, ховається брутальність, казенщина і гидь. Так постає **нігілізм** советської молоді. Думати одне, а говорити друге. Говорити одне, а робити друге. Навіть на еміграції нас іноді вражає, як схильні брехати люди советського виховання. Часто навіть без потреби й мети».

Так ширяться у суспільстві обережність, забріханість, цинізм. На перші ролі тут виходять спритні негідники, зростає кар'єризм і нестримний егоїзм покоління, вихованого на цій системі. Атомізованим і «звуконепроникливим скляним муром взаємної недовіри обведеним», людям важко збагнути корені зла, «бо нема доступу до джерел критики, нема виходу в інші, крім офіційного, площини мислення».

Критика радянського режиму в есеях Шевельова гостра, часом нещадна. Але, пізнавши на власному досвіді психологічну складність виборсування з пут радянського виховання, вчений був переконаний, що тільки таке хірургічне проникнення в хворобу суспільного організму здатне вилікувати його від бацил советизму:

«Ніщо тепер так не потрібне цьому поколінню, як найжорстокіша, найневблаганніша критика і найглибша, найсвятіша віра. Віра в себе, віра в Україну».

Володіючи цілком конкретним, а не абстрактним знанням радянських виховних методів, Шевельов значно глибше, ніж західні советологи, розумів специфіку радянського тоталітаризму. Показовою в цьому плані є його полеміка в есеї «Кімната № 101» з відомим романом Дж. Орвелла «1984», зокрема з його зображенням системи примусового виховання, що відбувалося, як це описав Орвелл, в кімнаті 101, де кожен отримував власне покарання й перенавчання відповідно до своєї вдачі.

Шевельов дискутує в Орвеллом, доводячи хибність такого трактування виховних методів тоталітарного режиму. Методи НКВС ніколи не були індивідуальними, наголошує він. Завдання полягало в тому, щоб, навпаки, вбити індивідуальність у людині. Описуючи впровадження советської системи управління в науку і наукове середовище у 1930-х роках, учений показує, як і на цю сферу, яка за своїм характером щонайменше піддається уодностайненню, режим поширює всеохопну уніфікацію, що намагається знищити саму можливість нестандартного способу мислення, індивідуального творчого підходу до розв'язання наукових проблем.

Режим був глибоко байдужим до того, що люди думають. Головною метою радянської педагогіки було привчити людей говорити те, що треба режимові, й відповідно поводитися. «Кімнатою 101 був увесь Советський Союз, — пише Шевельов, — все для всіх було однакове, і саме це було найстрашніше».

Як літературний критик Юрій Володимирович, ясна річ, не міг не приділити уваги висвітленню згубних наслідків бруталного партійного втручання в літературний процес. Збірка містить дві його розвідки, присвячені творам української радянської літератури, а саме — романам Олеса Гончара «Голубий Дунай» і «Таврія».

Перша з них — це рецензія на «Голубий Дунай», опублікована в газеті «Час» 1947 року. Шевельов її ніколи не передруковував і не подавав до бібліографічних покажчиків (відсутня вона і в його останній найповнішій бібліографії).

Вибір другої статті — «Здобутки і втрати української літератури (з приводу роману О. Гончара "Таврія")» — не в останню чергу зумовив і той резонанс, який вона мала в письменницьких колах, передусім близьких до газети «Літературна Україна». Стаття, опублікована в США у 1976 році, стала відомою в Україні лише в 1990-х роках. Очевидно, лише тоді з нею ознайомився Олесь Гончар, різко змінивши після цього ставлення до свого колишнього вчителя (Юрій Володимирович викладав українську мову в Харківському комуністичному газетному технікумі і на філологічному факультеті Харківського університету — і там, і там у його групах навчався О. Гончар).

Очевидно, зазначена обставина спровокувала появу низки випадів проти Шевельова в «Літературній Україні», як і кількаразове відхилення його кандидатури на здобуття Шевченківської премії, поки головою комітету з присудження премії був О. Гончар.

Водночас стаття, що спричинилась до такого виру інсинуацій, лишається невідомою широким читацьким колам. Колишня редколегія тієї ж «Літературної України» в дусі «кращих» радянських традицій не вважала за потрібне ознайомити публіку з її змістом.

Натомість упорядники цієї збірки праць Шевельова переконані, що його статті про Гончареву «Таврію» — це блискучий взірєць критики, яка керується «принципом вгляду», який Юрій Володимирович сформулював у своїй статті «Два стилі літературної критики», протиставивши його «принципові нагляду», властивого радянському літературознавству й критиці.

На прикладі Гончарєвого роману Шевельов показав, як відсутність творчої свободи, суворі цензурні заборони й обмеження позбавляли твори, опубліковані в УРСР, мистецької вартості навіть тоді, коли їх

авторами були письменники, наділені, як Олесь Гончар, талантом.

З відтвореного в соцреалістичній літературі світу були вилучені цілі шари людських почувань, що ж до думок, то з ними справа стояла ще гірше. У такій літературі «жадних філософських проблем не існує, жадних дискусій не буває», вона «безмежно звужує світ свого читача, духовно розкладає його, перетворює на автомат, що виконує чужу волю». Все це, підсумовував критик, разом із вилученням з літературного процесу кращих творів 1920-х років, призвело до занепаду літературної майстерності в УРСР і «величезного розінтелігентнення» української літератури.

Подібні процеси відбувались і в дотичній до красного письменства сфері літературознавства і критики. Знецінення критеріїв інтерпретації художніх текстів, у тім числі класичних, примітивізація й «рівняння на нижчого» лишаються характерними рисами й пострадянського літературознавства, як це показав Шевельов у розвідці «Новітня Одиссея: можливості і обмеження», в якій він розглянув присвячене Шевченкові тритомне дослідження російськомовного письменника Леоніда Большакова «Быль о Тарасе», опубліковане 1993 року в Оренбурзі.

«Советськість — тяжка хвороба, — зазначав Шевельов у цій статті, — для багатьох, може, невилгойна. (У слабкій формі я теж колись перехворів був на неї.)».

Як свого часу Євген Маланюк передрікав, що недуга малоросійства ще довго буде «грізним мemento» для української державності, так і Юрій Шевельов краще за будь-кого бачив, що хвороба советськості, яка доглибно деформувала людську свідомість і людські стосунки за часи комуністичного правління, становитиме загрозу здобутій у 1991 році державній незалежності.

Нині, з відстані двадцятьох років, цікаво прочитати його міркування з приводу політичних змін, які відбувалися в Радянській імперії перед її крахом, у часи горбачовської «перебудови». Свої оцінки тогочасних подій учений оприлюднив на річній науковій конференції в

Іллінойському університеті в Урбані в червні 1989 року й опублікував у журналі «Сучасність».

Шевельов не зробив певних прогнозів щодо майбутнього розвитку тогочасних подій. Як він сам зазначав, його міркування містили більше запитань, ніж відповідей. Однак запитання, поставлені видатним інтелектуалом, були вельми промовистими. Ось лише деякі з них: Як побудувати демократію з тоталітаризму серед мертвих душ? Як побудувати демократію в країні, де відсутня традиція законності, а в мові навіть не сформульовано поняття *privacy*, що окреслює межі закону? Як побудувати демократію в країні, де панівними стали дві лінії поведінки — «або пер-г'юнтівське "обійди по кривій", не ставай на прю, або примітивне урвительство й безпросвітний цинізм»?

Завершуючи статтю, Шевельов писав: «Безпрецедентність походу в напрямі демократизації споруди візантійського спадку, кількість противників демократизації серед провідних кадрів імперської верхівки, а особливо і найбільше міра виїденості людської душі... — усе це змушує ставитися до можливості демократизації імперії з крайньою обережністю».

На жаль, нинішній політичний розвиток Росії підтвердив скептичний прогноз українського мислителя.

Не мав Шевельов ілюзій і щодо швидкого досягнення успіхів у побудові суверенної Української держави, надто довго перебувала Україна «у затінку сови-них крил», які простерла над нею неосяжна захланна імперія.

Народження нових структур на руїнах імперії відбувається тяжко і болісно. «Розпадаються *форми*, а не знати, чи з того постануть *реформи*. — Зазначав Шевельов 1993 року в передмові до поетичної збірки Оксани Забужко «Автостоп». — ...Ми пишаємося, що революція наша відбувалася безкровно. Але, коли ніхто не стріляє і не вбиває, кровоточать душі і споруди. Оркестра нової ери тільки різноголосо наструюється, але ноти її старі, а треба було б грати інакше, навпаки, задом наперед, а цього вона не вміє».

І все ж у візіях майбутнього, як його бачив Шевельов, прозирає світло надії. Оцінюючи появу книжки молодшої поетки як заявку на нове слово в українській поезії, він додає: заявку «на переворот, і, може, не тільки в слові».

І в цьому лаконічному завершенні звучить сподівання. Сподівання на постання України в світі. Тієї України, яку він колись вимріяв над озером в Баварії. України, що вже ніколи не буде «островом серед суходолів — припонтійських і тучних, але що з того», а стане «осередком двох материків».

Така Україна, додамо ми, навечно впише ім'я Юрія Шевельова в пантеон Великих Українців.

Лариса МАСЕНКО

ПОСЛІДОВНИЙ У ПРАВДІ

На столітній ювілей Юрія Шевельова 22 грудня 2008 року зібралася велика аудиторія в Конгрегаційній залі Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Ким є для них Шевельов, лінгвіст, літературознавець, культуролог, чиє ім'я в пристойному контексті стали згадувати в Україні лише після падіння ССРСР?

Чому до нього була така холодна ненависть режиму, який цікавився все-таки більше ідеологією, а не лінгвістикою?

Чому проти Юрія Шевельова діяли советські спецслужби в особах титулованих мовознавців — академіка І. Білодіда і славіста Р. Якобсона? Чи не простіше їм було приголубити, задобрити і зробити Шевельова приятелем ССРСР? Адже до війни він був начебто лояльним, «радянським мовознавцем», доцентом, навіть не репресованим.

Навіщо здалося кагебістам збирати на лінгвіста компромат і запускати фальшиві чутки про його «колябораціонізм», коли насправді він надрукував в українській газеті лише кілька статей, і то про поетів, а потім у 1944 році виїхав на Захід разом із тисячами втікачів від сталінського раю? Чому така велика увага большевиків до Юрія Шевельова?

Тут мимоволі напрошується приклад Олега Ольжича. Навіщо було гестапівцям уже перед відступом полювати за членом проводу ОУН, коли ясно було, що завтра прийдуть большевики, і хай вони мають клопіт з українськими націоналістами.

Але німецька розвідка мала інформацію, що Ольжич є тією особою, через яку українське підпілля може вийти на зв'язок з європейським рухом опору, тобто прорвати інформаційну блокаду, створену зусиллями НКВД і ГЕСТАПО.

Шевельов не був політичною фігурою, але він став близько до американської університетської славістики, густо обснованої советською агентурою і перетвореної на центри русистики.

Оскільки його концепція про походження української мови безпосередньо зі спільнослов'янської (час розпаду якої — VI—VII ст. н. е.), ні його особистість не піддавалися використанню в ідеологічних цілях, то залишалося його здискредитувати. Відомо, що тут советські спеціалісти були неперевершеними, і їхні методи діяли так само і за чордоном.

У змаганні із системою лжі і безчестя виробився чіткий і безкомпромісний стиль науковця і літератора Юрія Шевельова. А стиль — то людина. Для одних та людина була дуже лагідною, для інших — твердою і суворою, а для більшості — високим інтелектуалом, постаттю Першого ряду. Сам Юрій Володимирович жартома признавався, що йому завжди випадали другі ролі...

У його житті була горда Верховина: в три післявоєнні роки він будував «МУР» (Мистецький український рух). «Я жив ідеєю створити творчу атмосферу навколо письменників, вирвати таланти з мряковиння життя серед обивателів, збудувати палац духу, новий і звужений варіант Платонові республіки митців розуму і хисту, закласти підвалини для появи кінець кінцем видатних творів слова. У дальшому мені ввижалося ширше об'єднання митців...

Ми опинилися на чужині, програли — не гравши — політичні ставки. Якщо не могло бути батьківщини на географічній мапі, ми могли збудувати батьківщину в наших душах. Літературні, мистецькі твори, що постають з нашого об'єднання, будитимуть душі, свої й чужі. Пововна будова України почнеться з таких творів».

Прошу звернути увагу на два моменти будови:

- 1) будівництво радянської України не бралось до уваги, бо що збудують раби на фундаменті лжі?..
- 2) поновна будова України передбачала перегляд старого реквізиту.

Те останнє спонукало до написання антидонцовської статті «Донцов ховає Донцова». Якщо прощання з Хвильовим («Літ Ікара») було трохи спогадом ностальгійним, то з живим Дмитром Донцовим була іскриста конфронтація і боротьба проти методу. Треба визнати, що в міжвоєнному часі Дмитро Донцов був не просто чільним публіцистом, а володарем дум цілого покоління, що підіймалося до нерівної боротьби за волю — проти двох світових потуг.

Однак ми святкуємо ювілей Юрія Шевельова не стільки за його діяльність сорокових років, як за його послідовність у боротьбі за утвердження правди і дискомфортних принципів, за які треба платити. Полеміка з Д. Донцовим була обстоюванням чесних правил дискусії та коректних понять і термінів, якими слугуємось у дискусії. Шевельов аргументовано виводив український націоналізм на легітимне поле європейської демократії.

Якщо усі ці заходи перенести в атмосферу 90-х років, то треба зрозуміти привітання Ю. Шевельова після першого приїзду в Україну: «Дорогі друзі, шановні вороги». Він приїхав не для примирення правди і лжі, не для підтримки соцреалізму, що перейшов на позиції «державотворення». Метастазами догідливої лжі і фальшу охоплені всі сфери діяльності живучого совка епохи посткомунізму.

Вислів Юрія Шевельова про радянську псевдолітературу на прикладі «Тронки» Олеся Гончара багато людей повторювали як афоризм. Але правда прошуміла, а віз у болоті. Пам'ятники ленінам — постишевим стоять не самотньо. На полицях книгарень і навіть у підручниках стоять їхні підпори. «Шановні вороги» змінили свою риторику, але залишилися глухими до правди.

Пущено димову завісу про давній конфлікт О. Гончара і Ю. Шевельова. Іван Драч навіть фабулу розробив навколо якоїсь записки, яку молодий студент Олесь,

опинившись у таборі для військовополонених, передав своєму професорові Шевельову з проханням допомоги. Професор не допоміг, і ось, мовляв, після півстоліття О. Гончар допитується: «Записочку отримували?».

Може бути тисяча розгадок навколо тієї голки в киці сіна. І перша: хто такий для окупантів Шевельов, навіть коли б він отримав записку? Чи одну записку SOS отримував сам Олесь Гончар, будучи і членом ЦК КПУ, і депутатом, і Головою Спілки? А чи багатьом зміг допомогти при всьому бажанні?

І ніхто на нього не скаржиться, усі розуміють, що він чоловік добрий, але в тій проклятій партії, до якої він належав, можна шкодити, а не можна допомагати.

Пригадую свою розмову з Ю. Шевельовим:

- Сьогодні йду до Олесь Гончара.
- Ви так кажете, наче йдете до цитаделі соцреалізму.
- Ні, маю запрошення, і я маю до нього симпатію.
- Це не дивує мене, бо й сам я був не те щоб апологетом, але напевно захисником «Собору» Гончара.

Він справді любив Олесь Гончара. Але при цьому не міг відмовитись від свого ставлення до соцреалізму і від своїх думок про гріх змішувати праведне з грішним.

Мабуть, там, при зустрічі, була розмова про записочку, але не було розмови про цілі томи суміші, якої Шевельов не здатен перетравити!!!

Можна було б не говорити про це, якби йшлося про одного письменника. А йдеться ж про легіон, про яких пісенька: «Каким ты был, таким ты и остался».

Вони залишилися носіями навіть не комуністичних переконань, а носіями вірусів лукавства, напівправди, лакомства нещасного. Люди без духовних цінностей, вони з легкістю дикунів розмінюють правду і святиню на ласощі сезону.

Олесь Гончара любили як людину важкої долі: він служив, але при цьому зберігав любов до Собору, споганеного браконьєрами. А вони, нащадки лободи, задекоровані українськими атрибутами, горою за відновлення Собору, але неодмінно з рестораном, і за державну незалежність, тільки при гарантуванні «аль-

тернативної позиції» для шулерів, ксенофобів, христопродавців і невпійманих злодіїв.

Юрій Шевельов був і є для них чужим. Його доводиться визнавати, бо він має визнання в науковому світі. Але ж ті немиті коляборанти звідусіль засипають його своїм сміттям, та все з кошика таємної агентури Яковсона. Щоб очиститись, він признався навіть у тому, що написав вірша про похід німецьких військ на схід, але редактор «Нової України» М. М. Оглоблин повернув вірша, бо, мовляв, газета українська і нема причин, щоб вона оспівувала німців. Цієї правди ніхто ж не знав, крім автора сповіді...

Але правда і щирість їх найменше цікавить. Вони грають на іншому полі, де «к добру и злу постыдно равнодушны» запивають акт продажности шампанським і сміються над «національно заклопотаними».

Як витворився протягом 3–4 поколінь тип морального мутанта, байдужого до долі свого народу та його святинь, то окреме питання. Фактом є те, що чоловік великої порядности і наукової чесности повернувся після 50-річного вигнання, і велика зала вчорашнього музею Леніна встала, і звичні до одностайности мутанти теж встали. Думали: освоїться, адаптується і примириться з нами такими, які ми є — нас же більшість!

Але чомусь та більшість занепокоєна присутністю чужого, що не приймає нечесної гри і напівправди коляборантів, що запобігливо служили антинародному режимові і не соромилися того, бо «таке було життя». І чомусь вони знов і знов блудливо говорять про його «колябораціонізм», знаючи, що під час заміни Сталіна Гітлером у Харкові він надрукував кілька статей, літературних речей, які й зараз можна було б передрукувати без сорому...

Словом, не приймає Юрій Шевельов рабського духу посткомуністичного. А багатьом він тим і цікавий, що не приймає, при цьому він незвично послідовний. Мова українська у нього чиста, добірна — в стилі кінця 20-х років — і зовсім вільна від русизмів і американізмів. Його виступ, записаний чернівецьким телебаченням у 1998 році, можна слухати і слухати задля звучання

самої мови. Чи був Юрій Шевельов релігійною людиною? Очевидно, молодий науковець з Харкова в 20–30-ті роки не міг бути релігійним. Потім американське наукове середовище цьому також не сприяло. Але коли читаєш його твори, відчуваєш ту культуру почуттів, той стиль мислення, ту справжність, яка може виробитися лише в людини, вихованої на євангельських текстах, на добрій музиці і високому мистецтві. Про Шевченкову релігійність Шевельов говорить через зіставлення його поетичних образів з образом «Розп'яття» на полотні Миколи Ге, митця української традиції. Зацікавило дослідника і те, що в Шевченковій поезії слова *Україна*, *український* вжито 269 разів, а варіанти слова *Бог* — 1281 раз. Напевне можна сказати, що він пише в стилі релігійної людини, яка не розмінює правди на правдоподібність.

Пригадую, під час першого приїзду до Києва Юрій Володимирович, який усе заздалегідь обдумував, попросив мене повести його до трьох могил. Ми поклонилися могилі Лесі Українки. Потім — могилі Василя Стуса. І нарешті — могилі полеглим під Крутами. Усім тим, що стояли непохитно — і до кінця.

«Наша віра» двічі передруковувала блискучий есеї Шевельова «Москва, Маросейка», написаний до 300-річчя приєднання — 1654. Той хрестоматійний твір може бути останньою крапкою у важкій драмі поєднування непоєднуваного, зміщування несумісного.

Своєю творчістю Юрій Шевельов дає уроки десовєтизації, вивільнення з павутини й очищення від отрути фальшу. Уроки актуальні.

Нагадаємо, як стався поділ української інтелігенції. Поділила українську інтелігенцію не так війна, як післявоєнне розмежування «Сходу» і «Заходу». Повертаючись з війни чи з евакуації, радянські люди відчули, що повертаються знов у зону доносів, цензури і репресій.

Ті, кого хвиля війни винесла на Захід, відчули дух свободи і огиду до большевицької лжі і рабства. Немає сумніву, що те саме відчули б і страчені у війну академік Агатангел Кримський чи поет Володимир Свідзін-

ський. Те саме відчули б і громлені після війни Максим Рильський, Володимир Сосюра, Олександр Довженко, Юрій Яновський. Але у них не було вибору.

Натомість свобода піднесла на крилах Івана Багряного, Тодося Осьмачку, Юрія Лавріненка, Івана Кошелівця і, може, найменш потерпілого Юрія Шевельова. Їхні голоси мужніли. Правда творила чудо відродження вільної думки. Конфронтація з вірнопідданим соцреалізмом була неминучою. Можна було б співчувати полоненим сталінської зони, але не можна було приймати їхньої мови невольників, котрі і самі себе, і своїх цензурованих творів не любили. І свого мовчання про найголовніше — не поважали... Байдужість була синонімом лояльності.

Тепер, вириваючись із джунглів вірнопідданості, залишаємо реквізит — «усе прогресивне людство», «наших ідейних недругів», «наших прихильників і однодумців серед людей доброї волі»... В тій суцільній заангажованості не було слова про висоту чесної думки. У советській системі лжі думка важила тоді, коли її можна використати в «непримиренній боротьбі» проти «ворога», якого «треба знищити». Навіть найневинніша, найрозрадливіша думка не мала свого захищеного статусу. Людська порядність, чесне мислення, культура — усе це бралось в зневажливі лапки, якщо воно не годилося для підтримки комуністичної партії, і то в її конкретних наступальних проявах. Советська агентура відстежувала носіїв чесної незалежної думки та ізолювала їх як дисидентів усередині країни. Вона робила те саме і за кордоном. У Московії то давня політика, помічена ще Салтиковим-Щедріним у його історії міста Глухова: «А тех из вас, которым ни до чего дела нет, я буду миловать. Прочих же всех — казнить».

Покірні телята, нерозбірливі підсвинки, байдужі барани і натреновані пси — в одну кошару, а горді олені і всякий чистоплотний звір — в зону, де полювали і наглядчі, і браконьєри.

Цікаво, що в зарубіжному полюванні відстрілювали осіб найпринциповіших, а залишали поза увагою патрі-

отичних балакунів. Ворогами значилися і принципові науковці, шановані в Західному світі як авторитетні українці — потенційні союзники західних советологів. Таким був редактор журналу «Сучасність» Іван Кошелівець, який публікував саме ті матеріяли, котрі приховувала советська цензура. Таким небезпечним правдомовцем був і світового рівня славіст Юрій Шевельов, який тільки зрідка показував пальцем — «король голий», посміхаючись при тому, мовляв, ніякий то і не король, а щось удаване. Дуже боялися в імперії страху вільної посмішки і гумору.

«Залізна завіса» давно впала, а незримі зони відчужень залишилися, поділені, як вода з олією. Стара кошара з великою недовірою позирає на «дисидентів» та усяких незалежних «чужаків», готових вголос називати правду і називати речі своїми іменами. Вони стіною стоять, ховаючись за спину один одного, проти порушень ледачих стереотипів і навіть проти впровадження нормального українського правопису...

5 жовтня 1993

*Дорогий Євгене Олександровичу,
гістав Вашу книжку. Безмежно добре, що Ви її ви-
дали. Вона потрібна як повітря. Стилем, духом, гармо-
нією життя й слова, вірою... Можна було б довго пере-
лічувати, чим ще. Коротко — це справжня книжка
справжньої людини.*

*І я зворушений, що Ви прислали її мені. Ви знаєте,
ми різні. Що для Вас центральне, для мене бічне і на-
впаки. Але в сумі, я лещу себе надією, ми близькі. А що,
кінець кінцем, не однакові, то може й на краще.*

*«Орлиного зору», може, ніхто з нас не має, усі ми
більш або менш користуємося окулярами. Але в сумі,
вірмо, при душевній толеранції, можливо, виростемо
на чутний голос.*

*Кожне Ваше слово — чесне і гармонійне. А це рідко
трапляється. За кожним Вашим виступом шукаю і його
ціню і вірю. Вони справжні, а живемо в світі, де справ-
жнє рідко буває чути.*

Хотів би відгачити своєю книжкою. Вірю, що її ідея третьої сторожі щось Вам скаже. Та ба!

Книжки свої вислати Вам не спроможний. Замість обіцяних і договірних 15 000 видали три, наче на глум. Що гірше, мені прислали один примірник. Один! І ото сиджу над ним і мало не плачу. Одним заходом відтято мене від усіх людей. Сиди і читай самого себе. Ніби слово людське не до людей мовиться. Так що вибачте, добра воля є, але й тільки.

Сказав би, що вишлю, якщо гістану. Але не маю віри, що таке станеться. Є різні способи глузувати з людьми, деякі дуже вишукані.

Сердечно, дужньо шлю Вам і прошу прийняти хоч ці кілька недолугих слів. Хай не слабшає віра і праця Ваша!

Ваш Юрій ШЕВЕЛЬОВ

Столітній ювілей Юрія Шевельова, як і інші неспокійні дати, дрімотна братія проспала. Порядні видавці і науковці скромно відзначили, зокрема виданням двох томів у Видавничому домі «Києво-Могилянська академія». Але советські духи профанації теж хочуть випустити зі своїх голів нагромаджений чад на високу постать. Високий талант дратує усяку пересічність: «він говорить так, наче нас нема...», «у нього ж і мова своя, і навіть правопис свій...», «звичайно, наші напрацювання для нього — купа хмизу...», «ну як то можна цілий пласт історії відкидати, наче радіоактивно забруднений»...

Насправді ж той «високочолий» про все це мало думає. Він серйозно і відповідально ставиться до свого дослідження і, звичайно, не бере до спільки виготовлювачів правдоподібності. Так само, як і митець не має нічого спільного з імітаторами. Науковець не візьме собі в помічники глухарів, позбавлених коректного наукового мислення.

Але посткомуністичне гуманітарне поле, усіяне поетами-академіками, журналістами-академіками і артистами-академіками, не відцуралося совкових принципів псевдонародности, не обмежених ні законом, ні правилами, ні принципами. І там нема кому розуміти цінності

принципу безкорисности, що лежить в основі і етики, і естетики, і науки.

Отже, Юрія Володимировича зустрічає зростаючий гурт друзів, які розуміють, що тієї цитаделі здавати не можна. Але проти виставлена різнокаліберна самодіяльність, яка обстоює «демократичне» право хіхикати, гикати, кувикати і гавкати, хто як уміє. Цитадель їх просто дратує!

Наукова ґрунтовність, об'єктивність і коректність — то не всі виміри тієї цитаделі. Вона має свої моральні імперативи, які вимагають очищення від сервілізму в поєднанні з ледачим конформізмом, живучим у провінційній самоізоляції. Провінційність і вторинність планувалися зверху. Але й самі вони перли знизу...

«Наш обов'язок говорити тут те, чого там сказати не можна; спростовувати неправду, яка часом ширилася звідти; не давати в міру наших сил згаснути тому вогневі, який там запопадливо згашують; створити дорожок, який перейде в майбутнє і який і сьогодні відіграватиме свою роль там» (Ю. Шевельов).

Одне слово, цитадель в умовах небувалої в Україні свободи слова повинна перетворитися на структурований інститут живої думки і національної регенерації.

Але все починається з вдячного приймання спадку.

Ми не шукаємо в спадку Юрія Шевельова сховища діамантів — ми розуміємо, що там головне — дорога об'єктивної пошукової думки, очищеної від фальшу і лукавства. Ми вдячні йому і тим, що зберегли таку дорогу в люті часи, коли конвой зганяв усіх на «ленінську путь», де вислужувалися до втрати обличчя і ставали у машині «гвинтиками» тисячі літераторів і науковців, засмічуючи інформаційний простір напівправдою, вигідною комуністичній верхівці. У тих завалах фарисейства і досі блукають «мертві душі» посткомунізму та розгублені спадкоємці плюшкінських багатств.

Отже, доводиться трохи акцентовано називати нерозмінну позицію правди цитаделлю і нагадувати, що тієї цитаделі здавати не можна.

ЮРІЙ ШЕРЕХ (1941–1956). МАТЕРІЯЛИ ДЛЯ БІОГРАФІЇ ¹

Кожний початок веде до дальшого початку, і не відомо, де спинитися в починанні. Відкриймо історію Юрія Шереха днем 25 жовтня 1941 року, хоч справді він народився десь за два місяці після цього дня.

До Харкова вступили німці. Після щось двох тижнів переховування в червоноармійському шпиталі, між пораненими, ще не народжений герой цього некрологу повертався додому. У кишені лежала посвідка, може символічна, що він був у шпиталі з причини короткозорости. День був погожий, шибки міста повибивані, під ногами хрускотіли скалки битого скла, на майдані Держпрому тяглися везені миршавими шкапами німецькі валки, авто не могли рухатися бездоріжними українськими дорогами осінньої доби, шлях від Полтави до Харкова забрав з місяць, німецький наступ безнадійно застрягав, але харків'яни гуляли по Сумській у святкових одягах, день був погожий, і це були перші німецькі салдати, жовте листя, бите скло були, як музика, на підшвах. Ще нічого не було відомо, і скільки з тих людей святкувало близьку смерть, але щось скінчилося, а інше мало початися. Мав початися і Юрій Шерех, але це ще не був він, що побачив першого німецького вояка в його-не-його житті.

Тепер поставимо епіграф:

¹ Друкується з деякими скороченнями, переважно за рахунок віршів автора.

*«Не хвилюйся!»**Едвард Стріха*

Досі кордон ішов на заході, тільки шляхи на схід були відкриті. (Київ на мапі лежав на заході, але це тільки здавалося. Справді він був на тому самому меридіані.) Тепер становище змінилося. Німецькі вояки були чужі, але вони перенесли кордон на Дінець, і там він став до червня, місто лишалося фронтом, рухатися в жадному напрямі не можна було, але була свідомість, що на захід нема кордонів, і це було початком справді того нового, і тоді, ще зовсім необ'явлено, почалося народження Юрія Шереха.

Але він народився під іншим іменем. Історія цього імени переносить нас на сім років назад: 1934, і зв'язана вона не з літературою, а з підручником української мови для п'ятих — сьомих клас середньої школи. Підручник такий тоді був і здавався непоганим, упорядників звали Шевчук і Бойків. Раптом підручник вилучено, а це означало, що автори опинилися поза межами суспільства. Школа потребувала підручника, і треба було нового. Наркомос прислав наказ героєві цього некрологу виїхати до Києва, щоб за місяць у співпраці з тогочасним диктатором українського мовознавства, блискучої і ультраблискавичної кар'єри Наумом Кагановичем укласти новий підручник. Герой некрологу відповів, що за місяць не можна скласти підручника; що він не може виїхати до Києва; що його здоров'я не в порядку; справа не належала до приємних, вона смерділа. Наркомос прислав телеграму, герой не відповів. Листування тяглося, аж поки Наркомос не прислав розпорядження директорові інституції, де герой працював: відрядити негайно. У Києві Каганович в усній розмові з'ясував те, про що не писалося в листах: підручник зовсім не був поганий, органи влади не мали нічого проти того, щоб текст лишити незмінним, місяць давався тільки про людське око, вимагалось одного: поставити нові імена авторів. Гонорар мав бути заплачений як за нову книгу. Для пристойності, казав Каганович, можна було зробити малі зміни в тексті. Він теж дбав за пристойність. Більше змін він радив зробити у вправах, але тут переваж-

но з остраху. Тоді одного за одним заарештовувано письменників. Каганович радив викинути приклади з усіх сучасних письменників, крім двох, на кого можна було покластися як на кам'яну гору: Микитенка й Кириленка. От, приміром, Головка, казав він: людина напівбожевільна, ганявся з револьвером за жінкою, чорт його знає, що він робив у перші роки революції, краще не мати з нього цитат. Герой наважився назвати речі своїми іменами, і в його вухах потім роками бриніла диктаторова відповідь: «Вы юноша дерзкий» (у приватних розмовах диктатор волів російську мову). Щодо майбутнього, диктатор помилився. Головка зацілів, Микитенка й Кириленка перемолола машина терору, за ними чи з ними зник 1937 року і диктатор. У роботі над підручником — це був ще 1934 — ролі розподіялися просто: диктатор брав відповідальність за текст, герой цього некрологу — за вправи. Справа смерділа, сопух бив у ніс, хоч що в ті ганебні роки не смерділо, і навіть мучеництво забризкувано лепом і калом. Герой некрологу, щоб мати хоч трохи чистіші руки, замінив текст вправ майже весь. Так вийшла книжка. Вона носила ім'я Кагановича і автора тексту вправ. Вона вийшла трьома виданнями. Арешт першого і головного «автора» припинив далші видання. Сама книжка, всі три видання, перейшла в секретні фонди бібліотек, де стала, може, поруч своєї попередниці.

Герой цього некрологу ніколи не зустрічав у житті Бойкова і Шевчука. Але їхні імена були випалені в його свідомості. Коли у грудні 1941 року, після двох місяців безгазетного існування, почалося життя першої не-советської газети в Харкові, названої «Нова Україна», і авторові (разом з одним колегою) замовлено статтю підписати, автор підписав її Гр. Шевчук. Це було початком сплати несплатного боргу. Хоч новий Шевчук не був винний у загибелі старих Шевчука і Бойкова, був жертвою, а не катом, борг існував. Тепер можна було говорити ту частину правди, якої перед 25 жовтня 1941 року висловити не можна було. Месником мав стати Шевчук. Так постала стаття «Уярмлена мова». Назва належала Аркадієві Любченкові, що тоді

короткий час працював у «Новій Україні», аж поки з'ясувалося, що це була більше німецька газета, ніж українська (хоч певної частки українськості вона й далі не втратила, в протилежність до свого сумної слави побратима з Києва, що звався «Нове українське слово»).

Шевчука часом цитували як Григорія. Але цей, другий Шевчук не був Григорієм. Він був тільки тим, чим він був: Гр. Шевчук. Нічого більше про нього навіть йому самому не було відомо. Це не була людина з біографією. Біографія лишилася в архівах НКВД. Це була моральна категорія. Це був кричущий пункт у довгому рахунку Юрія Шереха до політичного ладу, в якому він виріс. І коли вся діяльність Шереха в певному аспекті була історією визволення від цього ладу, то почалася вона не випадково саме з цього епізоду. Але моральна категорія, що дістала назву Шевчук, порядком виклику (ви мене вбили, а я живу), помсти (живу і говорю правду) і покути (мушу говорити, хоч би й не хотів), ця моральна категорія була автором і писала газетні й журнальні статті. Вона жила в прифронтовому Харкові з висадженим центром і зруйнованими заводами, без води, світла, опалення, їжі. Вона думала й почувала.

Другим аспектом цієї істоти-категорії став Юрій Шерех. Біографія Шевчука склалася так, що він народився мовознавцем і літературознавцем. Він був журналістом. І, зрештою, він був самонакладеною карою. Він прийшов у свідомість ззовні. Але нескінченно довга зима, що провадила тільки з голоду в голодову смерть весни, була також зимою розрахунків з собою, з минулим. Дозвілля було більше, ніж досить, роботи не існувало, культурного життя не існувало, не існувало нічого, крім внутрішнього діалогу, болючого й повільного усвідомлення порожнечі в минулому і порожнечі тепер. Музику можна записати на платівку, внутрішній діалог можна записати музикою, малюнком, взагалі мистецтвом. Юрій Шерех народився поетом. Шевчук не був людиною і не мав навіть імені. Це не випадок, що Шерех мав не тільки прізвище, а і ім'я. Він був лю-

диною, він жив. Тому він помилявся, не міг не помилятися. Біографія його, принаймні в одному аспекті, це історія помилки – помилок.

Дата його народження забулася. Здається, це був теж грудень 1941 року. Сліди події затерті завдяки Миколі Оглоблинові, що був тоді секретарем редакції «Нової України». За це йому належить глибока, посмертна доземна подяка. Перша поезія Юрія Шереха не побачила світу. Тут знов треба вдатися до початків перед початком.

Давно відомо, що можна бути ідейним ворогом певної системи і водночас психологічно бути її частинкою. Велетенського масштабу експеримент Сталіна перекраєв не тільки економічну мапу Евразії, а й душу кожного, хто мав нещастя народитися в цій частині світу. Роки й роки були потрібні, щоб регенерувалися ті частини людської душі, що їх винищувала система, щоб були знищені ті бацили, що їх режим вирощував на загниванні душ. Почасті німці мали рацію, коли привезли для людности Харкова не хліб і не книжки, а тільки одну річ, єдине, що вони експортували зі своєї батьківщини: великі портрети Гітлера, на брунатному тлі, з написом білими літерами: «Гітлер-визволитель». Пам'ятні портрети. Вішано їх, мабуть, на ті самі цвяхи, які роками тримали портрети Сталіна. Розрахунок був простий і в багатьох випадках несхибний. Огара потребує чабана з псами. Хто чабан, байдуже. Поети, що вчора оспівували одного вождя, сьогодні ставили в свої твори ім'я другого.

У ті перші місяці окупації мало було відомо про природу німецького режиму. Советська пропаганда говорила про нього багато правди, але через те, що говорилося з цього джерела, віри не йнято. Здавалося невірним, що на Заході міг народитися близнюк советської системи. Наївність багатьох поділяв і новий поет. На щастя, у вождів він не вірив, — цього життя навчило. Але він почував себе вдячним німецькому воякові за те, що скінчилася зловісність попередніх десятиріч. Його першим твором був чи то гімн, чи то марш німецьким воякам. Це не був задум практичного харак-

теру. Наш герой ухилявся від коляборації; хоч мав у собі частку німецької крові, ніколи не пробував записатися в привілейовану і єдину годовану тоді групу фольксдойче. Але в політиці наївність карається як злочин, і на це є підстави.

Вірш був переданий Оглоблинові і за кілька днів повернувся до автора. Короткий усний коментар був більш-менш того порядку, що «Нова Україна» не цікавиться політично заангажованою літературою і нехай німецькі перемоги оспівують німецькі поети. Це був вчинок мужности, також риску. Може, так було тому, що Микола Оглоблин народився на шість років раніше і в советську реальність вступив юнаком, а не хлопцем. Так чи так, лекція була засвоєна. [...]

Од Юрій Шерех більше не писав. Само життя вчило його. Він ніколи не забував смаку іржавого снігу. Була весна 1942 року. Води не було. Люди виходили з дому збирати сніг у відра. Весна приходила з запізненням, височезні замети снігу танули поволі (де-неде з-під снігу показувалися трупи померлих з голоду на вулицях і непохованих, у цю страшну зиму війни й визволення). Сніг був поруватий і брудний. Перетоплений на воду, він мав присмак іржі. Чому в місті-трупі, зовсім не в сусідстві металю, сніг мав цей нудливий посмак і запах, що відтоді асоціювався Шерехові з війною?

Може, можна було подарувати німцям голод і смерті, бо, зрештою, за це відповідальність падала на радянську політику, що знищила місто, висадила електровню й водогін, спалила хліба на корені, винищила худобу й зруйнувала шляхи сполучення. Навіть якби німці хотіли, вони не могли б прогодувати голодне й поспіль безробітне, а отже, й недоречне місто (але вони не хотіли). Може, можна було б вважати за акт крайности вішання закладників за вибухи й підпали, чинені партизанами, ліхтар за ліхтарем вздовж вуличних кварталів. Але жадного виправдання не можна було знайти арештам українських діячів і розстрілам, що сталися 1942 року. (І тоді ж наш герой спромігся дістати забронену книжку й прочитати Гітлерове «Моє змаган-

ня»). Жадного виправдання не можна було знайти знищенню всіх харківських жидів. Жадного виправдання не можна було знайти розчленуванню України на дві кордоном відмежовані частини. Ілюзії перших днів і, може, місяців поховано.

Зустріч з Києвом довершила процес. Евакуаційна подорож до Києва в холодних вагонах тривала щось із десять днів. Замотані в що тільки можна, невмивані й неголені, втікачі, напевне, мали фантастичний вигляд. Кімната, хай гуртова, але з опаленням, вода, перукарня були мрією. І перша візита була до перукарні. Втікачі розмовляли між собою, природна річ, по-українськи. Коли Шерех опинився на фотелі для голення, першим питанням голярки було: «А вы что, говорите по-украински? Ну, здесь уже таких храбрых нет». Потім відкрилася історія протиукраїнського терору в Києві, і огидна рептьлька «Нове українське слово» здавалася огиднішою за советські газети, за злидні й смерті Харкова. За місяць Юрій Шерех утік до Львова.

Була весна 1943 року. Починалася історія втрати другої ілюзії, куди болючіша од першої. (Уся біографія Юрія Шереха в певному сенсі є історія поступової втрати ілюзій. З кінцем останньої з них скінчилася сама біографія, і існування Шереха припинилося.) Зрештою, німці ніколи не були героями Шерехової драми. Він був вдячний їм за відкриття шляху на захід (і далі лишився таким). Він з розчаруванням пережив упізнання їх справжнього в ті роки обличчя. Але це була периферійна тема. Друга ілюзія стосується до того, що, за народницькою термінологією, можна було назвати працею на рідному полі. Але перше, ніж ця ілюзія згасла, вона спалахнула язиком полум'я і принесла нашому героєві, може, найщасливіший період його життя.

Почалося це горіння ще в стужавілому, зальодоватілому, мертвому прифронтовому Харкові. Був у місті-групі один невеличкий осередок надії й тепла – «Прогрес» в сірому будинку на Садово-Куликівській вулиці. Мало там робилося і мало могло зробитися в обставинах тогочасного животіння-вмирання-виживання, та

ще й під суворим доглядом нової влади, що, здається, українського націоналізму боялася більше, ніж російського комунізму. Але в ті часи непевності й вимушеної бездіяльності найменше сповняло надією, електрифікувало: портрет Мазепи, Грушевського, Петлюри, чудом завезене з заходу емігрантське видання, чутка про справжнє життя, просто українське слово, спів «Ще не вмерла» або «Гей, не дивуйте».

Львів приголомшив утікачів гостинністю прийняття, дружньою посмішкою, простягнутою рукою любови, атмосферою солідарності, буянням творчого життя, наголошенням українськості побуту, духовного підсоння, ідеологій і дискусій. Те, що для місцевих людей не раз було рутиною, прибульцям сходило за свято в кожному будні. Гра амбіцій, підступів, а часом і зрад не розкривалася гостям. Це було суцільне свято, в первісному сенсі слова, від *святий*. Жовті будинки Львова здавалися сліпучо-білими, місто було не просто містом, воно було соняшною оазою духа, мостом між минулим і майбутнім, обіцянкою і майже виконанням. Місто здавалося початком здійснення мрій і візій. Юрій Шерех уперше був на Україні. У цьому кліматі видав люди і книжки вели до однакових висновків. Зустрічі в Літературно-мистецькому клубі, щомісячне щеплення «Наших днів», повернена в минуле фантастика «Формації української нації» Щербаківського, проєктована в майбутнє Липиним «Призначенням України», п'янили. Навіть незграбна синтакса «Листів до братів-хліборобів» Липинського здавалася поезією. Контрасти й суперечності не існували, всі були брати і всі були святі. Незрозумілі були випадки Липинського проти Донцова на вступних сторінках «Листів».

У нових обставинах покута Гр. Шевчука ставала недоречною, а поетична світонастанова Шереха переплескувалася через вінця. Він лишився поетом, але в поезії було вже тісно. Есей, літературна критика тут і тепер не різнилися настроєм і духовністю від поезії. Так, Гр. Шевчук зійшов на другорядну роль допоміжного псевдоніма, а Шерех став літературним критиком.

Перші розчарування прийшли ще в білому місті, оповитому саявом мрії. Найранішим був Донцов. Його ім'я було відоме ще з Харкова двадцятих років як ім'я, ставлене поруч з Хвильовим. Але першою його книжкою, що втрапила Шерехові в руки, був «Дух нашої давнини». Це був удар, справжній шок. Сторінки книжки заливала порожня, безстилева і, зрештою, бездіяльна догматика. Це було втілення пересічності або звиродніння. Цього бога більше не можна було тримати в пантеоні. Присмерк богів завжди болючий.

Улітку 1943 року Юрій Шерех провів короткий час, відпочиваючи в Заліщиках. Дністер і українське село, сприймані все під тим же кутом українськості української України, були новим джерелом піднесень. Одним з наслідків цього захвату був цикл віршів «Із заліщицького зошита». Він складався з дванадцяти поезій, написаних у навмисне контрастовій тематиці, від особистого почуття до громадських мотивів, від пейзажу до жанру, і в навмисне контрастових стилізаціях, від Руданського до Антонича. Уперше прочитаний близькому приятелю в Сяноці цей цикл викликав реакцією-оцінкою цитату з Семенка: «Мені було так нудно, ніби до купи зішлися Олесь, Вороний і Чупринка». Дрібний цей епізод викликав реакцію інстинктового зіщулення. Шерех вирішив, що його поезії мають хіба значення особистого щоденника і ніколи більше не друкуватимуться. Але сам цикл уже не був у його руках. Він пішов до Праги, до редакції «Пробоем», і повернути його не було змоги. Тут прийшов другий удар, і далеко болючіший: бо він стосувався не до поезій Шереха, а до всієї дійсності. Цикл був надрукований після цензурування. Два вірші впали жертвою цензури, один, очевидно, за старомодність, — це була «співомовка» під Руданського, а може, за гумор у підході до священних табу; другий, очевидно, за еротичу. [...]

Досі цензура була радянська, німецька. Це був перший випадок цензури українця над українцем. Був це біль. Але не менше боліло друге: редактор не зрозумів ідеї циклу. Серед віршів ліричних, патріотичних,

релігійних, описових цей був конечним контрастом. Без нього все ставало казенним, позбавленим особовості. Редактор міг не друкувати всього циклу (сумнівної поетичної вартості). Але так зруйнувати ідею його...

Тоді, в той медовий період ентузіастичної наївності, це було гірке відкриття. Це тоді почав зникати чар колективної гармонії української громади, і в білому місті мрії відкривалися поруч справжніх святих, що, ваблені саявом духа, а може, й злудою міражу, йшли на зречення себе й спалення свого життя в боротьбі проти незмірно переважного ворога, інші, зовсім інші: вгодовані пристосуванці, що відсиджувалися в закутах, поки з'ясовується, хто переможе, а то й псопикі мочеморди, що бозна-яку службу виконували панам з панівної раси. Сяйне біле місто мало Бориса Ольхівського і Юрія Липу, але мало і зовсім інші зразки людських типів. У запліччі ще далекого, але дедалі ближчого фронту кружляли метелики різних порід, і деякі поставали з випарів і вичадів болота. [...]

Далекий, але дедалі ближчий фронт наблизився. Після короткого епізоду Лемківщини, де романтика білого міту так химерно сполучалася з тверезістю скнарного селянського життя на схилах мочарово-скелястих Карпат, Шерех пройшов через випробування таборів Орем-Лазу, Штрасгофу й Трайсмауеру: людолови, блощиці, рабство, нізчимна огіркова юшка, підтрим, солідарність і підступне себелюбство, бараки з двоповерховим полом, неналежність собі, і все-таки мрія про життя і про свою країну.

Мир прийшов у невеликому місті Німеччини, під американською окупацією. Мир здавався кінцем всього, хоч і війна не вела нікуди. В один з травневих ранків, у парку, переораному недавніми ще бомбами, серед безмірно недоречного спокою, коли минуле безповоротно скінчилося, теперішнього не було, а майбутнє не почалося і не знати було, коли почнеться і чи почнеться взагалі, самі собою склалися і невідомо для чого занотувалися кілька розірваних чотиривіршів:

(...) Війна минула... Тиша пойняла
Напівзруйновані міста і села.
Вже світло може бути, але мла
Закоренилась в душах невеселих.
Далека мила! Я цілком самотній
І, може, так скінчу життя.
Немає миру в тиші цій мертвотній,
Нема до миру вороття.

І підсумок:

Ми розгубили все: рукописи й знайомих,
Зубні щітки й покликання в житті.
Проте, чи був це огріх, омил, промах,
Ми чесно йшли по збоченій путі.

І про перспективу літератури:

Тепер закрилися джерела
Живих і творчих споглядань.
Човнів нема, а КАРАВЕЛИ
Везти не можуть через хлань.
Учитись запахи ловити
В гіркавих і чужих словах,
І шанувать чужий епітет,
Не знаючи, чи вірш прочитах...
Річки біжать, і люди плещуть,
Але над всім подвійне скло,
І вечір вже — літературний вечір —
Живе закрилось джерело.

Самопохорон показався передчасним. Мав прийти ще один спалах, і, може, найтриваліший. Тут історія Шереха зустрічається з історією МУРу, щоб з історії ілюзій перейти в історію останньої тверезости.

У цьому збірнику статтів ¹ історія — чи візія? — МУРу подана двічі. Раз — у доповіді 1946 року «Стилі української літератури на еміграції», прочитаної, коли МУР ще тільки законювався. Вдруге — в статті «Українська еміграційна література в Європі 1945—1949», написаній уже після кінця МУРу. Перша показує, як ці речі бачилися зсередини. Доповідь сповнена наївностей. Саме тому вона документ доби і друкується тут без найменших змін. Стаття показує історію МУРу, приго-

¹ Шерех Юрій. Не для дітей: Літературно-критичні статті і есеї. — Мюнхен: Пролог, 1964.

товану для нащадків. Цей проєкт офіційної версії, де все подано об'єктивно, з місцями й датами, а за всім криється ще непрохололе «я». І та, і та кажуть правду, ні та, ні та не показують, як усе справді було, бо ніяка історія ніколи не показує, не може й не хоче показати повноту минулого. Бо повнота минулого невідтворна. [...] Шерехові історії МУРу показують зміни в очах тієї самої людини в її, людини, ставанні й зниканні. Ім'я лишається, але людина вже не та. Вона сама собі не рівна.

Постання МУРу — або діло рук Леоніда Полтави, або справа випадку. Нічого не плянуючи, опинилися в Фюрті під Нюрнбергом того вечора Іван Багрянний, тепер небіжчик, Юрій Косач, тепер небіжчик, Іван Майстренко. Зійшлися до будинку, де випадково жили Шерех і Ігор Костецький. У тому ж місті був В. Домонтович. І тут з'явився втіленням ентузіазму Леонід Полтава. Він разом з Леонідом Лиманом здобули друкарські шрифти українські — нечувана поява в тогочасній спаралізованій Німеччині західньої окупації. Щоб дістати черенки від бюрократів, треба було наявності письменницького об'єднання. Заснуйте об'єднання письменників, мало не благав Полтава. Це було божевілля. Міста були розбиті. Люди голодні. Транспорт фактично відсутній. Письменники... Хто вижив? Де він був? Пошти не було. Як знайти письменників? І, знайшовши, що робити?

Нереальні пляни найбільше захоплюють. Дійсність не існувала. Тим легше здавалося почати творити її з нічого. Старі порахунки, образи й приязні були зметені. Люди, в своїй випадковій ізоляції, прагнули тепла інших душ. Порожнеча вимагала наповнення, мовчання — слова, бездіяльність — діла. Куліш писав, що над братчиками кирило-методіївцями палали вогненні язички Божого благословення. Того фюртівського вечора 1945 року перед пожадливими очима засновників МУРу спалахнули блудні вогники нової ілюзії. [...]

Шерехова доповідь про стилі української літератури, прочитана в Ашаффенбургу і потім в Авгсбургу, не

мала великих претенсій. Писана без джерел, у місті, де не було ні бібліотек взагалі, ні тим менше українських, вона була вільно й невільно суб'єктивна. Але вона була винесена на гребені успіху мало не на провідний документ МУРу. Голос за голосом вимагав, щоб її видрукувано, хоч уже тоді її критиковано за те, чого в ній не було. А не було в ній багато чого, зокрема досвіду еміграційної літератури між двома війнами. Біографія тяжить над кожним, а в біографії Шереха література першої української еміграції була чимсь мало відомим і, тоді, мало цікавим. Успіх доповіді, що заважив на дальшій долі МУРу (хоч виплід ілюзій у кожному випадку був рокований), пояснювався її стилем, а особливо піднесенням гасла національно-органічного стилю в літературі, піднесенням, що лучилося з пророчо-візіонерським нібито баченням майбутнього. Емоційна аудиторія завжди чутлива до пророків і ворожбитів. Суперчутлива до національних віщувань, хоч би й тільки про літературу, була зрушена з життєвих підвалин батьківщини, штучно змасовлена й перечулена на все рідне й національне аудиторія новонароджуваної української еміграції. Віра зароджувалася не з дійсности, а з потреби віри. Потреба віри і віра єднали доповідача з слухачами. З обох боків речі відчувано широко, і не було в цьому й цяточки спекуляції. Логіка й факти не важили багато.

Хоч за всіма статутами, тезами, постановами й програмами доповідь Шереха була приватною справою її автора і МУР не брав за неї відповідальности, справді вона стала основою існування літературної організації. Не накидано її силоміць іншим, але брак інших поглядів, висловлених з такою ж певністю візіонерства й так залюбки сприйраних, спричинився до її успіху. Пізніше, вихований у школі французького скептицизму й тверезости Ілько Борщак, добрий приятель Шерехів, прочитавши доповідь, схарактеризував її коротко: «Вербіяж» (слова)!

Закони життя: за вербною неділею йде великий четвер, за тріюмфальним в'їздом на осляті — розп'яття.

МУР хотів об'єднати всіх письменників усіх напрямів під двома умовами: щоб вони були справжні письменники і щоб вони відкидали колоніальний стан України. Програма така ж проста, як і нездійсненна. Як відокремити справжніх письменників від примітивів і нездар? Що робити з тими, хто дав гідні уваги твори в минулому, але потім замовк або зійшов на пси, — вважати на їх попередні заслуги? Але тепер вони були в найкращому випадку ніщо. Людина сама собі не рівна. А гра честолюбств і самолюбств, потреба маневрів і компромісів... І навіть у найзагальнішому і найпринциповішому політичному питанні єдність існувала тільки в запереченні сучасного, але мало не кожний мав свою програму дій (а більше слів), яка наперед виключала програму ближнього. МУР мусів розпастися, бо в основі його лежали надто прості й логічні засади. Людська природа розсаджує логіку й не терпить простоти. Людей об'єднує або віра, гонена, як лісова пожежа, гураганом, або примус і колодочки організації, або вигода й зиск. Ідеалізм програми МУРу виключив фанатизм, примус і шукання матеріальних дїбр.

Найбільше причинилася до розпаду МУРу група Державина — Ореста. У своїх нападах на основну Шерехову тезу — про царство національно-органічного стилю в літературі, що мав прийти і возсіяти сьйвом новим, — Державин був тисячу разів правий. Потрібна була також або сміливість, або цинізм, щоб публічно глузувати з цієї ідеї. Цинізму Державину не бракувало. Кампанія йшла на знищення, не гребуючи суперечностями, образами і зовсім позалітературними інтригами. Як чарівний змій, Державин заворожував своїх читачів блазнюванням, ерудицією й цитатами: чим, скажімо, середніший був рівень його читача, тим більше належав він до традиційної української, від часів щонайменше Грінченка, релігії книжки і освічености. Стривожені неналежністю Шереха і однодумців до жадного політичного угруповання політики радо підсичували конфлікт і підгодовували учасників. [...]

Суб'єктивно роки МУРу 1945 — 1949 були для Шереха роками піднесення, неспинної сп'янілості, поглиненості. Після Львова це був найщасливіший період його життя, бо це був другий період віри і єдиний період дії. Дискусії про літературу й літературні твори бризкали й п'янили як шампанське. Спліт амбіцій і протилежно спрямованих інтересів і симпатій вимагав пильності й кожнохвилинного втручання. Гра була газардова. Ставкою здавалася українська література, а справді була нею віра в людину. Життя було повне і, вірилося, цілеспрямоване до кінцевої перемоги. Навіть супротивники здавалися товаришами.

Об'єктивно роки МУРу не були найкращими. Правда, ще долунював Шерех-поет — для себе, не для публіки, і написано кілька з кращих статтів Шереха-критика — про Барку, про Домонтовича, про Осьмачку. Але метушня контактів і компромісів з'їдала силу енергії, організація збіговищ МУРу і літературні полеміки з перспективи одного дня не раз затуляли перспективу іншого дня. І дедалі пізніше певнішою виглядала перспектива розпаду МУРу. Прискорила її позалітературна дійсність: економічні зміни в Німеччині, раптовий виїзд одного за одним українських емігрантів поза океан.

1950 року Шерех виїхав з Німеччини. МУР уже скінчився. Почуття болю, образи, докору лишалося. Але в самоті, далеко від літераторів, можливим стало ближче прийти до літератури. Найкращі критичні статті Шереха написані з цього заморського самотнього віддалення. Програмовість статтів ущухає, вгляд у своєрідність аналізованого письменника стає головним. Письменник розкривається як людина, але людина, що творить, а не людина, що метушиться навколо своєї й чужої творчості. Море краще спостерігати з вершини маяка, ніж з човна, киданого хвилями. І вказівки мореплавцям найкраще даються з вершин маяка.

Але з вершини маяка не можна втручатися в змагання з стихією. І потопельника не врятуєш, лишаючи-ся в маяку. Після років втручання позиція спостеріган-

ня сприймалася трагікомічно-недоречною. Минуле по-сіало зерна неспокою й незгоди. Ізоляція була образою, дарма що самонакладена. Ішлося до кінця.

«Убивцями Шереха були»... — звучить сенсаційно. Але тоді здавалося, що справді були убивці: змова пересічності й невіри, цинізму, продажності, байдужості. Ще раз Пушкін: «Лихий мені надав з розумом і хистом народитися в Росії», і Ніцше: «О, коли ж прийду знову в мій рідний край, де не треба мені буде згинатися — вже не треба згинатися перед малими». Останній удар, як і в випадку Шереха-поета, прийшов від редактора. В обороні своєї тези про пришествя національно-органічного стилю в українській літературі, його ж царству не буде кінця, Шерех сягнув поза межі української літератури. Він замислив цикл статтів про верховинних поетів сьогоднішнього дня на Заході, щоб показати, що осяги їхні кореняться в традиції національної поезії кожного з них, яким би новатором і людиною свого сторіччя поет не був. Першими темами були Арагон і Еліот. Стаття про Арагона стверджувала: дарма що поет розглядає себе комуністом перше, ніж поетом, його талант, і його поетичність, і його популярність виростили не з «Комуністичного маніфесту», а з національного духу й стилю французької поезії в поколіннях. Для ідеолога національно-органічних стилів це було верхівкою доказу: якщо навіть інтернаціоналіст є поет лише постільки, поскільки він національний, то значить принцип національного справді визначає всі літературні вартості.

Статтю про Арагона редактор повернув критикові з кисло-солодкою усмішкою. Друкувати не можна, бо Арагон — комуніст, а значить бути добрим поетом не може. Що сказали б усі добрі люди, якби статтю вмістили? Це був ще один вияв цензури, і знов цензури, боязкої і, може, вмотивованої кліматом української еміграції, але сліпої й глухої до цінностей життя й мистецтва, байдужої до внутрішнього світу критика. Це стало кінцем Шереха. Убивство було довершене. Рік був 1956.

Література наступних років блискуче перекреслила прогнози й пророцтва Шереха. Прийшло нове покоління і принесло кілька справжніх талантів: Іван Драч, Богдан Рубчак, Ліна Костенко, Юрій Тарнавський, Емма Андіївська. З неунікненою жорстокістю молодости воно перекреслило літературу вчорашнього дня. Як після «Соняшних клярнетів» стали неможливі Олесь і Чупринка, так після Рубчака й Драча відійшли в історію літератури «Соняшні клярнети». Каже Еліот: «Слова минулого року належать до мови минулого року, і слова наступного року чекають на інший голос». Але вибух молодії поезії стався всупереч передбаченням Шереха. Бо виросла вона передусім з міжнародного ґрунту. Щоб оцінити Костенко, треба знати Вознесенського, Лорку й Квасіmodo, щоб говорити про Юрія Тарнавського, треба читати Еліота, Павнда, Неруду. Ті з молодого покоління найслабші поети, хто, простягаючи одну руку до сучасників поза межами своєї нації, другою тримаються Олесь і статуту юнацької організації.

Бувши в Туреччині, я зробив для себе відкриття (воно, напевне, давно відоме історикам мусульманського мистецтва, але я ніколи не грішив студіями цієї дисципліни). Давніше всі турецькі мечеті здавалися мені вічним повторенням, стереотипом. В Істанбулі мені відкрилася еволюція стилю: від середньоазійських тюрбе через візантизм переробленої Святої Софії до барокко важковантажної мечеті Фатіг і далі до грайливого рококо Валіде Джамії. Незважаючи на ізоляцію Туреччини і релігійну нетерпимість, хвилі європейських мистецьких рухів і стилів досягли країни, неповторно схрещувалися з традицією і рухали національне мистецтво вперед. А ми ж не зовсім Туреччина!

Культивування національного — законна реакція на многорічну денаціоналізацію. Але мистецтво росте не з таких реакцій, хоч яких закономірних, а з внутрішніх законів і зовнішніх впливів. Національне раз у раз проявляється в мистецтві, але нема національного стилю в такому сенсі, як є стилі клясицизму або барокко. Китайський стиль — стиль тільки в Європі чи в Америці,

і мавританський стиль — не стиль в арабських країнах. Теза про грядуще царство національно-органічного стилю, не казавши вже про те, що не відомо, що таке цей стиль, була солодкою злудою і самозлудою, а поза тим вела не в майбутнє, а в минуле. Дорога в минуле може бути принадна, але вона не веде нікуди і йти нею не можна. Минуле не повертається.

Найпікантніше, може, те, що тоді, як Шерех-критик боронив свою тезу, Шерех-поет писав — для власного вжитку — поезії, що радше готували новий стиль у поезії, хоч тільки в скромних зародках і без хисту покоління, яке тоді ще хіба починало ходити до школи. Ось «Лісова дорога», липень 1945:

Уже оспівані гриби,
Полин, берези і ліщина.
Асоціацій плин розбив
Уже давно отця і сина.
А дух лишився на шосе,
Щоб марне авта зупиняти
І малювать понад усе
Зелені в зелені плякати.
Розбили колеса асфальт,
Йому — Хома, комусь — Ярема.
І так підноситься строфа,
І так загнижджується тема.
І далі мчить враз і в рай,
В струмків народження і в подив,
В кружляння гедзів диких зграй,
А гедзя вбити — ще не подвиг.
Кінець — не казка лісова,
А швець у хатці невеликій.
У нього вухналі, дратва,
Він ремонтує черевики.

І, зрештою, марокканські степи, як їдеш з Касабланки до Марракешу, такі до болю подібні до херсонських степів, особливо коли сонце *на вечірньому пружі* і крізь присмерк ледве *бовваніють і мріють* на віднокрузі білі хутори.

(Але прогноза Шереха про прихід розкладу форми дотеперішньої, зречення рівноваги, декомпозицію і хаос справдилася.)

Юрій Шерех скінчився 1956 року. Якби тоді спитати його, чому мусів прийти кінець, він говорив би про убивство. Убивць було багато: всі байдужі, всі нечесні, всі невірні, всі інтригани, всі примітиви, всі засліплені, всі глухі, всі себелюби. Під кожную категорію можна було б підставляти конкретні імена, а в сумі це був би звинувачувальний акт українській еміграції.

В дійсності еміграція українська є така, як вона мусить бути, і дуже близька своєю структурою й своїм духовним образом до українства на Україні — і до кожного суспільства взагалі, а, зокрема, такого, що його національний гніт і національна зрада розмивали й розкладали сторіччями. Про це найкраще писав Липинський, і нема потреби його тут повторювати. Конфлікт Шереха з еміграцією — тільки один з неминучих у житті кожної людини, а тим більше хоч трохи творчої, конфліктів одиниці з масою і мрії з дійсністю. Змінний буває тільки кінець: чи індивід замикається від суспільства й перетривує в своїй упертості, чи капітулює. І якщо капітулює, то чи здається суспільству, а чи вчиняє самогубство. З цих можливостей Шерех вибрав останню.

Ще важливіше те, що в кінці Шереха ці зовнішні конфлікти мали тільки зовсім другорядне значення, якщо мали взагалі. Справжньою причиною його кінця була внутрішня вичерпаність. Шерех, як він народився 1941 року, не мав підстав існувати довше. І це, власне, цікавіший аспект його історії, аспект, мабуть, не тільки суб'єктивний. Бо з певного погляду вся ця історія — про те, як українська людина визволялася і визволилася від радянського виховання і як їй відкрився Західний світ.

Шерех 1941 року зродився з того, що він не міг і не хотів далі жити в радянських обставинах. Його народження сталося в акті відштовхування від минулого. Але, протиставлене в намірі і в політичній настанові, відштовхування це психологічно було цілком загніжене в радянському минулому. Саме тому воно почалося з славослів'я супротивникам того минулого: ідея і

стиль славослів'я належали минулому. З відрази до минулого й прив'язаності до нього йшла наївність віри в святість і розумність усього, що належало до іншого табору. Звідси мрія Святого Львова і, пізніше, інтелектуально-мистецького Раю МУРу.

Ще більшою мірою в радянському минулому закорінена теза про національно-органічність як майбутнє літератури. Не тільки виросла ця теза з протиставлення так званому інтернаціоналізмові, проповідуваному в радянській теорії й критиці, а прямо будувалася на визнанні діалектики основою всякого історичного, а отже, й літературного процесу. Релігії, чи фетишу діалектики, Шерех навчився, звичайно, в школах радянської ортодоксії. Нарешті, теза про національно-органічне майбутнє літератури була прямим виявом націоналізму, що, мабуть, у жадній країні світу не плекається так затято, сліпо й тупо, як у Радянському Союзі (де він виступає під псевдонімами радянського патріотизму, гордості радянської людини тощо), тільки що націоналізм цей був переадресований з імперського на український. Вона підтримувалася ізоляцією від Заходу і ізоляціонізмом протизахіднім, знову ж таки такими типовими для радянської настанови й дійсності. Відомо, що найстрункіші теорії будуються в умовах незнання дійсності.

Починаючи від 1941, йшли далші роки, і нове відкривалося Шерехові. Були це речі прості, але їх треба було відкрити для себе заново, не на папері друкарською фарбою, а в душі, і записати їх треба було власною кров'ю. Каже Генрі Міллер: «(...) Усе те, що, як перед тим мені здавалося, я розумів, розсипалося в порошок, і я лишався з незаписаною дошкою. З другого боку, мої друзі окопалися якнайміцніше в своїх шанцях розуміння, виритих ними самими. Вони вмирали вигідно в своєму вузькому ліжку розуміння, стаючи корисними громадянами світу. Я шкодував їх, і незабаром я облишив їх, одного за одним без найменшого жалю».

Еміграція українська була просто малою частиною українського суспільства і ділила з ним усі його хиби.

Якщо вона мала свої власні, то вони впливали тільки з її малости. Уперте плекання століттями барокко в житті й мистецтві відбивало брак внутрішньої дисципліни і культури і цим породжену перманентну розхристаність. Чудесність чудесного і многообличного Західного світу, відкриваного крок за кроком у мандрах і зустрічах, де ми маємо шанс бути ще одним обличчям, полягала зовсім не в тому, що він був святим, а в тому, що він був *усякий* і містив у собі людину в доброму і злому, а ще більше в тому, що він не корив правду правилу і не жертвував дійсністю програми.

Каже Малік, філософ з Лівану, себто з іншого, не Західного світу, про Захід: «Ця надзвичайна техніка і досконалість — виплід зовсім окремого погляду на речі..., духу відкритості правді, підпорядкування фактам..., безперервної традиції, передаваної від людини до людини і від покоління до покоління..., духу співпраці й закону..., що вірить у волю критики й шукає наукових законів заради них самих».

Шерех був водночас протестом, щирим до одчаю, проти радянської системи, і прямим породженням її, в антитезі (теж, коли хочете, діалектика). Коли шкаралуца радянського, нарешті, остаточно відпала, потреби в існуванні Шереха не стало. Коло завершилося. Але треба було довгих п'ятнадцяти років, щоб це сталося. І в цьому сенсі історія народження і кінця Шереха є повчальна історія розрадяннення людини, обплутаної путами радянського виховання психологічно, хоч завжди збунтованої ідеологічно.

З цього погляду статті Шерехові — це тільки сторінки щоденника, це людський документ, хоч як би на позір об'єктивно вони про конкретного письменника й конкретний літературний твір не говорили. Вони можуть бути цікаві як історія визволення людини з випарів найядучішої системи, що намагаються продертися — і зрештою продираються — в найдальші закутини людського «я». Поезії Шереха писалися для себе, статті для читача, але справді і вони були також для себе. [...]

Але вони також документи літературного процесу української еміграції. Ідея єдності всіх письменників еміграції в творчій окремішності кожного могла бути персонально наївністю. Але те, що всі покликані письменники (крім одного) прийняли покликання, говорить про те, що ідея була на часі для партійної розсвареності передвоєнного періоду (і перед атомізацією післямунрівського часу). Відгуки гасла національно-органічного стилю і досі не зовсім замовкли. Коротке чотириріччя МУРу було сповнене запалу і стало часткою українського літературного розвитку. Кількісна вага еміграції супроти материка української людности зникама, може, одна сорокова частина. Але в баянсі творчих сил і впливів вага ця далеко вища, і тільки майбутнє покаже — наскільки.

Нарешті, критичні статті Юрія Шереха, можна думати, мають деякі позитивні риси й поза тим, що вони становлять денник людини, вихованої в радянській системі, і що вони документують літературний процес. Найкращі з них, відбиваючи мимоволі обличчя критика, віддзеркалюють і обличчя письменника, звертають увагу на літературні вартості твору, прагнуть збагнути літературний твір як єдність і внутрішньо-вмотивовану цілість. [...]

Статті не цураються табуйованих тем, тем, заборонених спершу візантизмом українського християнства, а потім лицемірством держави, зацікавленої в тому, щоб енергії її роботів не розпорозувалися на позавиробничі вжитки. Патос статтів Шереха, особливо писаних перед його кінцем, це патос цілої людини в літературному творі. Не тієї, що «звучить гордо», бо вимога, щоб людина звучала тільки і виключно гордо, означає убивство в людині всіх властивостей і рис, що не відповідають певній програмі, а людини як вона є, в її злетах і спадах.

У цьому сенсі можна казати, що статті Шерехові кличуть до реалізму, тільки реалізм цей не має нічого спільного з тим, що традиційно зветься цим терміном і що веде кінець кінцем до чогось на зразок Нечуя-

Левицького. В наші дні реалізм цей знайшов своє власне місце в плякаті. Комерційний плякат Заходу мусить показувати рекламований товар реалістично, бо як же інакше можна спокусити потенційного покупця стати покупцем дійсним. У Радянському Союзі, де монополієм власником є держава, реклама товарів не має великого значення, бо нема конкуренції і покупець хотів би мати більше, ніж можна придбати. Тому комерційний плякат там набув іншої дещо функції. Він рекламує не товари, а саму фірму, себто державу. Призначення його — показувати, що ця фірма, себто держава, є єдино добра, щоб покупець (він же продуцент), боронь Боже, не хотів би споживати товари інших фірм, чи то пак держав. Комерція тут стала політикою, але поскреби політику — і виявиться комерція. Принципова відмінність супроти західного плякату полягає не в цій прихованості комерційного характеру, а в тому, що на Заході комерційний плякат — один з жанрів і жанр явно підрядний. У Радянському Союзі жанр цей провідний і в малярстві, і в літературі, і тільки час від часу з'являються твори, вільні від цієї рекламно-комерційно-політично-товаронакидальної настанови. Звідси саме йде панування реалістичної зовнішності в радянському мистецтві, при справжньому класицистичному характері його. (Комбінація ця зветься, як відомо, соціалістичний реалізм.) Реалізм, що на нього наставлені статті Шереха, — це стиль не комерційний і не плякатний, а також стиль, що відкидає всякі табу. Якийсь «ультрамодерний» вірш Рубчака або Драча реалістичніший з погляду цього стилю від розлогих описів Нечуя-Левицького або Стельмаха.

Поскілки в основу покладено людський, а не політичний аспект, не виключається політика як тема і пристрасть, але виключається з оцінки та дрібна розполітикованість, що роз'їдає психіку людини наших днів, а загрожує роз'їсти й літературу. Примітивні критерії змасовленої політики прикладаються в наш час до найнесподіваніших речей і явищ, і то однаково на Україні й в еміграції. Не так давно, приміром, ми

довідалися, що сказати «на Україні» це мало не зрада нації, бо з назвами держав треба вживати тільки прийменника «в». Так, ніби явища мови можна підвести під політичні категорії. При цьому підході наші мовники-державники мали б також заборонити казати «в Галичині» й вимагати «на Галичині», бо ж не можна відривати Галичину від України й робити з неї самостійну державу! [...]

Такі є головні аспекти діяльності Шереха. Багато в ній уже застаріло. Дещо зберігає своє значення не тільки для історика. [...]

Листопад 1964

МИ І ми

(До українотеренних чительників моїх)

Мої друзі в Києві, Харкові, Львові кажуть мені, що на Україні я дебютант і тому треба було б, щоб сказав слово про себе. Воно і справді не вільне від кумедности, коли людина дебютує в понадвісімдесятилітньому віці. Вона вже сива, лиса, зсутулена, стомлена життям, наплодила цілу купу книжок, не кажучи вже про статті, а тут виступає на ампуа початківця. Але так воно є.

Але... писати свій автопортрет? У малярстві це жанр цілком законний. Ледве чи можна знайти багато малярів, що писали портрети, а не лишили — одного чи багатьох — автопортретів. Але в мистецтві слова правила гри інші. Уважається за добрий тон не виставляти самого себе напоказ. Заведено так, що образ мусить бути схований за іншими образами, удається, що він і не присутній, лишається читачам, спеціально на це покликаним (їх звуть критиками) і не покликаним, реконструювати постать автора самотужки. Бо й справді, це частина літературної гри — я ховаю, засипаю грузами, збиваю з путі фальшивими деталями, а ти, читачу, розгадуй, видобувай сховане — і, чим глибше сховане, тим цікавіше. Критики з того й живуть, але й «нормальний» читач завжди якоюсь мірою творить собі образ автора, пробиваючися крізь нетрі, а то й барикади, за якими сховався автор. Звичайно, і в малярстві автопортрет включає елементи характеристики, а тим самим елементи втручання й домислу. Та принаймні є видимість автентичности й адекватности. Але мистецтво слова

й наблизитися не може до такої міри ідентичності — або, точніше, — ілюзії ідентичності.

Можна піти в цих міркуваннях навіть далі. Чи читач це усвідомлює, чи ні, чи про це говориться вголос, чи замовчується, — але перцепція несправжності в творах слова така, що, чим більше автор ітиме в своїй щирості і адекватності, тим більше читач буде підозрювати його в прикрашанні (чи то зі знаком плюс, чи мінус) і тим менше йнятиме віри написаному. Тільки в формі споминів можуть автори наблизитися до правдивості (ілюзії правдивості), але й там — не тоді, коли говориться про самого себе. Тут причина того, чому жанр автопортрета не культивується в творах слова. Гумбольдт (а за ним у нас Потебня) пробував перенести відповідальність за вічну неадекватність слова у психологію сприймання слухачем і читачем: «Всяке розуміння є нерозуміння». Але цим не все сказано. І Гете був ближчий до істини, коли власним спогадам дав назву «*Dichtung und Wahrheit*» («Вимисел і правда»). Проте і ця формула не охоплює всього доглибно. Бо її можна сприйняти як визнання домішки вигадки до правди. Але суть полягає в тому, що вони не стоять поруч, вони проймають одна одну.

Припустімо, я здався на поради моїх друзів і став би писати автопортрет (сиріч автобіографію). Я б почав її найімовірніше: «Я народився...», і це вже було б правдою-неправдою. Бо я не народив себе, мене народили, і притому зовсім не питавши моєї на те згоди. А це був би тільки початок — ні, не брехень, але — так назв'їм це — зсувів дійсності, для чого не так давно пущено в поновний обіг делікатніше слово о л ж а, витягнене зі словника дум.

Коротко кажучи, я вирішив не братися за свій автопортрет. Хай читач сам вибудовує його. Звичайно, в книжці зібрані статті останніх десятиліть. (Це моя третя збірка літературно-критичних статтів. Перша, «Не для дітей», вийшла 1964-го, «Друга черга» — 1978 року, як, зрештою, сказано в передмові до цієї.) Не можу подати, не боячися суб'єктивізму й перекручень, бо бібліографія, — доки до неї не втручається політика, — не бре-

ше. Отже, і автопортрет в читачевій уяві буде «Мистець у старому віці». Але на це нема ради. І Рембрандт не міг намалювати збірного портрета всіх своїх віків (і його молодечий зовсім відмінний від його старечого). З «педагогічного» погляду, може, було б доцільніше давати українському читачеві, на Україні суцшому (українотеренимому), не третю збірку, а вибір з усіх трьох. Але чи не краще йти за Рембрандтом і не нашаровувати старе на молоде і молоде на старе. Колись я любив дивитися фільми не з початку, а спершу бачити кінець. Тепер це мені здається екстравагантним, але кінець кінцем чому ні? А педагогіка — річ корисна, але не в літературі. Бог з нею. Я не вмю плавати, але можу зрозуміти мудрість правила — найкраще вчитися плавати, будши вкинемим у воду. А коли читач не матиме авантюричного запалу, ніхто не перешкодить йому відійти від моря (чи, може, краще, плавального басейну).

Не йтиму, отже, за порадами моїх друзів з Києва чи Харкова й не пробуватиму малювати свій автопортрет. Напевне, кориснішою і, можливо, цікавішою буде інша тема, далеко ширша. Мимоволі вона кидатиме й деякі білки світла на мою скромну особу, але це тільки її побічний аспект, і він не залежить уже від бажань і намірів автора.

Пригадаймо спочатку деякі історичні факти й дати. 1991 року рівно п'ятдесят років, як люди такої ж долі, як я, опинилися поза межами Радянської України. Слово опинилися — майже цитата, його треба було б узяти в лапки. Ми не опинилися по той бік — тоді фронту, потім кордону чи кордонів. Ми хотіли й шукали цього, йдучи через труднощі, небезпеки, загрози. Ми діяли свідомо. Ми не знали докладно, що ми знайдемо по той бік, але ми знали, що ми не хотіли жити в тих умовах, у яких ми жили перед тим. Майже стандартний сьогодні вислів опинилися — новітня біла пляма, що стала стандартом уже після ліквідації деяких інших «білих плям», себто брехні замовчуванням. Не «опинився» десь за межами Аркадій Любченко чи Тодось Осьмачка, сотні й тисячі інших, що верстали ту саму або подібну життєву путь.

Такою самою брехнею (вибачте, олжею) став термін «діяспора» в застосуванні до тих людей, яких були десятки й сотні тисяч. Не спіткало нас розсіяння (справжнє значення вислову), а свідомо вибраний був шлях поза межі батьківщини, себто — коли називати речі й явища своїми іменами — політична еміграція. Певна річ, ми не шукали ізоляції від свого народу, від його культури й долі. Ми тільки не могли й не хотіли жити в тій політичній системі, яка була його долею. Але та політична система потурбувалася про те, щоб така ізоляція стала фактом. Вона, система, унеможливила обмін людьми й ідеями. Ганебне гасло «кордон на замку» зроблено об'єктом хизування й ніби гордості. Найшляхетніше поняття космополітизму, братерства всіх культур і світоглядів, було затоптане в болото (де воно й досі великою мірою на Україні перебуває).

Так сталося, що люди втікацької долі знайшли себе в умовах ізоляції. Хоч-не-хоч вони мусіли прийняти це як факт дійсності. Вони пробували шукати виходу в самоорганізації, гуртуванні. У перші повоєнні роки творилися українські політичні партії, свої газети, свої видання, свої театри, свої наукові інституції. Був і свій, сказати б, народ, люди, що не творили культури, але споживали її. На терені розгромлених Німеччини і Австрії, почасти Італії, у суті речі зовсім екстериторіально, творилася ілюзорна «друга Україна». Її зв'язки з Заходом були теж менше ніж мінімальні. Їх майже не було.

Три чи чотири роки після кінця війни ця ілюзія другої, духовної, України впала. Від 1949 — 1950 років повоєнна еміграція різного походження — з Радянської України, з Галичини, тоді підпольської, з Чехо-Словаччини — опинилася в різних країнах і на різних континентах світу — в Америці, Канаді, Австралії, Аргентині, Франції, Бельгії, Великобританії тощо, тощо. Кожна країна із своєрідним побутом, способом культурного й політичного життя, але всі кардинально відмінні від звичного, дотеперішнього. Частина еміграції, а тепер уже імміграції, тривала в своїх поглядах, і звичках, і уподобаннях. Частина триває й досі. Але тепер це

вже вперта мала меншість. А абсолютна більшість — різною мірою і формою, одні в політиці, другі в економіці й шуканні прибутків, інші в культурі, усі в побуті (хто встояв, приміром, перед місцевим телебаченням?), вони не були спроможні опиратися новому, генетично чужому. У більшості нового покоління це сполучалося з забуттям мови, а з тим ішов більш або менш цілковитий відхід від «старокрайового» трибу життя й смаків, за винятком, звичайно, борщу й вареників, якщо не найбільшої, то найтривалішої частини культурної спадщини.

Історії асиміляції розселенців не написано, і ледве чи буде колись вона написана. Бо відбуваються тут численні мікропроцеси, малопомітні в своїй малості, а до того ж автори з-поміж самих іммігрантів зосереджують свою увагу не на фактах асиміляції, а на фактах збереження тієї чи тієї частини традиційної культури й ментальности. Але я не маю тут наміру творити таку історію чи хоч би її сурогат. Є тут багато подібности в долі й шляху кожного іммігранта, але водночас кожний проходить свою власну путь (часом, щоб прийти до тих самих наслідків).

Сьогодні, сорок років після початку входження в новий світ і в Новий Світ (як в Європі звать Сполучені Штати Америки), можна вже кинути погляд на те, що ж саме відкрилося культуро-наставленому українському інтелігентові на новому ґрунті і що відрізняє його світосприймання й мислення від звичного на Україні. Бо сьогодні можемо вже говорити про два українські ми — одне на Україні, друге поза її кордонами, на Захід (умовно включаючи й Австралію, хоч географічно це ніякий не Захід). Їхнє взаємознайомство, витворення спільної духовности, якщо воно взагалі практично можливе, витворення того надвищого українського, великими літерами, МИ — це справа умовна, проблематична і, хто знає, чи здійсненна в майбутньому. А в дійсності є в сучассі два малі ми — одне на Україні, друге поза нею. Статистично ці два ми, скажімо ми₁ і ми₂, не співмірні, це слон і музик, але в сенсі культурних вартостей ця нерівність меншає. Позаукраїнські-бо укра-

їнці мали більший відсоток інтелігенції й вільного таланту і створили більшу на одиницю людности суму культурних вартостей. Так, отже, маємо два ми і одне МИ в ідеалі, не створене ще, не досягнене і, може, недосяжне. Знайомство українського читача України з Юрієм Шерехом — це частинка його знайомства з тим малим ми₂. Тому, якщо потрібний українському українотеренному читачеві впровід до писань Юрія Шереха, усвідомлення факту відмінності двох малих ми і усвідомлення того, в чому ця відмінність насамперед лежить, має більше значення, ніж біографія критика; справді важить пізнання того, чим автор зобов'язаний своєму новому, західньому, «космополітичному» (але зовсім не безрідному!) контекстові, який поки що належить майже виключно ми₂ і який може видатися екзотичним і навіть екстравагантним українотеренному читачеві.

Відмінності в світобаченні почали з'являтися й наростати вже в роки війни. Це був короткий час, але в війні день дорівнює рокові. Бути по два боки фронту приносило зовсім відмінний досвід супроти того, що творився при перебуванні ввесь час по один бік. Уже перед тим гасло «Убий німця!», кинуте «Правдою» й підхоплене всіма газетами, здавалося диким. Кожного німця без різниці поглядів? Дитину? Немовля? Воно друкувалося чорними літерами, а виглядали вони кричавими. Шляхетна позиція часів першої світової війни, найкраще зформульована тоді в заголовку книжки Романа Роллана «*Au-dessus de la mêlée*» («Остеронь сутички», «Понад сутичкою»), у другій світовій війні була ледве чи можлива, але позиція звірячого, зоологічного нищення — чи це був вихід з трагедії? Гітлеризм спотворював лице Європи, але все-таки Європа існувала, і Німеччина теж до неї належала. Важко було відкривати цю істину, відслонювати тяжкі покриви брехень і злочинів, але краєчками й скравками щось відкривалося. Можливо, якоюсь мірою відкривалося це і на схід від лінії фронту, але, без сумніву, інакше і менш окреслено, менш виразно, у далеко вужчому, тільки східно-європейському контексті.

Але не говорім тут про загальну лінію ідейно-емоційного розвитку співподорожників Шереха. Це складна тема. Висвячення в європейці забирає багато років і, либонь, ніколи не кінчається. Гармонія свого, успадкованого, недавно ще єдино наявного й природного, з набуваним ніби чужим, а в дійсності, по-своєму, таки теж своїм, тільки досі не усвідомленим, — ця гармонія ніколи не вивершується, вона існує в прагненні, але ніколи не в якійсь остаточній досконалості. І писати про неї слід розлогі книги, а не принагідні статті.

Витворення перших — ну, не прірв, але психологічних бар'єрів між тими, хто тікав, і тими, хто бився, — це був хронологічно перший етап у постанні відмінностей між двома ми. Про цей бар'єр на Україні тепер не говорять — українці народ увічливий, — але нема сумніву, що з усіх дотепер посталих бар'єрів він, особливо для ми, найболючіший. Війна сприймалася, та, мабуть, і тепер сприймається як гіркий обов'язок, як справа чести, як здобуття диплома на право називатися людиною. Сталін зазнав страхітливої критики майже в усьому, але, скільки мені відомо, ніхто ще не розрізнив до кінця концепції війни, як її бачив і провадив Сталін і яка була тільки продовженням політики нищення свого народу в терорі, в розкуркуленні, в руйнуванні культури, — і можливості іншої концепції війни, що не коштувала б стільки крові і не вела б до ствердження й посилення дикої диктатури над народами. Успіх сталінської пропаганди в характеристиці концепції війни — і досі ще незаперечний і повний. Страждання народні були використані, щоб освятити цю концепцію. Цей цемент був сили невідпорної. Але і еміграція не спромоглася протиставити сталінській концепції — бодай у теорії (бо гармат і літаків вона не мала) — іншу, людянішу.

За цією першою і чи не найглибшою розколиною між двома українськими ми йшли інші. На Україні ідея і дуже практична програма відгородження від Заходу, «кордону на замку» і для людей, і для ідей втілювалася і в міновані поля від Білого до Чорного моря, і в створення карикатурного образу «безрідного космополіта».

Зате шлях на Північ і на Схід стояв отвором, на пропаганду російської культури не шкодовано ні грошей, ні патосу. Дотеп полягав у тому, що навалу чужого елементу в людях і в витворах культури утримувано коштами самих людей України. Мало не кожна людина ставала двомовною й двокультурною. Зв'язки горизонтальні — з іншими націями, включеними до імперії, існували, але вони ніколи не досягали такої насиченості й сили. І здебільшого вони так само існували передусім як передатники, хай у трохи відмінній формі, тих самих старшобратніх інспірацій. У них, як правило, не було національного змісту й дуже мало національної форми. Символічно й характеристично, республіки не мали власного громадянства. Це були держави-примари, нації-фантоми. Тепер можна критикувати брежнєвську концепцію єдиного радянського народу, але не підлягає сумніву, що все робилося для його створення і певною мірою, — глибину якої ще треба об'єктивно виміряти, — його таки створено. До всього цього треба додати мільйони мікропроцесів, якими уодноманітнювано побут усіх і кожного, процесів, яких акумульований ефект був, мабуть, не менший, ніж генеральних політичних заходів і кампаній.

Усе це українську еміграцію безпосередньо не охоплювало, а здебільшого вона про ці явища просто-таки нічого не знала. Вона і українські культурні процеси знала дуже мало, а вже що казати про наших, мовляв Шевченко, «со-узників». Нема на Україні інтелігента або й півінтелігента, який не знав би Айтматова або Распутіна, Вознесенського чи....., не читав би кожного їхнього нового твору одночасно з читачами з Росії. Якби він не читав їх, це розглядалося б як екстраваганція або політична диверсія. А хто знав їхні писання, навіть їхні ймення поміж українців Заходу? Іван Дзюба видав, хай під тиском обставин, книжку про чотирьох письменників — білоруських і литовських — під характеристичною назвою «На пульсі доби». Назва явно, свідомо з двома значеннями, — ці письменники тримають руку на пульсі доби; і критик і читачі живуть за пульсом доби, читаючи їх. За цими критеріями

еміграційний читач безнадійно вибував з тих, хто може схопити ритм епохи.

Але суть у тому, що доби відлічуються інакше в Москві, а інакше в Парижі чи Нью-Йорку. 1990 року зроблено спробу перевести Україну з московського на київський час. Розумілося, напевне, не тільки технічно, але й ідеологічно. Поки що далі від декларацій не пішло. Часи різні, але доби не різні, коло відомих фактів не різне. Роками ми, пливли в потоці розбурханих Московією вод, безпорадно, як тріска в вирі. Але ледве чи більше, ніж тріскою, була доля, дія і триб мислення українців, прибитих хвилями історії до берегів Заходу (не рахуючи, правда, тих українців на Заході, які спромоглися самоізолюватися від обох прудів, врилися в мул, зреклися сучасности й живуть інерцією минулого, — але таких мало, позиція їхня малоплідна й порядно забагнена). Становище більшости українців Заходу на відміну від українотеренних було вигідніше тим, що Захід був у динаміці, в русі, а на Сході панувало те, що офіційно дістало назву застою, а справді було загниванням.

У жовтневій революції давній уже контраст Заходу й Сходу був посилений катастрофічним зниженням культурного рівня політичного проводу на Сході. Ось простий критерій. Якщо читач зацікавиться питанням, скільки «вождів революції» мали закінчену високу освіту, він здивовано відкриє для себе простий факт, що відсоток таких був майже цілком нуль. І в довгому шерезі неуків і недоуків провід законно належав самому Сталінові. Культурний рівень політичного проводу не може не позначатися на культурному рівні країни, а в умовах диктатури цей вплив набуває характеру апокаліптичного. Освіта — та, справжня, — і культурність стають перепусткою до Гулагу і, щоб проіснувати, потребують маскування, цілої системи мовчання і брехні. Захід теж не вберігся від спрощення й примітивізації. Але тут ці процеси не були ні такими активними, ні примусовими, ні терористичними. Тут книг не вилучали й не палили, нерідко викидали їх на смітник, але це були індивідуальні вчинки, а не примус закону. Тут

творці культурних цінностей не спроваджувалися до в'язниць і таборів, не вистрілювалися, вони мали свободу вибору — співати в тон зі своїми потенціальними споживачами, пристосовуватися до їхніх невибагливих смаків або животіти в нетрях розпаношеного комерціалізму і панівного несмаку, — поки не перетривають вони років невідомості й не проб'ються на вершину визнання від істеблішменту.

Усі ці гіркі й загальникові, дуже спрощені міркування все-таки пов'язані з проблемою прориву одного автора — мене — з Заходу — до нового, іншого читача — зі Сходу. П'ятдесят років вони, цей автор і ці читачі, існували в різних середовищах, мало або зовсім не знаючи один одного. Вони відмінні мовою, правописом, рівнем допущеної емоційності, системою асоціацій і посилянь, рисами загального світогляду, колом порушуваних проблем. І далі, й далі, й ще далі. І все-таки вони цікавлять один одного, обоє радо приглядаються і, сказати б, приносяться один до одного. Вони мають воління один одного пізнати, може, вони навіть життєво потрібні один одному. Дарма що реакції на зустріч можуть бути дуже відмінні і далеко не завжди передбачувані. Те, що для одного технічний деталь, в другого може викликати несподівано гостру реакцію.

Подам один приклад — тепер уже конкретний — на таку різницю сприймань і реакцій. Недавно в одному з київських періодичних видань трапила мені до рук рецензія на одне бібліографічне видання. Рецензент хоче сказати, що впорядник бібліографії вклав у неї багато праці. Він відзначає «глибоку обізнаність автора на ниві україністики, людини, над усе відданої матері Україні». Я мало не відсахнувся від тексту. «На ниві», народницький штамп, кричущо невідповідний, коли мова про американські комп'ютери. А відданість «матері Україні», як на моє вухо, теж народницький штамп, а до того страшно емоційний, зовсім не відповідний ні до теми рецензії, ні до її суто наукового жанру. Припускаю, що українотеренний читач і уваги не зверне на ці надмірності недоречного емоціоналізму. Інший стиль, інші шаблони. На Заході ми (так, ми₂) відвикли

від такого стилю, ми вросли в більшу стриманість і тверезість, у контролювання надміру почуттів, надміру легких узагальнень. Нема об'єктивних критеріїв, щоб ствердити: один стиль кращий, другий гірший. Але незаперечний факт — відмінність стилів, відмінність рівнів емоційності існують. Або інший приклад, в іншій площині, майже сакральній, — ми тут теж за тризуб як національний герб, але ми не носимо тризубів на грудях, як і не ходимо день у день у вишиваних сорочках... По-англійськи є два добрі слова на характеристику людських висловлень: understatement — недоговорення, спокій в оцінці і overstatement — перебільшення в твердженні (чи то в змісті, чи то в супровідній емоції). Нам тепер більше відповідає стиль understatements. Не знаю, але, либонь, подібні колізії звичного стилю з інакшим існують і в сприйманні еміграційних висловлень українотеренними читачами чи співрозмовниками. Дрібниці, але вони можуть дратувати. Хочу просити моїх потенційних українотеренних читачів не піддаватися першій реакції. Ми, автори, тут і читачі там у чомусь різні. Ми жили півстоліття нарізно. Не дратуймося. Попри все ми маємо більше спільного, ніж відмінного, ми належимо до того самого великолітерного МИ.

Що важить більше — це розбіжність у розумінні того, для чого існує література (як частка ширшого поняття культури) і яка повинна бути сама структура національної літератури як цілості. На Україні, як і в усій керованій з Кремля частині нашої планети, панує утилітарне розуміння призначення літератури. Література там покликана, — програмово беручи, — виховувати своїх читачів. Це проголошується вже багато років з усіх високих трибун. З самопевністю абсолютистичного невігласа Андрій Жданов у половині сорокових років картав і карав письменників, громив людей і організації, які, на його думку, не дотримувалися цієї засади. Відтоді змінився тон цих напучувань, але не змінилася їхня суть. Читаю в «Літературній Україні»: «Партія розраховує на вдумливе, виважене слово письменника-комуніста. Сьогодні, як ніколи, необхід-

ні... зрозумілі народу аргументи на захист революції, Леніна, партії, на захист закону і демократії». Література в цій концепції — педагогічний засіб, а «народ» — перманентні школярі. Не нова це концепція, вона прийшла до нас — так, ще з Візантії, де панівними жанрами були житія святих, тлумачення Святого Письма й проповіді — усе повчальне, усе напучувальне і де не можна було б собі уявити появу, скажімо, розважально-блюзнірського «Гаргантюа і Пантагрюеля», чи «Декамерона», або пародійного «Дон Кіхота», гіркочеселих Шекспірових блазнів і клоунів, роздвоєного Гамлета й трагічного короля Ліра. Усе це постало, як і багато іншого, на Заході, де література зовсім не бралася за не її педагогічні завдання й не конкурувала з церковними казаннями.

А коли дивитися на дійсність обома розплющеними очима, — ніколи й ніде читач не брався за книжку красного письменства, щоб навчитися правил мислення й поведінки. Ані навіть в імперії Жданових. Ні, читач шукав і шукає цікавої книжки, за якою можна з приємністю провести години дозвілля. Це могла бути цікавість інтриги (а що буде далі?) — теми — психології — стилю мови, — але завжди цікавість. Іншими словами, літературний твір може виконувати виховну функцію, якщо автор того бажає, але аж ніяк не мусить, — не є це ані його, твору, обов'язком, ані суттю. «Король Лір» не виховував дочок на слухняність батькові, ані «Дон Кіхот» перестарілих лицарів на двобої з вітряками. І, коли вже на те пішло, жовтневу революцію більшовики зробили вдало, хоч ні один літературний твір не навчив їх, як такі речі робляться. Література, звичайно, річ широка, вона може включати в себе і географічні відомості, і історичні — як люди живуть під іншими широтами, як вони жили колись, вона може включати і повчання (хоч, як показує досвід, частіше читачі гортають такі сторінки, не читавши, — згадаймо хоч би історіософські партії «Войны и мира» або релігійно-філософські «Братьев Карамазовых»), але все це для неї речі побічні і необов'язкові (як і жадання реалізму).

На Заході це істини абеткові, на Сході ми ще плентаємося в традиції Василя Великого, Григорія Богослова і Андрія Жданова. Ми повчаємо, ми творимо «позитивні образи молодого героя». Ми боїмося бути просто цікавими, полонити читача своєю майстерністю. А тим часом перевага Миколи Куліша над, скажімо, Корнійчуком не в тому, що Куліш краще показав, як робити й як не робити українізацію, а в тому, що він був особистістю й майстром, чим Корнійчук не був.

Якщо читачі — учні, а письменники — вчителі, ясна річ, треба берегти учнів від поганих учителів. Так літературу поділяють на справжню, високу, в протиставленні до комерційної, збутової, низької. Ринковій літературі проголошується мало не священна війна на знищення. «Ворог», одначе, в наступі, і письменники готові кликати на захист і оборону ту саму державу, опіки якої вони цураються. Становище справді може виглядати на критичне, а життя письменників і літератури на загрожене. Крики на гвалт і зойки відчаю можуть занурити в безодню чорного песимізму.

Не можна сказати, що на Заході проблема підтриму «високої» культури не існує. Але її розв'язують спокійніше і намагаються брати її за те, чим вона справді є. Як є різні письменники, так є і різні читачі. Не всіх ваблять літературні шедеври. Є люди зі смаком, що ми його характеризуємо як вульгарний. Чому не дати їм те, що їм до вподоби? Коли література не виховує, то нема чого боятися «низької» літератури. Даймо її аматорам те, чого вони хочуть. Їх є більше? Ну, і нехай, тиражі для них будуть більші. Від цього світ не западеться, література не сконає. У Парижі є свої театри «Бульварів», у Нью-Йорку — бродвейські. Вони існують, вони приносять прибуток. На ваш смак вони примітивні й вульгарні? Не ходіть. Але Париж має і свою оперу, свою Комеді франсез, у Нью-Йорку діє Метрополітальна опера. Цим дотації потрібні, на свої прибутки вони не виживуть. І вони їх одержують. Кожний читач чи глядач дістає своє, і нікого не підтягають за вуха до «вищого» рівня. Суспільство від цього не занепадає, культура не перестає існувати. Але суспільство

структуроване, конструкція культури багатоповерхова, і кожному свій поверх, вільно вибраний. (Правда, держава там не під проводом малограмотних «вождів», але і на Сході помалу твориться провід освічених.)

«Низька» культура не повинна підлягати табуїзації. Шуберт вищий за Дюка Еллінгтона, але хто воліє Дюка, може його мати. Ні одна культура не вільна від табу різних типів. Але Захід (а з ним і українці Заходу, оті наші ми₂) має їх куди менше, ніж Схід. Бо Захід мав свій період Ренесансу, свої традиції Греції й Риму, потім свої «буржуазні» демократії, а Схід застряг на довгі століття в своєму візантійстві — і в культурі, і в своїй застиглоті тиранічного самодержавства. Ось на Сході панує табу на еротику. Якщо судити з літератури, то на Україні й діти не родяться, хіба що до капусти їх лелеки підкидають. Хай живуть і лелеки. Але їх мало, щоб забезпечити приріст населення. Тож нехай їм допоможуть письменники. Як уже виховувати «народ», то і тут виховання здається потрібним (хоч і тут люди самі дають собі раду, без літературних напучувань). Це, звісно, тільки приклад. Табу існують не тільки на еротику, і це табу не найприкріше.

Я міг би більше говорити про те, чим українська культура з Заходу, ми₂, відрізняється від українотеренної, ми₁. Але проблема невичерпна. А я тільки хотів вибрати дещо, що допомогло б людям українотеренним краще й легше зрозуміти людину, що, певна річ, виїшла зі Сходу, але чогось там навчилася, якимось там змінилася на Заході. Мої друзі з Києва, Харкова, Львова кажуть мені, що такі завваги, ці мої завваги, — можуть полегшити їм перекинути міст через, — ну, як уже сказано, не через прірву, борони Боже, а через перешкоди й утруднення. Як писав Аркадій Любченко, — ніби до тих, що навпомацки бредуть зі Сходу в західньому напрямі, — добра вам путь, ішовши. Ми порозуміємося.

*Липень 1991
Ох, Нью-Йорк*

МОСКВА, МАРОСЕЙКА

Тут, на цій московській вулиці, серед кварталу, заселеного «блінніками», майстрами випікання московських млинців, розташувалися в другій половині XVII сторіччя двоє «подвор'єв» — Гетьманське й Малоросійське. Тут зупинялися новоприбулі з України, і сама назва вулиці — це зіпсоване слово «Малоросейка». (Тепер Маросейка зветься вул. Богдана Хмельницького.) Тут відбулося чимало людських драм, і через цю вулицю прийшли ті впливи, що досить глибоко змінили російську культуру в XVII столітті. Це був той мостовий причілок, звідки після Переяслава почався наступ української культури на московську.

Беликий і розмашний плян культурного завоювання розлогої і військово сильної Москви був задуманий українською інтелігенцією ще з кінця XVI століття. Не без впливу цього пляну був спинений рух літературної мови в напрямі наближення її до народньої і були відновлені церковнослов'янські первні літературної мови трудами Лаврентія Зизанія, Памви Беринди, а передусім Мелетія Смотрицького. Заради цього пляну київська інтелігенція творила міт двох Росій — Малої і Великої — міт, створений передусім на Україні, — і підтримувала теорію політично-державної переємности між старим Києвом і тогочасною Москвою. Заради нього переможець Москви гетьман Сагайдачний пропонував їй союз 1620 року, Лаврентій Зизаній привіз до Москви рукопис свого «Катехізису» 1626 року, Кирило Транквіліон Ставровецький — рукопис свого «Учительного євангелія» 1627 року, а митрополит

Петро Могила прислав 1640 року Ігнатія Старушича з пропозицією заснувати в Москві школу — першу школу — силами українського духівництва.

Справжнє поле для діяльності відкрилося після Переяслава. Переяслав став передумовою української культурної інвазії. Харлампович підрахував, що в другій половині XVII століття в самому тільки місті Москві було 7 монастирів, повністю заселених українцями й білорусинами, а один з них навіть був переданий у зв'язку з цим у відання Малоросійського приказу! Українські приходні наклали потужний відбиток на культуру тогочасної Москви. Вони в ній чимало зрушили і змінили, вони її істотно збагатили. Славнозвісна реформа патріярха Нікона, що доглибно струснула російською церквою, була фактично проведена з участю українців, виходців з Київської академії. Заснована 1685 року Московська академія, пізніше відома під назвою Слов'яно-греко-латинської, після короткого періоду, коли нею керували греки брати Ліхуди, а потім ніхто не керував, від 1700 року фактично перейшла в українські руки. Протягом наступних 64 років вона мала 19 ректорів, з них один був грек, два — росіяни, а решта 16 — українці, вихованці Київського колегіуму. Такий був і склад викладавців.

Після смерти останнього російського патріярха Адріана на чолі російської церкви став українець Стефан Яворський. У період 1700—1762, за підрахунком того ж Харламповича, в Росії, на чисто російських землях, було 70 єпископів-українців. Були часи, коли російська церква була цілком в українських руках. Не забуваймо, що в XVII сторіччі церква раз-у-раз означала культуру, а культура — церкву. Нове, доти нечуване вливалось в консервативну Москву через Малоросейское подворье на Маросейці.

Не з легким серцем ішла українська інтелігенція в Москву. Вона добре знала, що таке Москва. «Катехізис» Лаврентія Зизанія видали, але з страху перед можливими єресями без титульної сторінки. «Учительне євангеліє» Кирила Ставровецького засудили за єресі й спалили. Ще була свіжа пам'ять про перші десятиріччя XVII сторіччя, коли українських священників і ченців не

вважали за охрищених і силоміць христили вдруте, своїм звичаєм. Ще 1632 року був з нагоди прибуття групи українських ченців виданий наказ: «А в церковь их не пущать, а пенія слушать в трапезе или в паперти, а святыни им никакие не давать и крестом воздвизательным не благословлять и ко образом не прикладыватися». В 1652 році, за два роки перед Переяславом, чужинців виселено з Москви до Німецької слободи, а малоросіянин — це ж було для тогочасної Москви те саме, що литвин, що поляк, що іноземець взагалі.

Сучасник писав 1666 року: «малоросам і смерть не така страшна, як відіслання до Москви». Дмитрові Тупталові виклик до Москви коштував нервової хвороби. Стефан Яворський, призначений бути рязанським єпископом, утік був з Донського монастиря в Москві, де його потім тримали під наглядом. І далі люди почували себе чужими в чужому московському світі, чужими до самої смерти. Навіть Теофан Прокопович, близький співробітник Петра I, головний ідеолог новонароджуваної російської імперії, навіть він у передсмертні дні підсумовував своє життя:

Ні з яких сторін світа не видно,
Все ненастьє,
Ніт і надежди, о многобідно
Моє щастьє.

Многобідне щастя — чи можна влучніше оцінити щастя людини, що досягла найвищих верховин суспільної драбини, — що їй задрять, — але вона відчуває себе кінець кінцем усім і всьому чужою...

Було б хибно зводити цей рух до шукання кар'єри. Це був також ідеологічний рух. Що таке Москва, — знали, і все-таки пішли на Переяслав і все-таки рушали до Москви. Рушали, може, саме тому, що усвідомлювали, наскільки нижчий був той культурний і побутовий рівень, що на ньому стояла Москва. Бо це було чи принаймні здавалося передумовою можливості завоювати Москву. Переяслав у перспективі трьох сторіч уявляється нам початком великої трагедії. Це слушно. Але в умовах 1654 року не був з konieczністю закладений розвиток тільки в цьому напрямі. Навпаки, сучасникам

Переяслав здавався вихідним пунктом для великої експансії. Нічого майже не втративши політично, — адже Україна зберігала цілковиту внутрішню незалежність і майже цілковиту незалежність зовнішніх зносин, — умови зобов'язували її тільки прийняти московського воєводу й залогу до Києва і повідомляти Москву про посольства до Польщі чи Туреччини і про вибори гетьманів, — Україна, здавалося, діставала військову допомогу, а головне — їй відчинявся шлях до культурного завоювання страшного сусіда.

Це була доба — XVII сторіччя, — коли формувалися національні держави на Заході, але в ідеології панували універсалістичні концепції. Київ, відроджений осередок України, стояв перед очима тогочасного українця другим Єрусалимом. Він був центр церкви, значить — центр культури. Звідти мав возсіяти світ на весь християнський світ. Ворогом були турки, що володіли греками і християнським Близьким Сходом. Знаряддям, я повторюю, знаряддям визвищення другого Єрусалиму — Києва мала стати Москва. Її військова сила мала здійснити програму української інтелігенції. Безнастанні заклики до боротьби проти турків і татар у проповідях Галятовського, Барановича і всіх українських проповідників XVII сторіччя, ба навіть і самого Стефана Яворського, — не загальники, як може тепер здатися, і не результат татарських наскоків на Україну, а насамперед вияви цієї універсально-християнської ідеології.

Поза цією суб'єктивно-ідеологічною стороною справа мала об'єктивну, історичну сторону. Я сказав: XVII сторіччя було в ідеології добою універсалізму, фактично — воно було добою ставання національних держав. Нова держава постає тільки в перемозі над своїми сусідами. Згадаймо ставання Німеччини вже в XIX сторіччі. Для об'єднання німецьких земель були потрібні війни на півдні, півночі й заході. «І на чотири боки шаблі». Україна Богдана Хмельницького мала подолати щонайменше Польщу, Туреччину й Москву. Вона це здійснювала. Військово вона змагалася з Польщею й Туреччиною. Було актом державного розуму спробувати скорити Москву іншими методами. Коли ми говоримо про нашу сучасність, ми добре знаємо, що

війни ведуться різними методами, що вони бувають гарячі й холодні, що вони тривають, коли підписано мир і коли миру підписати не можна. Чому ми не хочемо зрозуміти цього для XVII сторіччя?

Навіть військово Переяслав не був кінцем боротьби. Після нього Україна розгромила Москву під Конотопом у липні 1659 року і була розбита на полтавських горбах у липні 1709 року. Тим більше тривала боротьба в культурі.

Якщо і там Україна зазнала поразки, то це сталося не через переяславські умови, а насамперед з причин, закладених у самому українському житті того часу. Політично і військово Переяслав став початком поразки тому, що різні українські кола втягали Москву в Україну, намагаючися використати її проти своїх унутрішніх ворогів. Повне розуміння цього приписується ще Мазепі. Хіба нагадати про звернення Інокентія Гізеля, або Лазаря Барановича, або багатьох інших — прислати московських стрільців в Україну? Або про те, що коли Дем'ян Многогрішний хитнувся від Москви, його заарештувала не Москва, а таки група київської старшини, що дійшла була навіть до того, що просила дати на гетьмана «боярина великороссийских людей»? Комплекс Кочубеївщини — і тільки він — уможливив Москві здобувати чимраз більше позицій в Україні. Розріст цього комплексу змусив Мазепу до суворой конспірації, що не дала йому змоги військово підготуватися до бою під Полтавою. Бій під Полтавою виграв Росії не Петро I, а українські Кочубеї. Самозрозуміло, Петро й Росія влучно використали це, як використовували всі подібні нагоди, що їх не бракувало. Про причини самого комплексу Кочубеївщини хай говорять історики й психологи. Він живе й досі.

Культурно Переяслав став початком поразки з глибших причин. Культурне завоювання переможеною нацією нації-переможця в принципі можливе. Колись подолана римськими легіонами Греція завоювала культурно Рим. Германці в Італії, Франції, Іспанії були культурно завойовані Римом, наслідком чого є сучасні романські народи. Передумовою для культурного завоювання нації-переможця є, однак, культурна перевага переможеної нації на всьому полі бою, себто в усій культурі. Цієї передумови бракувало українській культурі XVII сторіччя.

Доба барокко — одна з золотих діб нашої культури. Архітектурні споруди Мазепи, проповіді того часу, початки театру, різьба й малярство, початки гравюри — лишилися в сторіччях, вони і в наш час впливають на українське мистецтво. Одначе вони мали свою стелю. Українська культура доби барокко була суто церковна. Культура була при церкві, і церква означала культуру.

Поки так було і в Росії, українська культура була в наступі. Ми бачили, що вона завоювала церкву, мовно-богословську освіту й науку, зв'язані з релігією мистецтва. Та цього було мало для XVIII сторіччя — доби секуляризації науки, мистецтва, культури в цілому. Європа вже не жила церковною культурою.

Петро I ще використовував Яворського й Прокоповича як діячів церкви. Але він уже дивився на Захід, щоб украсти звідти потрібні йому елементи нової технічної культури. Потай вирушає він до «люторів», переодягнений теслею, щоб опанувати секрети техніки. У наш час ці функції виконують люди нижчих рангів, але суть лишилася та сама: використати технічну культуру Заходу для зміцнення варварських основ своєї держави. Серед «птахів гнізда Петрового» ми знайдемо чимало німців, чимало росіян, але не українців. Бій під Полтавою Петрові виграли українські Кочубеї. Але Петро справді виграв бій на культурному фронті тим, що він відгородив Україну від Заходу. Зв'язок ішов через новозасноване вікно в Європу, а радше пролаз — Санктпiтербурх, не через Київ. У Києві тим часом лишили Академію більш-менш як вона була. Вона була безпечна. Хто не йде вперед, відстає. Відставання було безнадійне. Тоді як російська культура свою церковну сторону доповнювала новою, технічно-світською, українська лишалася на старому місці. Так вона ставала старомодною. Старомодність означає смішність. Смішність убиває культуру.

Остання постать цієї культури в її незайманому вигляді був у 1760-х роках Арсеній Мацієвич, єпископ ростовський. Він з дивовижною впертістю боронить програму справу — незалежність церкви від держави. Для нього світ обмежений рамками церковного життя. Смішний, надокучливий, — він на домагання Катери-

ни ІІ стає перед суд єпископів, його засуджують до ув'язнення в монастирі, але він не вгамовується й там, і 1767 року його переводять до таллінської фортеці, де він доживає віку, позбавлений навіть власного ім'я. Наказом Катерини в'язня іменують Андрій Враль. Захід, до якого, здається, не додумалося навіть МВД. Дата ув'язнення Мацієвича збігається невинно з датою скасування Гетьманщини. Це була одночасна ліквідація початого в Переяславі українського наступу — політично на Україні, культурно — в Росії.

Відгомони переяславської концепції українського культурного наступу на Росію лунають і геть пізніше. Хіба що інше — трагедія Гоголя, що пішов завойовувати Росію для українського морального кодексу, для українського розуміння мистецтва, чие мораліте про мертві душі було пласко сприйняте різними Белінськими як обличительная література, чиї «Вибрані місця з листування з друзями», куди Гоголь уклав усю свою душу, були висміяні й несприйняті? І тому — природний вислід трагічного непорозуміння — спалення Гоголем його рукопису і майже самоспалення — так близько від Маросейки, в Москві на Нікітському бульварі, і так близько до двосотих роковин Переяслава — в лютому 1852 року.

Або на початку революції спроба українських комуністів «влитися» в російську суттю комуністичну партію, щоб «розлитися й залити» її? Завжди те саме — універсалістична концепція, надія на свої сили, на свою перевагу, обмеженість цієї переваги тим провінціальним станом, у якому перебуває або в якому тримають Україну, — і поразка, і трагедія.

Але в глибині найбільшої поразки, коли Україна втратила рештки політичної незалежності, коли літературною мовою України стала російська, що нею писали, скажімо, Капніст і автор Історії Русів, що нею намагався писати Сковорода, — тоді починається перегляд переяславської концепції. Капніст починає його протестом проти російської держави в ім'я української людини:

Под игом тяжкия державы
потоками льют пот кровавый
и зляе смерти жизнь ведут.

Історія Русів відроджує елементи українського державництва. Приходить Шевченко, що синтезує ці елементи, споює їх з новим універсалізмом — кирило-методіївський панславизм з центром у Києві (всякий здоровий рух хоче набрати рис універсалізму, питання тільки в тому, щоб заради цього не жертвувати своїм власним). Дальшу історію вже знають читачі, вона пишеться щодня далі.

Три страшні вороги українського відродження — Москва, український провінціалізм і комплекс Кочубеївщини — живуть і сьогодні. Запекла ненависть Михайла Драгоманова не знищила українського провінціалізму. Запекла ненависть Дмитра Донцова не знищила Москви. Запекла ненависть В'ячеслава Липинського не знищила комплексу Кочубеївщини. Сьогодні вони панують, і вони урочисто справляють ювілей Переяслава.

Москва підкреслює русско-украинские культурные связи. Не будемо їх заперечувати. Вони були і є. Хіба садати по два боки лінії фронту не зв'язані між собою? Вони зв'язані на життя і смерть. Історія культурних зв'язків між Україною і Росією — це історія великої і ще не закінченої війни. Як усяка війна, вона знає наступи і відступи, знає перекинчиків і полонених. Історію цієї війни треба вивчати. Чому б не видати солідну збірку праць про українсько-російські культурні зв'язки як вони були, а не як їх препарує Москва чи наш власний провінціалізм?

Ми не маємо підстав святкувати Переяслав. Він став початком великої трагедії народу і безлічі індивідуальних трагедій. Але ми не маємо підстав і соромитися Переяслава. Він мусів бути, він показав наші хиби, але він показав і глибину нашої життєвості.

Сьогодні роковини Переяслава святкують вороги України. Я пригадую: 1913 року вся Росія урочисто святкувала тристаліття дому Романових. Голосно і бучно. Що сталося з домом Романових за чотири роки по тому, — всім відомо.

Бостон, 1954

НАД ОЗЕРОМ. БАВАРІЯ
Триптих про добу, про мистецтво, про провінційність,
про призначення України, про голуби і інші речі

1

НАД ОЗЕРОМ. БАВАРІЯ

Ця назва не оригінальна. Я скопіював її з позначення місця видання на якійсь книжці. Там стояло: На чужині. Німеччина. Позначення, що дає ґрунт філософуванню в двох напрямках.

Позначка на виданні «На чужині. Німеччина» означає в перекладі: ніхто не відповідає. Нема людини.

Була доба, коли кожна фірма метровими літерами виписувала свою назву. Скрізь: на вивісках крамниць, в оголошеннях газет, на кожному фабрикаті. Це була доба індивідуальної ініціативи. Практиці вивісок і реклам відповідала в ідеології філософія надлюдини Ніцше і теорія боротьби гатунків (і істот) за існування Дарвіна.

В советській дійсності ім'я людини зникло. Були Станкобуди і ХТЗ, Київторги й Гастрономи. Були директори і завмаги — взагалі. Серійні і безіменні. Вони і відповідали серійно і безіменно. Одного прекрасного дня серію їх нагороджувано орденами й медалями. Однієї нормальної ночі їх серіями заарештовувано, потім стандартно допитувано й стандартно знищувано. Глеб Успенський порівнював такі методи (він їх знав тільки в примітивних зародках) з ловлею оселедців, коли ті зграями плывуть метати ікру. Що може і що важить один оселе-

дець, один директор, один завмаг? Індивідуально він міг тільки красти й спекулювати (не оселедець — і в цьому відмінність людини-функціонера). Але про злочинство й спекуляцію краще говорити далі спеціально. Може, це ще світла пляма в нашій темній дійсності!

Потім прийшла німецька окупація. Вилізли недобитки приватно-торговельної кляси. На базарах росли кіоски. Сало коштувало 1000 карбованців, склянка соняшникового насіння — 30 карбованців. Службовець діставав на місяць 300—400 карбованців. Робітник не діставав нічого, бо фабрики стояли пустою. Крамарі поширювали свої кіоски. Відкривалися перші крамниці. Вивісок вони унікали. Чи не краще просто викласти свої товари — підходь і купуй? Влада наказала: мусять бути вивіски, на кожній вивісці мусить стояти прізвище підприємця. Але влада не передбачила розміру напису. Прізвища на вивісках мальовано мікроскопічно. Підприємець не хотів бути відомим. Фірми не хотіли реклямувати себе. Вони воліли безіменність. Доба індивідуальності вмерла. Панувала доба автоматичного функціонерства.

«На чужині. Німеччина» — формула доби автоматичного функціонерства. Видав ніхто. Видав ніде. Відповідальність несе той, хто купує, хто читає. Та ж ніхто не накидає, не змушує. Але чи й покупець відповідає? Чи він теж не **мусить** щось купувати, щось читати? Це одна з його функцій. Він їдець певної кількості... Я хотів сказати: харчів. Термінологія вчорашніх днів тяжить над нами. Він їдець певної кількості кальорій. Тепер їдять не харчі, а кальорії. (Це відомо вже всім гумористам і куплетистам.) Він — вміст певної кубатури (не помешкання, не кімнати). Його функція — 3,7 кіносеанса, відвіданого на рік. 8,35 трамвайної подорожі на місяць. І, очевидно, кілька сторінок купленого задрукованого паперу. Ні, він не відповідає теж. Він не може не купити якогось видання. Це — його функція. «На чужині. Німеччина» — формула сліпого і неблаганного функціонерства.

Другий струміль міркувань: для чого ставити поруч «На чужині» і «Німеччина»? Хіба не досить було б дру-

гого? Хіба може бути «Німеччина» — «Дома»? Що ховається за цим підкреслюванням, що ми не на батьківщині: роз'ятрювання туті за Україною, Heimweh? намагання розжалостити долею отих безталанних «скитальців» — до речі, перший «американізм», який поруч афідавіту, скринінгу, діпі, емпі і окей прийшов до нас від заокеанських братів і небратів? гордість з того, що от, і в умовах чужини якісь імпрези маємо, щось видаємо (хори, танцювальні ансамблі — одне слово, те, що понад сто років тому хтось, чи не князь Шаліков, назвав «Малороссія пляшущая, играющая и поющая»)? брак логіки в мисленні й говоренні? Все це разом — комплекс малоросіяинства, еміграційного малоросіяинства, яке не хоче зрозуміти історичної закономірності свого теперішнього становища, яке винить у всьому збіг обставин і думає, що завтра, за допомогою чергового визволителя, воно повернеться в свою малоросійську Аркадію і їстиме під дзюркотання струмочків вареники, що тонуть у салі? Яке не виходить за межі **якби, коли б і аби знаття?** Яке нічого не навчилося і нічого не зрозуміло? Яке сердиться на все, тільки не на самого себе? Яке поводить ся так, як той, хто, наступивши на граблі, дістає по лобі і кричить спересердя: «Ах, прокляті граблі!»? Яке уболіває само з себе і умиляється само собі? Так, не виключено, що всі ці речі ховаються в короткій і нелогічній формулі «На чужині. Німеччина».

Над моїм вухом на тонку сурму сурмить (а Карпенко-Криниця пише **суремить**) комар і повертає мене до дійсності: А дійсність: Над озером, Баварія. Пластовий табір (старші пластуни!) на невеличкому острові (50 × 80 м).

До речі, про функцію цього комаря. Її не можна недоцінити. Якби не він, філософування тривали б далі. Отже, комар позірно злетів до моєї правої щоки, де і був знищений. Але функційно він злетів у це моє... тут я мушу спинитися і замислитися. Ідеться про визначення жанру того, що я оце пишу. Як його визначити? Нарис, репортаж? Бррр, боронь Боже. Наш вік не визнає описовості. Нечуй-Левицький і Чапенко можуть предокладно описувати, куди повертала дорога і яких порід розлогі і крислаті дерева стояли ліворуч, праворуч,

навскіс і навпрошки від неї, а які потім того. Але читач акуратно пропускає все це, а одним заходом радий пропустити і увесь твір. Ні, ні. Тепер модніший інший жанр: афоризми. Особливо неоціненний для редакторів циклоstyled журналів, які не знають, чим заповнити сторінку, коли недотепний автор розплянував статтю так, що вона кінчається десь нагорі. І що б робив редактор «Чат» або «Під вартою», якби перед тим якийсь «Присмерк» «Сумерк» або «Бог тьми» не вмістив цілої купи портативних афоризмів для підтекстовок? Все-таки, що задруковане місце, то не порожнє. Ще, правда, добре надаються до цього вірші. Але ж не стане поважний громадсько-політичний журнал містити якісь там вірші, дзеньки-бреньки.

Отже, афоризми. Але з якої речі давати поживу «Чатам» і «Під вартою», щоб вони автоматично передруковували мої писання? Не даватиму кожний афоризм нарізно, не буду їх нумерувати або зірочкою позначати — а перемішаю. Зроблю хаос афоризмів (і неафоризмів). Наші предки, висловлюючися органічно-національним стилем, називали це «наколотив гороху з капустою». Воно, звісно, вони не доросли ще до державної бронзи, *made in Paris 1870*. Але ж і що з тих азіятів мізерних узяти? Так хай і буде: афористично-неафористичний горох з капустою.

Повернімось до комаря (убитого. Не того, що мертвим народжується в друкарні мюнхенській). Він виразно доводить: мистецтво зв'язане з життям (не **зв'язано**: речення на **-но**, **-то** тут не можна вжити, про це ясно написано в книжці проф. П. Ковальова «Безособові речення на **-но**, **-то**», Мюнхен, 1947, с. 15, яку книжку конче треба перечитати перед тим, як сідати будь-що писати). Не було б комаря, не було б і мистецтва (афоризм!). Себто мистецтво, може, було б, але закони композиції реалізувалися б зовсім інакше.

Прихильники автономності і самодовільності мистецтва заперечать: звісно, в жанрі «горох з капустою» і комар визначає композицію. Але в справжньому, довершеному, високимистецькому, до перфектності домодульованому вульгарному плебсові неінтелігбель-

ному опусі (і яка шкода, що закінчень нема чужих, а доводиться українські давати!) — там ані комарі, ані груба дійсність взагалі жадного значення не мають. Тоді я пошлюся на випадок, що стався позавчора. Мій друг-неоклясик (він живе разом зі мною на острові) закінчував нову редакцію свого старого оповідання, доводячи його до найбільшої вивершености. Поскілки надворі був дощ, а в хаті в нас нема інших меблів, крім складаних ліжок, він сидів на консервній баньці і писав на ліжку. В такій самій позі любить малювати мій малий хрищеник Тодьо, коли кожного ранку, керований материнською рукою, виконує свій обов'язок. Одначе це до справи не стосується, раз, а потім, ми домовилися не описувати, а афоризувати, два. Тому поза мого друга-неоклясика не має жадного значення. Вона подана тільки до відома. З неї нічого не випливає. Жадних висновків. І мій хрищеник зовсім не буде героєм цих міркувань. І навіть епатувати читача я не хочу.

Мій друг-неоклясик закінчував нову редакцію свого старого оповідання. Він дописав її (його?) до кінця — і йому бракувало для ритму однієї фрази. Це відчуття знає кожний, хто писав. Зміст висловлений (Зміст висловлено???), а треба ще щось додати: іноді слово, іноді речення. Тільки це не має нічого спільного з автономією мистецтва, бо буває не тільки в художніх творах, а і в листах і навіть у ділових паперах. Це — автоматизм мови. Мова не хоче отак собі висловлювати думку, що б там про це не вчили по школах. Мова хоче висловлювати себе. Мова оповідання мого друга-неоклясика хотіла висловити себе. Але не було як. Сонце вже зайшло. Я маю на увазі — в оповіданні: якби воно зайшло на острові, то мій друг-неоклясик не писав би далі нову редакцію свого старого оповідання в екстравагантній і зовсім не клясичній (чи саме клясичній?) позі, бо на нашому острові нема електрики і взагалі жадних досягнень цивілізації функційної доби, за винятком уже згаданих американського походження складаних ліжок і стандартних жовтозелених ватяних ковдр на них: одна за матрац, одна за подушку, одна сама за себе. В оповіданні сонце вже зайшло, тіні вже

подовжились, сіно в копицях уже пахло. Але однієї фрази ще бракувало. Мій друг-неоклясик попросив у мене поради: про що б мало говорити це речення. Я порадив тіні. Тіні вже були. Я порадив сіно. Сіно вже було. Я порадив солов'я — соловей не надавався, бо в оповіданні не було ні любови, ні лірики. З тих же причин неможливі були зорі і місяць. Автоматизм мистецтва зайшов у глухий кут. Фрази явно бракувало.

І тут сталося чудо. На стежку злетіла пташка. Бог її знає, як її звати. Більша від горобця, на розмірно високих ніжках, сіра, стрибуча. Це був порятунок. Пташка негайно опинилася в оповіданні. Її охрищено «вузько-хвоста пташка»; і так вона ввійшла в мистецтво. Власне, вона влетіла. Кажуть «влетіти в скандал», «влетіти в неприємність». Але влетіти в мистецтво — це щось зовсім інше. І потім не обов'язково влітати. Правда, музи, комарі й птахи таки крилаті. Але гіпопотами, слони, ділки і видавці не влітають у мистецтво, а входять. Дійсність входить у мистецтво. Кажучи словами Бориса Пастернака: «Так предмет сечет предмет».

Так набігають хвилі на наш острівець. Одна за одною, сталеві і неминучі. Неминучість їх набігання — це неминучість набігання дійсності на мистецтво. Одна, друга. Одна, друга. Одна, друга. Вони сточують камінці побережжя. Шліфують, гранять; входять у середину їх, визначають суть їх. «Предмет сечет предмет». Тільки іноді вони набігають з одного боку, іноді — з протилежного. Це вже залежить від вітру. Вітер залежить від... Це може сказати бюро погоди. А втім, від бюро погоди вітер не залежить. У мистецтві є теж свої метеорологи, але вітер від них теж не залежить. Які б пишні прогнози вони не складали.

Дощ закінчився, і озеро з сіро-сталевого стало жовтаво-прозорим. Воно тепер покоїться. Воно перебуває в собі. Самодостатнє. Свої рамки воно виповняє, а поза них виходити не потребує. Це рівновага. Людям з хворими нервами треба сюди їздити. В наш вік функційності кожному бракує саме і передусім виповненості рамок. Або він у рамках і не може з ними помиритися, бо це рамки не існування, а функції. Або якраз

бракує рамок, і він прагне їх. Я не знаю в сучасному житті нічого подібного гармонійній самодовершеності озера. Сартристи твердять, що людське життя — в марному прагненні такого мертвого спокою. І що тільки смерть визволяє від проблеми завтра, від проблеми: «А тепер я мушу зробити оце», від безперервного набігання чергових і невідкладних справ. На озері це — ряботиння поверхні. В житті — може, в житті теж це тільки ряботиння поверхні? Так учили Сак'я-Муні і первісне християнство. Але ідеал озера все-таки не досягнений.

Я питав у мешканців острова, чи розливається це озеро. Ні, воно не розливається. Воно завжди дорівнює собі. На яких півметра вище чи нижче — яке це має значення? А втім, мешканці острова можуть не знати. Бо вони тут лиш кілька місяців, і це українці, хлопці, старші пластуни-плавці. Їх дев'ять. Вони ніколи не бачили моря, але це не перешкоджає їм називати табір морським, а себе почувати морськими вовками. Крім них, на острові не живе ніхто. Крім їхніх брезентових наметів, є тільки одна дерев'яна споруда — наче хата. Вона з подвійних дощок, і в ній час від часу зупиняються переночувати рибалки.

Хата стоїть пустою. Дверей і вікон нема. В вікнах нема і рам. В підлозі пропалено велику діру. Краї — тим чорним мармуром недопаленого твердого дерева, який можна спостерігати як новомодну облямівку в німецьких будинках, що горіли і не догоріли від запальних бомб. Воно надить переходами від холодного, майже антрацитового полиску чорноти до брунатно-барнавої матовості. Перші місця перепалені і обвуглені, другі — не догоріли. На місці сучасних архітекторів-інтер'єрників я зробив би з цього погратованого недо-вугленого дерева стиль. Він відповідав би повоєнній добі, як ебен і слонова кістка добі другої імперії, як присадкувата й вузьковіконна масивність касарень, пофарбованих у захисні чорно-зелені кольори, наче великий землемірний плян, з якого дитина вирізала будинок, — добі гітлерівської спроби здійснити мрію про всесвітнє пруссацтво з Берліну (далеко успішніше її

здійснюють з Москви), як нетиньковані, низькокоробчасті й тонкостінні житлокоопи — добі терористичного перетворення людини на функцію в СРСР.

Діра в підлозі походить — це явно — з того, що в хаті розпалювали багаття. Але чому в хаті розпалювати багаття? Бо було холодно. А чому в хаті було холодно? Бо нема вікон і дверей. А чому нема вікон і дверей? Бо двері і віконні рами спалено ще тоді, коли було тепло. «Чому» можуть тривати безконечно, коли не прийти до останнього і вирішального: все це сталося тому, що тут були люди, що все це чинили люди, які виходили з максими: після мене — потоп. Чому б не спалити двері й віконні рами, коли після мене потоп? Чому б не розкласти багаття в хаті, коли після мене потоп?

Психологія постійної «передпотопності» — асоціальна. Але це типова психологія людини функційної доби. Пам'ятаєте фільм Чарлі Чапліна про конваєр? Звикши тільки розкручувати одним повертом руки мутру на конваєрі, він потім розкручує все, що може, аж до гудзиків на убранні зустрічних і своєму. Якби все-світ тримався на одній мутрі, він би не завагався розкрутити її. Бо його функція — розкручувати мутри. А там хай хоч потоп. Функційність породжує автоматизм або одчай. Одчай виявляється теж автоматизмом. Яка різниця, чи збайдужілість постає з сліпого автоматизму машини, чи з одчаю безсилою в своєму оскаженінні згустка м'язів і нервів?

Поет писав, що наша доба жорстока, як вовчиця. Це, звичайно, тільки красива фраза. Відгомін романтичної пози. Вовчиця жорстока фізіологічно: коли вона голодна або не витратила надміру життєвої енергії. Що спільного має з цим жорстокість наших днів? Звичайно, в системі советських і німецьких концентраційних таборів можна знайти садистів, персонально жорстоких людей. Але хіба від них багато залежить? Система не змінилася б, якби їх заступити особисто порядними і навіть добрими людьми. Бо це система — функційна система. Оселедець потрапляє в бочки з розсолом, у різальні машини, в блискучі консервні бляшанки. При чому тут жорстокість? І чия:

рибалок, робітників, машин? Це система, де все має функцію і виконує її. Гуманний рибалка чи робітник не відрізнятимуться принципово від садистичних. Шлях оселедця визначений так само, як шлях рибалки, робітника і різака в машині. Це не біологія, не почуття, не пристрасть, не характер, а система функцій, і тільки вона диктує.

Говорити про вочу жорстокість доби означає бути в полоні фраз минулих часів. Так званого «доброго старого часу». Це означає — не бачити або не хотіти бачити. Але людям взагалі властиво недоговорювати. А. Моруа з захватом передає систему поглядів Джона Бернгема — американського соціолога. Бернгем говорить про «революцію директорів» як суть нашого часу. Бернгем бачить, що світ індивідуальностей, світ індивідуальної ініціативи кінчився. Бернгем бачить, що дві країни здійснили вже цю революцію: Америка і Росія. Одна — методом демократичною і тиском економічним, друга — методом терористичною і політичним тиском, але в суті ту саму революцію. Бернгем у директорах підприємств убачає нову еліту обох країн. Однак Бернгем недоговорює. Він не бачить або не показує (якщо Моруа правильно переказує його думки), що директори — теж тільки функціонери, теж автомати, теж раби. Сучасне рабство відрізняється від рабства передаболіціоністичної доби тим, що це рабство загальне: не тільки раби — раби, а і рабовласники — раби. Суть функційної системи та, що всі її коліщата й частини залежать від усіх інших. В машині нема вільного і керівного коліщатка. Кожне має надрядний механізм, але хіба він вільний у своєму русі?

Мій друг-хвильовист (його нема зі мною на острові), той самий, що писав про себе: «Так, я хвильовист, неохвильовист, ультрахвильовист, суперхвильовист, визнаю це і пишаюся цим», любить наводити фразу з Хвильового, що звучить (приблизно) так: «Проблема тільки в тому, хто запанує: всесвітній мільярдер чи всесвітній чиновник». Запанував всесвітній урядовець, але, милий Боже, яке гірке це панування, який він сам найгірший в світі раб, тим гірший, що ніколи не піде

під жадними прапорами жадного Спартака. Та і проти кого вів би тепер повстанців новоявлений Спартак? Нема проти кого. Проти мутри? Так, єдине, що лишається, — це повернути ту мутру, на якій тримається всесвіт. Рухом збожеволілого над конваєром Чарлі Чапліна. Це, здається, скоро вже можна буде зробити.

А поки не можна розкрутити мутру, на якій тримається всесвіт, можна розкласти багаття в хаті і пропалити підлогу. Всесвіт ще не зрушений, але хата вже стоїть отвором на всі чотири сторони світу. «І світ відчинено як двері!» (відчинений — за монографією про речення на -но, -то). Вірніше — відчинено без дверей. Вікна позавішані наткнутими на цвяхи американськими жовто-зеленими ватяними ковдрами (бо ж після мене потоп!). Ковдри надуваються від збуйнілих вітрів, що дико гудуть над островом. І це теж *signum temporis*. Коцюбинський в оповіданні «На острові» пише, як надував вітер, безпардонний морський заводіяка, білі занавіски — і йому, письменникові, здавалося, що вся кімната, весь готель, увесь острів — великий пароплав, який пливе голубінню моря. Коцюбинський писав це десь на початку 10-х років нашого сторіччя, Чапленко повторив образ в описі будинку відпочинку в Галичині вже в роки війни. Повторив почасти тому, що його «збагачений реалізм» взагалі повторення, а почасти і логічно, бо хіба будинок відпочинку в Галичині 1943 року не був спробою створити ілюзію, що ще існує світ 10-х років нашого сторіччя.

Але на нашому острові вікна наглухо закриті американськими ватяними ковдрами, продірявленими й настромленими на цвяхи, вбиті в дерев'яні стіни. І коли вітер надимає їх, вони рвуться далі, вони тріщать, вата збивається в груддя, скуповджується, матерія дереться напинаючися, а вітер вскокує в середину хати як несамовитий, у щілини між вікном і масною, заплямленою, потом напоєною, брудною ковдрою. Вже не акуратний пароплав на лазуровій поверхні, а брудні уламки, недопалки й недоламки серед збуреної стихії. А вітер — він не залежить від бюра погоди.

І тут мій друг-хвильовист каже:

— Я дивуюся, я не розумію, як ви приймаєте таку добу. Ви і ваш друг-неоклясик — ви описуєте її, характеризуйте, класифікуєте, — але ви нічого їй не протиставляєте. Хай я хвильовист, хай я романтик, — але я хочу протистояти їй, я не можу помиритися з нею.

І тоді я питаю:

— Що? Що ви протиставляєте їй? Що ви можете протиставити їй?

Він відповідає:

— Ми думаємо над цим. Є резерви Азії. Є молоді народи. Хвильовий писав про азіатський ренесанс. Вони не знають автоматизації життя. Їх існування ще не отруїла функційність. Українці можуть бути першими серед них. Ми думаємо над цим.

Друже мій! Є в фізиці закон злучених посудин. Якщо з'єднати дві посудини, наповнені до різного рівня рідиною, встановлюється один спільний рівень — залежно від розміру поверхні кожної посудини, але завжди десь посередині між двома попередніми рівнями. Є в сучасному світі закон злучених систем. Якщо існує в стосунках дві системи, — вони вирівнюються — і то завжди на рівні гіршої. Загальновідомо, як СРСР і Німеччина в роки 1933—1945 переймали одне в одного найпідліші риси системи свого супротивника. Якщо вірити в резерви Азії, то треба пам'ятати, що вони незаймані тільки доти, доки не вийшли з ізоляції і не вступили в бій з представниками системи функційності. (Це теоретично, бо справді вони вже вступили в бій і вже дуже, дуже багато перейняли від системи функційності.) Вступивши в бій, вони вже хоч би в силу логіки боротьби почнуть переймати систему ворога.

Так розлучені супротивники в турі боротьби або боксу переймають найгірше один від одного. Підставити ніжку, недозволеним способом поцілити у вразливе місце, кусатися, щипатися, виривати волосся — спочатку до цього вдається заюшений і спітнілий з напруги й переляку слабший. Але коли цим він здобуває перевагу, то недавній кандидат у переможці вдається до таких самих способів. Щоб запобігти брутальному

знелюдненню, потрібна якась вища сила. Статут. Закон. Право. Провидіння. Її втілення в спортовій боротьбі — суддя, людина, що метається між змагарями, щоб кожної потрібної секунди втрутитися й розняти: свистком, словами, а то й кулаками. Чи можна створити втілення високої сили в боротьбі систем?

Обсада нашого острова — дев'ять старших пластунів, курінь юнаків 17—22 років. Вони живуть у шатрах. І вони майже ніколи не борються. Це дивовижно. Молоді хлопчачи, без старших, — вони не вдарять один одного ані жартома, ані всерйоз. Вони взагалі поважні. Один до одного вони звертаються не «хлопці», а «панове». У них багато праці. Вони вчать плавати менших. Вони самі варять собі страву, привозячи свої кальорії човнами з берега. Човни важкі й незграбні, на таких будували понтони. Хлопці їдять не досить, як на свій вік, чисте надозірне повітря і багато фізичної праці. Вони часто невдоволені і сваряться. За дрібниці: кому варити обід, кому поїхати на берег. «Не будь дитиною», — каже один одному. «Я не дитина», — відповідає той, коли хтось невдоволений і насумрений (не плутати з **суремить** — так Карпенко-Криниця), йому кажуть: «Не плач». Він відповідає: «Я не плачу». Він передусім заперечує можливість плякати.

Зі мною і моїм другом-неоклясиком вони суворо-обов'язкові. Вони кажуть нам «Смачного!», коли ми їмо, і воліють не заходити в даліші розмови. Вони майже не співають, і розмови їх замкнені в колі щоденного розпорядку: пиляти дерево, замести, їхати на берег, одержати належне м'ясо чи борошно. Їх ідеал... Можливо, це курінний. Тонконогий (на острові ходять у самих штанцях) і виструнчено-напрутий. Як хірт на стійці. На вузькому порідному обличчі тон задають бачки. Еспанські (хоч він не брюнет) бачки морського вовка. Він переважно мовчить, а говорячи, відміряє слова суворо, скупко і недбало-притишено. Він увесь час ніби нюшить. Його фрази починаються звичайно словами: «Льогічно кажучи...». Він не дискутує, а наказує. Стиль, який він собі витворив, геніяльно вивершується манерою носити кашкет.

Кашкет можна на голову одягати, кашкетом можна голову захищати. Але кашкетом можна вивершувати себе, свою постать, свою голову. Цим секретом **одчай-душно** носити кашкет володіли старі гімназисти на Україні перед 1917 роком. Описати цього не можна. Кашкет раз назавжди вигинається і незбагненим способом застигає в своїй химерній вигинистості. Він увесь ненормально покручений, тільки широкий блискучий дашок незрушно несе знак котвиці на околичці над собою. Але парадокс у тому, що, будучи протиприродно зміясто вигнутий, такий кашкет водночас цяточка до цяточки припасований до голови, до носа, що нюшить, до еспанських бачків, до здригання жилаво-напругої фігури й тонких ніг хорта. Це — морський вовк. Юнак, що створив свій образ.

Інші не дійшли такої досконалости. Але вони свідомо чи несвідомо прагнуть того ж. У кухаря добродушно-крутійська фізіономія кота з «Синього птаха». Широкий плесканий ніс, хитруваті очиці і широкі баб'ячі вилиці. Бракує тільки білих вусів щіткою. Але ви послухайте, як він учить менших плавати, які командні інтонації, яка суворість тону, яка педагогічна неблаганність у наказах і ніби мимовільність у заохоченнях. Скупих, уривчастих заохоченнях, які рідко можна почути.

Сумніву нема. Це свідома настанова на стиль. Є тут, звісно, щось від гри. (І тут, мабуть, проривається хлоп'яче.) Але вони не думають, що грають. Вони всерйоз і поважно. У вільні хвилини вони перекидаються м'ячем. Це вправа до відбиванки або футболу. Час не повинен іти марно. В газеті вони передусім читають відділ «Спорт». Проблеми доби? Це їх ледве чи хвилює. Принаймні вони про це не говорять. Тому вони, напевне, не усвідомлюють (а втім вони по досвіді війни!), що вони виростають у людей функційної системи. Знеособлених і узагальнених.

Всяке масове виховання готує функційну людину. Лесю Українку виховували індивідуально. Шевченко тікав від своїх учителів. Як би високо не стояло масове виховання, воно не спрямоване, не призначене на те,

щоб виплекувати Лесю Українку і Шевченка. Це не докір. «Пласт» заслуговує на підтрим. Не можна перецінити його ролі й заслуг. Але не можна й забути, що в ньому є елементи масового виховання.

Зроблено спробу сполучити виховання функційної людини з національною романтикою. Над островом щоранку урочисто підносять жовто-блакитний прапор. Це символ. Виростають ті резерви національного визволення, які мій друг-хвилювист ладен уважати за передові колони азійського ренесансу. Але невиможливо здійснюється закон сполучених систем. У боротьбі з системою функційності національна романтика змушена переймати засади функційності. Вирівнювання відбувається на нижчому рівні. Чи можлива синтеза?

Шатра пластунів мають свої назви кожне. Вони звуться: Тайфун, Карвендель, Париж, Пациків, Мева. Тайфун і Мева — данина традиційній романтиці й пригодництву. Карвендель — баварський льокальний кольорит (Над озером. Баварія). Але поруч Париж і Пациків — столиця світу і галицька діра — що це: знак високої синтези — чи символ безодні суперечности між несполучним? Так, це тема моєї розмови з моїм другом-хвилювистом. Як подолати функційність доби? Чи принесуть визволення собі й людству молоді народи? Український народ?

Увечорі пластуни співають пластових пісень. Пластуни заслуговували б на кращі пісні. Це, до речі, справа наших поетів. У піснях говориться, що пластуни — діти природи і ясного сонця, брати вільного вітру. Що вони — України цвіт і краса. Це має бути романтика природи й національна романтика. Це добре. Але чи цього досить? Щоб умерти за Україну, — досить. Але щоб перемогти? Самі пластуни поруч Пацикова ставлять Париж. У піснях ще панує Пациків. Це пісні XIX сторіччя. Вони не озброюють перед добою функційності. Вони замовчують її. Як про це сказати в пісні — це проблема. Над нею теж треба думати. І розв'язати.

А самі мелодії — монотонні або понурі. З такими мелодіями трудно перемогти. *Carmen* — омен. У 1943 ро-

ці в Києві я вперше почув німецьке радіо для тубільного населення обсадженого райхскомісаріату України. З ранку до ночі одноманітно-сумовито нявчало радіо: *Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei*. Я згадав советське «Москва моя, страна моя» — огидне, антимистецьке, але влізливе, підмиваюче, маршове, бадьористе. Мотив, що проти волі оформляв ритм биття серця і крок ноги. І я тоді сказав собі: Німеччина програє, Росія виграє. Зухвало безцеремонний марш функційної доби зчавив оптимістичне словами (*nach Dezember kommt Mai*), але безнадійно особисте звучанням підвищення безголосого німецького радіоспівака. Російська революція 1917 року створила свої марсельєзи, марсельєзи функційної доби. Маяковський писав: «Бейте в площади бунтов топот, выше гордых голов гряда. Мы разливом второго потопа перемоем **миров** города». Українська революція 1917 року умиленно вітала золотий гомін **над Києвом**, дзвони Лаври і Софії. Там був розгін і рух, тут статика і зосередженість. Там розмах, тут — етичний зміст. Системи вирівнюються на рівні гіршої. Другий потоп почав перемивати «миров города» саме від Києва. Тепер він перемиває Софію, Београд, Будапешт і Прагу. Над Києвом не чути золотого гомону, а дзвони Лаври і Софії давно перетоплені на катюші й ТЗ4.

Carmen — open. І в пісні, як скрізь, та сама проблема: ритміку функційної доби поєднати з національними джерелами. Наші пісні здебільшого індивідуалістично-журливі (Поки море перелечу, крилонька-а зітру) або жартівливі — ой, гоп — родинно або шинково. Хори співають ці жанри, переплітаючи їх для контрасту і різноманітності — і на тому кінець. Ще трошки романтичної балади. Але розгін революції 1648 року створив «Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Вкраїні повстало», — пісню, якої наші хори звичайно не співають, — а може, саме від неї може початися наша нова пісня. І пластова пісня теж. Бо вона ще не почалась.

Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована. Або ми знайдемо свій ритм у нашу функційну добу, або нас не стане. «І ніхто не прийде на

могилку к міне», — співали одеські вуркагани, і їхня пісня стала модною в усьому СРСР «от Москвы до самых до окраин».

Бо вона висловила те, що далеко гірше висловлювали Сосюра і Єсенін. Лебедину пісню індивіда в марші функційної доби. Босяцтво, блатняцтво, батярство, уркацтво — чи як там його ще назвати, стало останнім притулком індивіда. Осередком романтики. Центром людяности. Азилом людських почувань. Захистом кожного я в його неповторності. Застаріла вже романтика природи. Майже вичерпана романтика подорожей і пригод. Мертва лежить історія. Свою власну романтику творить збунтована одиниця на міському дні. В асфальтових казанах і продовбаних афішних колонах. Між биками мостів і в скриньках під вагонами поїздів далекого сполучення.

Честертон написав апологію кримінального роману. В тріумфах детектива він уздрів здійснення туті за справедливістю на землі, в цьому недосконалому житті містюка і міщанина. Це підхід місіонера і поліцая. Успіхи детектива цікаві. Але життя люмпена — принадне. Кримінальний світ не одного надить як мрія. Там і тільки там людина ніби вільна. Мрія здебільшого недосяжна, бо треба розпрощатися з наладнаністю й вигодами впорядкованого життя. Спуститися на дно обивателеві страшно. Але свобода — чи не тільки там? А детектив — детектив цікавий тільки як розгадка кросворда. Ідеалізація детектива — це вже спроба функційної системи на свій копил перевернути інтерес до кримінального світу.

Останні герої індивідуального світу — злодії і спекулянти. Обиватель звик ремствувати на них. Це модна тема по всіх таборах. Спекулянти безсовісно деруть. Злодії безсовісно розкрадають. Зникла скринька з цигарками. Не стало ящика шоколяди. І як їх не впіймають!

Це аберація від попередньої доби. Індивід мав власність, і власність якоюсь мірою визначала його вагу. Злодії зазіхали тоді на право й прерогативи індивіда. Спекулянти вдиралися непотрібною ланкою між продавцем і покупцем. Ті і ті були паразити. — Тепер ін-

дивід не має власности. Він має тільки функцію. Функцію в нього ніхто не вкраде, а якби вкрав — може, це було б високе добродійство. Злодії і спекулянти тепер діють не проти індивіда, а проти функційної системи. Вони — останні лицарі минулої епохи. Лицарі сумної постаті. Система визначає вам 1500 калорій. Приходить злодій. Він краде ні в кого. Він краде в системи. Потім він продає крадене спекулянтові. Ви купуєте в спекулянта. Замість 1500 калорій ви маєте 1600. Навіть більше: ці додаткові 100 калорій не вкладаються в систему виміру доби функційності. Вони належать ще попередній добі. Тому це для вас не калорії, ні, це кістка масла, це фунт сала, це буханець хліба, це плитка шоколяди. Це те, чого вам хочеться. Ви б не мали цього, якби не злодій і спекулянт, єдині борці за права індивіда в наші дні. Єдина поправка до невблаганної механічності системи.

Є у злодіїв і спекулянтів наших днів героїзм у здійсненні їх високої гуманістичної мети. В ті трагічні дні, коли німці, окупувавши міста України, сплюндровані й спустошені міста, заборонили довіз харчів з села, — хіба не продиралися героїчно спекулянти повз застави, поміж патрулів, ризикуючи набутком і шкурою? Коли населенню Львова, наче на гум, дано місячні харчові картки, на які можна було вижити найбільше тиждень, — хіба не врятували спекулянти мешканців Львова від голодної смерті, героїчно долаючи всілякі перешкоди: систему вагонів nur für Deutsche, розпорядження про пляцкарти, труси в поїздах, проваджувані брутальними польськими поліцаями і агентами? А що вони думали про власний зиск, дбали про свій інтерес, — чи це що-небудь міняє? Хто ж винен, що в наш час ролю Дон Кіхота мусів перебрати на себе Санчо Панса. Згадаймо ще раз Чарлі Чапліна, що відкручував гудзики мутровим ключем. Йому належить честь знайти сучасного Дон Кіхота в сучасному Санчо Пансі. Але те саме зробив Ярослав Гашек у своєму Швейкові. Що наш Народний Малахій — тільки Дон Кіхот і зовсім ще не Санчо Панса — це ознака того, що ми все-таки ще в Пачикові, а не в Парижі.

Що ж, апологія спекулянтів і злодіїв? Оборона їх? Ні, тільки правда. Боронити їх нема чого. Вони і так приречені, вони і так учорашній день. Так, як стаття про письменника-матеріяліста не є оборона матеріалізму (послідовна! оборона!! матеріалізму!!!). Бо що ж боронити те, чого оборонити не можна? День погаслий. Але про небіжчиків тільки добре — або нічого. Спекулянти, злодії, матеріалізм, вільна людина — це все небіжчики. І це навіть не прогноза, це вже тільки констатація.

Мій друг-неоклясик бідкається:

— Усі мої бажання здійснюються. Але це тільки тому, що я бажаю тільки того, що вже починає здійснюватися. Я не вмю бажанням визначати майбутнє. Я визначаю бажанням минуле. Я констатую.

Мій друг-неоклясик уміє констатувати і за це заслуговує на максимальну пошану. В нашому суспільстві звичайно не вмюють думати, не вмюють констатувати, живуть категоріями Пацикова. Але найбільше бракує нам уміння визначати майбутнє бажанням. Воліємо вірити в безглузді пророкування ворожок і стигматичок у буквальному і поширеному значенні. У поширеному вони звуться дипломати, магістри, журналісти, публіцисти. Констатація — перший крок. Другий — прогноза.

Без них — смерть. Нам потрібне бюро нашої погоди. Погода не визначається одним чинником: чи червоно сідає сонце за озером? Чи випала роса на поstepовому прижовкле острівне зело? Чи високо літають вечірні ластівки? З якого боку вітер жене непогамовані хвилі? Погоду визначає система факторів. Бюро погоди встановлює їх. І часто осмішує себе.

Нам потрібне наше бюро суспільної погоди, і таке, щоб воно себе не осмішувало. В громадському житті, в культурному, в літературі і в доморобних промислах, в переселенні до інших країн і в репертуарі бандуристів.

Зорі над озером виступають сузір'ями. Наш вік — вік організованости. Вік злагоди і координації. Це означає — вік функційности. Тож пам'ятаймо:

Єсть свій в сузір'ях миру сатана.
Єсть зло у злагоді і згоді.

Злагода і згода поглинає. Своє, власне своє, незаперечно власне своє місце можна знайти тільки в межах злагоди і згоди (Вищий закон!) і водночас всупереч їй. Зумівши ввімкнутися в злагоду і згоду і водночас протиставитись їй. Зрозумівши її, прийнявши її як даність і водночас заперечивши її своїм незалежним існуванням.

Зорі і сузір'я не відбиваються в баварському озері. Для цього вони надто кволі, як і вся німецька хирлява природа. Українські зорі яскраві, а українські моря і стави глибокі. Чому ж люди хирлявої природи мають споглядати, як виблискують українські ясні зорі українських тихих вод? Бо вони визначили своє місце в добі функційности? Бо наші бюро погоди смішні і старомодні? Що ж, поки в нас нема кращих пластових пісень, заспіваємо:

Браття, пора нам стати в ряд,
Стяг пластовий підіймати!

Пора, пора, остання вже, нагальна пора! Тепер або ніколи.

А втім, може, це тільки обов'язкова оптимістична кінцівка? І говорить вона теж словами Пацикова?

2

НАША СУЧАСНІСТЬ – НАШЕ МИСТЕЦТВО

I

Над озером, коло самого причалу, стоїть періста береза. Вона вкута в простір і в час свого існування. Коли хвиля здіймається і б'є в її стовбур, береза не може відступити на кілька кроків назад, на сухий пагорб. Коли осінь надсилає перші нічні заморозки, береза не може сховатися в хату і покірно ронить своє змертвіле листя. Станьмо на секунду антропоморфістами і уявімо, що

береза розуміє загрозу собі і розуміє неспроможність загрозу відвернути. Які трагічні її переживання!

Береза прикута подвійно: до простору, де впало й проросло насіння, до часу, який їй судилося стояти над озером, доки її не зрубають, або не згорить вона в лісовій пожежі, або не згниє від старости й виповнености реченців її існування. Людина в принципі вкута тільки один раз: у свій час. Ми не вибирали часу свого народження, машина часу не знайдена, і ми мусімо жити в ті роки, які нам судилися незалежно від нашого бажання. В крайньому випадку ми можемо вийти зі своєї епохи ¹, вийшовши з життя; але пересунутися в часі фізично ми не можемо. (Чи можемо духово — далі.)

Зате в просторі ми розмірно вільні. Ми можемо відступити з місця, в яке вдаряє, загрожуючи змити нас, хвиля. Під час морозу ми можемо сховатися в теплу хату. Розвиток техніки означає практичне застосування теоретичного постулату нескутости людини в просторі. І це — одне з благословень людини.

Однаке це благословення може стати прокляттям, коли людина схоче свободою в просторі надолужити своє невільництво в часі. Коли вона спробує використати простір для того, щоб втекти від часу.

Одним з проявів цього може бути еміграція. Еміграція може бути відходом у простір, щоб перешикуватися відповідно до вимог часу, зібрати сили — і відвоювати втрачений простір і ствердити себе в своєму часі. Така еміграція — є благо; вона виконає місію свого народу або стане на чолі народу в виконанні ним своєї місії.

Але еміграція може бути і просто спробою обдурити час пересуванням у просторі, може бути спробою втечі. Такі спроби виростають з нерозуміння свого часу і небажання його розуміння, з відчуття страху і розгу-

¹ Терміну **доба**, **епоха** я вживаю скрізь умовно, як синонім поняття «наші роки», отже тільки хронологічно. Я не визнаю поділу історичного процесу на ізольовані й замкнені в собі періоди, бо своєрідність історичного процесу, здається мені, саме й полягає в часовому незбігу в іманентних рядах паралельних процесів, які становлять вияви руху послідовних взаємозаперечень.

блености — і вони завжди кінчаються тріумфом часу над дезорієнтованою й розчавленою людиною. Якщо ви подалися до еміграції тому, що боялися невільничої праці в шахтах Караганди або лісорубства в басейні Печори, вам доведеться спуститися в глиб бельгійських шахт, де треба кілька кілометрів повзти темною й мокрою штрекою на череві, ви будете змушені корчувати правічний ліс коло полярного кола в Канаді. Звісно, матеріальний рівень робітника в Бельгії вищий, ніж у Казахстані, а норми виробітку в Канаді менші, ніж у сибірській тайзі, але від вимоги часу перетворити людину на функцію, на гвинтик у складному й бездушному механізмі все-таки ви не втекли.

Людина вставлена в рамки часу з не меншою категоричністю й безумовністю, ніж береза в рамки часу і простору. Пересування в просторі може створити ілюзію рятування від часу, але це тільки ілюзія. Можна гаряче бажати: ах, якби я народився сто років раніше — це песимісти або консерватори; сто років пізніше — це поступовці й оптимісти. Одначе здійснити такі бажання не можна.

Констатування примусової, не залежної від людської волі вставлености людини в час не означає ані фаталізму, ані приречености. Воно означає тільки одне: не можна обдурити час, не можна перевернути час ані вперед, ані назад. Але можна **зрозуміти** ходу часу, збагнути її закони і спробувати активно опанувати її, спираючися на відкриті закони.

Трагедія нашої еміграції зовсім не в тому, що люди відірвані від рідного ґрунту; що їхнє завтра не певне; що їхнє таборове сьогодні злиденне й мілке. Це все сумно, але це ще не трагедія. Трагедія починається з того, що велика, може, переважна частина української еміграції не розуміє свого часу і свого місця в часі. Вона мислить категоріями минулого сторіччя, категоріями безслідно проминулого часу. Практично це означає, що вона не мислить. Віра — велика річ, але ніяка віра в еліту, в провід, в партію, в дух нації, в клясову правду, в чорта чи янголів не допоможе, якщо люди не будуть **розуміти**, з чим вони мають справу.

Згода, що народження в людині лицарського попри все Дон Кіхота — величний акт і урочиста хвилина. Але чи ущасливив когось Дон Кіхот? Чи випадково він лишився смішним лицарем сумної постаті? А він ще мав ту перевагу, що мусів воювати тільки з вітряками й мулами; а ми стоїмо на шляху танка, що насувається на нас, щось кричимо, вимахуємо гарячково руками — і дивуємося, що ніхто не чує нас за гуркотом танка, не бачить за спалахами пострілів танкових гармат. Ні, позиція Дон Кіхота була вигідніша.

Тому ми кажемо: віра, але породжена мислю. Героїзм, але не в тому, щоб стояти на весь зріст на шляху танка, а розумний, доцільно спрямований. Отже: розум, мисль, думка, інтелект, розуміння, висновки з досвіду.

Наш пересічний емігрант думає приблизно так: жив я собі тихо і мирно у своєму — географічна точка, — коли сталася халепа: прийшли большевики (чи там німці), і довелося покидати насиджене гніздечко. А як добре було! Яке вдовілля! Як жилося! Де тут, у якійсь Німеччині, знайти український райочок. Навіть нещасна картопля, — ота, що бульба, чи то пак бараболя, — українська картопля солодка, а цю німецьку хоч цукром посипай! А який борщ ми їли! Сало в ньому так і плавало. А вареники! А качка з яблуками! І всім вистачало, і не було ніяких криз. Та це нічого. Це все повернеться. І борщ, і вареники, і качка з яблуками. І все це принесе нам... Україна.

Звідки ж та Україна візьметься? Поки тривала війна, наш мрійливий Санчо Панса сподівався на те, що Німеччина й Росія так виснажаться, що самі впадуть. Дико сказати, але цю сміховинну «концепцію» підтримувала навіть програмово не одна течія. Тепер це надія на Америку, на «контакти», на доброго американського дядечка.

І не згодні нашому емігрантові пересічному, що він — і ніхто — уже ніколи не їстиме того борщу, тих вареників, тієї качки. Не можна двічі ввійти в ту саму річку, вчив Геракліт. В історії не можна двічі ввійти в ту саму епоху. Річка тече неугавно. Ніколи минуле не

повертається. Навіть меню обіду минає. Ті, хто сподівається відновлення минулого, реставрації, в кращому випадку сидітимуть мирно в якомусь таборі з роззявленим ротом. Вареники в рот не спадуть. А якщо і «зорганізуються», то це будуть ерзацові вареники, вареники повоєнної зруйнованої Європи, які не дорівнюватимуть вареникам старої України.

Читач, звичайно, розуміє, що вареники тут фігурують суґубо фігурально. Це тільки малий деталик з цілої системи життя. І йдеться про те, що ця система життя **ніколи не повернеться.**

Про французьку еміґрацію на рубежі XVIII і XIX сторіч говорили, що вона нічого не зрозуміла і нічого не навчилася. Це загрожує всякій еміґрації. Еміґрація завжди стає осередком реставраційних тенденцій і прямувань. Але реставрувати ніколи нічого не можна. Монархія Люї XVIII і Шарля X не дорівнювала монархії Люї XVI. Але все-таки і вона дуже скоро була повалена в липневій революції 1830 року.

Може бути в нашій дійсності три типи поведінки: махати руками й галасувати перед насуванням танка — мріяти в закутку про реставрацію неповоротного — намагатися зрозуміти свій час і знайти в його русі засновки для здійснення своєї програми, своїх бажань. Зрозумівши — діяти. Позиція Дон Кіхота, позиція здонкіхоченого в наш час Санчо Панси — і позиція тверезого розуму, який контролює імпульси й емоції і з якого виростає віра.

Трагедія нашої еміґрації в тому, що вона має в собі певну кількість Дон Кіхотів, має гнітючу масу Санчо Панс і майже не має людей розуму. Що вона не розуміє через це природи свого часу і навіть здебільшого не старається зрозуміти.

Але це трагедія не лише еміґрації. За малими винятками, це трагедія цілого українства XIX — XX сторіччя. На початку минулого століття на підбій світу вирушив індивід. Він завойовував колонії й розбудовував держави, він ніс світові вовче право й вовчий закон, він прокладав собі дорогу всіма засобами. Це був Наполеон і Бальзак, Фавст і Растіньяк. Про ту добу поет

сказав: «Мы все глядим в Наполеоны». В цей час наша література чистими й солодкими словами малювала рожевий світ патріархального хутора і Марусиної незаїманости або пасивно мріяла про давно померлу бравуру козацьких повстань. Це було шляхетно, високо і... непрактично. Література зберегла нам чисте саяво найсвітліших українських морально-етичних традицій, але вона нічого не зрозуміла в проблемах свого часу і ніяк не ствердила українства на терезах світової історії. І коли в творця «Марусі» інша героїня — Ївга зіткнулася з вовчим світом неблаганної дійсности, з гнітом і пазурами навколишности, що хотіла забрати в неї нареченого, єдиним рятівником молодії пари зміг стати... губернатор, — в суті справи якраз живе втілення системи чужої і гнобительської.

Але хіба губернатор у Квітчиній «Козир-дівці» в своїй функції й суті не те саме, що в вірі покоління Грушевського — Винниченка — уява про істинно-соціалістичні наміри російської демократії 1917 року, що в вірі нашого сучасного емігранта — певність повернення вареникової ідилії, сподівання на Трумена, на саморозвал СРСР, нарешті, віра, так, віра в те, що досить міцно повірити в те, чого хочеться, щоб воно збулося. Єдиний можливий конкретний висновок з мрій наших Дон Кіхотів і наших і не-наших Санчів — губернатор. Але, на жаль, добрі губернатори бувають тільки в сантиментальних повістях. У житті на ролю губернатора з'являються Постишеви або Хрущови. Не хотілося б бути в ролі Ївги перед такими губернаторами.

Підкреслимо ще раз: етична перевага звичайно буває на українській стороні. Якщо вибирати між Левком і Ївгою, з одного боку, а Хрущовим і Постишевим, з другого, — який же може бути сумнів, хто вищий. Чесність, шляхетність, духове здоров'я — їх мають Левко і Ївга. Навіть пересічний еміграційний Санчо Панса — еміграційною мовою він називається його величність Паскаренко-Паскаревич — навіть він етичним рівнем своїм вищий від найчеснішого суб'єктивно представника губернаторської чи то пак хрущовсько-постишевської системи. Але що з того, коли їхня чес-

ність і шляхетність нікуди не спрямована. Архімед міг звичайним кийком підважити світ, якби була точка опертя. Наші мрійники — чи то гатунку активного — Дон Кіхоти, чи то пасивного і пристосуванського — Санчі Панси — мають великий добрий кий. Але вони не мають і не можуть мати точки опертя, бо їхні прагнення — безпредметові на тлі того часу, в який вони діють; і вони нічого не шукають, а тому і знайти не можуть.

Дехто в російській революції 1917 року і в російській пореволюційній дійсності не бачить нічого відмінного від Росії часів Іванів III і IV, Петра I і Катерини II. Ця концепція — зовсім не українська. Її проповідували й проповідують самі росіяни. Максиміліян Волошин писав про вітер російської революції:

В этом ветре — гнев веков свинцовых,
Русь Малют, Иванов, Годуновых —
Хищников, опричников, стрельцов.
Свежевателей живого мяса —
Чертогона, вихря, свистопляса —
Быль царей и явь большевиков.

Что менялось? — Знаки и возглавья.
Тот же ураган на всех путях:
В комиссарах — дух самодержавья,
Взрывы революции в царях.

Це писано десь коло 1920 року, а перевидано російською еміграцією тепер. Одначе це тільки пів правди. Думати так означає не розуміти успіхів, тих успіхів, які російська система зробила саме після революції, вибившись — як-не-як — на ролю одного з «великих трьох» (big three). Не можна сказати, що Росія давніше не робила таких спроб: похід на Париж 1814 року і Віденський конгрес, похід на Стамбул 1877 року і Берлінський конгрес — це спроби, аналогічні з Ялтою і Потсдамом, але тоді вони закінчилися поразкою. Тепер — успіхом — не випадково.

Суть у тому, що після 1917 року росіяни, може, вперше спромоглися поєднати стару свою концепцію внутрішньої і зовнішньої політики з маршем часу. Це дало їм силу і принесло осяги. Знеосібнення, функцій-

ність, порядкування людьми як коліщатками або нулями, технічність життя і мислення — все це прояви нашого часу, і в добу опрічнини або асамблей і стриження боярських борід вони існувати в такій формі не могли, хоч певні сталі риси російської ментальности проявлялися в ті періоди і проявляються тепер.

Наша епоха — і трохи не визначається лагідністю й людяністю. Її не втілиш в образ голубки. Але і не леопард її символ. Її символом радше міг би бути образ величезного преса-гніту, руханого складною системою трансмісій. Це страшний образ, бо страшна і епоха. Російський варіант реалізації сучасної системи сперся на найгірше, найгнітючіше, найменш людяне, що є в епосі. Ті нації або люди націй, що стоять на вищому етичному рівні, повинні б знайти свою, вищу, людянішу концепцію доби. Може, навіть інший її образ. Бо мріями, ізоляцією, втечею і високою моральністю, взятими самі по собі, неухильного стискання преса не припиниш.

Сучасний передовий світ і сучасний технічний світ можуть багато чого стерпіти. Але ніколи вони не помиряться і не визнають провінціалізму — на якому б етичному рівні провінціалізм не стояв. Трагедія української еміграції, трагедія всього — за малими винятками — українства XIX—XX сторіч в їхньому безконачному провінціалізмі. Від Марусі Дротівни через Винниченка до леопардизму нашого — раз-у-раз чесні душі, прекрасні наміри, благородні почуття — і провінційщина, провінційщина, провінційщина. Українство весь час — прекраснодушне і замріяне, воно весь час стоїть поза своєю добою. Іноді воно пишається цим, частіше — не здає собі з того справи. А то робиться страшно вольовим, страшно активним, мало не звирячим, але це виглядає дуже мило й трохи смішно. Тому наш європеїзм завжди відстає від Європи найменше на яких 30 років і наздогнати її не зможе, як прудконогий Ахілл в уяві Зенона Елеата не може наздогнати черепахи. Тому наші органічно-національні прямуювання раз-у-раз сходять на закостенілість і реставраторство. Справа була рушила з місця в двадцяті

роки нашого сторіччя по обидва боки Збруча, коли пробудився активізм, коли почато перегляд патріархально-традиційного поняття України. Але незабаром рух був припинений у самих зародках, ще перед першими розмашними кроками: по один бік Збруча він захлинувся в крові, по другій — у пустопорожній балаканині про елітарність, патриціянство, лицарськість і примат волі й віри над розумом.

І тому в еміграцію ми вийшли теж з Каїноюю печаттю провінційщини. Тому ми крутимосся в колі старих і застарілих проблем — про гетьманську державу 1918 року, про неокласиків, про Європу і ми, не виходячи поза коло Драгоманов — Хвильовий — Донцов — Липинський. Або — ще гірше — потураючи провінційно-таборовим смакам, підносимо до рівня світової проблеми таборову крадіжку. Здавалося б, що ці видатні імена і порушені цими людьми — в свій час — в їхній час! — проблеми — вже повинні були б стати для нас культурним кліматом, а виявляється, що вони для нас все ще тільки об'єкт дискусії. Так ми умудряємося відставати не тільки від світу, а навіть... від самих себе.

Що ж дивуватися, що, скажімо, наше мистецтво — вияв нашої духовності — не знаходить резонансу серед чужинців? У Мюнхені за останні два роки виступало багато мистців-чужинців. Дехто з них здобув собі ім'я. Угорець-піяніст Кораллі, угорець-диригент Шольті, хорватка-піяністка Бранка Мусулін, естонець-скрипак Авмер стали для німецького слухача поняттям. Ні одне українське ім'я для німецького музичного світу поняттям не стало. Відбулася виставка малярства й скульптури «ДП». Українці виставили три п'ятих експонатів, поляки, лотиші, литовці, естонці — всі разом — дві п'ятих. Преса, обговорюючи виставку, найменше згадувала про українців. І характеристично, що з українських робіт були виділені тільки праці Галини Мазепи — хоч сприйняли їх хибно, порівнюючи з картинами Марка Шагала, але це було єдине, що не здалося німецькому глядачеві провінційним. І це німцям, які і самі сьогодні становлять у мистецькій Європі суцільну глибоку провінцію!

Те, що роблять наші мистці — здебільшого цілком поза часом. Пейзажі, як їх малював Левченко і Бурачек. Портрети під Мурашка. Етнографічні мотивчики. Нью під Ренуара. Найпопулярніший у нас музичний ансамбль жахливо сполучає етнографізм з джазовістю; не доїхавши ще і півдороги до Америки, він уже «американізує» українську народню пісню. (Що ж буде в Америці?) Наш глядач вдоволений. Наша преса прихвалює і радить як репрезентацію нації, як мало не найкраще в світі мистецтво. Витворюється комплекс не просто провінційності, а самозакоханої провінційності. Глядач вдоволений мистцем. Мистець вдоволений глядачем. Все в порядку. Шкода, що світ нас не визнає, але це, мабуть, він не доріс. Бо от, американський сержант містер Бравн вписав у книгу вражень слухачів думку, що нічого кращого від цього ансамблю він у своєму житті ще не чув і не бачив. (Звичайно, він не згадав про бокс, коли чемпіон Граціяно розбив носа Тоні Сейлові і дав нокаут за три хвилини. Це було куди глибше переживання!)

Так утворюється зачароване коло мистець — глядач. Мистець вдоволений глядачем. Глядач вдоволений мистцем. І обидва вдоволені, коли їм ніхто не перешкоджає. А стати на прю з нашою провінційністю — це означає «провадити розкладову роботу», це означає робити те, що «потрібне тільки нашим ворогам (хіба згадувати яким?)». На конгресі мистців нам проповідують, що «виконавці мусять достосовуватися до публіки». Що публіку не треба дратувати тим, чого вона не розуміє. Як у зоологічному саду на клітці слона вивішують напис: «Не дратувати. Годувати тільки білим хлібом». Цілі часописи спеціалізуються на тому, щоб догоджати провінціальним смакам, не хочачи зрозуміти, що слона нашої провінційності треба годувати саме тим чорним недопеченим хлібом, яким годують людей нашої епохи. Він перехворіє на розлад шлунку, але зате, може, Бог дасть, вийде зі своєї слонячої мрійливої пасивності й інертності, трошки розглянеться по світі і спробує зорієнтуватися в оточенні.

І тому, навіть коли вони помиляються, хай будуть благословенні ті, хто хоче покласти край мертвоті

українського старозавітного хутора, перенесеного порядком утікання від свого часу і компенсування часу простором до центру Центральної Європи. Від того, чи вони збудять сонного, чи змусять його розглядатися й мислити, залежить дуже багато. Тому, може, ніколи роля мистецтва в історії українського народу не була така велика і відповідальна, як тепер. Питання стоїть просто: або Україна — або тривання нашого провінціалізму. Мистецтво може збудити нас з летаргії, з голу-бих мрій. Ніколи мистецтво в нас — крім часів великого творчого вчину Шевченка — не мало таких завдань і таких шансів. І це не самопіха людини, зацікавленої мистецтвом, а об'єктивний факт. Наше пробудження може початися саме від мистецтва. Почавшись, воно піде далеко за межі мистецтва. Але без початку — нічого не буває.

II

Хтось першим мусить вирватися з зачарованого кола взаємного задоволення глядача і мистця. Один час була надія, що це зробить наша публіцистика. Донцов розворушив був застояне болото нашої провінції, кидаючи в нього камінь за каменем. Поверхня заряботіла, зайшлася брижами. Одначе до бурі, що сколихнула б до самого дна, наснажила б усе свіжим повітрям і пустила б у новий рух, не дійшло. Бо киданням камінців у плесо озера бурі не зчиниш. А позитивної програми, що збурила б усі води, не було. Програми, що створила б українську концепцію доби.

Було багато слушного. Передусім, — шукання в самих себе здорових, міцних національних традицій. Не отих кисло-солодких, мовляв, «Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, а лиш камінь має». Не ідилічно-пейзанських. А мужніх і творчих. Спроба поєднати старі традиції з новою активістичністю. З хуторянського мрійника зробити людину дії.

Дальшим кроком мусіло бути: зрозуміти ходу часу і, спираючися на активізовані кращі національні традиції, витворити свою концепцію доби.

Замість цього культ традицій привів до ідеалізації того в минулому, чого не відродиш, — уявної елітарної чи псевдоелітарної середньовічної лицарськості; а культ активності розчинився в домінанті муштрованої волі й фанатичної сліпої віри, при повному приглушенні вміння думати і міркувати. Практично все це означало — знову ж таки — деіндивідуалізацію людини, змасовлення її. Мимо волі творців їхня концепція цілковито відповідала тенденціям часу нашого, а не середньовічного. Але це було скорення часові, а не використання тенденцій часу, щоб здійснити українські ідеали, не пристосування часу для українських потреб і для реалізації українських мрій. Усе сходило на підпорядкування української людини переможній ході залізної доби, розчавлювало цю людину і робило з неї добрий ґрунт для всякої диктатури. Практично концепція вироджувалася в організацію — організацію ордена, суворого і надлюдяного, де кожний — тільки сліпе коліщатко в загальному русі. Чим це в принципах структури (не говорю про суб'єктивні наміри і про систему фразеології) різниться від большевизму? **Бажаючи створити українську концепцію поза добою, створено об'єктивно концепцію нашої доби, але зовсім не українську.**

А сучасники, виплекані в тіні вісниківської системи, виявляють часом уже повну розгубленість і неспроможність щось зрозуміти. З одного боку спираючися на Донцова, вони з другого хочуть спертися на Багряного, Барку, Подоляка — себто письменників, які, за термінологією Донцова, безперечно, опинилися б у рядах письменників плебейських, свинопаських, гречкосійських чи ще яких — і це цілком свідомо, послідовно й добровільно.

Вбачаючи в сучасній літературі тільки «демобілізацію, кастрацію української літератури, знищення ієрархії понять, моральний розклад» і «хаос в нашій духовості», ці СУЧАСНИКИ думають і твердять, що вони

говорять від імени України, а в дійсності — тільки від імени української заспаної й непрочуханої провінції, яка охоче прийняла «ієрархію», запропоновану їй Донцовим, як прийме все, що забезпечить її від подиху живої мислі.

Так довершується еволюція, так закривається її коло. Почалося з бунту проти провінції, з камінців у болото під обурене кумкання всіх допотопних малоросійських і цісарсько-королівських жаб. Минуло яких двадцять років — і жаби побачили, що хвилюватися, власне, не було чого. Їх кликали до ієрархії, до того, щоб **не** мислити, а слухатися й вірити? Будь ласка, з великою охотою. Систему фраз — засвоїти за двадцять років можна. А суть — суть лишається стара. Хай собі час іде своєю ходою, а нам аби було болото.

І коли з'являються нові люди, що наважуються — о жах! — мислити і поставити під сумнів болотяну «ідеологію» і звичаї, о, тоді жаби починають кумкати щосили і бризкати в тих сміливців болотом, скільки стане снаги.

(А втім, ще Платон пропонував зі своєї держави поетів виключити. І Борис Пастернак писав уже в наші дні: «Вакансия поэта опасна, если не пуста».)

Так, повторюю, довершується еволюція: те, що було бунтом проти провінції, стало формою мімікрії тієї самої провінційності, тільки в новій оболонці бездумного зорганізованого фанатизму.

Так відпала надія на те, що публіцистика виведе наше мистецтво і нашу духовість з того зачарованого кола, в якому вони опинилися. Стало ясно, що це можуть зробити тільки самі мистці. Так зродилася та спроба, яка ввійшла в нашу дійсність під іменем МУРу. Звичайно, з орденським фанатизмом, примітивізацією й провінційністю можна боротися і з позицій реставраторства ще переднішої доби — і такі течії в МУРі є. Одначе вони не становлять, дякувати Богові, більшості. Поза тим мистців різних напрямів об'єднує в МУРі одне: бажання покінчити з нашою провінційністю, бажання визначити своє місце супроти епохи. І біда МУРу зовсім не в тому, що якийсь письменник не так змалю-

вав українську жінку, як того хотілося комусь там, і не в тому, що хтось занадто захопився літературними експериментами, а в тому, що мистці, зібрані в МУРі, попри всю пристрасність свого бажання, не створили ще концепції **України в нашій добі**. Що вони добре знають, чого не повинно бути, але ще не досить знають, що бути повинно.

Це їхня біда, але не їхня вина. Мистецтво і споживач мистецтва — одне. Це тільки здається, що мистець сам висуває якісь концепції. Він висуває їх у співпраці зі своїм оточенням і споживачами (коли можна вжити такого терміну) його творів. Якщо ж «народ безмолвствует», а ті, хто претендує на ролі критиків, заохочують його до дальшого «безмолвствія» і потурають культові Кащенко і А. Чайківського, то тяжко вимагати від мистців, щоб вони самотуж і в ізоляції створили величну концепцію **України в нашій добі**. Мусімо бути їм вдячні вже й за те, що вони розворушують сонне болото і — *horribile dictu* — сіють хаос у нашій духовості. (Якщо умовно назвати це хаосом.) Бо з хаосу може щось зродитися, а з стоячого болота — нічого, крім смороду. Бо головне і вирішальне — щоб ми, щоб наші люди навчилися мислити — і то не тільки еліта, провід, патриції й лицарство, а й гречкосії й плебеї, не тільки мистці, а навіть... на смерть перелякані можливим постанням хаосу наші СУЧАСНИКИ.

Три ставлення до нашого часу відзначили ми на початку: мріяти в закутку — махати руками перед насуванням танка — намагатися зрозуміти час і знайти в його русі засновки для здійснення своєї програми. Перші дві концепції вже знайшли своє оформлення, свій вияв у нашому письменстві. Третя — найважливіша — ще тільки починає виборсуватися з хаосу. Поки вона не виборсалася, дуже легко шукачів її лаяти й цькувати. Але: чи лайки й цькування допоможуть їй виборساتися?

Один з провідних наших малярів і графіків говорив на Конгресі мистців приблизно так: Нас кличуть іти в рівень з добою. Але ми не хочемо цього. Бо що таке наша доба? Згусток бруду й крові. Зосередження всьо-

го наймерзеннішого, що можна знайти в історії людства. Тріумф забріханости й підлости. Чи не краще протиставити їй свої вічні чесноти — віру, щирість — і спиратися на них, ніби доби нема?

Це концепція незалежності мистця від нашого часу. Душі мистця як осередку вічних цінностей, не зв'язаних з жадною добою. В літературі ці погляди оформив М. Орест:

Покинули землю правда і диво —
І людське життя тече
Злочинне і дике. На мертве живо
Дивитись душі боляче.

Так характеризує він наш час — і такий він робить висновок:

Оподаль від людей, злочинства і пороку
Плекай душевний мир і тишину глибоку —
І чисті помисли, посталі в тишині,
Надійно проростуть у нетутешні дні.

І чи не про те ж саме говорить і Т. Осьмачка, коли він протиставить поета — війську і людям:

І всі поети, як у гніздах птицю,
у душах носять вічність-ваготу,
і між людьми, мов журавлі в криницю,
схиляються у чисту самоту;
проз них несуть заковані у крицю
і військо й люди сховану мету,
та не цікавляться поети нею,
неначе тінно давньою своєю...

Але Осьмачка знає вже й те, що автономія мистця неможлива, бо:

Але замурзані у кров гурти
силкуються заглянути артистам
до тихої, мов місяць, самоти,
де спіє людська думка особиста, —
і падають під жорна чи під тин
поети від свавілля і насильства.

У своєму послідовному запровадженні ця концепція означає зречення поетом світу, мовляв, «люди заняты ненужным, люди заняты земным» (Гумільов). Концепція, яка в кращому випадку відкриває якийсь вихід

особисто для мистця, але не для загалу, не для нації, бо нація, на жаль чи не на жаль, не може відійти від земного, стати оподаль від людей. Та і мистець може зробити це як особа, але не може зробити цього як мистець, бо поняття мистця включає в себе автоматично звернення до сприймачів його творів — ніхто не був ще добровільно мистцем для самого себе.

І тоді з'являється інша концепція, яку репрезентує найпослідовніше в нас, мабуть, Багрянний, але своє найдовершеніше стисле формулювання вона знайшла в Орестовому ж таки образі «добра безумного»:

Знане безумство в віках: безумство злочинств і мерзоти.
Але ж безумство добра є і повинне прийти.

Формула «добра безумного» — це не формула добра **оподаль від епохи**, це формула добра **всупереч епосі** наперекір своєму часові. Тут і там спільне одне: діяти, **не зважаючи на епоху**, діяти так, ніби епохи немає, ніби людина не існує в рамках часу.

Одначе людина існує в певному часі, як береза — в часі і просторі. Свідомим зусиллям вона може якоюсь мірою вирвати свою думку, своє почуття з кола бігу сучасності (до певної міри, — бо мав рацію Гегель, казавши, що коли хто тікає, то шлях його наперед визначений шляхами того, від кого він тікає!). Однак це вчинок суто індивідуальний. Перенести на колектив людей його можна тільки порядком абстрагування й навіяння. Навіяння породжує фанатизм. Фанатизм включає мислення взагалі або — найменше — ясність мислення. Без ясності мислення всякий рух сходиться на манівці і перетворюється мимоволі й несвідомо на свою протилежність. Ми бачили це на прикладі «вісниківства»: зі способу боротьби з провінційністю воно хоч-не-хоч стало перетворюватися на осередок провінційності, що існувала перед ним. Комуністичний фанатизм перетворився на машкару й форму російського імперіалізму, — того, що існувало перед ним. Свого часу фанатики довели були високе християнство до спотворення в інквізиції. Усякий фанатизм убиває те, що він обстоює. Бо все живе — живе тільки в своєму

зіставленні з протилежним. Коли зникає протилежне, зацьковане фанатиками, зникає (викривлюється) неминуче й те, що лежало в основі руху. Не кажу вже про ті відхилення, які доконечно стаються в процесі боротьби.

Можна, звичайно, випередити свій час і можна відстати від нього. У такому ракурсі стояв до своєї доби Стендаль: в епоху романтизму він був аналітиком-дослідником у красному письменстві, — випереджаючи розвиток експериментальної психології і теорію експериментального роману Е. Золя. Так випередили свій час Шевченко і Леся Українка. Недурно «Оргія» її побачила сцену мало не за сорок років після свого написання, і то далеко поза Україною! Так відстав від свого часу в двадцятих роках нашого сторіччя С. Єфремов як літератор, а ще більше — сьогоднішні епігони «вісниківства». Одначе випередити час або відстати від нього — ще не означає стати над часом. Це означає тільки мимоволі включитися в інший час, в іншу добу — і тут саме важить, в яку — минулу чи майбутню, духово вищу чи духово нижчу. Історик літератури розглядатиме Стендаля після романтиків, Єфремова — перед Лесею Українкою, а Кафку — серед сюрреалістів. Наших переляканих СУЧАСНИКІВ він розглядатиме в передмурівську добу. Наших поетів, що хочуть стати поза часом, що діють, не зважаючи на час, він розглядатиме таки все-таки у перспективі нашої доби. Бо своєю трагічною втечею від часу вони якраз мистецьки оформляють хаотичну розгубленість української людини нашого часу. Якщо дозволено процитувати самого себе, ще два роки тому на 1-му з'їзді МУРу я говорив про подібні настрої і назвав їх виявом теперішнього «етапу великих розчарувань і випробувань.., коли розум може втратити віру в себе і на рятунок мусять прийти не раз ірраціоналізм, віра, містика, демонізм... Етапу розколотої свідомості, розхитаної душі» («МУР» I, 59). Чи треба говорити, що навіть такий малий період, як два роки, ствердив цю прогнозу?

Так, це вияв саме нашого часу, а не якогось іншого. Вияв, але не вихід. Свого часу це прекрасно сформулю-

вав Микола Хвильовий: «Хоче "дідусь" чи не хоче, але, коли він художник, епоха кінець кінцем зробить його своїм». Але як зробить, — це вже залежить не тільки від епохи, а і від нього самого: «Справа тільки в тому: чи бути тобі Акакієм Акакійовичем, чи Держимордою» («Камо грядеши?»). Нашим мистцям, що не хочуть бачити свого часу, незалежно від їхніх бажань, лишається роля упосліджених Акакіїв Акакійовичів. Вони самі себе на неї прирікають.

Це не значить, що треба нам іти за добою, включитися слухняними автоматами в її переможну ходу. Зовсім ні. Включитися — означає приректи себе на рабство. Що користи, що воно буде добровільне. Тоді можна було і на еміграцію не подаватися. **По-своєму** концепцію доби прекрасно здійснює СРСР. Промиваючи золото на Колімі або пишучи оди в «Вітчизні» (не знаю, що гірше), люди цілком виконують замовлення й вимоги доби.

Ні, йдеться зовсім не про те, щоб скоритися добі. Було б звичайною пласкістю кликати до цього. Лишимо це комуністичній пресі. Звичайно, маршрут часу буде здійснений так, як того вимагають об'єктивні й суб'єктивні передумови. Але від людської свідомості залежать форми реалізації цього маршруту. А форми важать дуже багато, і саме в них виявляється **людське**. СРСР і Америка вже здійснили маршрут функційної доби. Але СРСР здійснив його системою терору, тиску й розчавлення людської особистості. Америка здійснила його системою своєрідного розподілу економічних цінностей і добровільної нівеляції пересічної людини. Обидва способи не задовольняють людство, але хіба може бути сумнів, що один з них все-таки незрівняно кращий?

Чи не може Україна запропонувати людству і здійснити новий і, може, справді людський варіант маршруту доби? Чи не може вона показати людству вищі супроти досі відомих можливості?

Це не месіянстичні безгрунтовні мрії. Це не тільки в наших бажаннях і поривах виправдане. Єдиний спосіб для України заіснувати реально в русі людства — це

виготовити й запропонувати людству свою концепцію доби. Це виправдане також і причинowo. Україна **може** це зробити, спираючися на свої національні традиції. Чи зробить — це залежить і від нас.

У кожному конкретному випадку потреба часу розв'язується у відмінному варіанті залежно від живої, невмирущої спадщини національних традицій того чи того народу. Давно відома істина: якщо двоє роблять те саме, вони роблять не те саме. Вона стосується не тільки до осіб, а і до націй. Та сама соціалізація зовсім інакше виглядатиме в Англії, Франції, Росії, Україні, Албанії.

Традиція України, яку вона може принести в нашу сучасність, це — умовно називаючи — традиція вічно-селянського в ній, — не в класовому розумінні, а в духовому. Юрій Липа формулював це поза часом, так би мовити, і простором: «Ми раса, що її призначенням є визволити і утвердити вільне й можновладне селянство — в Україні й її оточенні». У такій формулі, якщо розуміти її буквально, це звучить утопічно і нереально. Більше: в такій площині формула охоплює історію України від часів Трипілля до... розкуркулення. Але не далі. Колективізація бо означала смерть вільного й можновладного селянства як економічної й соціальної категорії.

Одначе формулу Юрія Липи не треба розуміти так спримітивізовано. Розуміймо її «селянство» як категорію психологічну. Розуміймо її як ту домінанту, яка завжди в історії України давала панівний тон. Яка вплилася і визначила «звучання» нашої історії в часи Володимира Великого і Ярослава Мудрого, Данила Галицького і Сагайдачного, Хмельницького і Мазепи, Шевченка і Юрія Липи. Розшукаймо це «вічно-селянське» в козацьких ватагах під Трапезундом, в універсалах великого Богдана, в «Книгах битія українського народу», в війську УНР і УПА. Збагнімо, як це **вічно незмінне змінилося** в роках і епохах, які своєрідні і неповторні стопи воно давало з чужими середовищами в незвичних ситуаціях — у варязьких дружинах, в міських прицерковних братствах, на засіданнях Центральної Ради

і навіть тепер, у таборовому примітивізмі еміграційного побуту. І тоді поставмо питання: що може дати ця незмінна в вічній мінливості наша найбільша цінність у наші дні? Як вона може визначити місце і місію України в жорстокій і гнітючій ході нашого часу?

Не будьмо невдячні. Література і малярство наших останніх років дещо дали нам для розуміння наших «вічно-селянських» первнів. Передусім, згадаймо Барку, Стефановича, Осьмачку, Лятуринську, Галину Мазепу і ін. Але будьмо і вимогливі. Література наших останніх років мало думала над місцем і ролею «вічно-селянського» **в нашій сучасності**. Вона не навчила нас зорієнтуватися в теперішньому трудному світі. Ми хочемо, щоб вона нас і цього навчила.

В цій вимозі нема нічого принизливого для мистецтва. Зв'язок зі своєю епохою означає не рабство, а суверенність мистця. Не Держиморда, не Акакій Акакійович, а проводир Мойсей — так мислимо ми собі сьогоднішнього мистця. Цього чекають від нього люди. Відомий французький літератор Дені де Ружемон пише: «В Америці не пишуть книжок з наміром, щоб вони тривали, але бажають, щоб вони вражали й діяли з найбільшою силою на найкоротшій відстані часу». І він додає: «Це ознака здорової культури». І саме такі книжки триватимуть — додамо ми — в віках.

Так, ми ждемо, що мистець буде нашим Мойсеєм. Для цього він мусить зрозуміти свій час. Не задкувати по-рабськи за часом, але, збагнувши його і спираючися на нашу величну національну традицію, відкрити в ході часу ті сили, які в схрещенні з тими традиціями дадуть високе і справді дороговказне мистецтво, які через мистецтво, через велич його осягів сповістять оспалому людові нові скрижалі завіту: українську концепцію нашого часу.

Не забираймо, як декому кортить, в мистця права на самоту — це його високе право говорити сам-на-сам з Богом. Але ми терпляче ждемо, що з гори Синаю він повернеться до нас із скрижалями. Ми приймаємо мистецтво самотнього. Але ми хочемо, щоб із цієї самотності блиснули блискавки, що опромінять нам, може,

несподіваний для нас самих шлях. Ми приймаємо і добро безумне, добро Дон Кіхота. Але ми пам'ятаємо, що на практиці Дон Кіхоти занадто часто обертаються Акакіями Акакійовичами. І тому ми жадаємо літератури, що підносить **добро розумне**, добро, що спирається не тільки на бажання й суб'єктивні настрої, а і на знання і розуміння об'єктивної дійсності.

Тому ми **живих** письменників навіть з тисячею помилок, навіть з несимпатичною комусь біографією, навіть з невдалими подеколи експериментами, навіть хаотичних цінімо більше, ніж тих, хто п'ятнадцять років тому завчив кілька тощих істин і, повторюючи їх до речі й не до речі, думає, що він усе розуміє, йому все ясно і він може показувати іншим шляхи, а ті інші можуть багато чого робити, але одного не сміють: самостійно мислити. Це про таких людей говорив Ніцше: «Є і такі, що сидять у своєму багні і так говорять з очерету: Чеснота — це тихенько сидіти в багні».

Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована. Шлях до майбутнього лежить через уміння мислити й розуміти, не через начотництво, сліпу віру і завжди обмежений фанатизм.

Не забуваймо, що і Христос більше цинив розбійника, ніж митарів і фарисеїв.

3

ПРИ БИТІЙ ДОРОЗИ

Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована.

Я згадую Миколу Зерова: «Сонце підводиться на сході, і не можна не вірити, що ми вийшли на широкий шлях історії, а тим часом скрізь — сліди застарілої "малоросійщини", провінціальности — і "галици свою річ говоряхуть" (риса запустіння: провінціальне місто, зачинені віконниці, тихо — і тільки галки кричать)».

Віконниці — провінція. Галки — провінція. А чи чули ви музику мюнхенського ранку: ви ще напівсон-

ний, крізь майже, майже зімкнені повіки ви спостерігаєте, що в кімнаті вже не поночі, а рожевий присмерк. Але волієте не помічати цього: під периною (О німецькі перини! І чому вас ніхто не оспівав, як Гоголь скрипучі двері своїх старосвітян-поміщиків! Як ви облягаєте розніжене тіло вночі! Як пухко вас збивають уранці! Як вивішують у соняшний день з балконів і вікон!) — під периною солодко і тепло. Аж тут враз: вzz-вzz-гуп, вzz-вzz-гуп... Це в сусідній кімнаті підносяться жалюзі — одні, другі... І тихше: вzz-гуп — в сусідньому будинку. І знов голосніше: вzz-вzz-гуп — під вами, над вами. Це музика мюнхенського ранку. Ви не заснете більше: дерев'яний ритм підношених жалюзі вигнав рештки сну. Треба вставати і піднести й собі — не запізнюючися супроти всіх — жалюзі.

Або мюнхенські голуби: вони гуляють по асфальті бруку. Чиясь рука з-над вашої голови кидає їм пригоршню хлібних крихт. Хвилина гарячкового наскоку, дзюбання — і крихт нема. Знову кид — знову скок і метушня. Он один з підбитою лапкою. Він шкутильгає, але нічого, і він не відстає. Їде авто або трамвай — голуби шурхають на гзимс будинку по другий бік вулиці, підбитий похапцем біжить на край пішоходу, — проїшло — і знов вони походжають по асфальті бруку. Так наладнано, домовито, певно.

Так що ж: галки — провінція, а голуби — ні? Віконниці — провінція, а жалюзі ні? А може, Мюнхен теж провінція?

Тоді ходім на двірець. «Натовпи, натовпи, натовпи. Приміських залізниць приплин і відплин», — писав поет. Правда, про Харків, а не про Мюнхен. Традиційний міський — урбаністичний — пейзаж з посиленою дієслівністю: шугають авта, бряжчать трамваї, поспішають пішохідці. Або, змінивши порядок слів: авта шугають, трамваї бряжчать, пішохідці поспішають. Червона шапка з потрісканим цератовим верхом — щоб не промокала, і мідною стяжкою на околичнику — артіль гінців. Білошоломний і білопанчішний емпі думає, що наводить порядок. Дві повії (вони не суперечать порядкуві) на віддалі п'ять кроків одна від одної: спочатку

запрошує перша, коли не сподобалась — за п'ять кроків друга. Очевидно, на різні смаки. Жид питає голосно, але прихрипло, щоб скидалося на шепіт: Was verkaufen Sie? Коло льотерійника — море роздертих білих коверт — програші, програші, програші. Вгорі годинник. Пробитий дах двірця частково вкритий дошками; частково — небо. На підлозі, пощербленій уламками бомб, калюжі. Люди біжать до поїздів. Авта шугають. Поліцай на розі безперервно переводить світлофор: зелене — жовте — червоне — жовте — зелене — жовте — червоне. Свисток. Знімають людей з трамвайних підніжок. Трамвай рушає далі.

І це провінція? Це теж провінція? Чи, може, це наш ідеал? Європа. Нова. Психологічна. Одвічна. Ще якась. Ще якась?

О людино в незрушенім, в блимах печі!

Не забудь: поїздам віки гуркотати.

У підручниках речі і поняття мають свої визначення. Їх вивчають до іспитів і забувають, уставши з іспитового стільця. В житті речі і поняття тримаються в свідомості, існують у сприйнятті протиставленнями. Чорне — не біле, корова — не собака. Такі визначення неусвідомлено тягнуться в усіх напрямках безконечними ланцюгами, а все-таки поняття існують передусім у них. Двоє літераторів сперечаються про клясицизм. Кожний з них свого часу дав своє визначення: що він розуміє під клясицизмом. Визначення показують, що в це слово вони вкладають різний зміст. Тепер поет написав вірш. Перший літератор каже: це добре, бо це клясицизм. Другий каже: це добре, бо це не клясицизм. Потім вони починають лаятися. Публіка вдоволена і сміється. Лаятимуться вони вічно, бо їх не цікавлять визначення. Публіка посміється, і їй набридне. Вона розійдеться і обох уважатиме за дурнів. А вони тільки довели, що зміст понять визначається не визначеннями, а протиставленнями.

Клясицизм і літератори мене зараз не цікавлять. (А може, вони теж вияв провінційности?) Нас цікавить провінційність. Якщо ми визначимо її купую абстракт-

тних слів, це нічого нам не дасть. Якщо ми визначимо її галками й віконницями, це теж нічого не дасть. Хіба що ми взяли б галки й віконниці як протилежність голубам і жалюзі. Але ми ще не знаємо, чи маємо на це право.

Тоді, може, вважати протилежністю провінційності — столицю? Застій і рух? Колотнечу мюнхенського двірця? Але невже якийсь Карл Ясперс, що живе, не виїжджаючи на жадні конгреси, нікуди, в гайдельберзькій кімнаті з жалюзі, які гуркочуть взз-гуп, взз-гуп кожного ранку — провінція, а повія і спекулянт з мюнхенського двірця — столиця? А може, якраз навпаки? Може, з провінцією так, як з класицизмом: сперечання без розуміння? Двоє рижих на арені цирку?

Пациків — провінція. Париж — столиця. А може, навпаки? Отже, оспівав Іван Багряний Пациків як центр світу, як столицю землі, як Мекку й Медіну нового людства:

Звідкіль «вітри історії гудуть» —

Чи то із Заходу, чи просто десь із Сходу?

Із Кобеляк гудуть, мій друже Паперов!

Із Кобеляк гуде той вітер неспокійний.

Що поет назвав Пациків Кобеляками, це не має значення. Якщо люди сучасності мають по п'ять прізвищ і ціна людської назви така ж проблематична вартість, як валютна одиниця в сучасній першій-ліпшій європейській країні, то і Пациків може мати багато назв.

Так отже: Пациків чи Париж? Ясперс чи повія з мюнхенського двірця? І коли говоримо, що Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована, — чи означає це, що треба зруйнувати Пациків (бо Париж ми зруйнувати не можемо — це зроблять без нас)? Або радіти, коли нам руйнує його котрийсь із численних наших визволителів?

Руйнувати не тяжко і часто навіть весело. Тут можна закінчити історію нашого острова. З тиждень тому почався навчальний рік, і пластуни повернулися додому. Лишилося троє, щоб упорядкувати господарство й зліквідувати справи. Це був тиждень солодкого неробства. Робити, власне, не було чого. Рибалили з човнів.

Веслували. Гуляли. Спали. Більше нудилися. Навіть їжу самим собі варили неохоче. З відтяганнями, з запізненнями. Починали варити, коли вже зголодніють.

І раптом учора надвечір (сонце тепер заходить раніше, і вода в озері холоднішає) почалася біганина, шум, рух. Виявляється: вирішено спалити все, що спалити можна. Постягали з усього острова хмиз і сухе галуззя. Зірвали з пристані вивіску «Водний пластовий табір». Зірвали східці до причалу, котрі легше піддавалися. З ухканням і гейканням підтягли колоду, що лежала над берегом, і поставили її сторчма. Цього показалося мало, і стали роздирати руками й пазурами нашвидку позбивані з дощок відхідки. Шарпанина й метушня запанувала на острові.

Коли стемніло й зійшов місяць, величезною вогняною колоною спалахнуло велетенське (а Самчук пише: великанське), сторчма уставлене багаття, а навколо затанцювали метелики іскор. Зраділі, як діти, постаті бігали навколо багаття і підкидали в полум'я ті галузки, які силою вогню повилітали з пекельного кола, не догорівши. На ранок серед купи попелу, поміж зів'яло-звислими від спеку гілками навколишніх дерев стирчала обпалена, але не згоріла колода-стовбур щоглою корабля пожежі. І після того ми покинули острів.

Ми попрощалися з островом, потім з озером, і тепер поїзд везе нас до Мюнхену. До мюнхенського зруйнованого, частково перекритого дошками двірця. Цікаво, коли літуни скидали на нього бомби, чи вони теж почували щастя руйнувати? Чи справді в кожному є кусочок Нерона? І якщо спалити Рим — велично, жорстоко і страшно, а спалити відхідки на острові над озером у Баварії — смішно і по-хлоп'ячому наївно, то як оцінити нищення мюнхенського двірця?

І взагалі, чи не виходить, що провінційність — це маломаштабність? Міркування не нові. Давно відомо: убивця одного або десяткох — убивця; убивця сотень тисяч — геніальний вождь і полководець.

З усього висновок: руйнувати Пациків, скликати на нього хрестовий похід, — не кажучи про те, чи це ко-

рисно, чи ні, — провінційно. Ми зайшли в зачароване коло: жити в Пацикові — не можна, руйнувати Пациків — смішно і наївно.

Проблеми ніколи не розв'язуються. Розв'язувати проблеми практично означає їх заплутувати. Щоб поставити яйце на дошці стола, нічого не допоможе: ані крутити його з кінчика на кінчик, ані зайнятися обчисленням кривизни його поверхні. Яйце треба розбити.

Як можна зробити це з нашою провінційністю? Двоє міст, два дні зможуть нас дечого навчити: 1941 рік. Харків, 26 жовтня. Львів, 30 червня. Ще позавчора тікали рештки большевицького війська: авта мчали Личаківською вулицею (Давай назад!), військові хури з наконфіскованими в дорозі селянськими конячками поволі волі проскрипіли на Салтівський шлях. Вчора в місто вступили німці. Старе скінчилося, мало початися нове. Яке і як?

Харків'яни вийшли на вулицю. Ті, що переховувалися від НКВД, і ті, що переховувалися від мобілізації. Червоноармійці, що похапцем попереодягалися в цивільне на горищах і в льохах, міліціонери, що поскидали револьвери в Лопань, робітники, що позавчора допомагали руйнувати свої заводи, — по-святковому одягнені, живі, живі, а тому веселі. Плавом пливли обома пішоходами. З пішоходів з кожної склинки від битих шибок блищало сонце. Під кроком чавилися й тріщали склинки від битих шибок, що вкрили всі вулиці міста. Вони тріщали, і вони блищали весело. Колись Вольтер, здається, казав, що всяка війна — грабунок, грабунок і ще раз грабунок. Сучасна війна теж грабунок, але ще й велетенське биття шибок.

Руїни ще димували. Гуляльники в святкових убраннях сповнили всі вулиці. Нечисленні німецькі вояки тонули в морі гуляльників. Осінній день був теплий. Усе раділо. Старе кінчилося, мало початися нове.

Чи його уявляли? Ні. Одні говорили: буде український уряд на чолі з Винниченком. Більше розповідали: а знаєте, в Дніпропетровському вже повідкривалися крамниці, величезні, як перед революцією, і все є, і все дешево, і німецьке. Має початися невідоме нове.

Початися!!! Не люди мали його почати, а воно мало початися. Люди ждали наказу, розпорядження, бодай поштовху — від нової влади. Потім почалися вибухи: залишені більшовиками міні розсаджували будинки. Німці лютували й вішали на ліхтарях «заручників» — випадково схоплених на вулиці людей. Показуватися стало небезпечно. Крамниці не відчинялися. Довозу до міста не було, базари стояли порожні. По парканах розклеєно накази німецької влади — по-німецьки і страшною, нікому незрозумілою галицько-еміграційною тарабарщиною, що мала називатися українською мовою, — люди питали здивовано, що таке карність? що таке важність зарядження завішено? Там говорилося про те, що не можна займати військового майна — інакше сувора кара; що не можна не слухатися німецького вояка — інакше сувора кара... кара... кара. Але там нічого не говорилося, що можна і як же жити. Нове, що прийшло замість старого, було байдуже до людей. Люди — вони називалися тепер офіційно тубільцями — цікавили його лише постільки, поскільки вони могли б перешкодити пересуванню або прохарчуванню війська. Що ж робили люди тоді? Протестували? Організовано виступили? Вони спробували виявити активність в інерції. Сказали: треба збиратися на старі місця праці. Реєструвалися там. Люди стали сходитися, складати списки. Очевидно, слідом за тим мав прийти хтось, дати кожному роботу і визначити плату. Хтось не приходив. Поволі люди перестали сходитися. В місто вступив голод. Одразу вдарив скажений мороз. Не було світла, води, палива. В місто вступила смерть. Тоді почався великий розбрід: на вулицях серед снігових заметів коцюбіли трупи, хто міг, рятувався на села. Аж тепер виявлено ініціативу, вона була спрямована — як у мишей з корабля, що тоне, — на самоврятування.

Так було в Харкові. Інакше було у Львові. Події 30 червня відомі, нема потреби їх переказувати. Не будемо оцінювати їх з політичного погляду. Чи проголошення української держави тоді було актом державної мудрости, чи воно було виявом хлопчачого

змовництва, — це для нас тут не важить. Важить психологічна сторона. Львов'яни оглядали скривавлені, задимлені Бригідки, — але не ждали, що хтось дасть їм нове життя, новий порядок, нове місце в новій Європі. Розумно чи нерозумно, але вони діяли. Державний прапор віяв на ратуші. Люди брали життя в свої руки. Вони стверджували Львів як столицю. Харків'яни не ствердили свого міста як столицю. Вони навіть не думали про таку можливість ¹.

Вони не думали. *C'est le mot*. Провінція — не віконниці й голуби, не жалюзі й галки, не Ясперс у затишку безвиїзної гайдельберзької кімнати, не повія на мюнхенському двірці. Провінція — віконниці й голуби, жалюзі й галки, Ясперс у затишку своєї гайдельберзької кімнати й повія під дощаним дахом мюнхенського двірця. Провінція — все те, що не думає, що воно столиця світу. Провінція — все те, що не стверджує себе столицею світу. Провінція — не географія, а психологія. Не теорія, а душа.

Що доброго може бути з Назарету? Назарет був глуха провінція. Звідти вийшов Ісус Назарей: він не мислив категоріями Назарету і Самарії і їх протиставлення. Для нього існувало людство, людина, світ і Бог. Назарет і Єрусалим стали осередками тисячолітньої історії. І коли йшли на Схід хрестові походи і коли сьогодні араби воюють бомбами з жидами, — це все стало — і багато іншого — з того, що Назарет стверджено центром світу.

Нова Англія — Америка — була дикою провінцією старої Англії. Коли вона в роки 1774—1776 повстала проти метрополії, вона почала переставати бути провінцією. Потім Америка усвідомила свою самодостатність (доктрина Монро), потім вона проголосила себе стовпом і осередком нової віри — демократії і понесла цю віру в світ — і сьогодні стара англійська метрополія уже живе з тих крихт — духовних і матеріальних, що перепадають їй від колишньої колонії.

¹ До відома. Це не дискусія про східняцтво й галичанство. Це простіше: режим відучив харків'ян діяти політично.

А історія Москви? Суздаль — провінція Києва. І коли Суздаль 1169 року повстає на Київ, — він проголошує цим, що він не хоче бути провінцією. Потім приходить ідея третього Риму, — а четвертому не бувати, потім у тяжкій кризі жовтневої революції ідея східно-європейської імперії перетоплюється в ідею світової імперії.

А Київ, столиця в XII столітті і столиця ще в XVII столітті, стає сірою провінцією. Співчутливо цитував Микола Зеров вірш Семенка:

Взагалі — чого я прибув сюди, в Київ?
Місто досить нудне...
І не знати, чи це ти в парк попав,
Чи десь в селі між чумаків...
Нема нічого більш прекрасного,
Як сьогоднішній день.
Я не дожену його тут,
Кожного дня я застаюсь ззаду
Тут, між своїми.

Нам це може бути прикро, але мусімо визнати: Москва стала столицею, Київ — провінцією. Париж тому комунізується, що його вабить авреоля Москви. В протизвазі Париж — Пазиків Париж оглядається на Москву, і так буде, доки Київ орієнтуватиметься на Пазиків.

Столиці не бувають столицями вічно. Щоб бути столицею, треба не тільки мати й зберігати ідею, що піднесла людину — місто — народ. Треба зберігати її живою, сповненою духу живущого і духу експансії.

Москва-столиця має лічені дні. Її ідея ще має притяжну силу для тих, хто поза засягом її влади. Але вона вже тільки фальш і сухозлотиця там, де Москва панує. А Москва панує багато де. У Москви фактично вже нема ідеї, є тільки фрази. Розумніші росіяни передчувають це. Звідси ідея російського євразійства: оновлення Азії, очоленого Росією. Хай Москва впаде, — нова Москва постане в Сибіру. Не треба думати, що євразійство — тільки в еміграції. Коли Сталін розбудовує Урал і Кузбас, він розбудовує євразійство. Коли до ваших дверей уночі голосно стукають, а потім везуть вас у

глухому вагоні на Колиму або на Далекий Схід, — це не тільки боротьба з Києвом, це водночас реалізація євразійства: потрібні робітники для постання Сибіру — нового центру світу.

Але тут шанс Києва. Хвильовий знав це, коли висував український варіант євразійства. Він називав його азійським ренесансом. Москва впаде. Вона вже падає. Її заступить той, хто достатньо схоче і достатньо зможе бути столицею. Хто буде духово самостійний і самостверджений: в русі, в чині, навіть у помислі. Спочатку і передусім у помислі. В ідеї.

Ідея наша зроджується заново в трагізмі загибелі хутора. Був етап, коли видавалося, що хутір ще можна зберегти. Етнографія здавалася мостом з минулого в майбутнє через незрозуміле сучасне. Грушевський доводив, що Україна завжди сама собі дорівнювала. Степан Смаль-Стоцький доводив, що українська мова завжди сама собі в своїй відокремленості дорівнювала. Вони виховували почуття національної гордості. В цьому їх велика заслуга.

Національна гордість — корінь і основа всього. Тисячу разів мав рацію Юрій Липа: боротьба за Україну, за українця, боротьба на Україні є боротьба тільки і виключно за чи проти національної гордості українця. Львів 30 червня 1941 року демонстрував, що він свою національну гордість має. Харків 26 жовтня 1941 року демонстрував — називаймо речі своїми іменами, — що його національна гордість приспана. Невіра в свої сили — брак національної гордості. Невіра в можливість української держави — брак національної гордості. Думка, що Шевченко, звісно, великий поет, але Пушкін чи Міцкевич — більші, — брак національної гордості.

Майк Йогансен розповідав анекдоту: свіжо-українізований містюк, захоплений своїми успіхами в опануванні мови, поїхав на села. Їде селянським возом і скомбінує ультраукраїнську фразу, щоб припасти дядькові до смаку:

— А що, цього року вівса добрі?

Дядько відповідає:

— Да, етот год овьос харош.

Одному з двох розмовників бракувало національної гордості. Котрому — ще можна подумати. (Для тих, кому правильна мова — непомильна й невідхильна ознака нації, думати нема над чим.)

Мені довелося їхати з транспортом українців через Словаччину. На чолі транспорту стояла освічена людина і добрий українець. Він провадив переговори зі словацьким начальством. Словаки говорили з ним по-словацьки. Він міг говорити по-українськи або по-польськи — інших слов'янських мов він не знав. Українська мова ближча до словацької, ніж польська. При першій фразі переговорів зі словаками наш доктор переходив на польську мову. Це робилося автоматично: з вищими, з владою говориться не по-українськи. І це теж був брак національної гордості, хоч, правда, загнаний уже в підсвідомість.

Большевики знають, що роблять, коли з дня в день товчуть про «переваги» російської культури і про впливи, впливи: Добролюбова і Чернишевського і Курочкіна — на Шевченка, Тургенєва — на Марка Вовчка, Горького на Михайла Коцюбинського, Пушкіна — на Лесю Українку, Решетнікова і Гл. Успенського — на Франка. Вони борються з національною гордістю українця.

В середині 30-х років кастрований «Березіль» поставив «Талан» Мих. Старицького. Одну з найменш відомих і найслабших п'єс драматурга. Після війни, тепер, п'єсу відновлено і навіть привезено на показ до Києва. Чому така увага до цієї слабенької п'єси? Секрет простий: п'єса двомовна. Пани говорять по-російськи; мужики — по-українськи. Сучасні пани — офіцери, урядовці, партійці — теж говорять по-російськи. Хай складається враження, що мова «культури» — ніколи не українська.

Крапля падає за краплею. Душу українця продобати тяжче, ніж камінь. На тисячі ренегатів припадають десятки тисяч непоборних. Грунт родить українство. У глибині душі національна гордість все-таки жевріє.

В понурий і спасивізований Харків у листопаді 1941 року з'явилося двоє українців з заходу. Вони привезли жовто-блакитний прапор — і одного дня він замайорів на міській управі. І він став осередком притягання сил, пробудження національної гордості. Вона не була вбита. Але приспана вона була.

Заслуга вісниківства — передусім її розбудження. Кожна зчервона-цегляна книжка була ударом по оспалості. Кожний удар лапою леопарда викликав кровотечу. А кров — це полум'я. Без вісниківства, можливо, не було б Хвильового і не було б державного прапора (хоч і без держави) на ратуші Львова і згодом на міській управі Харкова.

Але вісниківство було все-таки тільки спробою зберегти хутір. Сучасна зрощеність вісниківства з Пациковом виразно це доводить. Як і Грушевський і Смаль-Стоцький, воно культивує цілість у самозамкненості, звідси в нього виключність і принципова вузькість. Однією рукою воно підносило Київ на висоти майже містичні, з другого боку, воно ставило глухий мур між Києвом і світом. Воно казало: Київ є Київ. Світ є світ. Київ самостійний і незалежний від світу. Воно багато говорило про експансію і агресію, але воно розуміло під цим фізичний підбій світу. Мрії Юрія Липи про всіляких кольорів України зродилися з цього джерела. Треба було здобути Казахстан і зробити його Сірою Україною. Здобути Далекий Схід і зробити його Зеленою Україною. Липа відчував потребу зломити ті мури, щити і — часто — просто фанерні куліси, які вісниківство ставило між Україною і світом. Але, скутий чисто вісниківськими поняттями раси і волі, він робив це наївно і по-гімназійному замріяно.

Вісниківство — це була агресія Пацикова. Це була спроба зусиллям зосередженої волі ствердити Пациків у світі, відгородивши його від решти світу. Збудувати острів, — але не серед озера, а серед суходолу. Хоч як Донцов воював з Грушевським і іже з ним, це було пряме продовження діяльності Грушевського, тільки піднесене в ступінь фанатичної агресивності, вишкіреності зубів і нагостреності пазурів (леопард!). Це була

спроба провінції протиставити себе світові, піднісши провінційність у святая святих.

Мені довелося прочитати кілька рецензій на виставу Гоголевого «Ревізора» на німецькій сцені. Усім критикам німцям особливо впала в очі сцена, коли Бобчинський із сльозою в голосі просить п'яного Хлестакова переказати в Петербурзі, що от у провінційному місті N живе такий собі Петро Іванович Бобчинський. І більше нічого: тільки переказати. Німецькі критики уздріли тут щось таке *echt menschliches*, що затьмарило в їх уяві всі інші образи комедії. Це не дивно в Німеччині, яка після поразки свого вісниківства спустилася знов на рівень провінційности передвісниківської.

А що ж таке був, об'єктивно розглядаючи, весь етнографічно-народницький період нашої історії, як не просьба, щоб світ знав, що от живе на світі довкола провінційного міста Пацикова — обмовка, я хотів сказати: Києва — такий український народ. А п'яному Хлестакову, що «зриває квітки насолоди», звичайно, байдуже, живе той народ чи не живе і нещасний він чи не нещасний. Хіба позичити в нього — навіки позичити — 50 карбованців, за що і дістати собі ж таки подяку! Це той самий етап, що переживала й Німеччина до Бісмарка.

І от просити надокучає. Чи не краще вимагати? Бісмарк грюкає кулаком об стіл. Гітлер махом руки посилає військо на схід, захід, північ і південь. Хай знає проклятий світ, що живе в провінційному місті Петро Іванович Бобчинський. І Донцов грюкає по столі і хоче ствердити існування в світі Петра Івановича Бобчинського. Правда, він не має війська і не має битв під Садовою, Седаном, Дюнкерком, Ель Алямейном і Сталінградом. Але хоч у менших масштабах, процес перебігає паралельно і з тією ж закономірністю.

Провінція може ствердити себе тільки тоді, коли вона, спираючися на свою традицію, висуне надпровінційну ідею. Світ не цікавить існування Бобчинських у дуже добре гаптованих сорочках і провінційних міст, де вони живуть. Якщо Бобчинський просить, у нього

«позичать» 50 карбованців, які прокутить у Санкт-Петербурзі. Якщо він буде грюкати по столі, проти нього укладуть союз і постараються його знищити. Його не знищать тільки тоді, коли він сам перейде межі своєї провінційності. Світ має жалю ще менше, ніж п'яний Хлестаков. Стадія зухвалого Бобчинського кінчається розгромом і відкиненням його на стадію попереднього, жалісно-сльозливого Бобчинського. Так відкинено Німеччину 1918 року. Так відкинено Німеччину 1945 року. А хіба мало проявів такого відкинення в рецидивах просвітянщини й просвітянського соціалізму в нашій сьогоднішній дійсності, пресі, мистецтві?

Потебня казав: «Наші батьки й діди були сильні в своїй народності мимоволі і самі, не усвідомлюючи собі того, могли ще залишатися українцями; але ми вже можемо бути сильні тільки свідомістю своєї окремішності». Цю свідомість окремішності Грінченко прищеплював, видаючи популярні книжечки про гетьманів, про те, як постав світ, і про те, чому іде дощ; Сергій Єфремов, підносячи патріархальність Марусі і засуджуючи аристократок Ольги Кобилянської і еротику Гната Хоткевича; Грушевський, ототожнюючи антів з українцями; Степан Смаль-Стоцький, обґрунтовуючи споконвічність і найсправжнішу слов'янськість української мови; Донцов, доводячи принципову, одвічну несприйнятність російської культури для українців. Все це було потрібне й добре. Однак все це було культивування Пацикова. Все це означало ізоляцію від світу. Все це означало ідеологію острова. А ми — на материку.

І тому перефразуємо Потебню: Наші народники й вісниківці ствердили свідомість нашої окремішності; відкрили нам очі на нашу традицію; обґрунтували нашу самотність. Але ми вже можемо бути сильні тільки вмінням включити себе в світ і — поганий той вояк, що не вміє бути генералом, — повести його за собою. Це робить тільки ідея. Ідея виростає із схрещення традиції і самотності з добою і простором. Хвильовий знав про це, коли говорив про азійський ренесанс. Німеч-

чина й досі не знає про це, хоч двома війнами вчено її цього.

Застережимося: вищий етап не виключає нижчих. Для малих і дорослих підлітків і тепер корисні Кащенко й Просвіта. Для юнаків різного віку — від 15 до 80 років — і тепер потрібне вісниківство. Кожна культура многошарова. Вищі шари не виключають існування нижчих. Франція має Валері, Кьоделя і Сартра, але має і Дюма, Льоті і П'єра Бенуа. Англія має Олдінгтона, Гакслі і Еліота — і має Конан-Дойла і його послідовників. Наше становище ускладнюється тим, що при пропорційно малій, незмірно малій кількості інтелектуального активу ми мусимо одночасно обслуговувати і активізувати всі три шари нашої культури. Звідси (і з обмежености Пацикова) виростає взаємна зневага і поборювання. Просвіта ненавидить вісниківство. Вісниківство зневажає Просвіту. Обоє вони не можуть спокійно говорити про третій, вищий етап. Цей, з трудом пробиваючи собі шлях у тяжких обставинах, починає громити просвітянство й вісниківство як такі, тоді як має виступати тільки проти їх зазіхань на монополію і провід. І так обмежені національні сили марнотратно вичерпуються у взаємній боротьбі, тоді як вони мусіли б посісти ділянки спільного фронту одне побіч одного — і цілком звернутися на війну з зовнішнім ворогом. Перешкоджають цьому тільки амбіції: як визнати, що моя ділянка, хоч і потрібна, але не єдина, не головна, а підрядна? Або хоч головна, але не єдина?

Франція теж не тільки Париж. І вона не може існувати без Пациків. Звідти приходять у національний організм живущі соки, червона кров. Але там Пацикови знають свою підрядну роль і не претендують заступити Париж і з пошаною на Париж дивляться. Історія лишила нас без нашого Парижу, і ми вирішили заступити його Пациковим. Марні спроби, даремні зусилля. Якщо так триватиме далі, це означатиме самогубство. Не хочемо руйнувати наші Пацикови, але Картагена провінційности як осередку й суті нашої культури й духовости мусить бути зруйнована. Ми не на острові, ми на материках.

Але парадоксальність нашого становища в тому, що ми одночасно мусимо будити елементарну національну свідомість і закликати до національної виключности, закликати до національної виключности і боротися з нею, прагнучи включитися в світ і обгорнути світ. Логічно протилежні етапи історично опинилися поруч. Не маємо права зректися жадного. Тим важливіше визначити місце й межі кожного, виробити основи співпраці, співіснування. Опрацювати диспозицію єдиного фронту.

Наш поїзд їде до Мюнхену. Але тепер ми вже знаємо: Мюнхен — провінція. Сучасна провінція. Провінція, відкинута з позиції зухвалого Петра Івановича Бобчинського на позицію зворушливого (*echt menschlichen*) Петра Івановича Бобчинського. Водночас провінція *sub speciae Antichristi venturi*. Дві столиці світу — Москва і Нью-Йорк — не вічно будуть столицями світу. Одна втратила свою ідею. Другий — надщерблює її своєю теорією *melting-pot*. Тут шанс Києва. Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована.

Провінція втрачає свої зовнішні атрибути. Їх, правда, ще є більше, ніж досить. На острові до ясена була прибита дошка, на ній висів правильник табору. Він починався так:

«І. Назва та характер табору: Пластовий Юнацький Табір о характері виховно-вишкільнім із окремим узглядненням водних занять». Це написано дитячою рукою на лінованому папері. Але текст складала напевно не дитина. Ми зберігаємо февдальний звичай цілування ручок усім заміжнім паням і навіть культивуємо це як зразок чемности в шкільних читанках, затверджених ЦПУЕ. На сцені найкращого нашого театру співають арії:

Тихе сяйво сонце з неба шле,
Йому нарешті жінка ти будеш вже.

Це все і багато іншого — від нашого ще недавнього селяцтва, від культурництва, від бажання скидатися на панів (Микола Куліш мовляв: Нація дядьків і перекладачів), від комплексу меншевартности. Та все це —

рештки. Поведінка о провінційнім характері ставатиме дедалі смішнішою і виведеться. На Сході — в Україні і на Заході — в Америці. Тяжче з смаками, уподобаннями, ідеями чи безідейністю.

Ми говоримо про азіатський ренесанс, а при зустрічі з людиною Сходу морщимо ніс. Пригадую: я відвідав хвору Катрю Гриневичеву, що лежала в Мюнхені в лікарні для ДП. Сусідка її була калмичка. Як захопилася нею вже тяжко хвора, але завжди — за власним висловом — *geistesspruehende* Гриневичева! Вона записала від неї калмицьку абетку, опис жіночих убрань калмицьких, відомості про калмицьку музику, медицину. І вона переповіла мені зустріч німецького пастора з калмичкою. Пастор відвідує лікарню. Він почув, що лежить буддистка, і попросив дозволу розповісти їй буддистську легенду. Ось легенда: троє людей своєю святістю так догодили Богові, що, коли вони купалися в ставку, їхні одєжі висіли в повітрі, як надягнені на них, і вигрівалися на сонці. Раз, коли вони купалися, налетів орел і вихопив з води рибу, яка полонила їх блиском своєї луски. Перший праведник сказав: Яка зла птиця! — Він сказав це, і його одєжа впала на землю. Другий сказав: Бідна риба! — і його одєжа впала на землю. Третій промовчав — і його одєжа лишилася висіти. Він подумав: «Я не мушу втручатися. Хіба риба не полонила нас своєю красою, блиском луски в повітрі? І хіба орел не потребує їсти?»

Легенду розповів німецький пастор-євангелик буддистці-калмичці. І коли він відходив, вона, немолода вже жінка, буддистка, поцілувала йому, німцеві, молодому, руку.

Цю подію, цю легенду розповіла мені Катря Гриневичева — може, найменш провінційна і найбільш аристократична з усіх українців, що я знав. Це не робилося порядком здійснення теорій про азіатський ренесанс і ролю України в ньому. Це робилося порядком відчуття споріднености високого. І з таких почувань і зустрічів зроджується роля України в азіатському ренесансі. Але це означає: вийти за межі нашої провінційности. Пробити панцер самозамкнености, яким ми

мусіли колись відгородитися від світу, щоб ствердити себе, але який тепер мусімо скинути з себе, як змія, виростаючи, лиснаву шкуру на весні.

Це відчувала Гриневичева. Зате вона все життя каралась, живучи «не на своїй вулиці» — серед міщанства, плебейства, нетерпимости і естетичної глухоти. Цього не відчують навіть проповідники провідництва України в азійському ренесансі. Такий С. Николишин («Культурна політика большевиків і український культурний процес»). Він пише про Хвильового. Він вітає погляди людини 13-го травня. А трошки далі вже галасує — засмічують українську літературу «працями семітських та монгольських елементів, в оригіналі та перекладах». Семіти — це араби. До них прислухаються Англія, Америка, Росія. Але що нашій провінції? А монголи! Та ж вони з косими очима й вилицюваті. Ними дітей лякати.

І лякають самих себе, як діти. А водночас всує присягають на ідею азійського ренесансу. Або визнання азійського ренесансу, або «засмічування монгольськими елементами». Або світовий розгін і розмах, або вузьколобість. Або столиця — або провінція.

Зрештою, не будьмо несправедливі. Николишина нема. Його книжка написана перед війною. І вона — суцільне борсання. З одного боку — вгляд у підсоветські справи, часто розуміння культурно-політичних процесів. З другого — тенета вісниківської вузькості, фанатичного самообмеження, яке, однаке, тоді було потрібне, бо було закономірним етапом нашого ставання. За цей час зайшла війна. Вона багато чого навчила тих, хто вчитися хотів. Хто знає, чи перевидав би свою книжку Николишин сьогодні. Бо він мусів би зважитися: або старе вісниківство — і винищення «монгольських і семітських елементів» як один з виявів його — або новий етап. Вісниківство — не тотожність з націоналізмом. Це один етап його. Він був свого часу потрібний, і навіть його хиби були доконечні. В інших обставинах етап цей стає мертвий, мулький і шкідливий. Соціяліст Винниченко писав: «Усяка глупота на світі, хоч би вона й соціалізмом називалася, не прохо-

дить безкарно». Перефразуймо це на адресу націоналізму. Не можна допустити, щоб націоналізм перейшов на стадію глупоти.

Книжка Николишина має дві орієнтації: на живе життя і на мертві приклади. Це була книжка роздвоєності. Коли він писав: «На Запорізькій Січі **"Отче наш"** було гаслом, подібним до недавнього **"Земля і воля"** або нового — **наша держава!** І отченаш побідив, як побідила земля і воля і як побідить наша держава на чолі азійського ренесансу!.. Націоналізм виховує усюди **новий тип українця**, що відрізняється од усіх попередніх — **вірою у нову велику місію України**», — коли він це писав, він був з живими і широкочоломи. Але коли він твердив: «Модерний націоналізм відкидає асиміляцію, бо йому не ходить про механічне збільшення числа членів своєї нації, а про владу людей своєї нації і то всюди. З цієї причини викидається жидів з модерних націй, хоч вони й чудово говорять і пишуть і вважають себе за щось не те, чим вони насправжки є», — це прямо суперечить попереднім думкам, це має поганий запах, і це прямо суперечить фактам. Найбільш пройняті націоналізмом країни — Росія, Америка, Італія — не викидали жидів і не боялися асиміляції чужих. Тільки провінційна Німеччина пішла на цю дешевинку. Що ж, провінційне тягнеться до провінційного.

Тому книжка Николишина — і не «великий осяг теоретичної роботи», і не «безсмертна», і не «геніальна». Але вона корисна в аналітичній частині, і вона справді надзвичайно цікава як психологічний документ — спробою, часто може навіть не усвідомленою, поєднати непоєднанне, сполучити несполучне: новий етап із старим, живе з мертвим. Документ заборсанисти розумної людини в тенетах змертвілого. Не ворожімо, яку позицію посів би Николишин тепер. Але ясно одне: одну з двох, не обидві, що сплетені в його книжці.

Так стоїть справа з «монголами й семітами». Не краще з росіянами. Ми в стані війни з Росією. Це незаперечний факт, і від наслідків війни залежить наше бути

чи не бути. І Росії, зрештою, теж. Здавалось би: треба вивчати ворога, треба знайти у нього свою п'яту колону, своїх квіслінгів. Більш ніж слушно констатував рису нашої доби Р. Лісовий («Суспільність і наука» — «Студентський вісник», 1): «Війна поширилася на "внутрішні", чи "глибинні" виміри». В сучасній війні всі країни роздвоєні. Росія Сталіна воювала з Росією Власова; Норвегія Квіслінга з Норвегією короля; Німеччина Гітлера з Німеччиною Павлюса й Бехера; Франція де Голля з Францією Петена. Було дві Італії, дві Румунії, дві Сербії й Хорватії. Росія має на Україні свою п'яту колону, яку не треба недооцінювати. Всякі Крамаренки в Харкові, Штепи в Києві, Севастьянови в Вінниці, Власовщина в Німеччині навіть у тісних умовах німецької окупації ого як показали свої зуби. А ми проголошуємо всіх росіян виродками і ставимо перед собою суцільну стіну. Знов — катастрофічне затримання на попередньому етапі, коли вся суть була в тому, щоб відмежувати себе. І кінець кінцем — знов провінція.

Один з «нищівних» наших ударів по росіянах: вони втратили слов'янську чистоту (щоб не сказати: чистоту слов'янської крові), помішалися з фінами. Милий Боже, цей удар б'є не по росіянах, а прямо по нас. Замість єднатися з тими фінами проти Росії ми ставимося до них, як львівська перекупка до вперше побаченого — в уніформі советського танкіста — калмика: страхається сама і лякає ним дітей. Їй не зрозуміло, що це її союзник і друг.

Чому кровні зв'язки з фінами мають компромітувати росіян? Фінська культура дала людству Акселя Галлена, Яна Сібеліуса, «Сім братів» Акселя Ківі, Юго Аго, Ейно Лейні і багато інших. 1943 року українець Богдан Кентржинський видав у німецькому перекладі «Фінські балади» Ейно Лейні з чудовими гравюраами Ууно Есколя. На жаль, на превеликий жаль, книжка лишилася чужа нашому читачеві. Він не знає гордого Юлермі, що втратив садибу, дружину, сина, але не просив пощади й милосердя і не злякався смерті, коли перед ним розверзлася земля і виригнула полум'я,

бо — «прийде інший час, час жорстокий і твердий, смерть нікого не злякає і не повзوما ітимуть люди в її царство»; не знає «сина рабині», якому мати рідними піснями вклала в груди ненависть і зневагу до поневолювачів і який умер, а не скорився ворогові, слова до нього не промовив; не знає помсти страшного Кіммо; не знає, як «темна дитина» подолала страхіття вогню, води і людської душі і гордо вступила в життя; не знає віщого Ковти, що збагнув усю премудрість землі: «Тільки в сталі силу знайде сталь», «Тільки в крові силу знайде кров» і що не здригнувшись вступив у царство смерті, свідомий, що повернення звідти нема, але жадібний знати її таємниці: «Він назад не оглядався, він зорив у ніч, у присмерк смерті. Без поквапу й без вагання він ішов східцями вниз».

Чи поводився за останні роки який-небудь народ героїчніше від фінів? Прийняти бій з Росією і фактично завдати їй поразки (1940) — для тримільйонного народу — чи це мало? Воістину вчитися нам і вчитися у фінів. І фіни мріють про велику Фінляндію — від Балтики поза Урал, про відродження і влучення в свою орбіту карелів, комі, мордві і всіх тих галузок фінського племені, яких розвиток штучно спинила Москва. А ми переймаємо від Москви зневагу до цих племен і думаємо, що цим воюємо з Москвою!

Зневагу до монголів, семітів і фінів ми позичили з Москви. Наївну теорію нашої історичної ролі як заборона Європи від Сходу ми позичили в Варшаві. В Польщі вона мала тінь рації; бо Польща — найсхідніша католицька країна. (Але тільки тінь!) Поза тим і там вона смішна. Згадаймо, як у «Krzyżowcach» Зофії Козак-Щуцької два польські лицарі перемагають невірних під Антіохією — і тим рішають долю хрестового походу, долю Європи, долю світу. Навіть і там, під Антіохією! Провінційна національна пиха завжди смішна. Її наслідки — тільки катастрофи. Чи треба перегортати сторінки історії Польщі?

Україна — не найсхідніша християнська країна. Не говорімо про Москву. Але були Грузія, Вірменія, Візантія, християнські країни Близького Сходу. Азійські

орди стримувала Хозарія. Татар ми стримували, але і Угорщина, і Польща, і німці. Турків — ми, але і Угорщина, і Австрія, і Балкани, і Польща, і Венеція. Маврів — Іспанія і Франція. Останнього удару татарам, туркам і маврам завдали не ми.

Ми так само, як зі сходу, боронилися і з заходу. Згадати війни з Польщею від Володимира Великого, з Угорщиною, з німцями (Грюневальд!). Ми нападали на Візантію і тим посилювали Азію. Кінець кінцем: всяка країна, що має східні і західні кордони, борониться з заходу і сходу. Ми боронилися від Азії, але і від Європи. І так робив би кожний на нашій території. Якби половці або печеніги знищили нас, вони рівно такою ж мірою протистояли б дальшим азійським ордам і, отже, були б «заборолом Європи». Живий доказ — угорці. В IX сторіччі вони вдерлися з Азії в дунайську долину. Відтоді вони, будучи азіятами, боронили весь час Європу проти сходу — проти турків і татар. Заборольна теорія — самопотішна. Вона була теж доцільна на етапі нашого відгороджування від світу. Ми переросли й її.

Шанс України — не в заборольності, а якраз у рубіжності. Сотні років ми плачемо, що ми — чайка при битій дорозі. Прежалісна пісня і справді гарна. Пластунни, правда, її на острові не співали. Але шанс України якраз у тому, що вона при битій дорозі. Що вона і Європа і Азія. Наша культура вбирала елементи з обох сторін світу. Було багато орієнтальних впливів і зв'язків. Їх треба виділити, вивчити, випнути. Трипілля і Іран. Візантійське зацпелення теж було східне. Шпенглер розглядає візантійську культуру як арабську. «Слово о полку Ігоревім» зв'язане не тільки з нормандськими сагами і піснею про Ролянда. Воно зв'язане з Біблією і епосами Сходу. Злочин Росії не тільки в тому, що вона відірвала нас від Європи. Вона відірвала нас і від Сходу. Вона виховувала не тільки европофобство, а і зневагу до Сходу.

Сходознавчий рух двадцятих років нашого сторіччя (Кримський — Хвильовий — його полюси) не був випадковістю. Зв'язки з Туреччиною, Іраном, Японією,

Грузією, Вірменією не були ні грою, ні помилкою. Калмики нам теж потрібні. Це знав Хвильовий. Це відчувала Гриневичева. Невтямки це епігонам вісниківства і львівській перекупці. Наш «Березіль» ішов у ногу з жидівським театром у Москві і грузинським імени Руставелі в Тбілісі, і імена Курбаса, Грановського, Ахметелі мають усі підстави стояти поруч. І так їх оцінила Москва, всіх знищивши або вигнавши. Але тим, хто передруковує тепер Николишина, це байдуже, і вони навіть не знають, що геніальний твір Шота Руставелі звався «Витязь у тигровій шкурі», а не «Витязь у багровій шкурі».

Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована. Суть не в запереченні імперіяльної концепції заради ствердження провінційної, а в виробленні вищої імперіяльної. Говорячи про імперіяльність, ми не маємо на увазі клацання зубами і загарбання (в уяві!) чужих територій. На це ми надто слабкі, та й застарілі вже ці методи будувати імперії. Кіплінг — ідеал вісниківства — сильний поет, але в наш час важливіші квіслінги, ніж кіплінги, а вміння розколоти й розкласти ворога, може, важливіше від фронтового пляну генерального штабу. І наша національна гордість, яку нам треба плекати, плекати й плекати, не ростиме з самозамкнености й зневаги до інших різного кольору шкури народів. Судилося нам бути не тільки Європою, а і Азією. Судилося бути Україною. Не Францією, не Німеччиною, не Англією. В епоху кулачного розбору світу не добре було бути чайкою при битій дорозі. В нашу епоху позиція ця — ключ до майбутнього. У Миколи Куліша в образі Марини вже є проблиски цього відчуття. Зрозуміти це — означає ствердити себе.

Тут наші очі повертаються до школи. Шов сказав: «Хто вміє що-небудь, робить це; хто нічого не вміє, — вчить». Наш учитель не завжди вміє вчити, але тримається на національних позиціях. Лихо в тому, що ці позиції майже завжди були провінціальні. Позиції не чіпайте нас — ми не чіпатимемо вас. Не можна виховувати тільки на Квітці-Основ'яненкові і Нечуєві-Левицькому. Прямий шлях приведе учня не до

Самчука і Осьмачки, а до Кащенко і А. Чайківського. Не до трагедії наших днів, а до мертвої ідилії колишнього хутора.

Від доби ми засвоїли елементи масовості виховання. Ми не засвоїли усвідомлення свого місця в світі. Ми стверджуємо: Україна. Ми забуваємо додати: і світ. Ми вчимо людей умирати за Україну. Це, на жаль, теж потрібно. Але чому ми не вчимо жити за Україну? Жан Геенно вимагає, щоб, «починаючи від школи, дитину трактовано не як масову людину, а як людину». Він наводить гасло Жореса: не протиставляти еліту масам — «з самих мас творити людську еліту». Наскільки це важливіше для народу, зараженого і загроженого провінційністю!

Доба функційності убиває галок і віконниці, перини і жалюзі; мюнхенські голуби теж приречені. Їх з'їдять або позвертають їм шиї під час найближчої війни, як це сталося з голубами в окупованих німцями країнах. Побут людини перестає бути провінційним. Ми намагаємося провезти провінційність з собою — іноді возами домашніх манатків, іноді — бодай колодою карт, за якими можна провадити вечір за вечором — ніби, **ніби** нічого не сталося. Ми титулуємо один одного мертвими титулами. Це все не страшно. Це буде знищене.

Але наша внутрішня провінційність — це страшна небезпека. Доба функційної сірости її не винищить. Навпаки, вона сприятиме їй. «Душу золотим микробом выел рубль», — писав про своїх сучасників Маяковский. Буде це не рубль, а доляр чи медаль верховного совета «За доблесть» — це не міняє справи. Доба виїдає душу. Доба виховує масову людину з порожньою душею. Виконавця наказів. Егоїста й себелюба. Людину без особистої і національної гордості.

Тут приходить на допомогу наш традиціоналізм. Не препаровано-нормативно прописний псевдоелітарний типу «Духу нашої давнини» Донцова. Не розевроплений, розсироплений. Не замкнений у собі. Відкритий вітрам історії. Хай гудуть з Заходу і зі Сходу. Хай зустрічаються. В їх зустрічі, на битій дорозі, існує Укра-

їна. Колись Фіхте писав: «Культурна Німеччина не може сподіватися на тривалість без політичної Німеччини». Це стосується і до України. Не мистецтво і не наука побудують Україну — а зброя і труд, політика і зброя. Але поки політика і зброя спрямовані на ідеали провінційности, вони означають тільки марні загибелі кращих людей. І тому сьогодні слово належить мистецтву і науці.

Коли до лікаря приходить юнак, хворий на туберкульозу і водночас на коліт, лікар спершу береться лікувати коліт. Він знає при цьому: коліт не загрожує життю пацієнта, — туберкульоза може дуже швидко обірвати його дні. Але, щоб перебороти туберкульозу, організм мусить сприймати харчі. Травленню перешкоджає коліт.

Наш суспільний організм зацеплений страшними туберкульозними бацилами нищення з Москви. Нас може врятувати політика, зброя, організація. Але цих ліків, цієї харчі не може сприйняти національний організм, поки він хворий на нестравлення. В медицині воно зветься коліт, у нашому житті воно зветься провінційність. Розуміємо обурення і нетерплячку наших політиків, коли замість лікувати смертельно небезпечну хворобу беремося лікувати нібито другорядну. Однак тут лежить ключ до видужання. І тільки тут. 20 років учив Донцов, що культурник — лайливе слово. Все змінюється. До компромітації — на жаль — іде наша політика. Культура виходить знов на перший плян. Щоб не стало лайливим словом політик — а до того вже недалеко — потрібне щеплення культури.

Не провінція, а світ: Україна і світ. Не Європа і не Азія, але і Європа, і Азія. Отже, ще раз: Україна в світі. Не острів серед суходолів — припонтійських і тучних, але що ж з того, — а осередок двох материків.

Ми наближаємося до Мюнхену. Поїзд гуркотить по вилках і розвилах. Раніше наближення до міста впізнавалося з розлитого довкола світляного німба. Тепер міста темні, ліхтарів мало, і вони ледь світяться, і наближення міста упізнається з руїн. Вищерблені стіни, купи цегли, бляхи, оголені кімнати, кльозетні

чашки, повислі на привселюдний погляд у повітрі... І хай Мюнхен теж провінція, — все-таки той факт, що нас зірвало з наших островів, з наших тихих озер і ясних зір і принесло до руїн Мюнхену, — може, це добре. Ми не хотіли, щоб упав наш хутір. Але раз він уже впав, раз він мусів упасти, з трагедії хутора виснуймо наш новий заповіт.

Поїзд стишує рух, нетерпеливі вже вискакують з вагонів, моментально перон заповнюється лявіною людей. Вони забули про своє куняння в вагоні, вони біжать, штовхаючися, щоб швидше пройти повз контрольну будку, щоб зайняти місце в трамваї, щоб швидше бути при своїх справах. Озеро вже нікому й не в думці.

Прощай, озеро! Драстуй, зруйнований Мюнхене, день сьогоднішній!

Баварія, 1947

З ФІЛОСОФСЬКОЇ СПОВІДІ

1. ПОХВАЛА ДІАЛЕКТИЦІ. ЛІТЕРАТУРА І ДЕРЖАВА

Für's Bleiben hat sie (die Natur)
keinen Begriff, und ihren
Fluch hat sie ans Stillestehen gehängt.

Goethe

Приплив змінє вплив, день — ніч, зима — літо, наростання дня — наростання ночі. В ширших колах ери похолодання й оледеніння заступають ери потепління й розтавання льодовиків. Існують протилежності, і існує їх рух.

У житті людини існує дитинство, мужність і старість (свого роду повернення до дитинства). У громадському житті диктатуру монарха змінюють революції, а революції знімаються новими диктатурами. Коли нам заперечують, що «все тече», що «життя невинно йде вперед» (вперед тут не значить, звичайно, ані до абсолютно нового, ані до кращого за всяку ціну), то нам залишається хіба запропонувати нашому суперечникові поглянути на своє фото двадцять років тому — або ще процитувати відому епіграму Пушкіна:

— Движенья нет, сказал мудрец брадатый,
Друтой смолчал и стал пред ним ходить.
Сильнее бы не смог он возразить,
Хвалили все ответ замысловатый...

Але не сперечаймося взагалі. Чи існує діалектика в літературному процесі — ось питання, яке нас цікавить. Так, існує, твердо відповідаємо ми. Докази? Аж

ніяк не апіорні, а сам наш літературний процес. Що є розвиток української літератури від Шевченка до неокласицизму, як не послідовне й чимраз послідовніше заперечення Шевченка і його епігонів? Уже Панько Куліш своєю «Хуторною поезією», «Дзвоном» і «Позиченою кобзою» заперечує Шевченка, якому він сам перед тим віддав данину «Досвітками». М. Старицький і Франко поглиблюють це заперечення. Модерністи осмислюють його й підносять на принципову височінь. Для неокласиків Шевченка-поета не існує вже.

Чи живуть у цей час традиції Шевченка в українській поезії? Живуть, але як епігонада — в творчості В. Кулика й Б. Грінченка, М. Кононенка й О. Коваленка... Що означає поява Осьмачки й Барки? Вона означає заперечення неокласицизму і своєрідне, але принципове повернення до традицій Шевченка.

Це не апіорна схема, а факти. І коли ми дивимось на інші мистецтва, то й там знаходимо подібні процеси. Виродження барокко в орнаментальність і грайливість рококо знаходить своє заперечення в суворій структурності класицизму. Сецесію заперечує конструктивізм. Я оглядаю виставку новітньої графіки в Мюнхені: вражає рух від мистецтва, що намагається бути якомога об'єктивнішим, до мистецтва суб'єктивного (Мунк, Енсор — експресіонізм — розклад предметів) — і заперечення цього етапу новою речевістю. Я дивлюся виставку німецького й голландського малярства XV століття в Мюнхені. Повільніші темпи розвитку, більший консерватизм, але той же принцип розвитку: кучерявість і симультанність картин Ганса Мемлінга (1433 — 1499) і Гієроніма Босха (1450 — 1516), що веде нас до середньовічних традицій, ще триває в барокковій «Александровій битві» Альбрехта Альтдорфера (1480 — 1538), де рисунок важить у мініатюрно-виписаних деталях, але картина в цілому — симультанне ціле, що оперує плямами (своєрідний пуантилізм XVI сторіччя — ознака вичерпаності напряму). Але вже в творчості Луки Кранаха (1472 — 1553) цей стиль починає заперечуватися і попри окремі бароккові ефекти («Кардинал Альбрехт Бранденбурзький») на перший плян висувається намагання рисунком схопити поодинокий предмет (людину) в його психоло-

гічний і часовий даності, а не нагромадження явищ у позачасовій симультанності. Ця тенденція вивершується в суворій лінеарності картин Альбрехта Дюрера (1471–1528), позбавлених усяких зовнішніх ефектів і спрямованих передусім на вияв індивіда, вдачі й неповторності індивіда. А далі ця тенденція ще виразніша в портретах Ганса Мюліха (1516–1573) і Крістофа Амбергера (к. 1500–1561), де тло остаточно неутралізується, а все зосереджено на індивідуальній характеристиці. Від симультанності й многофігурності мистецтво переходить до, сказати б так, моментності й портретності, від умовності маси до вирізьбленості одиниці, від гротеску і орнаментальності до своєрідної, як сказали б ми, фотографічності й лінеарності. Не треба бути знавцем історії малярства, щоб згадати, як ці нові тенденції були в наступних сторіччях знов заперечені мистцями барокко й рококо. Самий факт, що тепер діалектику заперечують у розвитку культури тільки тому, що її стверджували марксистки, блискуче ілюструє значення заперечення в розвитку людської думки.

Але чи справді діалектика притаманна марксистові, надто в його лєнінській редакції? Тільки в знекровленому й кастрованому вигляді. Відомо, що, сяк-так визнаючи діалектику в минулому (але і там спотворюючи її сполукою з матеріалізмом), марксист змушений був зрікатися її і для майбутнього (бо комунізм означає для нього кінець руху запереченнями), і для сучасності (бо тоді він мусів би визнати неминучість виродження революції, а на це він піти не може). Ні, діалектика ані своїм походженням, ані застосуванням нічого спільного з марксистом не має. Не йдучи глибше, згадаємо тільки той загальновідомий факт, що Гегель до марксисту причетний куди менше, ніж наші теперішні полемісти-протівники марксисту й діалектики. Недурно ж і самі марксистки заявляли, що вони повинні були поставити Гегеля з голови на ноги. Якою ціною такі перевертання даються, про це нема потреби говорити.

Закон заперечення в літературознавстві визнавали представники т. зв. формальної школи, які, звичайно, теж не були марксистки і виховалися не тільки не в марксистській, а в протимарксистській філософській

системі. Нагадаємо, що їхня концепція літературного процесу полягала в визнанні завжди двох (найменше) шарів літератури: панівного, або зверхнього, і долішнього, визнаваного за низький. Коли стилі зверхнього шару відмирають (у концепції формалістів це відмирання буває наслідком автоматизації відповідних літературних засобів; ми воліємо говорити тут про вичерпаність розвитку, яка виявляється передусім хоч би в цілковитому відмежуванні від заперечуваного стилю), їм на зміну нагору підносяться ті стилі, які перед тим уважалися за низькі. Після процесу боротьби наступає зміна: «низький» стиль (відповідно змодифікований) набирає функцій високого, а той, що його вважали за «високий», западає вниз.

Цю схему історично-літературного процесу з певними видозмінами ми приймаємо для історії нової української літератури, бо вона відповідає фактам. Не з якихось апріорних міркувань («Ніколи абстрактні дефініції не можуть дати відповіді на історичні питання» — Вернер Кравс), не як несвідоме повторення марксистських задів, а навпаки, в протилежність і протипагу марксизмові.

Але, чи приймаючи цю схему, чи заперечуючи її, не слід вульгаризувати її. Ніхто не каже, що кожне мистецьке явище породжує негайно своє заперечення, що нові стилі виникають як гриби по дощі, а старі не розвиваються послідовно. Коли нам кажуть: «Розвиток мистецтва часто-густо йде шляхом поглиблення тих самих співіснуючих стилів, без жадних собі заперечень» і далі: «потреба нового стилю сама ще потребує уґрунтування і зовсім не впливає автоматично з гаданого одвічного й довічного процесу», — то це майже абсолютно правильно. Тільки ж у конкретному випадку нового органічно-національного стилю ніхто не доводив його постання й закономірності цього постання апріорними схемами «одвічного й довічного процесу». Постання цього стилю доводилося саме вичерпаністю попереднього етапу в розвитку стилів української літератури і ставилося в зв'язок з динамікою життя й розвитку нації (але зразу підкреслюю: ставилося в зв'язок, а не в залежність — теза зовсім не матеріялістична. Докладні-

ше про це — в наступному розділі). Отже, і заперечувати постання цього стилю треба не апіорними схемами й вживанням слів, які автор вважає за компромітуючі (марксизм тощо), а конкретно, озброївшись фактами українського літературного процесу.

До речі тут буде згадати, що за нашою схемою, якщо вже говорити про застосування схеми, неокласицизм зовсім не приречений на якесь тотальне знищення. Навпаки, він існуватиме й далі як низовий стиль, як епігонада — бездарна або талановита, це не міняє суті справи — аж поки не вичерпає себе новий стиль — і тоді, можна думати, неокласицизм, піднісшись на новий щабель, дещо змінивши свою якість, у новій іпостасі, знов буде покликаний панувати й володарювати.

Цей передбачуваний етап «переборення хаосу» я насмілюся поставити в зв'язок з упорядкуванням нашого життя. Не буду про це сперечатися і не вважаю за корисне дискутувати про такі справді недовідні фактами речі. Хочу тільки підкреслити, що ця думка в жадному зв'язку не стоїть з наївними уявленнями, ніби розквіт літератури вимагає як передумови вивершення національно-державного будівництва («Справжній розвиток нашої літератури... потребує... головної передумови... — держави. Доки цієї передумови не буде, годі сподіватися справжнього розквіту»). Усі ми чудово знаємо з історії, що епохи національного гноблення й нездійснених прагнень національної волі й незалежності можуть бути епохами блискучого розквіту літератури.

Одначе подане в дужках у наївній формі зформульоване твердження не цілком позбавлене глузду. Воно має глузд подвійний. По-перше, поки український народ перебуває в тому стані, в якому він перебуває вже не один рік, — неможливий тяглий і безперервний літературний процес, неможливий просто тому, що кращих представників і кращі твори української літератури систематично на корені винищують. Цього заперечити ніхто не може. Тому-то український літературний процес знаходить, правда, лінію свого перебігу, але знаходить з перервами, розривами, знаходить стрибкувато, корчوما. Тому-то мав рацію Михайло Драгома-

нов, коли писав, що поруч теперішньої історії нашої літератури «слід би нам завести особну частину: Історія пропавших творів русько-української літератури».

По-друге, внутрішня рівновага нашої літератури може бути знайдена теж тільки тоді, коли нація вийде на широку дорогу вільного розвитку. Я дозволю собі послатися на слова Поля Валері, якого аж ніяк не можна вважати за аматора хаотичности в літературі: «Я хочу показати вам те безладдя, яким є наше життя... Але образ хаосу — хаос». Дисгармонійність, хаотичність провідних проявів сучасної української літератури стоїть у зв'язку з хаотичністю й дисгармонійністю нашого життя. Кажучи це, я передчуваю заперечення, які негайно постануть. Мені скажуть, що не раз бувало, що в найхаотичніші епохи поставали цілком гармонійні твори, мені пошлються на клясичний приклад Андре Шеньє. Але тут легко простежити закон майже математичний: чим гармонійніший такий твір, тим дальший він від своєї епохи, тим більше протиставлений їй. А що б не говорили прихильники автономії мистецтва від життя, серед різних проявів мистецтва завжди існували (і може, найбільше хвилювали) й такі, які намагалися відтворити своїми засобами ритм навколишнього життя — і нема підстав від таких творів відмовлятися; як нема підстав відмовлятися і від інших — бо і те і те означало б збіднювати нашу літературу.

Висновок: розквіт мистецтва не стоїть у прямому і обов'язковому зв'язку з побудуванням національної держави. Але не можна твердити і протилежного — що жадного зв'язку між цими двома рядами подій взагалі нема. Мистецтво має іманентну лінію свого розвитку, мистецтво не відбиває пасивно ані економіки, ані політики, але лінія його розвитку перехрещується (кожного разу по-різному, по-своєму, своєрідно) з цими лініями. Але тут ми вже переходимо від питання про «діалектику» до питання про «матеріалізм». І коли факти нам довели, що діалектика як своєрідна зміна заперечень і відштовхувань у розвитку мистецтва існує, хоч нічого спільного з матеріалізмом не має, то до матеріалізму нам доведеться поставитися інакше.

2. МАТЕРІАЛІЗМ? ІДЕАЛІЗМ?

Чи справді був час, коли я, повний
страху, питав себе, матеріаліст я
чи ідеаліст? Метафізика всякого роду
здається мені тепер дитячою забавкою.

Андре Моруа

Молюсь не самому Духу — та й не Матерії.

Павло Тичина

Історія духового розвитку людства знає випадки боротьби за позірні проблеми. Ця боротьба вибухає запекло, пристрасно, точиться затято, фанатично, породжує жертви — моральні або й фізичні, збуджує пристрасті, напруження мислі, спричиняє навіть війни. А потім виявляється, що, власне, воювати вже нема за що, що ці проблеми позірні. Такою нам здається тепер історія багатьох середньовічних ересей. Чи варт було писати гори трактатів, чи варт було зводити людей на багаття, щоб довести, що христити людину треба, занурюючи її в воду — чи обливаючи її водою? Чи варт було розпалювати ненависть між людьми й здвигати переслідування й тортури за те, чи оскверняє людину споживання свинячого м'яса?

Ніколай Гумільов писав:

Ах, и мукам счет и уладам
Не веками ведут, годами...
Гибеллины и гвельфы рядом
Задремали в гробах с гербами.

Так, гібелліни і гвельфи сплять у гробницях поруч. А колись орієнтація на тих чи на тих непрохідною межею проорала центральноевропейський світ. Не можна було живій, діяльній, культурній людині не належати до тієї або тієї орієнтації. Потім зрештою виявилася ілюзорність боротьби.

Але буває в боротьбі людства за якісь проблеми поворотний пункт: ще все напружене змаганням, ще диким здається стати «au-dessus de la mêlée» (над боєм), — але вже зроджуються перші сумніви: гаразд, а чи це потрібне? чи не зайве, не марне це? Ці одиниці,

носії сумнівів, приходять в історію духового розвитку людства вістунами нової епохи, що, користаючися відомим терміном Гегелевої діалектики, знімає (*hebt auf*) суперечність, яка — в очах більшості — кінця не матиме. Треба вміти відчутти ту мить, коли якась суперечка **починає** робитися мертвою й безпредметовою. Треба вміти **своєчасно** — не раніше і не пізніше — стати над суперечкою. Бо стати раніше — означає перешкоджати діалектиці історичного процесу, отже, бути зметеним нею. А стати пізніше означає затримувати історичний процес і осмішити себе в очах майбутніх поколінь. Так став над кількасотрічною суперечкою номіналістів і реалістів Декарт, так став над суперечкою романтиків і класиків Стендаль.

Мені здається, що багатовікове змагання ідеалізму з матеріалізмом у філософії в наші дні переживає цей момент здійснення. Мине ще трохи часу — і всі побачать, що ідеалізм і матеріалізм поруч лежать у труні, як поруч лежать гібеліни й гвельфи. Ми наближаємося до епохи, коли все можна перетворювати в усе. Ми наближаємося до розуміння, що прояви життя — безконечні в своїй різноманітності, індивідуальності, переплетеності, незалежності і взаємовизначеності водночас, — але що вони, ці прояви життя, разом з тим безконечно переходять один в один. Установивши принципову індетермінованість процесів мікрофізики, установивши неможливість умістити атом у тривимірному просторі (ще Бор, як відомо, твердив, що електрон існує поза простором), визнавши одноразовість — принаймні з погляду даних людині можливостей спостерігати — одноразовість і творчий характер акту зародження органічного життя, — наука сучасна проголосила причиновість — не об'єктивною властивістю світу, а **одним** з поглядів, які може вносити і вносить людина. Тим самим заперечено будь-який монізм — ідеалістичного або матеріалістичного порядку однаково.

Один з найвидатніших фізиків сучасності Макс Планк сказав недавно: «Матеріальні й духовні (*körperliche und seelische*) процеси цілком не відрізняються одні від одних. Це ті самі процеси (*sie sind die nämlichen*),

тільки розглядані з двох протилежних поглядів. Тим самим проблема тіла й душі показується позірною проблемою». Славнозвісна Айнштайнова формула світобудови: $E = mc^2$ (енергія дорівнює матерії, помноженій на швидкість світла в квадраті) є, коли хочете, і формулою зв'язку духу та матерії. Її можна трактувати матеріялістично: мовляв, дивіться, та ж усесвіт — це тільки матерія, і сама енергія — це тільки перетворення матерії за певною формулою, це тільки вияв матерії. Її можна трактувати ідеалістично: мовляв, дивіться, матерія розчиняється в енергії, матерія є тільки нижчий щабель вічного існування духу. Але в своїй суті вона, ця формула, — не матеріялістична і не ідеалістична, підводить її під одну з цих категорій означає проробляти суто вербальні операції. Ця формула стверджує безконечну плюралістичність світу, безконечну масу проявів життя — і водночас можливість і наявність взаємопереходів цих проявів життя одного в один. Бо, як всяка рівність, так і ця однаково важна, чи читати її справа наліво, чи зліва направо ¹. Тільки одне скасовує ця фор-

¹ Вважаючи суперечку ідеалізму з матеріалізмом за зніману, припускаючи, що вона вже вичерпується, не виходжу, одначе, з наївних позицій заперечення науки й філософії взагалі. Суть неспроможности матеріялістів, пишуть нам, «не в тому, що вони невлучно вивчають життя, а в тому, що вони недоцільно і марно його вивчають, і в тому, що від тверджень тих і других нікому не легшає, а, навпаки, з кожним днем все більше і неухильно важчає. Людство, як і раніш, мізерно животіє і гине на тлі цих безконечних сперечань і взаємозаперечень одних розумних дурнів іншими». Науку й взагалі намагання збагнути суть світобудови заперечується тут тому, що людство від цього не стало щасливіше, не стало краще жити. Думаємо одначе, що автор цих рядків не відмовився використовувати ні електрику, ні поїзди, ні пароплави. Але це другорядне. А чи не подумав наш шановний філософ одчаю й зречення, що саме пізнання, самий процес пізнання, — якщо пристати до його критеріїв, — теж може давати щастя? Чи це почуття йому неприступне? І чи не спустився він на позицію тих жидівських юрб, яким

Ті слова про обіцяний край
Для їх слуху це казка;
М'ясо стад їх і масло і сир
Це найвищя ласка?

Суперечність між ідеалізмом і матеріалізмом може бути знята в ім'я кращого, досконалішого пізнання світу, а не заради того, щоб зректися цього пізнання і насолоджуватися «щастям» у пустельницько-відлюдницькій печері, як ведмідь узимку.

мула безоглядно: механістичну механіку в її претенсії **все** пояснити взаєминами маси й прискорення (славнозвісна Ньютонова формула: сила = маса $\times$ прискорення). А втім — і це характеристично — і цю формулу залишено як **один** з поглядів, залишено як важну для певних процесів макрофізики, прийнявши, що закони традиційної механіки — це статистичні закони великих чисел (Ф. Мегліх. «Про індетермінованість явищ атомової фізики»).

При таких засновках сперечання між ідеалізмом і матеріалізмом стає справою суто словесною. Маємо безконечну кількість проявів життя: кожний з них має свої закономірності, кожний з них тим чи тим способом пов'язаний з багатьма іншими. Як назвати ту ідеальну загальну субстанцію, яка є ідеальним спільним знаменником всіх цих проявів? Ідеаліст скаже: це Бог, це дух. Матеріаліст назве її якимсь γ -промінням або ще якось інакше і скаже, що це матерія. Але при теперішньому рівні нашого знання про світ вони обоє скажуть те саме, тільки різними словами. Найпорожніші сперечання — сперечання про слова. Сперечання ідеалістів з матеріалістами мало реальні підстави багато сторіч. Сьогодні ці підстави захитані. Людство переходить на вищий щабель у розвитку свого мислення.

Тому «войовничий ідеалізм» здається мені таким же наївним, як і «войовничий матеріалізм». І має рацію той, хто каже, що вони обоє і однаково скомпромітовані політично. Але це не означає, що обидва світогляди нічого не дали людству, коли підходити до справи **історично**. Не всякий матеріалізм і не всякий ідеалізм вели чи ведуть до диктатури. Тому краще утриматися від формулювань типу «марксистське безглуздя» — або аналогічних формулювань на адресу ідеалізму. Це не історично. Дитина, поламавши свою іграшку, топче й лає її. Чи так поводяться дорослі? І це не демократично. Бо демократія вчить шанувати чужі погляди. Коли вони хибні, — то проти них є докази й переконання. Лайка — не доказ і не переконання. Але це між іншим.

З цієї загальної постави питання випливає й підхід до мистецтва. Коли нам кажуть: «Мистецтво — не від-

биття й не віддзеркалення дійсності і не інше якесь похідне від неї, а само є істотною дійсністю, не менш реальною за всяку іншу реальність, з власними законами розвитку і занепаду», — то попри парадоксалистичну загостреність деяких складників цього формулювання (про це далі) ми можемо погодитися з його провідною думкою. Але коли далі нам заперечують можливість причинового підходу до мистецтва взагалі, не тільки в його мікрокосмічних, сказати б, проявах, а і в макрокосмічних, висуваючи як єдиний принцип його розвитку твердження: «Дух Божий віє, де хоче», то це вже означає заперечення всякого вивчення і приводить нас на позиції цілковитого агностицизму, обскурантизму й ліквідації всякої науки.

Але за цим зовні ефектним твердженням не ховається жадного змісту. Досить зіставити його з першими-ліпшими фактами, щоб переконатися в цьому. Чи міг Джойс написати свого «Улісса» в епоху Расіна? Чи можна уявити собі появу «Землі й заліза» Маланюка або «Ноктюрну b-moll» Косача одночасно з «Енеїдою» Котляревського? Можуть трапитися виняткові одиниці, справді обдаровані тим «духом Божим», що писатимуть, так би мовити, поза своєю епохою. Але тоді вони не будуть сприйняті, отже — в літературному процесі їхнього часу їхнє місце дорівнюватиме нулеві. Гельдерлін був одержимий таким «духом Божим», але сучасники вважали його за божевільного. Тільки в добу символізму і експресіонізму всувається він у процес розвитку німецької літератури. Хоч фізично він жив у роках 1770—1843, але в німецькій літературі він народився в 90-х роках XIX сторіччя. Шевченко останнього петербурзького періоду був одержимий таким «духом Божим», але він і досі не відкритий і стоїть досі поза процесом розвитку української літератури. Хто зна, може, й тепер є такі одержимі «духом Божим», одиниці, яких дехто з нас, а може, й більшість вважає за графоманів, а їм відкривається майбутнє?

Теза про вільне діяння духу Божого може мати якусь рацію з погляду індивіда (мікрокосм!) — і то обмежену. Але з погляду «власних **законів** розвитку й занепаду

мистецтва» (макрокосм!) — я підкреслив слово закони, але не я його вжив — воно є тільки блискотлива, але порожня фраза.

І далі: мистецтво розвивається за власними законами. Так. Але не в порожнечі. Роман Джойса постав закономірно в історії англійської прози. Але годі заперечити його залежність від Фрейда й новішої психології взагалі. Цей роман є дійсність у собі. Але годі заперечити, що в епоху маркіз і напудрованих перук він мав би дещо інший вигляд. Чи так виглядав би Косачів «Рубікон Хмельницького», якби на світі не було Донцова? Якби нам сказали, що завдання мистецтва — не тільки відбивати дійсність і ніколи не відбивати її механічно, ми б погодилися беззастережно. Коли б нам сказали, що мистецтво ніколи не є просто відбиття дійсності, ми б погодилися беззастережно. Зрештою, це знав ще... Валеріян Поліщук, тільки формулював він це дуже просто: «Коли б люди писали тільки те, що вони бачили й бачать, то в нас ніколи не було б мистецтва». Але коли нам кажуть, що жадним елементом, жадною цяточкою, в жадному заломленні мистецтво ніколи «не відбиття й не віддзеркалення дійсності», — то це, звичайно, перебільшення і парадокс заради парадоксу.

Гете не був матеріалістом, але йому належать загально відомі слова:

Wer den Dichter will verstehen,
Muss in Dichters Lande gehen.

Це не означає, що мистецтво тільки відбиває дійсність і тільки від неї залежить. Це не знімає власних закономірностей у розвитку мистецтва — і їх основоположного, вирішального для мистецтва значення. Але це виводить мистецтво з порожнечі й самоізоляції. Як і всякий автономний прояв життя, мистецтво має свої внутрішні закономірності, як свої внутрішні закономірності має філософія, психологія, фізика, техніка, економіка, суспільні ідеології, розвиток промисловості, мова, астрономія тощо. Але всі ці численні інші галузі й прояви людського життя, розвиваючися кожне за власними законами, розвиваються **більш-менш**

паралельно. Ця паралельність розвитку — факт давно відомий. Ідеалісти пояснювали його єдністю розвитку духу. Матеріялісти відшукували тут дію чинника географічного, економічного, юридичного (Монтеск'є!), який їм здавався не чинником, а єдиною справжньою основою.

Поставивши під сумнів ідеалізм і матеріялізм, ми тим самим мусімо відкинути й вишукування вирішального і визначального чинника. Але ми не приймаємо й теорії ізольованих рядів — бо вона не витримує критики фактами. Ми хотіли б висунути концепцію безконечного взаємопереплетення і взаємовизначання паралельних рядів. (Хай читача не бентежить з геометричного погляду це переплетення паралель — живемо в добу не тільки Евклідової геометрії.) Безконечно збіднює дійсність усякий монізм — чи то матеріялістичний, чи то ідеалістичний. Безмежно багаті прояви життя. Нема в них початку й кінця. Внутрішні закономірності приймають на себе зовнішні впливи. Створюється боротьба різно спрямованих сил. Рух іде не просто, а зигзагувато, спіралювато, іноді в прямо протилежному напрямі, часом стрибками. Одні ряди відстають, інші випереджають їх, стаються катастрофи й провалля, але розвиток (не плутати з поступом!) вічно йде.

Тільки цей принциповий і послідовний **плюралізм** дає змогу наблизитися до пізнання всіх проявів життя в їх складності й многогранності. Теорія **ізольованих рядів** — далеко простіша, але це схема. Життя не вкладається і не владеться в схеми, з якою б прецизністю ми їх не будували. Мало встановити іманентні закони розвитку мистецтва — хоч вони є і встановити їх конче треба. Треба ще вміти простежити, як ці іманентні закони реалізуються у взаємодії з іншими проявами й рядами проявів життя — не в залежності від них, підкреслюю (як твердять усякі моністи), а у взаємодії з ними. Висловлюючися парадоксально: мистецтво такою мірою впливає на економіку, як економіка на мистецтво, і мистецтво такою ж мірою незалежне в своєму розвитку, як економіка (чи щось інше)

в своєму. Чи це матеріялізм? Ні. Але це і не ідеалізм. Чи це матеріялізм? Так. Але такою ж мірою і ідеалізм. Це спроба стати над ними обома. Бо вони обидва виявили себе безнадійними банкрутами перед пізнанням складності життя, як ми його сьогодні сприймаємо й розуміємо (що знов-таки не виключає їхніх історичних заслуг).

До цього додамо: не претендуємо на філософську глибину, не претендуємо на те, що **довели** те, про що говорилося в цьому розділі. Це лише кілька думок і припущень, які нас цікавили не самі по собі, а тільки в їх зв'язку з літературою й мистецтвом. Слово мають філософи-фахівці. Але ті філософи-фахівці, які не перебувають навіки в полоні завчених слів, фраз, дефініцій і схем.

Мюнхен, 1947

НЕПРОРОСЛІ ЗЕРНЯТА

Збагни, який ти азіят мізерний.

П. Куліш

Герої «Синього птаха» Моріса Метерлінка подорожують примхливим маршрутом. Серед їхніх станцій ми знаходимо країну минулого, що його вже нема, і країну майбутнього, що ще не народилося й тільки чекає на початок свого життя, готове вирушити в існування, коли прийдуть реченці і здійсняться вироки. Та життя часом буває складніше від фантазії письменника-символіста. Є зерна, що ніколи не були теперішнім, що належать минулому, але нездійсненному минулому, що пропустили свої терміни, а все-таки тягнуться до майбутнього і тим майбутнім хочуть бути. Українська література Харкова й Києва двадцятих років належить до цієї країни поза часом і простором, країни, що народилася і не жила, похована, але не вмерла.

Гарячковість еміграційних дискусій про «Мину Мазайла» або Хвильового (не кажу тут про тих дискусій рівень!) спочатку мене дивувала. Невже можна сприймати твори майже тридцятилітньої давности як нові? Ба не просто нові, а новіші за все, написане потім. Бо нема твору, написаного в останні роки в Україні чи в еміграції, що збуджував би такі пристрасті чи запал. Пристрасть і запал у цьому випадку, одначе, не вдавані. Вони справжні. Твори української літератури 20-х років справді нові для майже всієї еміграції. Можна з цього приводу обурюватися й протестувати проти відсталості української еміграції.

Одначе, якщо розмислити холодно й тверезо, то річ тут не лише в культурному рівні нашої еміграції. Якби твори наших 20-х років перевидати сьогодні в Україні, напевне, реакція була б подібна. І справа тут не тільки в тому, що твори ці переслідувано, а потім вилучено. Причини глибші.

Факти говорять простою мовою. Стара еміграція, що покинула Україну десь коло 1920 року, лишилася на рівні ідеалів літератури того періоду — між Грінченком, Кащенком і Олесем, з уявою про Чупринку як найсміливішого з експериментаторів. Еміграція з Галичини ніколи не знала літератури Києва й Харкова 20-х років, за винятком тих спеціально вилучених і пристосованих до ідеології вісниківства клаптів її, що їх подавав і визнавав «Вісник» або вісниченята — романтика моря Влизька й Яновського, проголошені виявом українського — ох! — войовничого волюнтаризму тиради Аглаї з «Вальдшнепів» або переспіви російського Гумільова в поезії декого з неокласиків. Нарешті, третя і остання група еміграції — підрадянська еміграція. Вона поділяє те, що типове для читачів з УСРР взагалі. І тут не буде перебільшенням, коли скажемо, що взагалі впливи літератури 20-х років на читача в УСРР, всупереч усім культивованим тепер на еміграції легендам, були мінімальні і в головному обмежувалися на студентстві і мистецькій інтелігенції.

Прості цифри доводять це. Сьогодні наклад київської «Вітчизни» доходить 20 000 — 25 000 примірників. Але наклад українського журналу 20-х років не перевищував 3000, а здебільшого був далеко менший. «Нова генерація» розходила в кількості 623 примірники! Але і попит на «Літературний ярмарок» був не набагато вищий. І довгий час після того, як журнал перестав виходити, а ще не був вилучений, його числа продавалися на «книжкових базарах» Харкова з величезною знижкою і все-таки не знаходили собі покупця. До популярності і мени Хвильового далеко більше спричинилися напади на нього з довгими витягами з його творів у погромних статтях Хвилі, Гірчака і

більших вождів партії (так що, може, якоюсь мірою їм і вдячність в історичній перспективі мала б належати!), ніж самі його твори. Палка і кривна зацікавленість диспутів про літературу в студентських і мистецько-інтелігентських колах не повинна заступати для нас усвідомлення того факту, що це була тільки тонка плівка, що переважна більшість не тільки людности взагалі, а й читацької людности УСРР не знала літературної продукції своїх письменників 20-х років, що література цього періоду не запустила хоч трохи глибокого коріння в далеких від літератури середовищах.

Ми любимо легенди і плачемо, як дитина, що втратила ляльку, коли в нас забирають ці легенди, коли за позірністю наших бажань нам розкривають те, що справді було. Одначе факти лишаються фактами. Навіть коли не ходити далеко і не викопувати статистичних даних про книжковий ринок УСРР 20-х років, то й факти сьогодняшнього дня говорять про те саме. Хто боронить, приміром, Хвильового в теперішній трагікомічній «дискусії» про його творчість і значення? Не називатиму тим часом імен, але легко помітити, що майже всі вони — студенти і переважно студенти літературних факультетів того часу (не виключаючи і автора цих рядків) або представники мистецької інтелігенції.

Так склалося, що українську літературу Києва й Харкова ніби вперше відкривають тепер, принаймні на еміграції. Зрештою й чисто технічно, багато творів того часу вперше тепер стають приступні читачеві. На ринку з'явилися й боязко посіли своє місце на заповищених полицях книгарень між Нечуєм-Левицьким, Кащенком і Олесем — твори Підмогильного, Миколи Куліша, Яновського, Антоненка-Давидовича, чудесне листування ваплітян, зібране в «Голубих дилжансах», пущених у романтично-примарну й вибоїсту путь Юрієм Луцьким. Так що ж, можна говорити про початок відкриття українського письменства 20-х років, бодай поза межами УСРР?

На жаль, таке припущення було б передчасним, ба просто хибним. Авторитетні книгопродавці твердять інше. «Майстер корабля» Яновського не йде. «Місто» Підмогильного йде, але мляво, і то почасти тому, що дехто з читачів глухо чув, ніби там можна знайти якісь пікантні місця. Кількість передплатників на твори Едварда Стріхи гумористично мала. Натомість іде, кажуть, нова книжка Лепкого про Мазепу. Я не мав нагоди прочитати її, але якщо вона написана в тому ж дусі, що попередні твори Лепкого про Мазепу, то з літературою має цей твір мало спільного, бувши грандіозним і ультрапатріотичним, як кажуть у Галичині, кічем, хоч і написаним у найкращих намірах, щоб бути «будуючим» твором. Так чи так, твори Лепкого, навіть такі справді мистецькі, як «Під тихий вечір», своїм духом і стилем цілком вкладаються в період до 20-х років.

Отже, масовий читач, щоб скористатися з вислову радянської мови, не горить бажанням ознайомитися з творами письменства 20-х років. Не буде помилкою сказати, що коли він що-небудь знає про ці твори, то переважно з писань тих Лясковців, Пакленів тощо, що тепер вишукують комуністичну «контрабанду» в творах 20-х років з такою ж ретельністю, з якою давніше вишукували в них націоналістичну «контрабанду» Хвилі й Гірчаки. Історія повторюється, сучасні «антихвильовисти» подають руку антихвильовистам 20-х років, а література... література, власне, тут ні при чому, і твори так само й далі лишаються непророслими зернами, чимсь, що вийшло з країни минулого, не стало сучасним і не має в законеного становища в країні майбутнього. Як колись величезна більшість знала Хвильового чи Миколу Куліша не з того, які вони були, а з того, як їх, підмальованих під чортів, виставляли на привселюдний показ інтерпретатори-тортур-майстри, так і тепер у загальну свідомість письменники 20-х років входять карикатурними постатями, зменшеними в розмірі до масштабу їхніх теперішніх карлуватих горевикривателів.

Зрештою, з ширшого історичного погляду роля цих викривателів, мабуть, позитивна. Маштаби їхнього думання жалюгідні, і аргументи побудовані або на спрощенні, або на фальшуванні. Але несамовитий галас і гістерика, що їх вони зчиняють чи симулюють, роблять твори письменників 20-х років забороненим плодом, а заборонене завжди цікавить. Може, дехто, спокушений їхньою лайкою, й справді наважиться взяти в руки ті вибухові речовини, чи то пак проскрибовані твори.

Натомість далеко шкідливіша роля тих оборонців літератури й письменництва 20-х років, хто — не сумніваюся, в добрій волі й вірі — починає пристосовувати боронену ним літературу до штамів сьогоднішнього дня еміграції. Еміграція сьогоднішня, поскільки вона не сховалася в приватне існування, живе під знаком перегонів у патріотизмі. Тут не місце докладно аналізувати причини цього явища. Соціологія еміграції — тема, не позбавлена інтересу, але не в журнальних статтях її розв'язувати. Що ж до перегонів у патріотизмі, явище це постало почасти з щирого фанатизму, почасти з партійної конкуренції (Я патріотичніший від усіх! Гуртуйтеся навколо мене!), почасти було використане не надто принциповими ділками, які, вирішивши, що й на патріотизмі можна будувати бізнес, активно й собі взяли підігрівати й так досить розпечену атмосферу. Тепер уже не завжди легко встановити, де патріотизм справжній і щирий, а де він машкара Тартюфа чи просто спекуляція.

Перегони в патріотизмі вияловили культурне життя еміграції. Справжні культурні діячі мовчки сидять по своїх закапелках або тікають у чуже середовище. Творча діяльність і вільна думка перешкоджені в своєму вияві. Читаючи переважну більшість еміграційної провідної преси, треба робити знижку на розпечену атмосферу або й просто виходити з критерію, що чим більше ця преса про яку-небудь подію українського еміграційного культурного життя пише, тим менша вага цієї події. Спростачення й спровінціалізування культурного

життя, осягнене в УСРР як-не-як ціною многолітнього терору, тиску й нагінок, на еміграції здобуте за яких 5 років і без жадного поліційного апарату.

Я пишу це не для того, щоб з ким-небудь полемізувати або кого-небудь перевиховувати, тим більше не для того, щоб реформувати еміграцію. Не дискутувати тут треба, а вийти з задухи й смороду й творити культурні цінності, оглядаючися за товаришами-творцями, а з біди — і в цілковитій самоті. Навіть на безнадійні хвороби є один лікар — час. Що вище шумовиння, то скоріше воно вляжеться.

Увесь цей відступ — не лірика і не викриття. Це тільки констатація фактичного становища. Потрібний він тільки для того, щоб промовити до тих критиків і популяризаторів, хто зі зрозумілого бажання зробити дорогих їхньому серцю письменників 20-х років прийнятними, вільно чи не вільно починає пристосовувати їх до стилю й рівня учасників перегонів у позірному патріотизмі. Вільно чи не вільно, тоді починається фальсифікація нашого письменства 20-х років. Фальсифікація тим прикріша, що вона безрезультатна. Бо не можна примирити непримиренного, і не можна змусіти жабу відчувти красу льоту.

Велич Хвильового зовсім не в тому, що він кинув гасло «Геть від Москви» — це гасло було кидане й перед ним. Велич його не в тому, що його Аглая — активна волонтаристка, такий собі Донцов у спідниці. Донцов існував і до образу Аглаї, і це ще питання, чого він більше завдав українській культурі й політиці — користи чи шкоди. Підмогильний зовсім не писав про те, як українське село завойовує місто, і зовсім не захоплювався українізацією. Яновський зовсім не був таким собі завжди бадьорим романтиком моря й степу. Його спопуляризовані вислови типу —

«Завше відчувати на щоках вітер шляхів. Бачити попереду просторінь. Не думати, потрапивши в пісок, що за піском немає трави. В чагарникові знати, що шлях не перетято і попереду лисніє бита путь... Жага за просторінню! Вперед — кричить моя істота! Людині не властиво стояти. Не властиво відчувати розпач. Ганебно — плекати страх». —

однаково добре пасують до штампів вісниківства чи радянського казенного оптимізму. Тільки ж вони навіть не автори, а вкладені в уста поданої не без іронії механізовано-активістичної людини «майбутнього».

Усі такі й подібні твердження — а їх є в обігу безліч — фальш і зачісування письменників 20-х років під моду, що панує сьогодні на еміграції. І всі вони означають неймовірне й болюче приниження й применшення провідних літераторів наших 20-х років. Усі наші «дискусії» про те, чи Хвильовий був чекістом, чи Микола Куліш — комуніст чи націоналіст, чи твори Підмогильного порнографічні чи ні, і так далі, — не мають жадного значення для розуміння й оцінки нашого письменства 20-х років. Вага літераторів і літератури того часу полягає насамперед у тому, що вони були повними людьми, що вони не боялися говорити правду і хотіли творити повну літературу, а не пісню, щоб використати формулу Підмогильного. Ось цитата:

«Лихо в тім, що література наша пісна. Я завжди порівнював письменника з пекарем. Із маленької опари він випікає хлібину. Піч у нього добра, дріжджі добрі, і тісто своє він не лінується місити місяць, рік і кілька років. Та коли він несміливий, коли боїться того, що сам думає, і того, що думають інші, то краще йому закрити пекарню і йти в народні вчителі».

Чого в нас вимагають керманічі «громадської думки», — це передусім пісної літератури. Вона зветься в них «будуючою». Зрештою, назва ця так скомпромітувалася, що останніми днями вони заступили її на «здорову». Як би не назвати її, мова йде про літературу, що повторювала б ті загальники, які повторює вже мало не вся преса. Що стікають безконечним потоком на кожних українських сходах. Чого ті керманічі найбільше бояться, — це вільної, сміливої думки. Вони не сміють бути повними людьми, і вони дивляться на твори, що таку людину подають, як чорт на хреста. Вони піддають такі твори анатемі на шпальтах газет і раді були б піддати їх церковній анатемі (як це, здається, вже практиковано в білоруській еміграції). На щорічних

словоблудствах вони виваляли Шевченка, творчість Франка вони звели на «Не пора» й «Каменярі», при-трусивши землею «Зів'яле листя» чи «Сойчине крило», і вони не можуть заспокоїтися, поки тим чи тим спосо-бом не позбудуться всього великого й всього справді людського в українській літературі.

Якщо є сенс у існуванні, якщо є сенс у перевиданні провідних творів наших 20-х років, то він насамперед у тому, щоб привчати українську людину до того, що вона має право і обов'язок бути повною людиною. Той критик, який нагинає літературу 20-х років до пересічі, що панує в культурному житті української еміграції (саме сполучення понять — культурне життя і українська еміграція робиться чимраз неправдоподібнішим), не популяризує кращі осяги наших 20-х років, а при-нижує й перекреслює їх. Для тих, хто не спроможний розуміти Підмогильного чи Яновського, ми не зробимо цих останніх прийнятними, якщо пустимося на наївну й доморобну хахлацьку хитрість, — ану, причепурім майстрів 20-х років під Лепкого!

Зрештою, треба підкреслити, що письменники наші — справжні письменники — зовсім не прагнули бути масовими, а свої твори зробити здобутком «широких трудящих мас». Вони виступили проти плужанства, цього літературного козакування по селах і хуторах. Вони замкнулися в ексклюзивні письменницькі організації. Бо вони хотіли говорити й говорили до тих тільки, хто мав вуха й голову, щоб чути й розуміти їх. Найбільшим знущенням з пам'яті Юрія Яновського є доданий у виданому НТШ «Майстрові корабля» анонімний словник, делікатно названий «Пояснення деяких слів». Тут читач довідається, приміром, що «архаїзм — застаріле слово», «акробатика — руханкове мистецтво», «бухта — малий залив», «гример — мистець характеристизації» й десятки таких же непотрібних, безглузвих і безграмотних означень. Ніби Яновський писав для впорядників букварів, для читачів, що не знають цих слів, для сільської просвіти. І ніби, якщо з'ясувати значення цих слів — навіть з'ясувати їх пра-

вильно, — читач цього рівня зрозуміє і оцінить твір як цілість!

Пророчим показався наведений вислів Підмогильного про народнього вчителя в ролі письменника чи законодавця літератури. Він, зрештою, змістом своїм збігається з тим, що Хвильовий вкладав у поняття просвітництва. Ні, я не проти народніх учителів. Вони виконують місію надзвичайної відповідальності, і майбутнє нації великою мірою лежить у їхніх руках. Але народній учитель має вчити дітей у початковій школі. Коли народній учитель стає на чолі наукової установи — це означає кінець науки. Бо його роля й психологія — роля й психологія популяризатора, спрощувача, а не відкривача. Коли народній учитель, чи, вибачте, «професор гімназійальний», стає законодавцем літератури — література кінчається. Починається патріотичний «кіч» (себто попросту халтура), починається читанка для не надто письменних читачів. Підмогильний і Хвильовий тисячу разів мають рацію. У культурі нації функції письменника й народнього вчителя мають бути суворо розмежовані. І може, одним з найбільших осягів 20-х років у літературі є те, що вона в своїх найкращих, найвищих проявах вперше виразно й недвозначно розмежувала ці функції. У ній уже були неможливі Грінченко чи Кащенко. Навіть Васильченко ставав анахронізмом.

Радянський режим на Україні спромігся знов стягти літературу до рівня читанки для початкової школи. У найновішій поемі дипломованого і орденованого поета УСРР Платона Воронька є рядки:

Бігом до Лідії Петрівни.
А та книжок наклала гору,
Паперів, зошитів,
І мрійно
На все те дивиться, шепоче...

Це релігія книжки, чиїм жерцем є народній учитель, але релігія, надбана ціною примітивізації книжки. На такий самий рівень, тільки без тієї віри, стягнено майже всі прояви літератури в українській еміграції

сьогодні. Критики, що намагаються пристосувати до цих вимог вершини літератури 20-х років, стягають ту літературу на той самий рівень, чи вони того хочуть, чи не хочуть. Тим часом література ця писалася для тих, хто хоче й може її розуміти. До неї треба дорости (як є змога!), а не її треба знижувати. Кажучи словами Архипенка: «Мистецтво створене для всіх, але не всі створені для мистецтва». Упорядник словника до «Майстра корабля» продемонстрував наочно, що його життєве покликання хіба писати брошури для «народу» на тему, приміром, «Як Мелася корову від здимання рятувала».

Нью-Йорк, 1955

ЧЕТВЕРТИЙ ХАРКІВ ¹

«"Що се таке?.. крий Матер Божа!" — аж скрикнула Ївга, з гори побачивши вже не свій, а губерський город; сплеснула руками і не зна куди і розглядати. Так дух і заньмається, і у животі похолонуло. "Дивлюсь, каже, собі, дивлюсь, і кінця не видно. А церков же то, церков!.. А хором же то, хором!.. Ну, тут коли не пропаду, то добра буду... Та вже ж!" — "Як у лісі хожу, аж сумно було! Народу на базарі — не протовпишся, а нема ж тобі ніякісінького знайомого! Ніхто тобі не кланяється, ніхто ні об чім не пита. Сльози мене, каже, пройняли! Блукаю, як та сирота. Задзвонили до церков — та й дзвони ж! аж і досі у вухах гуде! — я й пішла до самої великої та до хорошої церкви. Що ж? Мене салдати і не пустили; вже я і гривню давала, не пустили та й не пустили"».

Так сприймають Харків люди патріархального села, герої Квітчиної «Козир-дівки». Чужою і незбагненою озією. А ще ж не так давно і Харків був патріархальною слободою!

Невідомий рік його народження. Десь у середині XVII сторіччя стомлені війнами Богдана Хмельницького і початком Великої Руїни оселилися тут ті, хто хотів тягар козацького життя проміняти на ідилію спокійно-

¹ Стаття була написана як післямова до книжки Леоніда Лимана «Повість про Харків» (уривки з твору були вміщені в «Арці», 1948, ч. 2 і в «Українських вістях», ч. 18). У тексті статті використано низку формулювань з твору Л. Лимана. Щоб не переобтяжувати текст великою кількістю лапок, автор дозволив собі окремі вислови включити в текст, не відзначаючи цього.

го хліборобського ладу розмірно мирної Слобожанщини. Та ідилії в історії тривають недовго. Поволі, але певно на лагідні слободи спадає з півночі тінь зажерливої Москви. Хутори стягаються в місто. Виростають ремісничі квартали. Ще вчить української мудрости Грицько Сковорода, а поруч на горі над Лопанню виростають «Присутственные места», а по другий бік річки, за мирними вулицями Чоботарською, Коцарською, поруч мирної Гончарівки виростає другий символ режиму — тюрма: острог, як називає її Квітка. І патріархальний український світ із острахом і нерозумінням дивиться на потвору, що виростає поруч, на його ж землі, його ж працею й коштами...

Минає яких сорок-п'ятдесят років — і література лишає нам нове свідчення про Харків. Не дивно, що цього разу воно належить перу російського письменника. Бо Харків стає чимраз виразніше випадовою брамою наступу Москви на Україну. Антін Чехов пише про Харків як про брудне і небруковане місто російського купецтва. Уже втягнулися в орбіту міста навколишні українські села: Панасівка, Журавлівка, Москалівка, Заїківка, Основа, Холодна Гора. Уже закладаються нові побічні осередки, — і вони вже носять не українські імена: заводи групуються на Петінці; Рашкіна дача, Тюріна дача... В місті тон задають купецькі династії: Жевержєєвих, Пономарьових і Рижових, Уткіних, Серікових, Ігнатових, Соколових... Вони тягнуться з півночі, принадажовані багатством української землі. Нидіють старі слободи. Розбудовується новий центр міста. Російський капітал вкупі з французьким і бельгійським розбудовує Донбас. Харків стає воротами Донбасу. Ворота отвором розчинені на північ. Покоління українських просвітян — у відступі і в обороні перед насуванням чужої сили. Харків для них ворог.

І от у вибуху Української Національної Революції 1917—1920 років українська стихія знову вливається в місто. Короткими шквалами, повсякчас відкидана силами з півночі. Але вже вдирається. Чужа сила, змушена

номінально визнати Україну, навмисне столицею України проголошує Харків: якщо досі він був навстіж відкритими воротами з півночі на південь, то чому б йому й тепер не виконувати цю роль? Але українську стихію, що вийшла з берегів, уже не загнати в спокійне річище патріархального селяцтва. Вона приймає виклик. Харків — столиця України? Гаразд. Тоді зробимо Харків українською столицею. Більше: зробимо його осередком і символом нової України. Відступу більше не буде. Час Ївг, що побожно-злякано оглядали дивовижі міста, скінчився. Харків буде українською столицею української України.

Був Харків слобід, хуторів і ремісників. Був Харків — провінційне купецьке місто неісходимої і безвихідно-сірої російської імперії. Тепер Хвильовий проголошує третій Харків: символ українського урбанізму. Здибленої і м'ятежної України. О, він знає біографію міста: «Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне — забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари — чудово, воно ховає сьогодні в своїх завулках криваві легенди на сотні віків». Разом з Тичиною він може спитати: «Харків, Харків, де твоє обличчя? до кого твій клич? Угроз ти в глейке mnogorіччя, темний, як ніч. Угроз ти так: між горбами тупу на 'днім місці, тупу». Але разом з Тичиною він знає, куди проривається новопостала столиця: в український степ, в українську стихію: «І раптом прорвався мостами і вже ти в степу! І вже тебе віте' — розгони, отгони і гон!.. Ех! чор!тового сина, отут уже ти невгомний».

Нехай «над твоєю весною такий іще вітер і сніг. Сніг-мочар, березневий дощ-мочар». Нехай тільки «вгорі годинник горить над тобою, над твоєю, над нашою головою». Але таки горить. І вже березень. Прийде літо. Загоряться вогні. Буде оновлена Україна. І тоді Хвильовий вигукує: «Я безумно люблю город»:

Ніч. Весна. Гримить повинь. На дальньому костюлі горить огонь і теж творить поему. Я мовчу. Марія мовчить.

На мосту тихо, і тільки мутні води клеочуть і тікають у невідому даль. Тоді я знову пізнаю, як я безумно люблю город. Уранці, в городі, де незнайомі вулиці, а по них проходиш якось невідомо й задумано: приходять і зникають давно забуті тіні іхтіозаврів, і розчиняється рожеве вікно в майбуття. Гарно приїхати в город із села, коли в кварталах дримає тиша, дримають візники, а по вулицях метуть двірники, коли в городі прокидається ранок і гулко цокотить фаетон, а потім — змовкне.

— Слухай, Nicolas! Коли я думаю про міські квартали, я думаю, що я чула юнка з голубими прозорими віями, що я амазонка і джигітую десь у заозерних краях... Слухай, Nicolas!

Ніч. Весна. Гримить повинь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Покоління запальнооких романтиків, покоління юнок з голубими прозорими віями рушило на завоювання Харкова. На подолання провінційного спокою. Ви проголосили Харків столицею України? Гаразд, ми зробимо його таким. Ми сповнимо його українським змістом. Третій Харків — Харків Хвильового і ВАПЛІТЕ, Курбасового «Березоля», виставок АРМУ в залях колишнього монастиря, непримиренно-палких диспутів у Будинку літератури ім. Блакитного на Каплунівській, Курсів сходознавства, українського студентства, українського походженням, душею, програмою і прагненням, поволі українізованих заводів і установ, неповторний, невідтворний, сповнений життя і безумудерзання. Третій Харків, Харків нашої молоді молоді.

Третій Харків за адміністративним поділом був столицею такої собі УРСР. Але його ідеологи і його покоління духово стверджували його столичність і в своїй творчій мрії підносили його на рівень центру світового. З цим помиритися Москва не могла. Ідеологи покоління і все те покоління, що наважувалося мислити, мусіли бути знищені. 13 травня 1933 року лунає постріл у кабінеті Хвильового. Перестає битися

серце Скрипника. За справу береться ГПУ. Сотні, тисячі і десятки тисяч харків'ян після допитів на Совнаркомівській і Чернишевській прощаються з життям, розстріляні чекістом або відтранспортовані на північ і схід. Вночі таємничо зникає з майдану пам'ятник Блакитному-Елланові. «Березіль» робиться казеним «театром ім. Т. Шевченка» і ставить етнографічне «Дай серцеві волю, заведе в неволю». Поруч засновується «Театр русской драмы». Закладається російська газета «Красное знамя», а український «Харківський пролетар» перейменовується згодом на «Соціалістичну Харківщину»: хай мужики ще читають українську газету, але місту потрібна російська — як кожному провінційному місту неісходимої російської імперії. Ніяких столиць, ніякої України. Вирок м'ятежному третьому Харкову вивершують два акти: голосно-прилюдне перенесення столиці до Києва і — тихцем, непомітно, вночі — зрівняння з землею могил Блакитного, Скрипника, Хвильового. Третій Харків, оспіваний так пристрасно і ніжно, так велично і так людяно, з такою гордістю і з такою ліричністю Хвильовим, поховано. Без некрологів, без надгробних слів. Під гробове мовчання.

А ті, хто лишився? Оті, кого «оковано, омурано»? Що становив собою четвертий Харків: гніздо свідомих бунтівників чи кубло «чесних» обивателів нового режиму? Як він жив, чим він дихав? Про це підсоветська література не сказала досі нічого (говоримо про літературу, не про макулатуру — та, звичайно, щось верзла про стахановців, про жити стало краще, жити стало веселіше, про квітучі міста квітучої України, — але, хвалити Бога, — є слова і цілі книжки і навіть цілі бібліотеки, які ніби сказані, написані, — але водночас не існують. Просто не існують! Істина, якої ніколи не зрозуміють графомани, що квапляться видати свої твори, і душителі літератури, які розглядають письменників як фельдфебелів). Про це підсоветська література і не скаже нічого. Бо четвертий Харків — це має бути за всіма плянами партії і уряду суцільна провінція. А як

же посміє вона сказати, що це провінція? Та ж коли провінція усвідомлює й каже, що вона провінція, — це вона робить перший крок до того, щоб перестати бути провінцією. А цього Москва, законодавець і суддя підсоветської літератури, ніколи не дозволить. Бо вся політика Москви спрямована на те, щоб усю Україну тримати в стані і на рівні сірої провінційності.

І стан четвертого Харкова — це стан Чернігова, Кам'янця і... Києва — і всіх міст завойованої України. Тільки що в третьому Харкові особливо пишно й велично розквітла була мрія про столичність, і тому особливо різкий тут контраст із занепадом і нидінням четвертого Харкова. Тож не помилимося, сказавши: четвертий Харків — це вся Україна сьогодні, хіба, може, поки що з винятком «возз'єднаних» після 1939 року областей.

Чи ж треба говорити, що пізнання четвертого Харкова — *conditio sine qua non* розгортання українського визвольного руху і здвигнення нової української держави? Дуже легко вимріяти собі таку еміграційну вежу з слонової кости: я з советами нічого спільного не маю, в жадні компроміси з ними не заходив, я чистий і незайманий! Але народ український живе в четвертому Харкові, там він бореться і пристосовується, гине і виживає, існує і мислить, будує і терпить.

Тому з погляду державної рації, з погляду потреби здвигнути згодом п'ятий Харків, який мислитиме і поводитиметься велично й суверенно, який поруч Києва, Львова, Одеси і всієї незчисленної маси міст і сіл українських почуватиме себе осередком української ідеї і тому — духовою столицею, — з цього погляду нема перед нашою наукою, нашим мистецтвом завдання важливішого, відповідальнішого й нагальнішого, як пізнання й усвідомлення ментальності і всього духового обличчя людини четвертого Харкова.

Першим голос забирає тут Леонид Лиман своєю «Повістю про Харків». І як би не ставитись до цього твору як до явища мистецького (тут не місце про це говорити, можна буде про це сказати в критичних стат-

тях), але мусімо ствердити, що в нашій еміграційній літературі це, може, перший неемігрантський твір. Твір, повернений не в минуле, а в сучасне і тим самим у майбутнє. Твір сміливий, написаний з живого досвіду, зігрітий, напевно, багаторічним вдумуванням, осмислюванням і болінням з приводу баченого, відчутого, пережитого. Перша ланка в — будемо сподіватися — правдивому відтворенні четвертого Харкова. Правдивому зовні — бо факти і образи цілком реальні і життєві. І правдивому доглибно — бо жадні партійні чи особисті програми не змушували автора переінакшувати або перекручувати справжнє. Тому серед таких численних у нас непотрібних і мертвих або зфальшованих і скособочених дискусій дискусія про харківську повість Леоніда Лимана могла б бути особливо доцільною й корисною.

У цих зауваженнях ми не беремося ані дискутувати з повістю чи з приводу повісти, ані навіть відкривати таку дискусію. Їх завдання менше й вужче: підкреслити ті риси людини четвертого Харкова, які визначив як типові автор твору, кинути погляд на те, з яких причин ці риси постали і як вони можуть у дальшому розвиватися.

Ми в червні 1941 року. Перед нами покоління двадцятидволітніх. Трошки аритметики, яка багато чого допоможе зрозуміти. Ці люди народилися десь 1919 року. Советська газетна штампологія знає серед багатьох інших трафаретів і такий: «ровесники октябрю». Це ще молодше покликання. Постріл Хвильового пролунав, коли їм було 13—14 років. Отже, третій Харків пройшов повз них — вони не знали його, поки він жив, а після його ліквідації влада добре подбала, щоб вони про нього нічого не довідалися. Це покоління майже не знало вже звичаєвості старого українського села — колективізація, що підрубала традиції сільського побуту, застала їх десяти-одинадцятирічними. Це покоління не знало буйного ренесансу української духовості двадцятих років. Старші про це з ними, звичайно ж, ніколи не говорили. Воно не знало вже

історії України і навіть «руської історії» — воно виросло на «історії СРСР». Українську літературу воно знало в межах хрестоматій Новицького, Пільгука і Шаховського. В вісімнадцять років через нього перекотилася страшним шквалом єжовщина, — але причини й коріння її лишилися поколінню незрозумілими — і тим страшнішою була душевна травма, що розум не бачив її причин. Це покоління виросло в політгодинах, комсомольських зборах, в засвоєнні захисного способу говорити й поводитися, воно виросло без дискусій, його філософія обмежувалася на гаслах партії, а його авторитетами могли бути тільки Маркс — Енгельс — Ленін — Сталін, бо ні до кого іншого воно не мало доступу.

О, це була страшна школа. І першим наслідком її стало те, що ця молодь не була до кінця молодою. У героя повісти в 22 роки — сивина. Це, коли хочете, символ. Свого часу Хвильовий звертався з пристрасним одчаєм романтичного захвату до молодої молоді. Це не була гра слів. Уже тоді він бачив своїм проникливим зором постаріння молоді. Уже тоді він бачив, що молодь утрачає свою здатність перевертати світ. А чого варта молодь, що не хоче перевернути світ? Хвильовий кликав молодь бути молодою. Але саме цього найбільше боявся режим. І він доклав усіх зусиль, щоб зробити молодь старою. Він мав досягнення.

Молода молодь нестримним натиском штурмує світ. На барикади — ось її гасло. Стара молодь четвертого Харкова старається пройти по світі, ні до чого не доторкнувшись, нічого не порушивши, не зачепивши. Вона боїться питань про себе і тому не питає інших. Вона воліє знати менше про інших. Це безпечніше. Вона не любить людей і боїться їх. В глибині душі — це самотники, хоч і удають з себе громадських людей і активістів. Вона виросла в обмеженнях: харчів, одержі, електроструму і — головне — щирости. Вона рятується в стандарт: не виділятися, бути як усі, говорити чужими словами, носити стандартну одержу. Так безпечніше.

Так спокійніше. Краще менше жадати від життя. Аскетизму ніхто офіційно не проголошував, але фактично він панує. Ідеалом людини стає слимак: кожної хвилини могли сховатися.

А це не легко. В 20 і 22 роки прагнути бути слимаком. Зректися почуттів. І так боляче, так до безсоромності хочеться часом бути щирим. Одначе не можна. Щирість сприймається як провокація. У цій країні й любов «підшивають» під політику і обговорюють на партійних зборах. А почуття все-таки потрібні. Не може без них жити людина. І тут система приходить на «допомогу». Вона створює ерзаци почування. Як є спеціальні розподільники товарів — для привілейованих, так формується і пляново розподіляється штучне щастя. В пропорції невеличкій і державно регламентованій відпускає держава кусники штучного щастя, кусники імітованих почувань. Можна навчитися танцювати. Можна подивитися на віденський фільм «Великий вальс» (пробачте: звичайно ж «Большой вальс»). Є гра в сантиментальність: циганські романси, солодкі вуличні пісеньки. Є зворушливі історії про те, як червоноармієць дає дорогу на кладці визволеній галицькій незаможниці. Є офіційно запроваджені словесні штампи про те, що ніхто так любити не вміє, як советська людина, що ніде немає такої гармонійної родини, такого щасливого життя. Коли слимакові вже не сила більше сидіти в своїй хатинці, коли підпорохнілому молодикові не сила більше виступати з казенними промовами, — тоді він може на короткий час зануритися в цей світ ерзців почуття: романси Ізабелли Юр'євої і сльозливі пісеньки Вадима Козіна до його послуг в оригінальному виконанні і на патефонних платівках.

Слимаковість духового життя і механізованість прилюдного породили ерзаци почуттів. Ерзаци почуттів зроджують відчуття фальшу. За красивими і наскрізь скомпромітованими словами про чистоту, любов і дружбу ховається ніщо, ховається брутальність, казенщина й гидь. Так постає **нігілізм** советської молоді.

Думати одне, а говорити друге. Говорити одне, а робити друге. Навіть на еміграції нас іноді вражає, як схильні брехати люди советського виховання. Часто навіть без потреби й мети. Це не їх вина, і в тих обставинах це навіть не вада. Це риса загальна й природна — і це один з головних засобів самозахисту, що переходить згодом у плоть і кров. В тій країні, де закони тільки забороняють і ніколи нічого не дозволяють, можна діяти тільки нещиро. Там перемагають сильні й хитрі, але вони повинні удавати боягузів, повинні личкуватися під пересічних і ординарних. Змістова вартість слів від вічного повторення штампів, від загальної забріханості там зужита і дорівнює нулеві. Все одноманітне і зуніфіковане, як меню в робітничій їдальні. (Автор цих рядків якось зайшов у ресторан у Херсоні. Всі їли те саме. Він спитав: Чи нема за більші гроші чогось іншого? Йому відповів завідальний не без почуття гордості: У нас для всіх одне меню.) Знецінення слів і банкрутство слів викликає знецінення і банкрутство змістів. Кожний дбає тільки за себе. Тріщать кості — це люди їдять людей. Але про це не говориться. Ніколи! Людина людині тут у тисячу разів гірша за вовка. Але про це не говориться. І немолодому молодикові, що від дитинства (сумного дитинства на подвір'ї казенного житлокоопу і в муштрі воєнізованої школи) ступає до старости, такі поняття, як любов, шляхетність, патріотизм, — здаються тільки марними штампами, тільки матеріалом для дешевої демагогії. Може, він сам в цьому не признається, — але так він в дійсності відчуває.

Обережність, забріханість, цинізм, нігілізм... І в глибині душі людина відчуває: щастя нема, народу нема, батьківщини нема. Що ж є? Є тільки брехня, брехня, брехня. І єдине, що є реальне, — це я. І єдине, що можна і треба робити, — це зберегти оте я в страшному і неутульному, наскрізь фальшивому світі. Нігілізм проявляє себе кар'єризмом. Система охоче йде назустріч. Спритного пристосування чекають ордени і медалі, власне авто і спецрозподільники, вілли в Сочі і сталін-

ські премії. Так спрямуймо ж нашу енергію не на боротьбу з системою, а на чавлення конкурентів, на пробивання собі кар'єри, на краще пристосування. Підставляй іншим ніжку (але потай), борсаяся хитро й підступно (але тихцем), за всяку ціну лізь утору, збиваючи інших (але без крику). Так виростає **кар'єризм** і нестримний **егоїзм** цього покоління. Жорстокість і честолюбство. «Ми всі тепер кар'єристи», — говорить Леонид.

І так виростає найнесподіваніше: його абсолютна **аполітичність**. Це може здатися парадоксом. Як люди, що їх життя наскрізь пронизане політичністю, люди, що навіть у найприватнішому побуті говорять партійними гаслами і газетними штампами, — ці люди аполітичні? Одначе це так. Громадське життя з усіма його «навантаженнями» глибоко огидне цим людям. Де можна, вони рятуються брехнею. Де не щастить, — з огидою тягнуть навкучливу лямку.

А поза тим — нічого, порожнеча. Дія відбувається в червні 1941 року. Точиться поза межами СРСР страшна війна. Кожна мисляча людина не може не розуміти, що пожар от-от перекинеться і на схід Європи. Але про це не пише преса, діставши відповідні інструкції ще в вересні 1939 року. І герої повісти дбають про те, щоб лишитися в аспірантурі, щоб не потрапити на провінцію, щоб уникнути мобілізації до авіаційних шкіл, про те, одне слово, щоб якось викрутитися, якось улаштувати своє особисте, приватне життя. І тому вибух війни приходить так зненацька, і тому він не викликає жадного ентузіазму і героїзму. Покоління це аполітичне, бо і політика стала брехнею, бо воно вкрай **затомізоване**. Кожний за себе, про себе, в собі. Поза собою — нічого, крім брехні.

Коло нашої аналізи замкнулося. Ми почали від слимаковости — і ми закінчили слимаковістю. Світ замикається у скойці. Поза скойкою — нічого світлого, порядного, чистого.

І якби тут автор поставив крапку, то його книга була б книгою одчаю і смерті. Вона означала б «Finis

Ucrainae». На щастя, це не так в повісті Леоніда Лимана, і це не так у дійсності.

Покоління — навіть найбільш стандартизоване й змеханізоване — ніколи не цілість. Воно складається з прошарків. Вихованці села не тотожні з вихованцями міста. Робітники — з новою партійно-бюрократичною верхівкою. Навіть першокурсники-студенти — з випускниками. І ще важливіше: воно складається з людей. Люди покоління мають спільні риси, але це все-таки індивіди. Ніколи ніяка система не зрівняє людей доглибно, духово, душевно. Покоління четвертого Харкова теж не протоплазма. Це люди. І тому кинута в повісті фраза (яка ж страшна, коли вдуматися в неї!), що Харків — жива, ще не засипана Помпея (А Харків — це ми вже знаємо — це ж усі Харкови, це вся Україна), — ця фраза стосується тільки до большевицького Харкова, але не стосується до Харкова українського.

Є люди, які почувають себе в багні совєтчини як риба в воді. Це мерзотники й кар'єристи — і тільки. Такий Дніпровий. Їх одиниці. Всі інші більше чи менше, гостро чи притуплено, з надривом чи змертвіло, — але хоч часами, хоч інколи відчують фальш життя, фальш системи. Тоді приходять думки про випадковість і недоречність життя. Тоді гістєрично ридає Марія. Тоді Софія по-дитячому думає про самогубство. Тоді Леонід наосліп, наївно кидається ва-банк — на шлях «прекрасних катастроф», — вкладаючи якусь частку своїх інтимних, щирих думок і помислів у доповідь для... партійців і комсомольців свого інституту.

Своїх інтимних, щирих думок і помислів... Так, за малими винятками, молодь четвертого Харкова інтимні, щирі думки і помисли все-таки зберегла. Режим їх не викоренив і не викоренить. І тут лежить надзвичайної ваги момент. Зерно майбутнього. Але ступеня визрілости, оформлености, систематизованости цих заґаєних думок не слід перебільшувати. Справді: кожний — за винятком небагатьох бездушно-стваринілих одиниць — усвідомлює: щось не так. Але, по-перше,

кожний усвідомлює це в собі і для себе, бо всі в четвертому Харкові затомізовані і звуко-непроникливим скляним муром взаємного недовір'я обведені; по-друге, він не може добратися до коренів зла, бо нема доступу до джерел критики, нема виходу в інші, крім офіційного, площини мислення. Одним здається, що вся справа — в конфлікті поколінь. Марія бачить свою правду, але їй здається, що її мати, стара комуністка, теж має правду, свою правду. Інші так звикли мислити в клясовій площині, що інакше не можуть мислити взагалі. Навіть такий Сіровий, пристосованець і нахаба, навіть він говорить про «паразитів» у советському суспільстві і ладен виступати проти них, хоч і за советський лад. (Це ж, власне, і програма власовщини!) Навіть він щось говорить про свою селянську клясу. І найрозумніший, найпорядніший з усіх, Леонид, який усвідомлює навіть те, що режим потоптав і чавить людину, що ідея людини, як він формулює, перебуває «в стадії теоретичности», навіть Леонид з його великим і невичерпним ідеалізмом і жертвенністю (бо що таке його виступ з доповіддю, що таке його боротьба з Дніпровим, як не вияви ідеалізму й саможертвості?), навіть він, висуваючи для себе ідеал суспільства, де всі мають рівні можливості, але нерівні осяги, висуваючи ідеал «прекрасних катастроф», — не розуміє, що здійснити цей ідеал означає насамперед повалити советський лад і визволити Україну.

Так, під усіма цими мріями про провід «селянської кляси», про справедливість, про ідеальне суспільство в суті справи лежить ідеал незалежної української (в розумінні відповідності суспільного ладу національно-психологічному типові і його ідеалам) України. Але ніхто, ні один з героїв четвертого Харкова не мислить національними категоріями. Їх вчено мислити категоріями клясовими. Життя навчило їх мислити категоріями матеріялістичними і часто навіть просто шкурними. Ніщо, ніде, ніколи не вчило їх мислити національними категоріями. А тільки з цих позицій вони могли б дати бій режимові, окупаційному режимові Москви.

Національне в них, звичайно, існує, але воно загнане в підсвідомість.

Леонид говорить про «поїзди **мосії** країни». Це не помилка. Це дуже тонко схоплений штрих. Попри все СРСР здається йому його країною. І коли він говорить про любов до свого Харкова, розумом він не схоплює, що цей Харків — і його, і не його («На нашій не своїй землі»). Він неусвідомлено відчуває це. Марія, повернувшись з Галичини, констатує здивовано, що ніде в світі «нас» не люблять, бо «у нас» — неінтелігентна влада. Тут уже зроблено крок до відмежування себе від влади, але це «ми» і «нас» — це знову ж данина традиційному вже для цього покоління поняттю єдиного советського народу.

І тут, власне, головна причина, чому перед війною це покоління не могло дати бою окупаційному режимові. Не можна дати бій, не маючи поля бою. Полею бою з советським режимом може бути тільки мислення національними категоріями. Цього мислення з тяжкою працею і мукою доходив третій Харків. Цього мислення бракувало поколінню четвертого Харкова.

Так, режим навчив цю молодь бути брехливою і жорстокою, прищепив їй слимаковість, шкурництво, егоїстичність і нігілізм. Але покоління зберегло і пронесло відчуття фальшивості всього того, в чому його виховувано. А це багато. Відчуття фальшивості означає брак віри. А брак віри в підсоветську систему при відсутності віри в що-небудь інше (через незнання того іншого) означає, що душевні сили цього покоління спали нерозтрачені. І якщо в пристосуванні покоління до режиму ключ до однієї сторони духового життя покоління, то в нерозтраченості душевних сил — ключ до другої сторони його духового життя. Перший ключ відкриває негативи, другий — позитиви. Ті позитиви, які сповняють нас вірою в майбутнє відродження найкращих традицій третього Харкова.

Якщо не можна виявити себе в діянні й слові, то чи не підуть запаси акумульованої, невитраченої енергії на внутрішнє збагачення людини? Можна позбави-

ти людину майна і розірвати її зв'язки з іншими людьми. Але не можна розкуркулити мозок, — говорить професор у «Страху» Афіногенова. Правда, і тут не все просто, легко й прямолінійно. Людина може бути поставлена в такі умови духової ізоляції, що процес її мислення хоч і не припиниться, але гальмуватиметься, систематично викривлюватиметься і головне — не зможе викристалізуватися в чітку й самостійну систему. Ми вже бачили, які успіхи має режим у цьому напрямі.

І все-таки розкуркулити мозок не можна. Колосальна жадоба життя, величезні ресурси невитраченого душевного здоров'я, які молодь четвертого Харкова несе в собі як спадщину цілинного українського світу і яким вона не може знайти розумного і доцільного застосування в спотвореному житті, вона пускає на збагачення себе знанням. Тут теж шляхи їй перегороджені, і скрізь вона знаходить тільки партією і урядом установлені препарати і ерзаци. Але, може, ніколи українська молодь не виявляла такої пристрасної, такої ненаситної жадоби пізнати світ, свій і чужий, не рвалася так до збагачення свого мозку.

Стиснена в своєму розвитку, спрямована в вузьке річище практичного життя, відгороджена від абстрактів, ця жадоба життя і знання витворює покоління людей технічної вмілості, практичної зорієнтованості, уміння виходити з найтяжчих ситуацій, великої конкретності мислення і зібраності волі. Це покоління не конче матеріялістичне, але воно цілком цьогосвітнє. Воно цупке до життя, йому чужі туманні далі, але воно — хай часто неусвідомлено — відчуває ідеальне в конкретному; його поезія — поезія відчутих деталей живого існування, не позасвітностей і неокреслених спекуляцій. Є в ньому риси творців, будівничих і завойовників, хоч ці риси поки що — підкреслюємо: **поки що** — не мають точки прикладення.

З невитраченості душевних сил, з невичерпної жадоби пізнати світ і опанувати його постає ненависть покоління до обмежень і рамок. Це покоління в істоті

своїй — не провінційного, а імперського характеру і способу мислення. Тому воно ніколи не погодиться з расовими обмеженнями, з національною замкненістю, з муштрою і самовдоволеною обмеженістю. Йому лишається чужими вимірена одноманітність і нудна, тісна реґляментованість німецького бюргерського життя, — як це з граничною опуклістю розкрив Леонид Полтава в своїй «Пані Герті» — одній з найкращих автохарактеристик цього покоління. Це покоління не на папері, а серцем і розхристаними грудьми відкрите вітрам з чотирьох сторін світу, воно їх приймає і сприймає, більше: воно жадібно ковтає їх.

Це покоління ненавидить муштру і обмеженість. Воно виросло в умовах повної ліквідації фєвдальних пережитків, які й досі тяжать над молоддю Європи. Воно не знає чинів і титулів; воно не цілує ручок, воно підходить до кожної людини як до свого і рівного. Воно прагне щирости і віри, поезії і людяности, дружби і чистого кохання. Воно стужене за справжнім людським життям. Воно інстинктивно тягнеться до такого свого, яке відкрите всьому доброму чужому. Воно здатне прийняти все, крім вузькості, забріханості, обрядовості. Його очі жадібно розкриті і зорять. Але вони повернені вперед, а не назад, і це покоління не повернеться в загорожі старої провінційности, скільки б добрих рис ця стара провінційність у собі не мала і якими б модерними кличами вона сьогодні не личкувала. Перед нами покоління зовнішньо звихнених, але внутрішньо здорових людей, спрагнених життя і людяности. Воно тільки не знає, що справжнє життя і людяність для нього звуться — Україна. Йому бракує переемного зв'язку з третім Харковом. Воно в шорах страшної чужої системи.

І тут ще раз замикається поле наших спостережень і міркувань. Ми констатували на початку передчасне постаріння молоді четвертого Харкова — тепер ми говоримо про те, як нерозтраченою вона зберігає свою молодість. Ми констатували, що вона живе ерзацами почувань — тепер ми бачимо, що за цим ховається сила

й глибина почувань. Ми спостерегли нігілізм її — тепер ми бачимо любов до життя і засновки віри. Ми відзначили забріханість і цинізм — але тепер ми бачимо, що це оболонка, за якою ховаються жадоба щирости, товарицькість і людяність.

Суперечності? Так. Що ж, таке життя. Людина ніколи не пласка, ніколи не схема. Людина — завжди контрасти і співжиття взаємовиключних протилежностей. Це ще зростає в обставинах, що не дають людині розкритися й виявитися. Несполучне? Ні, сполучне в теорії і сполучене в практиці. Покоління живих і сильних, хоч з полудою на очах. Покоління українське, хоч воно само цього не знає. Спадкоємці третього Харкова, хоч вони ледве знають про його існування. А це означає, що коли поколінню розкриються очі, коли воно зможе бачити, коли його мислення перейде в поле інших категорій, які йому досі були внеприступнені, то в його душі спалахне нова віра. І сила спалаху цієї нової віри буде прямо пропорційна силі того гніту, під яким досі та віра була розчавлювана.

І тоді здобудеться відкрите поле бою, тоді, як сухе лушпиння, відлетять нігілізм і егоїзм, себелюбство й передчасний старечий песимізм. Тоді це покоління дасть бій — і воно матиме шанси його виграти.

«Повість про Харків» тільки дещо говорить про це, показуючи скупі і в натяках, як у героїв починають розкриватися очі спершу під впливом вражень від «визволених» земель, потім від раптового розкладу советської влади і загальної деморалізації під час німецького наступу, а потім — і головне — в жорстокій правді нищення нації нацією в війні. «Повість про Харків» тільки ледь-ледь підносить краєчок завіси над цими процесами. І правильно робить. Бо процеси ці ще тільки почалися, і було б наївним і надмірним оптимізмом їх уже тепер перецінювати. Бо це вже мав би бути твір про п'ятий Харків.

А ми поки що маємо справу з четвертим Харковом, і повість Леонида Лимана — твереза і документальна, невблаганна в своїй правдивості (хоч, звичайно, тільки

часткова) і саме тому на перший погляд така страшно песимістична, а при глибшому вгляді така оптимістична — свідчення людини покоління про своє покоління, покоління четвертого Харкова. Слова жорстокої критики і глибокої віри. А ніщо тепер так не потрібне цьому поколінню, як найжорстокіша, найневблаганніша критика і найглибша, найсвятіша віра. Віра в себе, віра в Україну. Бо Україна сьогодні — не живі трупи другого Харкова, не живі трупи з-поміж еміграції, не лицарі ідіотичної, з чужих зразків скопійованої псевдоелітарности, а воно — покоління четвертого Харкова.

Мюнхен, 1948

КІМНАТА НОМЕР 101

У західніх університетах лекція триває сорок п'ять хвилин, а перерва між лекціями — п'ятнадцять. У советських університетах лекція триває п'ятдесят хвилин, а перерва — лише п'ять. Якщо аудиторія на іншому поверсі, немає сенсу виходити на перерву, адже часу вистачає лише на те, щоб спуститися вниз і повернутися нагору. Щойно продзвенить дзвінок, треба вже бути в аудиторії. Один з моїх університетських друзів, росіянин, колись сказав, що професори — це «позвоночные животные». Каламбур полягає в тому, що слово «позвоночные» можна так само виводити від «позвонок» — хребець, як і від «по звонку», після дзвінка, з дзвінком. Ми були тваринами, що рухалися на звук дзвінка. Інша річ, що для того, аби дати повну характеристику советському науковцю, треба було б назвати його безхребетною твариною, позбавленою осьового скелету. Може, ми навіть так думали, тільки ніхто цього не казав, бо то був би вже політичний акт.

Так чи інакше, з середини тридцятих років викладачі в советських вищих навчальних закладах стали тваринами у подвійному значенні цього слова. Фахівці з'ясували, що система одного дзвінка, який повідомляє про початок лекції, неправильна, адже кожного разу окрадає країну робітників і селян на кілька секунд, що, помножене на кількість лекцій і всіх існуючих в Сове-тах вищих навчальних закладів, а потім на кількість студентів, дає величезні непродуктивні збитки годин праці. Протягом цього часу можна було виховати десятки тисяч таких потрібних державі кваліфікованих

спеціалістів, тому ця система не лише шкідлива, а й навіть підпадає під визначення «шкідництво». У зв'язку з цим ухвалено рішення, що початок кожної лекції мають оголошувати два дзвінки: з першим дзвінком усі студенти мають бути на своїх місцях, а професори рухатися в напрямку аудиторії; з другим дзвінком — відчиняються двері, входить професор і починає лекцію.

Про це відомо небагато, виглядає це як анекдота, але так є насправді. Звісно, може виникнути запитання: чи цю систему було створено з серйозними намірами, щоб заощадити час, чи йшлося про психологічний ефект — запровадити таке суворе реґляментування кожної дрібниці університетського життя, щоб люди постійно відчували, що вони є лише коліщатками машини. Гадаю, мали на меті перше, хоча це і видається найбільшою нісенітницею. Керівники Союзу на чолі зі Сталіним були цілковито позбавлені почуття гумору. В цьому їхня сила, хоч те саме може стати в певний момент їхньою слабкістю. Цього не змогли зрозуміти і використати люди Заходу. Щоправда, ті, хто змагаються з системами й людьми, позбавленими почуття гумору, з часом також його втрачають. Доказом цього може бути хоча б вимога безумовної капітуляції, поставлена німцям у 1945 році. А втім, це вже інша історія.

Система двох дзвінків, або, коли хочете, символіка двох дзвінків, була запровадженням в університетське життя загальносоюзних заходів, що мали на меті підвищення дисципліни праці. Саме тоді видано декрети про судову відповідальність за прогули й запізнення на фабриках і заводах, а також про приналежність до місця праці. Подібні розпорядження стосувалися й вищих навчальних закладів. Особливістю було те, що кожна лекція вважалася певною формально визначеною цілісністю, — у такий спосіб з'явилася ця дво-дзвінкова система.

Суть советської системи полягає в тому, що загалом все поширюється на всіх. Постанову про ідеологічні відхилення в музиці мають обговорити не лише, що само собою зрозуміло, всі музиканти, а також хеміки і

фізики, адже все ¹, що виходить з центральних органів, має стосуватися всіх. Після публікації статтів Сталіна про мовознавство часописи з усіх галузей науки надрукували вступні редакційні статті: «Археологія й виступ товариша Сталіна з мовознавства», «Геологія й виступ товариша Сталіна з мовознавства», «Медицина й виступ товариша Сталіна з мовознавства». Дивуватися цьому означає не розуміти основ советської системи. Це означає дивитися на неї очима Орвелла.

«1984» Орвелла — це історія ув'язнення й «покаяння» Вінстона Сміта, який психічно збунтувався проти системи панування Великого Брата. Вся ця історія виникла через цілковите нерозуміння советської системи. Спершу Смітові «шиють» приналежність до антиурядової змови. Це абсолютно неймовірно. Щоб бути заарештованим, не треба читати заборонених книжок, ані записувати на прихований фонограф обіцянок всіма способами боротися проти системи. Потім у підвалах і камерах НКВС — Міністерства Кохання — Сміта доводять до покаяння й морального занепаду, вживаючи *індивідуальних* метод. Абсолютно неймовірно. Методи НКВС ніколи не бувають індивідуальними. Від особи залежить лише те, чи вона підкориться та на якому етапі тортур це станеться. Проте послідовність тортур і навіть тип звинувачень завжди однакові. Найстрашнішим місцем в орвеллівському Міністерстві Кохання є кімната номер 101. Це порожня кімната, у ній немає нічого сталого. Той чи інший спосіб застосовується залежно від характеру особи. Щоразу це щось найгірше, що може бути. «Найгірше, що може бути, — міркує теоретик і майстер навернення єретиків О'Брайєн, — завжди виглядає інакше, завжди залежить від особи. Це може бути заковування живцем, спалення, втоплення, посадження на палю або п'ятдесят інших видів смерті. Трапляються випадки, коли така смерть є цілком звичайною, нестрашною справою».

Однак цей спосіб мислення є найбільш неймовірним. Такого типу кімнати номер 101 не те що немає,

¹ Курсив у тексті авторський (Прим. перекл.).

а й бути не може. Суть радянської системи, як і не такої досконалої системи Російської імперії, полягає саме у відсутності індивідуального підходу, в механічному трактуванні всіх як байдужих, позбавлених індивідуальності істот. Якщо йдеться про літературний образ цієї системи, то найточніше його зобразив Тарас Шевченко в поемі «Сон». Це своєрідна гра — *передай гали мордобою*, започаткованого нагорі.

Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!..
Облизався неборака
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. а той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних...

Це все загальні зауваги, і літературні паралелі можуть здатися зайвими, однак вони проводять нас до головної теми: політики Советів щодо науки і науковців. Може, це й парадокс, але він точно відповідає дійсності: такої політики *немає*. Існує лише механічне впровадження загальнополітичної лінії в життя у всіх його проявах. Особливості запровадження цієї лінії в науку з'являються не внаслідок якоїсь спеціальної політики, а внаслідок зіткнення загального політичного курсу з людським матеріалом, хоч би як там було, досить особливим.

Не завжди легко застосувати загальноприйняту політику до університетського життя. Ось, наприклад, взяти хоча б соціалістичні змагання. На фабриках, заводах, у колгоспах їхнє значення ясне і зрозуміле. Робітник має виробляти більше продукції, дбати про її якість і берегти машини. Але в університеті? Що для професора означає зворот «за найкращі показники виробництва»? Більша чи менша кількість студентів і підготовлених фахівців від нього не залежить. Що означає добра якість? Згідно з якими конкретними критеріями оцінювати рівень лекцій? «Турбота про машини»? Чи він мав би боротися за найощадливіше використання

крейди, чи за збереження рівної поверхні дошки? Проте кожен викладач, професор чи доцент мав кожного семестру підписувати індивідуальне зобов'язання на соціалістичні змагання з кимось зі своїх колег.

Робітники в Союзі ненавидять «соціалістичні змагання», адже вони змушують до надмірного напруження сил. Університетські працівники ненавидять «соціалістичні змагання», оскільки за цих умов вони не мають жадного сенсу, адже часто треба ламати голову, — що саме написати на якомусь папірці, аби його зміст не видавався глузуванням. Проте система не має почуття гумору, і кожного семестру цю комедію цілком серйозно починають розігрувати знову; трудова організація під загальні овації заявляє, що сто відсотків викладачів беруть участь у соціалістичних змаганнях, після чого відповідні дані йдуть до обласних звітів, а звіди до столиць республік і до Москви. Єдиний практичний наслідок — це відчуття, ніби ти плюнув сам на себе, адже врешті-решт навіть у СРСР виконання безглузких речей з одночасним усвідомленням їхнього безглуздя дорівнює самообпльовуванню. Зрештою, чи ефект, викликаний системою двох дзвінків, не веде до того ж? СРСР — це система дводзвінкового життя. Це таємниця справжньої кімнати номер 101.

Це стосується не лише професорів вищих навчальних закладів, що залишаються на свободі, а скоріше, перепрошую, ще не заарештованих. Подібні принципи застосовуються й щодо вже заарештованих... Один професор української філології розповідав мені, що на допиті в НКВС йому заявили: «Ми знаємо, що ви український націоналіст. Ми знаємо, наприклад, що ви промовчали про революційно-демократичну творчість Шевченка, натомість позитивно висловлювались про буржуазно-націоналістичну творчість Панька Куліша...». Професорові довелося зізнатися. Іронія полягала в тому, що цей філолог ніколи не читав лекцій ні про Шевченка, ні про Куліша. Можливо, слідчі помилились у черговості звинувачень, призначених для професорів з літератури й філології. Скоріш за все заздалегідь було визначено, що всі, хто викладав українознавчі дисци-

пліни, мали бути націоналістами, а всі націоналісти мали хвалити Куліша і витіснити на другий плян Шевченка, бо так робив Хвильовий.

У цьому випадку, як і в усіх інших, слідчому не йшлося про виявлення індивідуальних рис допитуваної особи. Йшлося виключно про підведення її під одну з відомих йому та надісланих з центральних органів загальних категорій. Далі людину автоматично включали до *перегай галі* мордобобою, і все було гаразд.

Часто вважається — так вважає й Орвелл, — що в Сове­тах немає свободи думки. У романі Орвелла слідчий О'Брайєн вимагає від заарештованого, щоб він не лише визнав перевагу, яка знаходиться на боці Великого Брата та його системи, а й повірив у неї. Важко знайти більшу нісенітницю. Насправді в СРСР нікого не цікавить, що думає людина, і ніхто не має наміру її переконувати. Систему, на яку спирається советська пропаганда, неможливо зрозуміти, якщо вважати, що в межах своєї країни вона намагається когось переконати, що-небудь підказати. Суть полягає в тому, щоб навчити людину, що й як говорити. Лише це важливо. Щоб людина не мовчала і говорила те, що треба. Щоб вона при цьому думає, це вже її справа, яка нікого не обходить. Ось чому, в той самий час, коли на вулицях лежать трупи померлих з голоду, радіо кричить про щасливе, заможне життя. Саме тому, коли німецька армія стоїть за шість кілометрів від Києва, повідомлення Генерального штабу говорять про запеклі бої «на Звягельському (Новоград-Волинському) напрямку». На вулиці за своїм вікном ви бачите опухлі останки, але водночас мусите розповідати про веселе, заможне життя. Можете у своїй київській квартирі чути звуки пострілів, але знайомому, що зайшов на хвилинку, мусите розповідати, що, слава Богу, Червона армія затримала німців «на Звягельському напрямку» і що нога німецького салдата ніколи не ступить на київську землю. А думати можна що завгодно. Думка є вільною.

Інша річ, чи можна постійно жити під тягарем подвійної системи, чи можна постійно й кожної конкретної хвилини відокремити свою думку від своїх слів і

своїєї поведінки. Кожної конкретної хвилини, наяву й уві сні. Адже буде погано, якщо ця думка виявиться в слові або в дії. Ця *вовча* думка. З іншого боку, не менш важке від невиявлення своєї думки є збереження її від впливу власних слів і власних дій. Саме тут і лише тут починається вплив советської пропаганди на душу людини: ця пропаганда не переконує людину, а розламає її навпіл, а потім — потім мимохіть починаються взаємні змагання цих двох половинок. З практики допитів в'язнів у советських в'язницях з'явився характерний зворот-визначення: «раскололся» — розламався, *розколовся*. Розколовся — це значить: зізнався у всьому, чого від нього вимагали слідчі, байдуже, чи це відповідало дійсності, чи ні. Цей характерний зворот сягає глибше, ніж може здатися: він стосується не лише в'язнів, а й «вільних» громадян.

Однак найбільшою мірою він стосується науковців з тієї простої причини, що їхня праця вимагає самовираження за допомогою слова. Від робітника, колгоспника вимагається насамперед праця, ручна, фізична праця. Вони також змушені говорити, але лише на зборах, на мітингах, на політінформаціях — це багато, проте, хай там що, протягом восьми годин праці вони можуть мовчати, так само, як протягом восьми годин сну. Час, упродовж якого має говорити науковець, набагато довший, так само як і більша відповідальність, яку він несе за свої слова. Звідси більша кількість таких, що не витримують. Проте, пам'ятаю, один старий професор, який зформувався ще до революції, говорив мені таке: «Якщо зайця добре вчити, він зможе навіть сірники запалювати». Історія советського науковця у 1917—1937 роках — це, власне, історія такого заячого навчання. Особливо важко було вчитися поза Росією, адже в Україні, наприклад, за програмою належало не лише відректися від самого себе як особистості, а також як представника народу, чого ніхто не вимагав у Москві чи Петербурзі. Те, з чого сміявся Тургенєв: «Деякі молодці навіть російську науку винайшли: у нас, кажуть, двічі два також чотири, але виходить якось з більшим розмахом», мали якнайкраще виявляти представники

неросійських і ворожих Росії народів. Проте факт залишається фактом: усі сучасні науковці пройшли заяче навчання. Всі вони навчилися запалювати сірники, як цього від них вимагали їхні дресирувальники.

Ні, я не хочу кидати в них каміння. Хай це зробить той, хто сам без гріха. Не знаю, хто покараний більше: ті, що відмовилися від заячого навчання, ті, що не хотіли підкоритися й відбувають покарання у далеких таборах, чи ті, що сьогодні належать до привілейованої кляси, отримали відзнаки і навіть мають право на окрему кімнату у власній квартирі. У каламбурі про «позвоночных животных» міститься подвійна правда: не лише про муштру за допомогою дзвінків, а й про те друге: «животные» — *тварини*. Власне кажучи, це ніщо інше, як перетворення людини на тварину, повне *позбавлення індивідуальності*. Але бути твариною, яка мислить, отже, розуміє те, що є твариною, а водночас свідомо того, що не може не бути твариною!.. О так, легко кинути камінь, проте варто подумати перед тим, як це зробити...

Історія заячого навчання науковців советської України — це тема для окремої книги. Воно поділяється на кілька етапів, на кілька клясів. Спочатку люди самі не помітили, що їх посадили за шкільну парту, гадали, що все ще залишаються вільними.

Це були двадцяті роки. Україна здавалася українською, українська наука йшла вперед згідно із законами власного розвитку. Після занепаду в XVIII столітті заново відбудована великими особистостями, починаючи з середини XIX століття, вона увійшла в наше століття з власними науковими школами — вирішальним чинником для самого існування науки взагалі. Це в них, у тих школах, нагромаджений досвід поколінь і традиції, які передавали учням їхні вчителі, гарантували успіх повстань і революцій, що їх піднімали учні проти вчителів. Варто згадати хоча б школу В. Антоновича — М. Грушевського в історії, Потебні в мовознавстві, Перетца в історії літератури, Мечникова в медицині... Таким чином з'явилися реальні підстави для створення вищої форми наукового поступу, якою є Академія наук.

І хоча політичні обставини затримували її утворення, та, щойно революція змела зовнішні перешкоди, в Києві 14 листопада 1918 року відбулося відкриття Української академії наук. При всій нестачі часу на організаційні справи це було явище обґрунтоване і слушне.

Зрілість і рівень справжньої науки виражаються насамперед в її об'єктивності, а також у тому, що вона розвивається згідно з власною логікою, незалежно від практичних чи політичних завдань, які завжди готове накинути їй життя в певний момент. Українська наука тоді виразно показала свою повну незалежність. Звичайно, були прояви провінціалізму, не бракувало боротьби з вітряками, як, наприклад, при спробі довести, що українці є первісним у слов'янському світі народом, що вони єдині законні спадкоємці праслов'ян, що жадні германці-готи чи варяги не відіграли найменшої ролі в історії українського народу, що українська мова — наймилозвучніша мова світу тощо, тощо. Немає, зрештою, потреби наводити польському читачеві ¹ такі приклади, адже не бракує їм аналогів і в історії польської науки. Натомість варто також підкреслити, що у ці роки такі прояви відіграють другорядну роль і не визначають напрям розвитку справжньої науки, проїнятої патосом утвердження національного існування шляхом об'єктивного пізнання правди, а не свавільністю в її висвітленні.

Обмежусь одним прикладом з галузі мовознавства. В. Ганцов і О. Курило виступили з новим поглядом на походження української мови. На відміну від старих теорій про первородне, праслов'янське походження й абсолютну слов'янську чистоту української мови вони дійшли висновку, що вона, власне кажучи, не є первородною, адже з'явилася шляхом поєднання двох первинно відмінних діалектних груп, з яких перша була близькою до білоруської мови, а друга — ймовірно, до польської (цікаво, що ці погляди найбільш енергійно відкидав польський учений В. Курашкєвіч). Мені не

¹ Стаття була опублікована в еміграційному польськомовному часописі «Kultura», звідси й звернення до польського читача (Прим. перекл.).

йдеться про міру слушности тих поглядів, я наводжу їх як ілюстрацію незалежності української науки тих років від політично-патріотичного диктату, ілюстрацію її суверенности, звичайно, у своїх вищих проявах, проте вони також впливали і формували напрям її розвитку в той період.

Тематично українська наука також виходить далеко поза межі українознавчих проблем, виявляючи інтерес — головним чином у гуманітарних дисциплінах — як до Заходу (спеціальна серія «Збірники заходознавства»), так і до Сходу: Іран, Аравія, Туреччина, країни, що викликали зацікавлення у зв'язку з гаслами Хвильового, який саме там шукав «товаришів спільної долі», та через реальну оцінку такої ж загрози з боку Росії.

Українська академія наук виникла ще до загарбання України Советами, а по тому не користувалася жадною їхньою допомогою. Щоденники працівників Академії розповідають про роботу в тісних, неопалених приміщеннях, про напівголодне існування, про брак засобів на найпримітивніші особисті й наукові потреби, про затятість у роботі, про ентузіазм і палаючі очі, про створення великих бібліотек і музеїв, про підготовку до друку сотень наукових праць, і це в усіх галузях — від арабістики до офтальмології, від теорії опору матеріалів до нумізматики й етнографії.

Діяльність Академії сягає вершин у 1927—1929 роках, уже тоді нагромаджуються передумови, які призведуть до її пізнішого погрому. Щоб знищити Академію, треба було спочатку підготувати кадри, які могли б це здійснити та посісти її керівництво. Це друге було найпростіше, адже вистачало провести «вибори» нових академіків серед далеких від науки, але близьких до комуністичної партії осіб. Маршала Рокосовського вперше використали не у Варшаві й не в польському війську. Українська академія наук раніше мала свого Рокосовського, чи то своїх Рокосовських.

Ясна річ, що, як завжди у таких випадках, ця політика маскувалася під надання допомоги Академії. Вона стає офіційною установою, отримує нові прекрасні бу-

динки, її бюджет збільшується в десять разів. Терор у Соведах невід'ємний від підкупу, медаль має два боки, а старе прислів'я про дари данайців укотре підтверджується.

Якщо йдеться про «свої», «надійні» комуністичні наукові кадри, вони також були більш-менш підготовлені на кінець двадцятих років. Їх було виховано в аудиторіях старих університетів, які спочатку мали назву Вільних академій, а потім ІНО — Інститутів народньої освіти.

Університети старого типу були для нової влади явищем незрозумілим і ворожим. Теологія? Санскрит? Порівняльна грамати́ка? Навіщо все це? Студенти — то ж були просто білоручки, що цуралися фізичної праці. Дипломи, екзамени — це засоби, які застосовувала буржуазія для утримання своєї влади. Відкриймо двері цих установ для всіх, нехай затишні аудиторії залюднять робітники й селяни і нехай внесуть туди життя, ясна річ, нове життя, адже все було або мало бути новим. Якщо не розуміють професорських лекцій — це не їхня провина, досить уже порожніх балачок про якусь там підготовку, нехай професори пристосовуються до нової аудиторії, а якщо ні, маємо на те засоби червоного терору!

Вільні академії існували недовго, лише рік-два у романтичний період революції. Ця недоречність була такою очевидною, що їх швидко замінили Інститутами народньої освіти, в яких все було підпорядковане практичному завданню підготовки вчительських кадрів. Через те, що професорам не можна було довіряти, лекції практично відмінили, запанували «лябораторні методи»: студенти отримували теми, опрацьовували їх в інституті (у жадному разі не вдома) у заздалегідь визначені години, після чого читали свої роботи на лекційних зібраннях. Роля професора зводилася до відповідей на запитання, що стосувалися незрозумілих речей, і до підведення підсумків. Слухачів суворо просіювали за партійними вимогами, згідно з рекомендаціями профспілок; кандидатів у науковці рекомендували партійні осередки. Професорів слід було використовувати, але їм не довіряли і на них не покладалися.

Уже сам цей підхід був школою для професорів, підготовчою клясою їхнього дорослого навчання. Вирішальною особою у вищих навчальних закладах був не професор, а студент. Доля професора залежала від ставлення до нього осіб, що навчаються. А студенти у своїй масі були зовсім інші, ніж до цього часу, вони не розуміли професорів і ставилися до них підозріло, навіть з ненавистю. (Буржуазну інтелігенцію, — сказав Ленін, — необхідно використати; використати — означає: після використання викинути.) Між собою професори ще розповідали анекдоти про тупість своїх студентів, але зерна страху вже були посіяні в їхніх душах. Правда, у ті роки страх і перевірка з боку некваліфікованих і некомпетентних осіб стосувалися лише викладацької, а не наукової діяльності. Проте нові, «пролетарські» науковці виховувалися саме для того, щоб реалізуватися також і в науково-дослідницькій галузі. Підготовча кляса мала закінчитися і початися перша.

Ось цих «пролетарських науковців» випущено проти старших учених на межі двадцятих і тридцятих років. Це була перша кляса заячого навчання під гаслом: чистота марксистсько-ленінської ідеології в науці. Метода: зіставлення праць кожного науковця з цитатами з класиків марксизму. Найогиднішим було те, що ніхто не смів мовчати. Висловлюватися на «зборах, присвячених самокритиці», мали всі учасники, а крім того, всі друзі критикованої особи. Далі вона сама. Визнати свої помилки було замало; вимагалось «показати їхнє методологічне коріння», а це означало публічно визнати самого себе буржуазним агентом у науці, мимовільним шкідником, заявити, що всі старі праці не мають жадної наукової цінності, урочисто обіцяти «перебудуватися». Але ні, критика завжди була недостатньою, вчорашні учні далі виступали з грізними звинуваченнями, запущений у рух механізм крутився далі. Преса писала про нові викриття, по ночах приходили додому енкаведисти, вчені зникали безслідно один за одним, їхніх рідних викидали з посад і квартир, критика тривала безупинно, безперервно. Ніхто не смів мовчати, мов-

чання було гірше, ніж відкритий виступ проти системи, в жадному разі не краще.

Звинувачення найчастіше були примітивно неграмотні. Журнал ЦК Української комуністичної партії «Комуніст» закинув одному українському філологові націоналізм через те, що той філолог відважився написати, що північно-українські дифтонги іншого походження, ніж рязанські в Росії. Як посміло з'явитися в Україні щось інше, ніж у Росії? Звинувачення було кумедне: кожен, хто вчив філологію, знає, що ці дифтонги справді іншого походження, і кожна нормальна людина ясно бачить, що у такому твердженні немає ані крихти українського націоналізму. Більш-менш на такому рівні висувалися всі звинувачення, й, може, найбільша трагедія науковців полягала у тому, що *власне такі звинувачення* треба було визнавати слушними й каятися. Людей, які вірили в науку, почали вчити, що об'єктивної науки немає, є лише директиви центральних органів, і вони завжди мають рацію. Сьогодні хочеться сміятися, перечитуючи стенограми «самокритичних» зібрань учених того часу або літературні твори, що представляють цей процес: «Кадри» Івана Микитенка, театральна вистава, в якій мужик критикує професорів з позиції «здорового пролетарського глузду», або «Страх» Афіногенова, драма з невинновипадково характерною назвою. Проте у той час було зовсім не до сміху і не один загинув тоді для науки, перетворюючись у психічно ненормальну людину, алкоголіка, шизофреніка. Адже нелегко *дозволити* обпльовувати себе й вести на Голготу, але ще важче обпльовувати самого себе й вести на Голготу своїх власних друзів і улюблених учителів.

Десь близько 1933 року роботу було закінчено. Молода наукова дрібнота посіла всі керівні посади, натомисть старі, які ще залишилися, трималися біля них у ролі радників, пройнятих постійним страхом, радників, думку яких питали рідко, а ще менше слухали, причому їм постійно давали зрозуміти, що вони утримались завдяки якомусь недоглядові, але, зрозуміла річ, ненадовго. Це були роки найбільшого занепаду

науки в Сове́тах. Скороспілі вихованці налаштованих на практику вищих навчальних закладів нічого не вміли, легко робили кар'єри, наука їх не цікавила — кар'єру зробили, керівні посади посіли, тепер треба було лише пильнувати, щоб не випасти з правовірних рамок.

Диво дивне: советська література відобразила цей стан і ці процеси. Таким дзеркалом стала п'єса Івана Микитенка «Соло на флейті». Це історія кар'єриста в науково-дослідному інституті. Йому не треба вчитися, треба лише зрозуміти, де слабкі струни видатного комуніста, від якого залежить його кар'єра, треба сам на сам грати на цих струнах, таким чином виходить оце «соло на флейті», що існує лише для двох осіб і відкриває широку дорогу для музичного майстра такого типу. П'єса внаслідок якогось недогляду навіть потрапила на сцену, викликала великий скандал і після кількох вечорів була знята з афіш і заборонена, а зірка «пролетарського драматурга» і постійного постачальника п'єс на тему останніх партійних постанов почала швидко згасати. Проте п'єса залишилась як яскравий документ епохи, в якій науковцями намагалися керувати вискочні й кар'єристи.

Проте оскільки їхня безпорадність дорівнювала кар'єризмові, такий стан не міг тривати довго; треба було ними зайнятися, якщо наука хотіла сяк-так розвиватися, тим більше, що зайців навчили вже поводитися з сірниками. 1937 рік ліквідував їх майже всіх; своє завдання вони виконали, отже, не були вже потрібні, а оскільки в советській системі не існує звичайного звільнення людини з роботи, вона має зникнути, отже, зникли й вони, ці халіфи на годину.

У цей час в Україні відновлено університети, у цей час проголошено довіру до старих, уцілілих науковців, їм почали сприяти, підкуповуючи нагородами, преміями, орденами, життєвими привілеями. Вже не треба було надзвичайних заходів, щоб тримати їх у покорі. Вистачало *робітничих нарад*, на яких кожен міг критикувати й викривати, наклепницьких статтів в університетській пресі й стінгазетах, несподіваних візитів на лекції контролерів-деканів (у Сове́тах декани не виби-

ралися, а призначалися), присилання на лекції стенографісток, що вело за собою обговорення лекції — чи була вона достатньої правовірною й чи відповідала програмі, — а треба додати, що всі програми приходили з центральних органів. Ідеологічні відхилення траплялися рідко, науковці боялися, може, більше за самих контролерів і добре стереглися. Сірники горіли точно за програмою й пляном. Наука розвивалася згідно з пляном, догоджаючи режимові зі страху і з переконання. Хай живе товариш Сталін — найбільший учений Советського Союзу й усього світу! Хай живе велика російська наука!

Ні, жадного індивідуального підходу до науковців у Советах не було. Не було кімнати 101, де кожен отримує *власне* покарання й перенавчання відповідно до свого характеру. Прагнули не того, щоб люди не думали. Був стандартний набір метод, спрямованих на те, щоб люди зрозуміли, що саме треба говорити і як поводитися кожної хвилини. Цього вистачало. Кімнатою 101 був увесь Советський Союз, все для всіх було однако, і саме це було найстрашніше.

Проте елемент перемоги над системою, елемент майбутнього виходу з тодішнього стану полягав, власне, у тому, що знищити індивідуальність до решти, однак, не вдалося. У суспільному житті вирішальними є не лише абсолютні цінності, а й система співвідношень цих цінностей. Система змусила вчених прийняти її абсолютні цінності, але не змогла — і жадна система в світі ніколи не зможе — нав'язати своє співвідношення цінностей. Виявилось, що професори можуть цитувати Леніна і Сталіна та висловлюватися точно за програмою, нав'язаною з Москви, однак залишаються якісь невловимі речі, зрозумілі самі собою, які не занотує жадна стенограма й не зможе піддати критиці жаден декан, проте відчує їх кожен студент. Виявилось, що в межах офіційно затвердженого, згідно з вимогами, набору речень існують нюанси, які неможливо визначити, але які виразно свідчать про чесність або нечесність професора, його індивідуальність або відсутність індивідуальності, пристосуванство. Виявилось, що студенти

розуміють це підсвідомо і на цьому зростає особистий авторитет одних професорів та зневага до пристосуванства інших. Відтінки кожного разу інші. Цього року вистачить цитати зі Сталіна і трьох речень проти «буржуазних націоналістів». Якщо їх не виголосити, з'явиться підозра, і студенти не повірять професорові, ба більше, подумають, що він себе так поводить для того, щоб перевірити їхню пильність, що це для них небезпечно і що треба застерегтися. Якщо професор «перебере», це означатиме бажання підлабузнитися, підлість, брак особистості, і студенти зневажатимуть такого професора. Проте у наступному році пропорції можуть змінитися. Їх ніхто не визначає, ніхто не зміг би їх зформулювати, але вони існують, кожен їх відчуває, вони у повітрі, вони і є самим життям.

Ось слова Гете:

Es ist doch lange hergebracht,
das in der grossen Welt
man kleine Welte macht ¹

Ці малі світи, забарикадовані ззовні й зафарбовані у захисний колір, — це порятунок совєтської людини. В них зберігається національне, в них зберігається індивідуальне. Тут немає нічого дивного. Дивним є те, що ці замкнені в собі малі світи, не маючи найменшої можливості сполучення, взаємного порозуміння, водночас відчують одне одного, живуть не лише собою, а й у групі, спілкуються мовою підсвідомості і що в них відбуваються паралельні явища. Невловимі речі, яких не зрозуміє сторонній спостерігач, — усе життя будується на них. І завдяки ним, всупереч офіційному плануванню, всупереч офіційній фразеології, всупереч офіційному заохочуванню, привілеям і нагородам, незважаючи на все це, наука в Сове́тах розвивається, хоча й з величезним відставанням, але часом з купи офіційного мотлоху проблискує світло справжніх наукових досягнень й істинного патосу наукових відкриттів. Не лише в техніці й медицині, а й у гуманітарній сфері. Неза-

¹ Це стара правда,
що у великому світі
можна створювати малі світи. — Прим. перекл.

перечними є досягнення советської археології, навіть советського мовознавства, хоча стільки галузей просто закрито перед дослідниками, особливо коли йдеться про все, що має зв'язок з життям народів ССРСР, за винятком росіян та їхніх справжніх чи надуманих впливів. Іншою дикою перешкодою є заборона навіть згадувати вчених, які були репресовані — а їх тисячі! — що робить неможливою тяглість і нарешті чесність, адже мимохіть відбувається приписування собі здійснених ними відкриттів.

Я не хочу цим сказати, що вчені в Советському Союзі перебувають у своїх маленьких внутрішніх світах, у невідчутному, але реальному союзі цих світів, у свідомій, продуманій опозиції до советської системи. Це було б великим спрощенням. Вони занадто зрослися з цією системою. Надто довго їх вчили запалювати сірники згідно з московськими програмами. Їм дали достатньо привілеїв і нагород. Давно й міцно відгородили їх від реального життя, так само, як від наукового життя на Заході; навряд чи вони почувалися б там так, як у себе вдома, це вимагало б ґрунтового перенавчання. У неволі є свої переваги, а універсальність метод кімнати номер 101, що охоплює простори від Курильських островів до Ельби, декому подобається саме своєю загальністю. Ні, серед науковців у ССРСР небагато свідомих, послідовних, *програмних* ворогів системи. Розклад, викликаний цією системою, сягнув тут глибше, ніж серед інших груп населення. Ясна річ, їх більше серед учених не-росіян з причини зв'язків зі своєю національною культурою, але це не означає, що вони становлять більшість.

І, може, найважливішим є те, що в Советському Союзі вчений не має права на збереження гідності, що вчений щомиті мусить озиратися — чи не треба буде за одним помахом руки неписьменного партійця відмовитися від своєї концепції, що за наказом слід повторювати будь-які нісенітниці, виголошені Сталіним, як, наприклад, твердження, що російська літературна мова розвинулася з курсько-орловської говірки, хоча всім відомо, що з'явилася вона на основі московської

говірки. Тож у працях советських учених можна знайти твердження, що спорідненість слов'янських мов відкрив... геніяльний Сталін. Це не жарт, таке твердження надруковано на с. 208 книжки В. Мавродіна «Створення Російської держави», виданої 1951 року Ленінградським державним університетом імені Жданова (теж глузування: чому імені Жданова, якщо він ніколи не мав нічого спільного з наукою?). Чи може бути справжнім ученим людина, позбавлена поваги до самої себе і насамперед поваги до науки?

Однак в універсальній кімнаті номер 101 найсильніша опозиція полягає у збереженні свого власного малого світу. Це може бути якась думка, якийсь почуття, навіть мале почуття, але *власне*, незалежне від системи. Тут Орвелл мав рацію, коли писав: «Якщо ви когось кохаете, кохаете *його* і, якщо не можете йому нічого дати, даєте йому свою любов». Перенесімо це зі сфери особистих почуттів до сфери творчості — адже наука — це передусім творчість — і переконаємось, що збереження незалежності у своєму малому світі означає залишитися людиною, врятуватися від цілковитого перетворення на «позвоночное животное». Лише так сильно болить заборона порушувати багато цікавих тем, заборона цитувати «ворогів народу», а нині — також західних учених.

Є проста і всім відома істина: людина ніколи не буває однаковою. Немає людини, яка завжди була б лише героєм. Або завжди лише боягузом. Людина — це індивідуальна відповідь у часі на голос життя й оточення. Людину можна перетворити на зайця. Зайця можна навчити запалювати сірники. Якщо цей заєць збереже в собі хоча б найменший самотійний людський світ, якщо існує ірраціональний зв'язок цих світів, одного чудового дня заєць може підпалити своїм сірником прекрасну споруду советської кімнати номер 101. Це буде надзвичайно ефектна пожежа, чи не так?

Переклала з польської *Марія Брацка*

ЗАХІД Є ЗАХІД, А СХІД Є СХІД

1

У наголовку — цитата з Кіплінга. Почнім, одначе, від Малишка.

Андрій Малишко — єдиний поет з покоління, що почало писати в тридцятих роках, себто в епоху Сталіна. Інші провідні постаті української поезії тієї доби належали до старшого покоління, що саме тоді «перебудувалося». У поезіях Малишка найбільше впадає в око, що в творах цілковито офіційних, патріотично-урядово-сталінських він умудряється зберегти якийсь елемент щирости. Це не легко, і довго я не міг відкрити таємниці. Здається, що тепер маю відповідь на це. Та про це пізніше.

Коли в советській політиці почалася гостра проти-американська лінія, Малишко опинився серед тих, кого вислано до Америки, щоб її «оспівати». Так постала книжка віршів «За синім морем» (1950). Книжка дістала сталінську премію. В протилежність його попереднім збіркам, ця відзначається майже цілковитим браком щирости. Це урядове віршування в повному сенсі слова. Інакше кажучи, не поезія, а політика.

Стало трюїзмом казати, що в наш час політика вдерлася до всіх ділянок людського життя. Але це явище має подвійне дно. Якщо все політика, виходить, що під дахом політики ховаються процеси людські, психологічні й культурні. У цій статті я хочу говорити про політичні явища понад і попри політику. З цього погляду Малишкова книга набуває певного інтересу. Беручи речі полі-

тично, це тільки купа загальників советської пропаганди, себто порожнє місце. У своєму позаполітичному аспекті книжка стає людським документом, матеріалом до розуміння проблеми Захід — Схід або, в поновному перекладі мовою політики, — Росія — Америка.

Уже багато років дві країни вдивляються одна в одну. Публікації в Росії про Америку і в Америці про Росію сягають астрономічних чисел. Нема потреби коментувати зміст і правдивість советських публікацій. Реакції советських громадян завжди гамовані, але можна думати, що розмах цього наступу на людські душі впливає такою ж мірою з потреб пропагандивної машини, як справжнього зацікавлення людности. В Америці ці реакції неприховані. Оповідують, що зрушення на вулицях Нью-Йорку під час хвороби й смерті Сталіна було не менше, ніж у дні оголошення або закінчення війни.

Так, дві країни дивляться одна на одну широко розплющеними очима. Але бачать дуже небагато. На перешкоді стоять кордони, потоки пропаганди, злива брехні. Але не тільки це. Навіть тоді, коли всі зовнішні, штучно створені бар'єри падають, американець з найщирішим бажанням зрозуміти і советський громадянин з гострою, хоч і захищеною цікавістю, не розуміють життя спостеріганої другої країни. Діють тут якісь приховані гальма? Якісь призми, що, пропускаючи враження через себе, заламують і викривлюють їх? Книжка Малишка може трохи допомогти зрозуміти це явище в його українському аспекті.

Було б наївно думати, що Малишко може показати позитивні сторони американського життя. Не на те він їхав до Америки. Його завданням було вишукувати чорні явища і вибирати з них найчорніші. Він не приховує цього. Перший вірш, написаний ще перед тим, як він доїхав до Америки, має таке речення: «Спіткатся будем з горем за тим широким синім морем». Звертаю увагу на те «будем», майбутній час. Ще нічого не бачив, а вже все знає. Книжка повинна була бути не про Америку, а проти Америки. Але важить, що негативне знайшов Малишко в Америці.

Тут ми зустрічаємо найбільший парадокс. Малишко не знайшов в Америці нічого негативного. Уся його книжка говорить про негативи, але тих негативів в Америці нема. Є інші, може більші, але не ті, що про них пише Малишко. Негативи, які він приписує Америці, — двох типів. Перші — походять з советських плякатів. Хтось уже зауважив, що на тих плякатах акули *Волстріту* завжди в циліндрах, хоч на справжньому Волстріті не легко зустріти кого-небудь, хто носив би циліндер. У Малишка по Америці блукають «фашисти у льорнетах» і «банкіри, як бізони» (!!!), які

Потом і кров'ю багрили труди
Для золотої своєї руди,
Жадібне серце відчувши у втомі,
Вмирають серед ночі в розпусному домі.

Ця Америка потрапила до книжки Малишкової не з вулиць Нью-Йорку, а з сторінок московського «Крокодила». Нам вона не цікава. Ми знаємо її. Створив її в перші роки революції Маяковський з колегами у вікнах РОСТА. Тоді це втілення Америки фігурувало під прізвиськом Вілсона. Маяковський передбачав майбутнє світу як боротьбу між російським Іваном і Вілсоном, боротьбу, в якій переможний Іван підносив советський прапор над Чикаго. Ніхто не вірить у цю Америку. (Хоч не можна сказати, що Маяковський не показав справжньої мрії Кремлю і візію майбутнього в уяві російського громадянина.) Цей образ Америки — центральний у советській пропаганді і з'являється в багатьох томах літератури, навіть коли безпосередньо циліндер і льорнет не згадані. Наприклад, «Русский вопрос» К. Сімонова — це своєрідна суміш цього образу Америки зі специфічно російським комплексом духового спроститування людини пера, в даному випадку журналіста, хоч міг би це бути й письменник типу самого Сімонова або Малишка.

Цікавіші в утворах Малишка негативи другого типу. Вони такі несподівані й неймовірні, що я волю зразу почати з прикладів. Малишко спіткав в Америці робіт-

ників і наймитів, що «жують зашкарублу шкуринку і запивають, звичайно, водою»; що в них «зранку в роті не було ні ріски, вчора хліб кінчали бідаки»; що «його, як старця чи каліку, виставляють раптом за ворота». Коли герой Малишка їде пароплавом з Європи до Америки, всі жують «бичатину свіжу, стейки і ростбіфи — хоч куди!», тоді як він сам, разом з трудящими, їсть «на центи куплену їжу, попросивши склянку води», хоч загальновідомо, що на океанських пароплавах ціна харчів уключена в ціну квитка! Його герої й героїні мріють не про власний дім або автомобіль, навіть не про пральну машину, ні, стара негритянка, що працює на ліфті, марить поверненням (!) до села, де вона

Жито б росила, пшениченьку б жала,
Пісню із поля вела б до села.

Не може бути сумніву. Маємо перед собою типовий комплекс народницької поезії. Бідаки, що вмирають з голоду тоді, як багатії не знають, що робити з грішми, з типовою для української й російської народницької поезії апеляцією до *шкуринки хліба* — звичайно ж, чорного, — це з поезії Грабовського або Некрасова, зі звернень жебраків царської Росії до перехожих. Американський жебрак говорив би про останній кухоль квасольної юшки, чашку кави, пляшку кока-колі. Що ж до тієї мрії про повернення до села, про таку працю, де з поля йдуть пішки з піснею, — не трактором або автом, в Америці з її сімома мільйонами тракторів і, Бог знає, кількома автомобілів? Можна бути певним, що якби таку перспективу змалювати негритянці в ліфті, вона б нічого не зрозуміла або до смерти злякалася б такого «ідеалу життя».

Неймовірно, але правда. Після революції і індустріалізації країни, після студій марксизму політехнізований поет виявив народницьке мислення й світовідчуття в усій його незайманості. Цей комплекс був такий потужний, що поет побачив Америку цілковито через його призму. Точніше, він не побачив Америки, бо дивився через цю призму. Бо Америці можна докоряти багато за що, але народництво як світогляд і як стиль

життя для неї цілком чуже і незбагненне. Але це не тільки особиста риса Малишкова. Ця настанова, це небачення дістали урядове визнання — премію Сталіна. Можна було б багато говорити про народницький комплекс у російській революції й советській системі. Думаю, що це — один з головних ключів до їх зрозуміння, тоді як фасада марксистської фразеології — тільки фарба на стінах споруди. Але тут народницький комплекс цікавить нас, оскільки він формує українську уяву про Америку.

3

Повернімось до Малишка. Він не цікавився конкретними деталями американського життя і взагалі їх не намагався знайти. Коли я спостеріг надзвичайну загальниковість американських вражень Малишка, — так ніби книжку написала людина, що ніколи не бачила Америки, а Малишко ж був у ній, — я став виписувати конкретні деталі, схоплені оком автора. Їх так мало, що наважуюся скласти список їх, і беру відповідальність за повноту цього списку. Ось що зауважив Малишко в Америці: є негритянки, що провадять ліфти; багато робітників носять ковбойські сорочки; американський хліб несмачний («Той хліб був білий, прісний, без ваги та й без смаку... ні пахощів не має, ні снаги»); віскі — на відміну від горілки — жовте; деревам важко рости на мангатанському граніті. Без перебільшення — це все. З усіх образів щирістю відзначаються тільки два: образ хліба і образ дуба на Бродвеї. Знову типовий народницько-селяцький комплекс — обожнення святого житнього хліба, чорного, не білого, і туга за лісом, полем, селом. Підсвідома ненависть до міста й техніки, може, взагалі технізованої цивілізації й культури.

Зрештою, Малишко й не шукає в Америці американськості, він шукає рідної йому советщини. Найміцніше його позитивне враження — почута ним «Катюша»! Крізь урядове відкидання Америки як країни, де панують акули Волстріту, проглядає куди глибший і

ширший, далеко більше особистий комплекс несприймання, щоб не сказати ворожості, до всього, що чуже. Автор нерадо говорить про «чужі дороги в американській траві». Що поганого в американській траві? Але він визнає тільки траву своєї батьківщини. В Америці «площі як чорні ворони і мертві панелі й граніт». Навіть птахи, — але краще зацитувати:

Тут птиці без пісні, не птиці,
Хоч мають гніздо і сім'ю,
А в нас — солов'ї до зірниць
Співають всю ніч у маю.

Знову граматика викриває Малишка. На самому початку викрив його майбутній час, коли він, ще не доїхавши до Америки, вже знав, що *буде* спіткатися з горем. Так при прощанні з Америкою його зраджує множина: «Тих чужих земель, чужих Америк не ношу в своєму серці я». Він не говорить про конкретну Америку, він говорить про все чуже. Хай це буде Аргентина, Австралія чи Філіппіни — усе засуджене наперед. Усе це — «чужі Америки».

Було б хибно бачити в цьому тільки наслідок і вираз советської пропаганди. Ця нехить до всього чужого зумовлена світоглядом. Звісно, пропаганда активізувала цю настанову, але її коріння лежить глибше. Не шукаймо тут психологічних відкладів далеких сторіч. Але якщо ми обмежимося на минулому сторіччі, не важко ствердити її зв'язок з народницьким комплексом. Надзвичайно важливий факт, цей комплекс почувань супроти якщо не Америки зокрема, то проти Заходу взагалі знаходить свій вияв з не меншою силою в писаннях деяких еміграційних поетів — безперечно анти-советських (Михайло Ситник, Леонід Полтава). Як і деінде, советська пропаганда насамперед використовує й спрямовує те, що вже існує.

Настанова радянської людини (навіть коли вона втекла звідти) супроти Заходу — не проста. Свій ідеальний вираз вона знайшла в відомому формулюванні з роману Олеся Гончара «Прапорonosці»: «Так, у них (у них — це вже традиційне окреслення Заходу) є до-

сконалі запальнички, але ми маємо ленінізм». Еміграційна критика висміює цю формулу і вбачає в ній визнання переваги Заходу, приховане офіційно наказаним вихвалянням ленінізму. Бо, мовляв, запальнички — це техніка, вигоди життя, річ реальна, а ленінізм — безвартісна нісенітниця. Це велике спрощення. Беручи справу психологічно (а ми домовилися не говорити про політику), ленінізм означає в цій формулі не стільки політичну течію, скільки стиль життя. А цей стиль життя автоматично виключає не тільки «запальнички», але навіть «американську траву» і «американських птахів». Інакше кажучи, справжню запальничку, — все одно чи для цигарок, чи для атомових бомб, — можна від Заходу перейняти, але під умовою, що її вирвано з психологічного контексту «чужих Америк» і включено в контекст «ленінізму».

Тут перед нами відкривається річ дуже істотна, важлива і — страшна: советський лад поставив перед собою завдання наздогнати й випередити Захід у виробництві «запальничок». Він бере техніку і супертехніку. Але з погляду психологічного й культурного він лишається — свідомо й принципово — на допромисловому, доурбаністичному, народницькому рівні. Під цим кутом зору всі знаки рівності між суттю американізму і советизму, що поширилися з легкої руки Бернгема («Режим менеджерів») в певних колах, — цілком хибні і шкідливі. Американська культура, триб життя, психологія — в своїй істоті технічні й урбаністичні. Советський стиль життя й світогляду був і лишається в своїх основах народницьким, себто в певному сенсі примітивнішим. У глибині справи «передовий» советський лад — явище реакційне в зіставленні з ладом американським і навіть західноєвропейським. Можна крок за кроком аналізувати політичні ходи Советського Союзу в зовнішній і внутрішній політиці і виявити в них цей народницький, доіндустріальний зміст. Кінець кінцем усі вони мають на меті — після гвалтівного засвоєння здатності виробляти «запальнички» — зберегти в можливо незайманій формі народницький зміст життя і мислення.

Збірка Малишка допомогла нам зрозуміти половину проблеми. Схід не розуміє Заходу не лише через урядові обмеження й пропаганду. Брак розуміння спричинений насамперед цілком чужим Заходові характером мислення й відчуття. Чи Захід не розуміє Сходу з тих самих причин? Пошукаймо відповіді в книжці Годфрі Бландена «Епоха вбивць» (*Godfrey Blunden, «The Time of the Assassins»*).

Роман цей вийшов 1952 року. З літературного боку це типовий пересічний продукт американської літератури. Є тут трохи напруженої дії, розділи кінчаються кульмінаціями; є дещо «потоків свідомості» в стилі Джойса, трохи загадковості «російської душі», але і деякий фактаж про Харків років війни. Усе це — на певному літературному рівні, але без власного обличчя. Про книжку Бландена як про літературний твір говорити не варт, але можна дивитися на неї як на людський документ. Вона свідчить про те, що американець хотів і міг побачити на Советській Україні, де він опинився 1943 року.

Протилежно до Малишка Бланден хотів уздріти й зрозуміти якнайбільше. Протилежно до Малишка його можливості були дуже обмежені. Він сам каже з усією щирістю, що перебував у СРСР як американський воєнний кореспондент і що за весь час мав один день для вільного руху — *один день!* Подібно до Малишка, головною перешкодою, щоб побачити дійсність, були, однак, не зовнішні труднощі, а неусвідомлена внутрішня настанова. Це було переконання, що радянська людина (що дорівнює для нього: російська, слов'янська або східня) має якусь особливу душу, щось *à la* Толстой. Тойнбі висловлює цю упевненість так: «Хоч це культурне коло [західнохристиянське] відчуло на собі певні екзотичні впливи — російської літератури, китайського малярства, індійської релігії... не підлягає сумніву, що всі вони лишилися поза світом культури, до якого ми належимо».

Є в книжці Бландена першорядна сцена. Німецький офіцер, Віллі Зедеман, потрапив до російського полону. При його допиті присутні американські кореспон-

денти. Німець з розпачем вигукує, що його розстріляють. Американці знають, що його не розстріляють; його перетворять на число в копальнях Казахстану або Кандалакші, вкинуть його до потоку людських роботів, занурять в умови худоб'ячого животіння, заб'ють у ньому не тварину, а людину, особу. І тут через фронти й політичні обставини, через воєнні союзи протягаються між ними й полоненим якісь нитки психологічного зв'язку. Може, вони колись зустрілися туристами десь в Авінйоні або Неаполі, кожний з маленьким фотоапаратом? Але з російськими офіцерами, їхніми теперішніми союзниками, вони там ніколи не стрівалися. Вони чужі одні одним. Належать до двох відмінних світів. Ця правда підхоплена тонко і напевне щиро. І це, без сумніву, психологічна правда.

Бланден, напевне, не читав Гончара. Але і в нього знаходимо провідний мотив, що виконує ту саму функцію, як Гончарові запальнички й лєнінізм. Коли Бланден хоче окреслити, в чому полягала зміна стилю життя в будинку німецької командантури — перед тим НКВД — після втечі німців, він пише, що запах махорки прийшов на місце турецького тютюну. Передсмертне враження шарфюрера Шеве, коли над ним, пораненим, нахиляється партизан — це *запах* росіянина. Запах поту й махорки. Махорка відповідає тут лєнінізмові, турецький тютюн — запальничкам.

Ці деталі чи ці символи, справді, характеризують два типи життя. Народницький і урбаністичний. Але Бланден думає, що тут ідеться про два відмінні людські типи, про два відмінні культурні кола. І саме це визначає всю особливість його підходу.

Насамперед це пояснює характер його численних ляпсусів. Є їх, надто коли мова йде про дрібні подробиці життя, надзвичайно багато. Автор опинився в Харкові безпосередньо після німецької окупації і тільки на один день, а описує власне німецьку окупацію. Не було легко збирати інформації про німецьку систему в людей, переляканих доглибно радянською системою. Інших помилок можна було б легко уникнути за допомогою першої-ліпшої енциклопедії.

Але забудьмо про дрібні помилки й недогляди. Вони мають значення тільки як загальне тло, що на ньому яскравіше помітні дві принципові помилки авторові. За Бланденом, німці прийшли на Україну не тільки як колонізатори і вбивці, але так само як представники західного культурного кола. Ось Харків за їхнього часу:

Навколо кипіло життя. Останніми тижнями прибули численні пересельці разом з жінками й родинами, і центр Харкова вже набирав затишного німецького вигляду. Скрізь відкривалися невеличкі крамниці, на білому тлі вивісок виднілися готичні літери. У готелях відбувалися веселі сходи, на яких офіцери, що приїздили у відпустку, стрічалися з дружинами й рідними, прибулими з Райху. Кіна були відкриті, і німецькі трупи виступали в головних театрах. Афіші сповіщали про концерти бетговенського циклу. Багатомовна міліція патрулювала вулиці.

З історичним Харковом часу німецької окупації, причаєним у прифронтовій зоні, на три чверті зруйнованим большевиками при відступі, голодним, замерзлим, усіяним трупами, перекопаним вуличними барикадами, брудним, заметеним снігом, цілком знекровленим і позбавленим життя, цей опис має стільки ж спільного, як з Атенами під час Перікла. Не було німецьких крамниць, зовсім не було цивільних німців. Готелі, спалені, стояли пустою або лежали в руїнах. Але важить те, що саме так уявляє собі все автор. Бо це відповідає його уяві про людей з Заходу. Навіть тоді, коли вони виступають у ролі убійників.

Ще цікавіші з цього погляду долі героїв роману Бландена. Ось найтиповіші.

Німецький комуніст Мюллер, рятуючися від концентраційного табору, вступає до штурмовиків. Перед тим повинен пройти через випробування — розстріляти дитину. Цей злочин спричиняється до духового зламу, і, шукаючи покари за нього, Мюллер здається партизанам, які завдають йому страшної смерті. «Злочин і кара» à la Достоевський. Стара комуністка Лідія Артемова, слухняний гвинтик у жорстокій політиці винищення, провадженій комуністами. Усе людське в ній

заглушила сліпа, безжальна догма. Але коли треба знищити групу дітей з їхньою вчителькою Марусею Селовою на чолі, вона зраджує партійну лінію і намагається врятувати дітей. Вона гине разом з ними. «Злочин і кара» à la Достоевський. Тільки Селова гине без власної провини, внаслідок своєї людяности. Жертва злочинів інших, або Соня Мармеладова. Але Маруся — не повія. Не обійшлося, одначе, і без такої — це Олімпія. Портрет Соні Мармеладової роздвоївся. Вона теж гине. Кульмінаційний момент — коли вчителька Маруся й проститутка Олімпія цілують комуністку Артемову. У голодному й вимороженому Харкові герої роману Бландена мечуться, шукаючи в епоху убивць морально чистих шляхів і вибіленого сумління.

Інші три постаті роману можуть видатися відмінними. Але й вони опановані ідеєю рятування душі, тільки на іншому рівні, без роздвоєння. Може тому, що дві з них належать до молодшого покоління і не знають нічого поза комуністичною системою. Хома (автор пише Фомін, так само Марусю зве Маріюсою) стає комуністичним партизаном. Причина — хоч неусвідомлена — бажання помститися на німцях за те, що ті принесли з собою лад убійників. Є провина, кара — відкладена на пізніше. Протилежність — дівчинка, Софія Самойлова. Вона так само безжально мстить на комуністах. Як Хома, вона бачить тільки один бік медалі і не дозріла до розуміння, що обидва репрезентують те саме.

І нарешті ще один герой роману, старий український культурний діяч, професор Шевченко, втілене сумління книжки. Він зрозумів сенс епохи убивць і тому не діє, лишається пасивним, тільки виголошує чудові поетичні оповідання. Щось на зразок Луки в «На дні» Максима Горького. Доповнення до попередніх героїв, що діють у ключі Достоевського.

Якщо першою помилкою Бландена було встановлення контрасту західного й советського світу в площині замкнених культурних кіл, що не можуть злучитися, друга й не менш фатальна помилка полягала в тому, що, побачивши примітивізм людського життя й поведінки на Сході, дійшов висновку, що під усім тим хова-

ється «складна велич російської душі» в душі Достоевського, Толстого й «На дні» Горького (не беру його творчості в цілому). І так парадоксальним способом Кіплінг з його «Захід є Захід, а Схід є Схід, і вони не зійдуться ніколи» простягнув руку Достоевському, і епілептичний православний християніст стиснув простягнену йому долоню співця незламного британського імперіялізму.

Шкода нищити самоомани. Дуже неприємно показувати, що в концепції, нібито гармонійній і глибокій, нема ні гармонії, ні глибини. Від критика і есеїста жадають, щоб він показував глибини, глибші від тих, що є в об'єкті його аналізу. А тим часом доводиться виступати в ролі андерсенівського хлопчика, що кричав: «Король голий». (Але хлопчак не писав критичних статтів чи есеїв.) Однак треба заявити, що вся показана Бланденом гармонія моральної чистоти й одвічної справедливості, російської чи в даному випадку східної взагалі (бо Бланден охоче підкреслює, що його персонажі — українці, і місто дії називає Харків, а не, як традиційно в англійській мові, Харков) — це чистої води літературщина, вся — міраж і самоомана, що намагається враженнями, черпаними з російського письменства, заступити брак конкретного матеріялу, якого автор не був спроможний зібрати протягом одного вільного дня. Можна додати, що проблеми Раскольнікова й Соні Мармеладової найменше терзають душу сучасної радянської людини, що Достоевський не постачає ключа до її душі, що взагалі її духове життя цілком спримітивізувалося, а проблеми матеріяльної певності і просто хліба щоденного мають для неї далеко більшу вагу, ніж моральні. Свідком може виступити, власне, Малишко. Його протиставлення СРСР Америці розвивається виключно лінією матеріяльного забезпечення людини. Тоді як в Америці «бляшанка м'яса й чорні сухарі на десятьох», в СРСР «на столи робітничі лягають важкі короваї». Це не відтворює справжнього стану речей в обох країнах, але віддає мрії голодної советської людини. І це для неї — проблема число один, а не моральна чистота, провини й покара, ані навіть не панування доби убивць.

Проблема хліба виключає комплекс Достоевщини. Але вона не виключає народницького комплексу. Обо-жнення хліба й народницький комплекс співіснують, глибоко заходять одне до одного не тільки в поезіях Малишка. Ця єдність проймає все життя радянської людини.

Візьмімо радянське мистецтво. Попри цензурні й загальнополітичні умови мистецтво відбиває духове життя суспільства і формує його. Проблеми моралі, філософії, сенсу життя з радянського мистецтва, за малими винятками, виключені. Гносеологія, онтологія і етика заступлені своєрідною телеологією. Не знаю, чи в будь-якій іншій літературі назва «Що робити?» повторювалася так часто, як у російській. Назва роману Чернишевського, що свого часу був під подушкою кожної курсистки. Назва трактату Лева Толстого. Нарешті, назва книжки Леніна. Мало не вся сучасна радянська література й мистецтво відповідають не на запитання — чому, звідки і куди, але на запитання: що робити? Радять збільшувати продуктивність праці, опановувати техніку, жертвувати життям для «соціалістичної батьківщини», безоглядно виконувати директиви партії. Радять замислюватися не над тим, що таке світ і людина, але над тим, як їх переробити. (Вже Маркс заявив, як відомо, що дотеперішні філософи хотіли світ зрозуміти, а тепер треба думати над тим, як його змінити.) Але навіть і над цим думати не треба, бо думають вожді і партія; вистачає знати, як швидше, краще, ефективніше виконувати їхні накази.

Процес цей можна простежити не тільки на мистецтві, твореному в СРСР, але й на відтворюваному. Так звана клясична спадщина. Дуже повчальна історія «Гамлета». Ще в двадцятих роках данський принц терзався на російському кону й не знав, чи життя не сон і який сенс того сну. Але тоді Шекспір був представником загниваючої февдальної аристократії, отже, такі питання були проявом її розкладу й занепаду. Це кляси на вимерті мучаться сенсом життя, натомість молоді й

прогресивні про це не думають. Вони діють. З часом, однаке, вирішено, що трохи незручно, що всі видатні твори мистецтва минулого були виплодом клясового загнивання. Шекспіра підвищено на представника молоді й поступової тоді буржуазії, а в зв'язку з цим Гамлет повинен був стати людиною дії й сконцентрованої волі. Театр Вахтангова швидко «переглянув» «Гамлета», і в інтерпретації Горюнова він з'явився мускулястим і рум'яним різником, бозна чому вимахуючи шпадою, а не обухом і забиваючи не воли й корови, а представників занепалих феодалів, як от Полоній або Клявдій. Ясна річ, з такої інтерпретації нічого доброго не вийшло, п'єсу знято з репертуару, і «Гамлет» надовго зник з радянської сцени. Його не заборонили, але просто показався він — не відповідного масштабу.

Усунення з мистецтва й духової діяльності взагалі всіх проблем, за винятком приписів конкретної поведінки сьогодні або, може, завтра (не завжди) — ознака свідомого культивування примітивізму. Примітивізація духового життя провадиться вже коло двадцять п'ять років, методи її змінюються, а осяги визначні. У різних частинах СРСР її запроваджувано в різні періоди. На Україні цей процес більш-менш довершено 1933 року, а головною метою було фізичне знищення провідних постатей національної культури. У середині тридцятих років, коли в Росії ще зберігалось багато культурних традицій, контраст між рівнем духового життя на Україні й у Росії був такий разючий, що, мушу визнати, думалося, що його створено навмисне, щоб, не ліквідуючи української культури формально, скомпромітувати її її вбогістю. Тепер, за п'ятнадцять років, ясно, що це було помилкове враження. Російська культура була зведена більш-менш до того ж рівня, контраст пом'якшився. Тільки відповідний процес у Росії був здійснений протягом довшого часу, більше через пригнічення нелюдськими умовами життя й ідіотичною пропагандою, ніж безпосереднім фізичним терором.

За свідка може правити радянський фільм. Візьмімо «Великий концерт» — фільм, приступний на Заході. Вибираю цей фільм, бо він не має виключного й безпо-

середнього політичного характеру, отже, його примітивізм не диктується вимогами пропаганди. Коли Наташа йде на перший іспит до консерваторії, вона каже, що, напевно, його не складе і ніколи не стане співачкою, бо занадто мала на зріст, на що дістає цілком поважну відповідь: «Можна бути малим і мати великий талант». У цьому нема нічого спільного з політикою або пропагандою, але за цією простою сценою й лаконічними словами ховається така культивування трюїзму й порожньої балаканини як стилю життя, що жах бере. Не краще й кінцеве речення фільму: «Всі великі актори вчать від життя». Це той самий стиль пласкості й примітивізму, що в кольорових фотографіях низького гатунку, що їх звуть в СРСР малярством, або в музиці й тексті плюгавих пісеньок типу «Катюші». Утрата особистості, оригінальності, елементарного відчуття стилю.

Подібні явища можна було б наводити й з гуманітарних наук — у довільній кількості.

Усе це — явища розінтелігенчення, політики, послідовно проваджуваної з Москви. З певного погляду, вся історія російської революції — це історія боротьби з інтелігенцією. Слова *інтелігент*, *інтелігентський* у писаннях Леніна часто виступають як образливі. Погроми інтелігенції в перші роки революції були численніші, ніж жидівські, традиційні для давньої Росії. У народньо-розмовній російській мові слово «інтелігент» уживається з якоюсь садистично-саркастичною інтонацією; воно означає людину непотрібну, не здатну дати раду в практичному житті. Капелюх, колись ознака інтелігента, зненавиджений у СРСР; панує сіра *кепочка*, не даремно окреслювана цією пестливою формою. Розінтелігенчення не спинилося й тепер. Ленін мав ще чимало рис журналіста, отже, інтелігента. Сталін у своїх чоботищах — це вже свідоме протиставлення інтелігенції, але вона ще має для нього певну принаду (надто, коли стоїть на задніх лапках — порівняймо його стосунки з Горьким або Олексієм Толстим), і від неї він успадкував потяг до власного стилю, сокирного, але власного. У його наступників нема вже й цих решток почуття стилю.

Розінтелігенчення Росії й підвладних їй народів — це один з наслідків того гасла, що не було записане в жадній програмі, але визначало істоту російської революції: «Хай мені буде погано, аби моєму сусідові не було краще!» Виразно і мало-мало не одверто революція була розрахована не на піднесення рівня життя — культурного й матеріального, — а на ліквідацію протилежностей *на нижчому рівні*. І цю свою програму виконала з якнайбільшим успіхом.

Нахил до егалітаризму наявний, мабуть, у всіх революціях. Але на Заході з ним змагалося й його переважувало інше гасло — гасло особистої волі і волі будувати особисте щастя, гасло, що по сьогодні визначає триб життя в Америці. Здавалося б, що нема нічого простішого від цієї настанови, поки здобуття особистого щастя не означає кривди для інших. Але кожній країні властива своя система лицемірства. Російська, що склалася великою мірою під тиском народницької ідеології, виключає таку настанову. Можна співати хвалу черствій шкуринці чорного хліба, але соромно їсти кав'яр. З другого боку, їсти кав'яр приємно. Так їжмо його, але, на Божу милість, не говорім про це. Якщо прийде гість, нарікаймо на те, як тяжко жити, — до речі, улюблена тема розмов у Росії, тоді як в Америці її цураються. Спеціальне зневажливе слово постало в Росії й було перейняте на Україні для тих, хто їв кав'яр одверто і одверто дбав за власне щастя: міщанство. Так, у Росії курять махорку або, в кращому випадку, цигарки, але не сигари, носять *кепочки*, але не капелюхи. Сталіна ніколи не бачили з краваткою. Це пояснює Малишків образ капіталістів з льорнетами і акул Волстріту в циліндрах. Циліндер занадто високий. Плоска кепка далеко прийнятніша. Ганебно бути вищим і кращим від «народу». «Яке право я маю бути кращим від інших?» — питання, що є центральним в російській літературі від Лева Толстого до Фадеєва. Звідси ж іде довгий час традиційне «ходіння в народ». Але що особистість рівня Толстого або Леоніда Андрєєва не спроможна повернутися до рівня неписьменного селянина, з цього випливає, що людина повинна поводитися так,

ніби вона є селянин, *грати* ролю примітива, стидатися своєї вищості й приховувати її.

Звідси росте лицемірство не тільки перед іншими, а й перед самим собою. Або інша квітка виростає з цього гнилого ґрунту: самовикриття, самобичування. Різні реакції, але все на те саме почуття заздрости з боку того ж таки «народу». Це воно визначило російське народництво, особливості російської революції і нездатність зрозуміти Захід. Але заздрість — складне почуття. Воно означає бажання знищити вищого, але теж — бажання зайняти його місце і водночас страх перед цим. З цих суперечностей виростає культ погонів у прямому й символічному значенні, культ «російської клясичної музики», наприклад Чайковського, і з того ж джерела — відкидання модернізму в мистецтві. «Російська клясична музика» — це краватка, що їй повернено права після довгого перебування під підозрою, а модернізм — це капелюх, ба навіть циліндер, і тому його відступлено акулам Волстріту.

На тлі розінтелігенчення виростає потяг до «інтелігентности». (Він може виявлятися і в льокаїв.) Колгоспники в «Великому концерті» на виставі «Князя Ігоря» ні сіло ні впало цитують «Слово о полку Ігоревім» (що стилістично не має нічого спільного з оперою Бородіна) і поводяться так, як, мабуть, поводитися б у подібній ситуації льокаї з «Плодов просвещения» Лева Толстого. Вони гаряче прагнуть показати свою «інтелігентність» і водночас не показувати її, бо, по-перше, можна показати її в неналежний момент, а по-друге, небезпечно відрізнятися від інших. У тому ж комплексі советська інтелігенція, що має свої привілеї, приховує свій вищий рівень життя. У прямому й переносному сенсі вона користується з системи *закритих розподільників*. З цих причин примадонна московської опери, що не може поскаржитися на брак грошей, вирушає до колгоспу в поношеній одежинці і співає там частушки, а водночас сценарист «Великого концерту» примушує звичайну колгоспницю співати сповнений кольоратури «Соловей» Аляб'єва. Тут також друга причина — поруч пропагандивної доцільності, — чому книжка Малишка діс-

тала сталінську премію. І ключ до щирости цієї книжки. Вона щира, оскільки й доки вона народницька.

Історично народництво постало з переляку російської інтелігенції, коли вона побачила, як мало знає *мужика*. Це було прагнення ународнитися, заперечити себе як інтелігенцію. Осягнути цього було неможливо, але прагнення було щире. Комплекс народництва в сучасному радянському житті триває за інерцією, почасти щиро, почасти — і більшою мірою — як нова система мімікрії, що постав не з бажання самознищення, а з намагання зберегти себе. З другого боку, давнє народництво не спромоглося привести інтелігенцію до примітивізму, а сучасне в дуже багатьох випадках досягло цього ідеалу, — не матеріально, а культурно й психологічно. У цьому сенсі твердження советської пропаганди, що сучасна радянська інтелігенція міцно зв'язана з народом, відповідає правді. Але це тільки один бік правди. Другим боком є задушне лицемірство.

Про те, як постав цей комплекс заздрости, святенництва й сантиментальної релігії примітивізму, не раз писано в літературі про російських «зайвих людей». Одні виводили його з національної психології росіян, інші пояснювали штучністю й гвалтовністю європеїзації Росії, внаслідок чого постала прірва між освіченими й неосвіченими клясами. Тут нема місця на ці проблеми, можу тільки сказати, що схилиюся радше до другого погляду.

На Україні вплив народницького комплексу був великий, але, попри це, він лишався імпортованою ідеологією більше, ніж місцевим витвором. Європейська традиція вільної ініціативи й вільного змагання за особисте щастя й добробут ніколи не була викорінена. Уже в новіші часи, коли говорити про літературу, вона знайшла свій вияв, приміром, у «Червоноградських портретах» Івана Сенченка або в «Кулаку» Уласа Самчука — по обидва боки політичних барикад. Обидва твори показують — і підносять — підприємця, капіталіста, коли не в реальному, то в психологічному сенсі, людину, що формує суспільне життя, формуючи своє власне.

Але незалежно від генези народницького психологічного комплексу і його анахронізму й звиродніння в сьогоdnішній дійсності, він існує і він незрозумілий Заходо-ві, навіть якщо абстрагуємося від філософії, релігії й етики, а говоритимемо тільки про критерії оцінювання людської поведінки. Захід опинився в ситуації толстовського Нехлюдова з «Утра помещика». Нехлюдов приїхав до свого маєтку, руханий найліпшим бажанням зрозуміти селян, зробити їм добро, але вони йому не вірять, його не розуміють, готові навіть глузувати з його добрих намірів. І тоді збитий з пантелику Нехлюдов, чи то Захід, чи то Бланден, має перед собою дві можливості: припустити, що на Сході взагалі нема нічого, крім пустки примітивізму, або прийняти, що попід позірним примітивізмом ховається якась небувала складність загадкової російської душі. І тут на допомогу їм приходить Достоевський, тут поспішають з допомогою Кіплінг і Тойнбі.

Але проблема Достоевського не була проблемою Росії, а тим менше — групи народів, включених у політичну систему Росії; вона була проблемою російської інтелігенції, рештки якої збереглися тільки на еміграції. Це вони, стикаючися з людьми Заходу, змушують їх самим фактом свого існування й своєї проблематики вірити в вирішальне значення Достоевського для пізнання великого невідомого на Сході. З цього постає хіба тільки чиста літературщина, зворушливі сцени мало не ритуального поцілунку старої комуністки повією і вчителькою і дальшої загибелі всіх трьох.

Але вибір першої альтернативи, визнання примітивізму за органічну рису Сходу, був би рівнозначний з позицією гітлеризму, для якого *ост* потребує тільки хліба, господаря й канчука, рівнозначний з позицією сучасних Кеннанів, на думку яких національні й культурні потреби не мають жадного значення для радянської людини, яка потребує тільки суспільної реформи, або ж, при певному спрощенні справи — знову шматка хліба, господаря і... якщо не канчука, то принаймні виразної норми поведінки.

Не підлягає сумніву, що примітивізм глибоко вкоренився в психології народів СРСР, а народницький комп-

лекс, що виріс у Росії, живий і досі. Але ні в кого, ані навіть у росіян, яким його риси найбільше властиві і де вони розвинулися з залізною послідовністю причин і наслідків, вони не впливають з якоїсь незмінної внутрішньої сутності. Даремно було б шукати в душі пересічної радянської людини сьогоднішнього дня складних моральних проблем, але не менш хибно було б думати, що ці проблеми їй взагалі чужі й неприступні. Засада тут проста, закон елементарний: голодна людина хоче хліба; задовольнивши голод, думає про кращу харч; далі приходить мрія власного затишного кутка, а ще далі про речі складніші. Про такі, що їх марксизм окреслює як надбудову. Це не означає, що в СРСР не існує мораль. Але вона існує радше як відрух і відчуття, а не як інтелектуальна проблема.

Знову, на мій превеликий жаль, доводиться виступити в ролі андерсенівського хлопчика. Проблеми простіші, ніж може здаватися. Захід не розуміє Сходу. Схід не розуміє Заходу. Це факт. Винні в цьому не тільки зовнішні перешкоди.

Схід не розуміє Заходу, бо перебуває на примітивнішому рівні і не позбувся народницького комплексу. Захід не розуміє Сходу, бо або приймає примітивізм за органічне явище, або дошукується в ньому надзвичайної складності. Але народницький комплекс робиться чимраз анахронічнішим. Малишко і Бланден, може, колись пізнають один одного. Можливо, зустріч їхня буде цікава для обох. Але сьогодні ця зустріч ще не може відбутися.

Бостон, 1952

ДВА СТИЛІ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ

У літературному додатку до «Таймсу» («The Times, Literary Supplement», 1948, 21 лют.) я натрапив на статтю, що написана неначе просто з приводу стану нашої літературної критики. Стаття ця, що зветься «Master of Argument», написана з приводу появи книжки відомого в сучасній Англії критика Г. Грігсона «Еолова арфа» і становить собою порівняння критичної методи Грігсона з метою іншого критика — Емпсона. Нас тут не обходить, чи правильно схарактеризовано обох «майстрів доказу». Цікавий самий підхід автора рецензії. «Концепція вірності природі» — ось критерій оцінок Грігсона. Рецензент вважає цю концепцію за «не досить широку», якщо не включити в неї цілість людини з її внутрішнім світом, з її суб'єктивізмом. У поезії Грігсон — прихильник «радіше механічно-повторюваної звукової організації» на зразок Теннісона або Одена. Рішучу перевагу рецензент «Таймсу» віддає іншому критикові — Емпсонові, який «має два обдаровання, що їх бракує Грігсонові, — тонке вухо на синтаксусу й інтерес до людської натури». Емпсон не накидає аналізованим творам й авторам своїх вимог, а вслухається в ці твори, намагається вловити їхню неповторність і внутрішню закономірність.

Тут зачеплено в ескізі два стилі критики. Їх можна умовно назвати *критикою нагляду* і *критикою вгляду*. Критика нагляду має свої раз усталені зразки і свої більш чи менш вузькі раз усталені вимоги. Кожний новий твір вона приміряє до цих зразків і вимог — і відповідно до цього схвалює або засуджує його. Вона не вчу-

вається ні в літературний процес, ні в душу автора: вона виконує відповідно до своїх поглядів функцію оцінки й нагляду — своєрідну поліційно-критичну функцію. Не те критика вгляду. Вона свідомо відмовляється від літературно-поліційних функцій. Намагаючися схопити невідторну сутність твору і принцип взаємопов'язаності його складників, вона хоче цим допомогти авторові усвідомити себе, а читачеві — зрозуміти автора. Це не літературна поліція, а радше літературна консультація.

Рецензент «Таймсу» віддає рішучу перевагу Емпсонові. Він пише, що Грігсонові бракує «часу або, імовірно, терпіння... він хоче охоплювати явища з першого погляду; і це, дозволяючи йому писати цікаві огляди малярства, робить його поганим критиком багатьох родів поезії». Однак рецензент не засуджує Грігсона цілковито. Він провадить далі: «Але це не робить його поганим критиком усіх родів поезії. Йому зовсім не можна вірити, коли щось йому не подобається, але за ним можна йти, з певними застереженнями, коли він чимсь захоплюється».

Два стилі критики, наглядова і вглядова критика, проблема Грігсона і Емпсона існують і в нас. Але для тих, хто не дуже любить наші дні і не дуже в них орієнтується, а воліє добрі старі часи, нагадаємо спершу, що ця проблема не нова. Завжди, відколи існує літературна критика, існують ці дві її відміни. І завжди провідними постатями критики, які лишають тривалий слід у духовості свого народу, є критики вгляду, тоді як критики нагляду можуть відіграти корисну роль тільки доти, доки вони коментують те, що відповідає їхній програмі, доки вони, кажучи за «Таймсом», захоплюються.

Критики наглядного типу можуть бути людьми обдарованими і талановитими. Але їхня діяльність забувається, як тільки відійде в історію та короткотривала суспільна ситуація, в якій вони посідали певну партійну позицію, яку й намагалися зацепити літературі. Коли ж — досить рідко — трапляється, що їм своєчасно не дадуть умерти, а їхні ідеї проголосять вічними, то

це катастрофічно позначається на літературі, що її силкуються скувати додержанням їх заповітів. Так було, наприклад, з Белінським. Несамовитість його похвал і нападів була прямо пропорційна їх вузькості й злободенному партійництву. Він хотів зацькувати Шевченка. В російській літературі він зацькував прекрасний талант Марлінського, В. Одоевського й інших романтиків. Він — один з винуватців передчасної загибелі Гоголя. Тоді, коли Гоголь шукав — хай у спотворених мертвечиною російської імперії формах — підстав душевного розвитку людини й народу, Белінський нападав на нього з газетними тирадами, диктуючи, про що — і тільки про це — він сміє писати, — тирадами на зразок таких: «Найживіші сучасні національні питання в Росії тепер: знищення кріпацтва, скасування тілесної кари, запровадження по змозі суворого виконання хоч тих законів, які вже є». І коли мистець не міг укластися в ці газетно-політичні вимоги, критик заживо ховав його. Саме в несамовитому наглядovому підході Белінського — одне з коренів дедалі більшого «упартійнення» російської літератури, яке, роблячи її чимраз більше «прикладною» і «громадянською», призвело її до цілковитого банкрутства у вияві «соцреалізму». І тому не випадково, що Росія й «ущасливлені» нею народи так урочисто святкували століття з дня смерті того, від кого йде пряма лінія до статті Леніна «Партійна організація і партійна література» і до постанови ЦК ВКП(б) з приводу журналів «Звезда» і «Ленинград».

Зовсім не те зустрінемо в критиці західних народів. Тут теж не бракувало наглядovої критики. Але її виступи швидко забувано, а зате критики вглядovого типу тут належали і належать до літературного пантеону нації. Обмежуся на кількох прикладах.

Лессінг за провідний принцип своєї критики поставив широту літературного смаку: «Той, хто має однобічний смак, не має жадного: він надолужує це посиленою партійністю. Справжній смак охоплює все, красоти всіх гатунків, але від жадного не сподівається більше задоволення й захоплення, ніж він може за своєю при-

родою дати» («Гамбурзька драматургія»). Гете в своїх статтях про Байрона дав зразок вглядової критики і, вважаючи представників наглядової критики за «нетворчі натури», характеризував їхню роль словами: «На жаль, смак нетворчих натур має характер негачії, звуження, виключення і кінець кінцем позбавляє творчі шари сили й життя» («Коментарі до "Небожа Рамо"»).

Може, з особливою виразністю висловив подібні погляди у Франції Сент-Бев. «Найкращий спосіб не тільки відчувати, а й оцінювати витвори прекрасного, — писав він, — це не мати упереджених думок, дати захопити себе кожного разу, коли їх читаєш» («Про традицію в літературі»). А в листі «Про мораль і мистецтво» він так означив завдання критика: «Як професор я почуваю, що мій обов'язок — пильнувати інтересів смаку, пояснювати й підтримувати *традицію*... Але поза тим, як критик і журналіст, коли я знову ним стаю, я поінтий турботою передусім за *талант*. Чи є щось нове, чи є ще взагалі нове в цьому світі? Чи є ще десь запал, захват, молодість і майбутнє? Чи є хтось, хто пробує й обіцяє?». Це — типова програма того, що ми назвали критикою вгляду, вічного шукання нового, бажання схопити неповторність творчих особистостей. І тому цілком послідовно Сент-Бев уважає, що в храмі смаку можуть поруч стояти найрізноманітніші стилі й індивідуальності: «Не йдеться про те, щоб чим-небудь жертвувати, що-небудь знецінювати. Храм смаку, на мою думку, треба переробити; але перебудова його має означати просто збільшення, щоб він став пантеоном усіх гідних, всіх тих, хто помітно й тривало збільшив суму насолод і цінностей духу» («Що таке класик?»). І далі Сент-Бев співчутливо цитує слова Гете: «Парнас — це Монсеррат, що гостить на своїх уступах безліч келій; хай кожний іде й розглядається, і він знайде для себе відповідне місце — чи то буде верхів'я чи закутина в скелі».

Все це істини прості і, здавалося б, самоочевидні. І наявність у нас критиків наглядового типу не повинна

б особливо турбувати... Біда наша починається з того, що критика наглядного типу в нас надзвичайно поширена, що поліції в нас занадто багато не тільки в таборах, а й у літературі, а критики вглядного типу в нас майже зовсім нема.

Подам два приклади нашої наглядної критики, не називаючи імен, бо нас тут цікавить суть явища, а не ті чи інші особи, до яких ми можемо ставитися з певною або цілковитою пошаною і які в цілості своєї критичної діяльності можуть і не належати до наглядної критики. Ось, наприклад, критика на Косачеве «Запрошення на Цітеру». Встановивши, що дія оповідання відбувається в Пфальці, критик вимагає від письменника, щоб той подав докладний опис Пфальцу, бо це, мовляв, «одна з найцікавіших країн Німеччини». Не знаходячи такого опису, критик забраковує оповідання в цілому, а далі мимохідь і чи не всю українську літературу взагалі, — бо, мовляв, в українській літературі «шукаєш за (?) зразковою картиною Києва в Основ'яненка і Куліша, в Марковички, і в Ганни Барвінок, в Стороженка, в Панаса Мирного, у Грінченка, Кониського і в Нечуя-Левицького, і у всіх модерністів, від Винниченка (?) починаючи, — нема! В Нечуя-Левицького, наприклад, а саме в "Кайдашевій сім'ї", дія одного розділу розігрується в Києві, власне, як прочани приходять в Печерську Лавру, але опису міста і Лаври — немає! У Винниченка всі романи розігруються в Києві, але йому багато важніше розбавляти (?) читача душливою еротикою чесних з собою самчиків і самиць, ніж дати такий грандіозний малюнок української столиці, як, наприклад, картина Парижа в "Paris" чи "La Cigée" Е. Золя».

Можна багато що заперечити в цій цитаті. Чому, наприклад, критик шукає опису Києва в Квітки, який ніколи там не був, а зате дав прекрасні описи Харкова? У Нечуя-Левицького є описи в «Київських прохачах», а у Винниченка є чудесні пейзажі Києва в «Записках кирпатого Мефістофеля». Не говорім уже про новішу літературу, передусім «Місто» Підмогильного, яке все

насичене пейзажами Києва, або «Прокляті роки» Юрія Клена. Для нас важливіший загальний підхід: чому Нечуй-Левицький у «Кайдашевій сім'ї» мусів давати опис Києва? Критик не ставить навіть питання про те, чи відповідає це намірам письменника, закономірностям його твору. От захотілося критикові прикласти до літератури «географічний» критерій — і пропало. Золя писав так, а чому інші ні? І тут уся справа: якщо комусь подобається Золя, то чи всі мусять писати під Золя?

Або треба забракувати «Оповідання про переможців» І. Костецького. І критик поспішає заявити, що ці оповідання нічого не варті, бо не схожі на «мініатюрні шедеври» Тургенєва, Бодлера, Вайлда, А. Шніцлера, Петра Альтенберга і т. д., не схожі на «"короткі малюнки і малюночки баталістичного характеру" з творів Анни Віванті, Барбюса, Дюамеля, Леонгарда Франка» і т. д. Знову-таки не звертаймо уваги на те, що це просто перелік імен, бо що спільного, крім малого розміру, мають вірші в прозі Тургенєва з мініатюрами Бодлера або парадоксалізм Вайлда з «газетністю» Барбюса? Але хіба те, що твори Костецького не схожі (припустімо!) ні на кого з названих авторів, хіба це доводить, що вони погані?

Застерігаємося: і «Запрошення на Цітеру», й «Оповідання про переможців» не видаються нам вдалим твором своїх авторів; але зовсім не через те, що в них нема опису Пфальцу або що вони не нагадують когонебудь із старіших авторів. Причина невдаlosti цих творів лежить у певних внутрішніх суперечностях між задумом авторів і виконанням.

І це є слово: *здум авторів*. Твори треба міряти не зовні привнесеними критеріями — географічними, партійними або історико-літературними, а внутрішніми. Найкоротше це сформулював Пушкін: «Письменника треба судити за законами, ним самим собі поставленими». Не можна вимагати, щоб у творі було те, чого раптом захотілося критикові. Сьогодні він зажадає географічних описів, завтра «скасування тілесної

кари», позавтра навернення до буддизму або шаманства. Сьогодні він взоруватиметься на Золя, завтра — на «популярні книжечки "Просвіти"», позавтра на Дюма. До речі, про Дюма — і трошки про *domo sua*. Один критик закидає мені, що я «вбив» В. Скотта і А. Дюма, і в зв'язку з цим передчуває, що я «повалю усі інші величі світової літератури, а замість них видвигну скрізь герми, вівтарі і (?) святині Теодосія (!) Осьмачки і Василя Барки». З цього випливає, що Дюма тут прилучений до «великої світової літератури». Мушу сказати, що в віці між 14 і 16 роками я теж так думав, і можу тільки висловити свою пошану до критиків, які до зрілого віку зберегли такі молоді смаки. І, може, трохи смішно відкривати тепер «дискусію» про Дюма. Але поскільки Дюма іноді висувається як важка гармата в обороні кашченківщини (яка поза тим має свої позитивні сторони!), що в нас набирає справді загрозливої популярності, пригадаємо загальновідомі факти про «велич світової літератури» Дюма.

Романи А. Дюма-батька виникали здебільшого, як відомо, в наймах у Еміля де Жірдардена, видавця сенсаційної газети «Прес». Вони писалися наспіх, похапцем, від числа до числа. Не тільки не дбалось за стиль, що складався цілковито з утертих штампів, а навіть нерідко при початку роману було невідомо, чим він має скінчитися. Літературна кухня Дюма складалася з якихось 10 осіб-кухарів, причому бувало й так, що різні розділи писали різні люди. Дюма не раз мав процеси зі своїми співробітниками. Один із «скривджених» видав 1845 року памфлет під характеристичною назвою «Фабрика романів, торговельний дім Дюма і К^о». Кінець кінцем видавці справді стали домагатися, щоб Дюма писав сам. Тоді йому пощастило знайти людину з таким же письмом, як у нього, і ця людина переписувала романи, а Дюма приносив їх, хвалячися, що це вже він нарешті сам написав. Відоме навіть прізвище цієї особи: В'єйо. Безперечно, Дюма був у романах такий же спритний комбінатор, як і в комерції. Але назвати цю фабрику безідейного й безстильового читива «величчю світової літератури»?!

Достоевський писав про Дюма: «Саме тому Дюма і не мистець, що він не може стриматися в своїй розгнужданій фантазії від перебільшених ефектів. Припустімо, що граф Монте-Крісто багатий; але навіщо смарагдовий флякон для отрути? Навіщо та споживна речовина, що її однією щипкою він міг наїстися на кілька днів? Звичайно, є фізична ймовірність відшукати в природі великий смарагд, придатний на флякон, але ж треба знати й міру, треба вміти стриматися своєчасно». А Гоголь писав: «Коли весь світ настроювався під Байрона, це не було смішно; у цьому прагненні було навіть щось втішне. Але Дюма, Дюканж та інші стали всесвітніми законодавцями. Присягаюся, XIX століття буде соромитись». Гоголь помилився: і XX сторіччя не соромиться! (Факти ці, зрештою, загальновідомі, подаю за працею Ол. Борисова про пригодницький роман.)

От на такі «величі» нас закликають орієнтуватися, такі «величі» наслідувати. Признаюся, що я справді віддам десяток Дюма за одного Осьмачку або Барку, але це ще ніякий не комплімент для наших поетів.

Поза тим саме протиставлення побудоване на непорозумінні. В кожній літературі потрібні поруч глибоких і видатних майстрів і ремісники, «маленькі Дюма», за словами Рильського. Дискусію про те, що потрібно: Гоголь чи «Мілорд глупий», відроджувати в формі дискусії Дюма чи Осьмачка — цілком не до речі. Потрібні для певного читача і Дюма, і Кащенко. Але якщо орієнтувати *всю* літературу, без винятку, на Осьмачку і Барку було б помилкою, то орієнтувати її *всю* на Дюма і Кащенка — злочин.

Та навіть якби нас закликали відтворювати не Дюма, а хоч би того ж Байрона чи Гете, то в формі загального рецепту це було б шкідливо. Бо шкідливе все, що накидається авторові чи літературі ззовні, що ігнорує авторову особистість. Ігноруючи авторову особистість, така критика водночас ігнорує і закономірності літературного процесу. Бо не можна писати сьогодні так, як писали сто років тому, хоч би тоді й були написані геніяльні твори.

Вимоги тематичного матеріалу, що подобається критикові, не часті в наші дні. Частіше висуваються вимоги певних ідей, певної світоглядової настанови. Це вимоги партійні, що виявляють бажання запрягти письменника до воза політичного угруповання, хоч одверто цього не визнається, і відповідна партійна програма звичайно проголошується виявом духа нації, національної давнини абощо. Речі це настільки відомі, що конкретніших прикладів напевне не потребують.

Нарешті, є вимоги стилю. Певний стиль проголошується найвищим або й єдиним літературновартісним. Якщо такий засновок прийнято, одначе, з нього випливає, що твори великого значення можуть бути написані тільки в цьому стилі. Що ж, коли з'являється щось видатне, але іншостильне? Якщо критик не хоче визнати свого банкрутства, йому лишається тільки один вихід: підтягти непокірно визначний твір під свій стиль. Поняття певного стилю розтягається настільки, що втрачає всяке окреслення і стає просто іншим виразом на означення того, що критикові подобається. Всі ми є свідками таких критичних елюкубрацій, у висліді яких клясицистами стали всі п'ять так званих неоклясиків, потім Ольжич, потім Теліга, а до того самого воза припряжено й езотеричного й поза-світнього Михайла Ореста. Вислідом цих операцій було повне самозаперечення всього стверджуваного нашим критиком, але також і девальвація численних літературних понять і повне замішання на літературній біржі.

Отже, наглядова критика, хоч як вона часом потрібна (приміром, коли хтось не належний до літератури пробує розпаношитися в ній), здебільше приносить більше шкоди, ніж користи. Поліція потрібна, але біда тій країні, де поліція диктує всім і кожному, як він мусить жити, ба не тільки жити, а й творити. Перше й першорядної ваги завдання критика — бути не поліцаєм, а дорадником, старшим другом, учителем, тренером, навіть просто екраном, що збирає промені світла й кидає їх назад, в очі публіки, що готова сприйняти мистецький твір, але ще не знає — як.

Добре, скажуть нам, але якщо критик перетворюється на інтерпретатора, ба навіть на екран, чи не втрачається індивідуальність критикова, а тим самим чи не зникає його вплив на літературу, його роля регулятора літературного процесу? Побоювання такого роду даремні. Якщо критик здатний вжитися в різні літературні твори, появили їхні підповерхові течії, вианалізувати засади їх поєднання, донести до читача їхній глибший зміст, інакше кажучи, якщо критик є справжній критик, індивідуальність його така виразна, що навіть якби він ховав її всіма можливими способами, йому не вдалося б її сховати. Один з парадоксів літературної критики полягає в тому, що чим більше критик відходить від себе і входить в інтерпретацію автора, тим більше він виявляє себе. Він виявляє себе вже в тому, про що він пише. В тому, котрі його статті краді. В тому, які риси твору він підносить і наголошує, а які оминає або лише згадує. Адже твір мистецтва має тисячі граней, заломлює тисячі променів. Найбільший і найоб'єктивніший критик не може охопити всі. Життя одиниці є добір і вибір, життя взагалі неспроможне в своїй цілості. Тим більше — критикою.

З цього погляду критика вгляду — своєрідна інтелектуальна гра. Критик говорить читачеві: «Я не писав про себе. Ані словечка. Мене нема». Читач говорить: «Я цікавився літературним твором, особа критика мене не обходить». Критик думає: «У свої писання я вклав свою душу. Чи її побачать, зрозуміють, оцінять?» Читач думає: «Звичайно, я узяв цю статтю заради кращого розуміння того письменника, про якого її написано. А все-таки цікаво, що становить собою той критик, що його оце вже не першу статтю я читаю».

Одна з насолод мистецтва — зашифрування, щоб бути розшифрованим, недомовлення, щоб бути інтерпретованим. І коли критика вгляду в своєму намаганні показати, як і для чого зроблений той чи той літературний твір, наближається до науки, то в цій витонченій і наскрізь умовній грі у відсутність-присутність особи критика вона стає твором мистецтва, особливим його жанром.

Тож не дивно, що критика Емпсона — Лессінга — Сент-Бева не тільки корисніша для літератури, ніж поліційна критика Грігсона — Белінського — еміграційних і домашніх критичних Савонарол, а й далеко цікавіша. Поліційний підхід виключає гру. Чого варте життя без гри? Тим більше, коли це гра інтелектуальна й навчає учасників пізнавати справжні цінності?

* * *

Усе тут сказане (як каже один мій колега, повище) було написане й опубліковане сорок три роки тому. Протилежність критики нагляду й критики вгляду існує далі й існуватиме, доки існуватиме література й літературна критика. А все-таки води ці не зовсім застоюні і якийсь мінімум руху в них є. Є і деякі своєрідності місцевого характеру в Україні, як і в усьому *сузір'ї радянських народів*.

Публікація моєї статті (повищої) збігалася в часі з літературно-критичним дебютом Андрея Жданова і наступним (понижчим?) розгромом літературних журналів та погромом численних поодиноких письменників. Не був це, звісно, перший випадок, коли наглядова критика симультанно включала зелене світло на шлях до Колими чи там Башкирії. Почалося тоді це технічне вдосконалення літературної критики автоматичним переключенням на засоби транспорту далеких сполучень. Історія таких переключень зачалася щонайменше від 1917 року, а дехто схильний перенести дату на 1912-й. Але ждановський нагляд особливо брутальний, хамський і непроглядно неуцький. (Терор 30-х років був незмірно всеохопніший, але велика частина його відбувалася під покровом нічного мороку й засекреченості. Та це тільки попереднє взагальнення, бо типологія терористичних кампаній комуністичної партії й підлеглих їй органів ще не написана.)

Про всі ці болісні й несмачні речі доводиться тут нагадати — бодай пунктиром, — щоб висловити ще раз

всім очевидне спостереження: те, що на Заході було літературною проблемою, під випробуванням керівництвом партії й уряду переросло в явище політичне, і поняття нагляду в літературі в свідомості кожного мешканця однієї шостої земної кулі стало поняттям політичним і судовим, за яким відчуваєш холод револьверної цівки, прикладеної до чиеїсь — твоєї, читачу, моєї — потилиці. Ті часи ніби минулися (чи назавжди, чи надовго, ми не знаємо), тож багато понять треба повертати на їхнє відповідне місце. До них належить і поняття наглядової критики, і в цьому сенс переопублікування цієї (повищої!) статті з оцим (понижчим) до неї додатком.

А треба це зробити, бо хоч зелені світла вимкнені для літераторів зі шляху до Воркути, Башкирії й того-свіття, хоч наглядова критика тепер вдяглася в оксамитні рукавички, умовляє, а не загрожує, але вона далі є, і голос її чути з різних трибун. Ось пара цитат. І через те, що воюємо тут не з особами, а з явищем, хай вони будуть безіменними. Ще недавно з політичної трибуни чули перевтіленого й злагідненого Жданова, що напучував письменників: «Партія розраховує на вдумливе, виважене слово письменника-комуніста. Сьогодні, як ніколи, необхідні яскраві, незаяложені, переконливі і зрозумілі народу аргументи на захист революції, Леніна, партії, на захист закону і демократії» (Літ. Україна. — 1990. — № 51). А якщо ні? А от з високої літературної трибуни: «Розглядаючи нашу літературу, ми здебільшого замість естетичного аналізу говоримо про служіння нашому народові, Україні. Але, мабуть, така вже історична доля нашої літератури... це дуже потрібно — утверджувати... Ми також різні, але знаходимо спосіб, щоб ця різність прислужилася справі... Потужний талант був спрямований на одне — служити рідному народові, Україні» (Літ. Україна. — 1991. — № 16). Тут малий коментар. Звичайно, кожний, хто пише українською мовою, яка є невід'ємним атрибутом українського народу, тим самим у кінцевому підсумку служить українському народові. Але, коли чита-

емо ці (повищі!) повернення все до того самого, виникає не зовсім безпідставне побоювання, що мова тут не про це, а про безпосередньо політично заангажоване служіння письменника, надто тоді, коли відхід від *такого* служіння ставиться під сумнів, а «естетство» проголошується мало не злочином.

Тут, либонь, доречне маленьке пояснення. Не хочу стверджувати ані «чистого мистецтва», ані політичної незаангажованості митця. Бо це було б ще одним проявом критики нагляду. Лишім кожного письменника вибирати те, що йому, кажучи словом Сковороди, сродне. А прихильники політично заангажованої літератури не повинні побоюватися. На добре чи на зле, така література надовго лишиться найяскравіше репрезентованим різновидом рідного письменства. Тільки хай це буде добровільно і без напучувань з високих, середніх чи низеньких трибун. А прихильникам таких напучувань і всім переконаним у вищості саме заангажованої літератури я дав би пораду щоранку, перед сніданком, повторювати собі рядок з поезії Максима Багдановича: «Бо нашто каласы, калі няма васількоў?» Дарма що з агрономічного погляду волошки — це ж тільки бур'ян.

Кінець кінцем спілки письменників, щоб ще раз згадати про них, і засновані були шістдесят років тому під ласкавими променями з Кремля з наглядом як своєю головною функцією. Щоб усі дружно йшли вперед до світлого майбутнього, щоб викорінювати крамолу й заражати (пригадаймо, корінь той самий, що в слові «зараза», «Ех ти, заразо!») оптимізмом. І от тепер це розлетілося чи розлітається, і проводові Спілки не зовсім ясно, на яку ступити. Звітна доповідь Юрія Мушкетика вся в недоговореннях. Уся крок наперед і крок назад. Перевизначення завдань Спілки не входить до кола проблем цієї статті. Бажаємо організації успіхів і радісно відзначаємо кожний удалий захід. Але з погляду нашої критики — наглядової критики — ми тут зацікавлені у вишукуванні її залишків і рецидивів. А вони є і ще як! Формальні експерименти вже так-сяк визна-

ються, хоч і стиснувши зуби й згнітивши серце («Нехай існують»), але допустити скепсис і, не дай Господи, песимізм, це вже було б забагато: «Пам'ятаймо, що скептики нічого не дали світові, крім скептицизму» (Та ж «Літературна Україна»).

Ні, вони дали ще не одне, — згадуючи навмання, — Гетевого Вертера, Байронове безнадійне богоборство, трагічну лірику Джакомо Леопарді, лермонтовського «Демона», Шевченкове розпачливе

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки —

і далі й далі. Леся Українка писала в листі до Маковея (1893): «Щодо песимізму, то се не від себе залежить, — *навмисне* годі бути оптимістом». І Валеріян Поліщук, письменник, що потребує перегляду, — нерівний і, часом, просто поганий, але сповнений сміливої одчайдушності й азарту: «Я надіваю чорні окуляри, щоб яскраве світло не різало очей — те саме світло, що нам усім так потрібне. Темні фарби, виходить, у житті дуже потрібні, і навіть песимізм і скептицизм». І деінде: «Тільки великі нації здолали мати великих скептиків». Після мало не півстоліття примусового оптимізму треба було б видати хрестоматію песимізму в українській літературі, а в літературних енциклопедіях давати статті під гаслами *Песимізм* і *Скепсис*. Інша річ, що в більшості літераторів, серед них і тут цитованих, поруч песимістичних, можна знайти твори оптимістичні. Але це тільки доводить, що вимога чогось одного штучна і повинна бути відвезена — хай під музику — до історичного цвинтаря, разом з усіма виявами політичного нагяду.

Не забуваймо, що вся європейська культура виникла на продовженні й застосуванні Декартової засади сумніву в усьому, *de omnibus dubitandum*, і безстрашності в схопленні безодень людського духу — від богоборства до... гри слів. Шануємо в людині чесність і гуманність, але літепла делікатність — що не хоче ба-

чити проваль людської душі й суперечностей існування, не творить великих уселюдських творів мистецтва. Короленко був великим гуманістом у звірячу добу, але це не зробило його літературною зорею першої величини.

Доба безжальної наглядової критики (як — не забуваймо й цього, аж ніяк не другорядного чинника — розстрілів за злочин талановитости) породила безліч кирп-гнучкошиєнків і поодиноких не-каляй-мене-ячесний (не кажу тут про тих, хто був приречений на мовчання або вибрав мовчання), але жадного безстрашного нурця в глибини людської душі. (Тут, до речі, головна причина браку міжнародного резонансу нашого письменства.)

Це перша половина наглядової критики в умовах нашого політичного лихоліття. Іманентна вада такої критики в таких обставинах, як наші, стає катастрофою. Має вона й багато інших провин. Годі їх тут усі аналізувати. Але на ще одній хочу зупинитися. Умовно можна цю провину назвати гріхом проти Дюма. Звичайно, Дюма в широкому сенсі. Доречно про це сказати кілька слів, бо про Дюма (Дюма-батька) є предовгий фрагмент у первісному тексті цієї статті. Там Дюма від мене добряче перепало. Тепер випадає сказати кілька слів на його «реабілітацію». Але почнім ніби трохи здалеку. 1787 року Сковорода написав свого «Благодарного Еродія». Там, між іншим, читаємо діалог:

Е р о д і й. Нікий монах 1000 літ ловив прекраснішу із всіх птиц птицу.

П и ш е к. Знал лі он, что уловит?

Е р о д і й. Он знал, что ся повіки не уловит.

П и ш е к. Для чего ж себе пусто трудил?

Е р о д і й. Как пусто, когда забавлялся? Люде забаву купуют. Забава есть врачество й оживотворение сердцу.

Забава, розвага... Про неї знав Сковорода. Але нічого не знав Андрей Жданов і його сучасні нащадки-жданов'ята. Виглядає, що і провід Спілки письменників

(а може, й Спілка в цілому?) не знає, що таке гра. Що гра закладена в самій людській натурі. Знав про це теолог і філософ Сковорода. Але то було вісімнадцяте сторіччя, а ми ж у поважному двадцятому, коли навіть архіповажних філософів і теологів переконали, що грати неповажно і може — хто знає — небезпечно. Ми стали, як німці кажуть, *tierisch ernst* (тварини — вони не сміються). Номо *ludens* зробився пороною на виродженні. І наглядова критика (політичного ґатунку) застерігає: література виховує, забавки тут неприпустимі. Це буржуазія намагається відволікати трудящих від їхньої життєвої мети — побудови осяйних верховин людського добробуту. І наглядовий критик супить чоло. І наші душі вже тікають у п'яти. Ми серйозні. Ми поважні. А та література, що не виховує, що тільки бавить, що хоче бути і є лише гра, — вона неповажна. Найкраще, якби можна було її заборонити й знищити. Але не виходить. Тож відвернімось від неї. Наша література — висока й справжня. А та — низька і тільки маскується під літературу. «Справжня поезія нині протистоїть наступові низькопробної масової культури, яка войовничо рине на нас». І далі: «Поставмо бар'єри... культурі, в якій культивується порно, безумний детектив, розважальницький масовізм...» (Та ж «Літературна Україна»). Чи й Сковороду сюди підтягнемо? Так і згадується Маланка з «*Fata morgana*»: «У неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні».

І ще згадуються «культпоходи» 20–30-х років (не знаю, чи вони є й тепер). Для прикладу — «Березіль». Про нього тепер багато пишуть. Був це справді театр високої марки, і Лесь Курбас був режисер з тих, хто народжується, може, раз на століття. Але фактом є, що театр цей, його вистави мали глядача не густо. Не знаю, як у київський його період. А в Харкові йшло при майже порожній залі «Золоте черево» на початку й остання прем'єра — «Маклена Граса». Ось у подібних ситуаціях і з'явилися «культпоходи»: завод чи установа закупували всі квитки й роздавали їх своїм

робітникам і службовцям задурно. Часто й привозили людей «організовано». На якусь «Сільву», цирк, естраду заманювати глядача не треба було, він сам помишляв квитки, сам платив за них, сам добивався до залі. Культпоходи звичайно позначали те, де попит був обмежений або ніякий. Але високочолі жерці святого й високого мистецтва зневажливо викликали низькочолый народ, — ні, називати його народом здебільшого не ризикували, народ — це щось святе, казали в таких випадках — публіка.

У таких випадках удавалися до магічного слівця *ще*: публіка *ще* не розуміє, вона *ще* не доросла, вона *ще* не йде на таку виставу, *ще* не читає таких книжок... Пождіть, що буде завтра, вже не кажучи про осяйне трохи даліше майбутнє. Поділ на мистецтво для тих — меншості, що розуміють «високе» мистецтво, і тих, для кого воно не існує, — цей поділ ціхував мистецтво, відколи воно існує. І ніхто не робив з цього великої проблеми. Наш Архипенко підсумовував стан речей (не він перший це вигадав): «Мистецтво створене для всіх, але не всі створені для мистецтва». Він розумів під цим так зване «високе» мистецтво. Але так само можна було б сказати про мистецтво «низьке». Воно так само не створене для тих, хто витає в емпіреях, на високостях чистої краси (чи вишуканої потворності).

Але проста мораль, зформульована в російському віршику (не можу пригадати його походження) — «У всякого свой вкус и образчик, — кто любит арбуз, а кто свиной хрящик», — зайшла в суперечність із принципом егалітаризму, механічно перенесеним з політики до мистецьких суджень. Визнано конечним — або визнати кавун за вищий від свинячого хрящика, або — навпаки, і тоді треба хоч за вуха витягти прихильників кавуна до рівня хрящелюбів або знову ж таки навпаки. І тягнемо, тягнемо, возимо спеціальними культпоходовими автобусами, роздаємо дармові квитки.

На Заході це підтягання — за вуха — почалося з егалітаризму французької революції, але ніколи потім не набирало характеру пошести. В Росії воно пішло від

того, що мовою безнадійних штампів зветься «революційним демократизмом». Пригадує Некрасова —

...придет ли времечко,
Когда (приди, желанное!..)

.....
Когда мужик не Блюхера
И не милорда глупого, —
Белинского и Гоголя
С базара понесет?

(«Кому на Руси жить хорошо»)

Тут беззастережно приймається, що пан — той знає, що належить до «високого» мистецтва, а «мужик» — ні, ще ні. Пізніше, 1905 року, з цим поділом солідаризувався Ленін у статті «Ще один похід на демократію», де він тріумфально стверджує, що становище змінилося, Белінський став «базарним продуктом» — вже став, і це його тепер мужик несе з ярмарку додому. Принагідно можна зазначити, що «мужик» ледве чи виграв від заміни мілорда на Белінського. [...]

Але провід Спілки письменників, вірний традиціям наглядової критики, вірно додержується поглядів французьких санкюлотів і Некрасова. Він певний, що знає, що таке «високе мистецтво», і твердо тримається його й боронить його. Він думає, що читача, який воліє «низьку» літературу, треба рятувати, треба витягати за його ж таки вуха на вищий щабель. І чинить він те явно недемократично. І непослідовно: чому *народ*, що вибрав 239, що проголосував за референдум, має рацію (не критика це його, бо він голосував «збуджений окраденим»), а той самий народ, що голосує за сучасного «милорда глупого» («порно, бездумний детектив, розважальницький масовізм»), заслуговує на зневагу й заперечення?

І, мабуть, у цьому провід не сам, ідуть з ним і провідні видавництва. Та ж чим інакше можна пояснити, що, видаючи Винниченка, журнали й продуценти книжок вибирають слабші його твори, ранні й пізні (від дуже сумнівного «Відродження нації» починаючи), а сором'язливо замовчують романи й п'єси середньої

добі, де гостріше ставляться проблеми і де письменник не цурається того, що зневажливо тут названо «порно», хоч треба було б розрізняти еротизм і «порно» (не забудьмо, що й Підмогильному та Домонтовичеві, які стояли в передових лавах письменників 20-х років, тогочасна критика закидала порнографічність).

Тут ми повертаємося й до Дюма, що про нього написав я в тій частині статті, яка опублікована була ще в 40-х роках. З гнівом і заздрістю позирає провід письменників на ті видавництва (російські), які видають високими накладками пригодницькі романи, з Дюма включно, й заробляють на тому добрі гроші. Ще б пак, це ж не «висока» література, ми, як Маланка, «бідні, але чесні» і пропагуємо літературу тільки, кажучи словом Підмогильного, пісню. А що б закликаати кожного члена Спілки перекласти один розділ «Трьох мушкетерів» (у вузькому й поширеному сенсі), скоренько видати цей колективний переклад і заробити гроші (а з тих грошей видати й дещо з «високої» літератури)? Між іншим, і сам Некрасов, що проповідував «високу» літературу, був, як подекують, непоганим комерсантом у журналістиці. Скажуть нам, що переклад не буде найкращий, якщо його робитиме тисяча перекладачів. Але ж, як ми бачили в «повищому» тексті цієї статті, так робився й оригінал романів Дюма. [...]

Цей проєкт розшматування тексту Дюма, звичайно, подається тут лише жартома. Та й скільки тих членів Спілки знає французьку мову! Але — в короткому підсумку — можна й треба боронити «високу» літературу, але з цього аж ніяк не випливає, що треба обурено заплющити очі й викопилити губу на літературу «низьку», «базарну». Культивування обох може стати помічним і для літератури «високої».

Але всьому стоїть на перешкоді вкорінена звичка до критики нагаду. Виявляється, що стаття 1948 року про неї не тільки не втратила свого значення, а й набула чималої злободенності. Як і в житті, пробуємо повернутися від тоталітарного псевдоелітизму до демокра-

тизму — так повинні були б учинити і в літературній та видавничій політиці та в критиці. Критика вгляду таки краща й плідніша.

P. S. Тут хтось з читачів міг би поставити персональне запитання: Ну, а що я вибрав би сам до своєї бібліотеки — Дюма чи, скажімо, зовсім не пригодницького Марселя Пруста? Відповідь — по-чесному — була б така: Гюїсманса, Пруста, Селіна... Це мій «свинячий хрящик». Але для аматорів Дюма — я готовий воювати не на життя, а на смерть за Дюма для них. Хай живуть аматори кавуна.

Липень 1991

«ГОЛУБИЙ ДУНАЙ»

Офіційна советська критика в Україні підносить як останнє досягнення української літератури роман Олеся Гончара «Голубий Дунай». Роман був видрукуваний у журналі, потім вийшов окремою книжкою, уривки з нього часто передають радіо. Ми ознайомилися з першими двома книгами роману і мусімо сказати, що на нечувано зубожілому тлі сучасного українського підсоветського письменства твір молодого прозаїка справді виділяється і своїми позитивними, і своїми негативними сторонами. Правда, тільки на цьому тлі, бо коли розглядати його на фоні сучасного світового письменства, то як позитив можуть бути відзначені кілька психологічно тонко схоплених сцен і епізодів і — більше нічого.

Передусім, твір дуже важко назвати романом. Це радше художньо оброблений щоденник походу советського мінометного батальйону від моменту переходу ним советсько-румунського кордону до облоги і здобуття східної частини угорської столиці — Пешту. Основні епізоди — прорив румунського фронту, капітуляція Румунії, штурм Трансільванських Альп, рух заболоченими рівнинами Угорщини, нарешті — вуличні бої в Пешті. Герої твору? Мабуть, не без елементів автобіографічності двадцятирічний лейтенант Черниш, командир батальйону білорус Брянський, наречена Брянського сестра-жалібниця Шура Ясногорська, а далі багато «бійців» батальйону з різних околиць «необ'ятной родіни», але найбільше — мобілізованих українських селян з придністрянської частини Поділля. Автор

не дуже уважний до окремих своїх героїв, хоч кожний з них і має власну характеристику і його не сплутаєш з іншими. Але автор часто забуває про них. То один, то другий раптом зникає з обрію. Причина цього ясна: автора не так цікавлять окремі персонажі, як колективний образ — образ батальйону як цілості. Мета автора — показати, як у труднощах фронтового буття викристалізовується єдиний «советський человек». І це перше, чим для нас цікавий цей твір: всупереч бажанням і намірам автора він показує процес стандартизації людини в советській армії, процес перетворення її на автомат, на нуль, який може творити силу, додаючися до чогось, але не спроможний на власне, індивідуальне. Скажімо, подільські дядьки: вони приходять до військової частини кожний із своїми звичками, вдачею, нахилами — і поступово вони всі нівелюються. Війна прискорює загальні процеси деіндивідуалізації людини. Якщо розкуркулення було ліквідацією одиниці в економіці, то тепер відбувається аналогічний процес в психології.

Твір показує досить яскраво, знову ж таки, безперечно, всупереч намірам автора, який, попри безсумнівну обдарованість, сам має в собі вже дуже багато від цієї людини-маси, характеристичні риси умасовленої людини советського видання. Особливо типове для неї відчуття приреченості. Мовляв, що має бути, те буде, смерти конем не об'їдеш, наше діло маленьке, нам кажуть іти — будемо йти, кажуть умерти — вмеремо. Більшість діє теж відрухово. Інтелігентніший — Брянський — формулює це: «Хіба можемо вберегтися від своєї долі?» — каже він, і рядовий червоноармієць відповідає йому: «Воно-то так...». Роман Блаженко в маєтку, оточеному німцями. Його брат, Денис Блаженко, дістає наказ обстріляти маєток. Перший же гарматень може забити його брата. Чи він вагається? «Хоча б Денис знав з певністю, що це буде саме так, він, здається, ні на мить не затримався б зі своєю командою. Це війна, і маєток вимагає вогонь на себе».

Герої Гончара не думають і не узагальнюють. Це не їх справа. Жадні проблеми для них не існують. Мріють

вони про повернення додому і зустріч з покинутими близькими. Їм сказано, що для цього треба перемогти. Добре, вони йдуть до перемоги, сліпо, тупо, але щиро. Вони зустрічаються з чужими їм явищами і чужою їм ментальністю. От у Румунії, в селянській хатині, маленька дівчинка дивиться на них з ненавистю й каже: «Траяска Романія Маре» («Хай живе велика Румунія»). Для непереможних «бійців» це тільки вияв «чаду шовінізму». Поза тим у Європі вони сприймають... блохи і будинки розпусти. Нічого більше. Але тут нема нічого дивного. Вони вже наперед знають — так їх навчили — і на кожному кроці повторюють: «Ми найпрогресивніша армія світу», ми «великодушний народ, що послав свої тисячні армії для визволення Європи!» (О ці нескінченні визволення! Як добре ми їх знаємо!)

Зрештою, ці враження від Європи в офіційному їх варіанті просто неповторно блискуче схоплені в кінцевій розмові політкерівника майора Воронцова з салдатами:

«— Чудово, — каже майор, дивлячись на портсигар. — Багато в них таких речей. Скільки, наприклад, годинників! Або шовки... Або губні гармошки. Чи малолітражні автомобілі. Чи мотоцикли. Чи асфальти... Багато, багато чого, — замислившись, продовжує майор. — А от, скажіть мені, товариші, скажіть мені, у кого з них є ленінізм?

— Ле-ні-нізм? — перепитує Маковейчик, вражений несподіваним запитанням. — Ленінізм?

— Так, ленінізм. У кого з них є таке чення, що освітло, як сонце, дорогу всьому людству?»

Воістину жадні коментарі тут не потрібні. І от з цієї певності своєї переваги росте нехоть до всього чужого, небажання його знати, росте експансія. І це є ще одна типова риса пересічної совєтської людини, яку влучно підхопив автор. Підполковник каже Чернишеві, що його вміння лазити по горах придасться йому в Альпах. Черниш питає: «А ми й там будемо?» — «Ми скрізь будемо, гвардії молодший лейтенант, скрізь, скрізь! Наші крила тільки розгортаються!» — дістає він відповідь. І цей наступальний дух проймає всю армію, він

десятерить її сили. «Наче м'язи й дух не одного, а сотні здорових людей скупчуються раптом в одному тілі, аж тісно їм там». Так виростає масовий психоз, масовий ентузіазм, дух невинної агресії й експансії, що його силу нам не треба применшувати саме у ворога.

Отже, сам того не бажаючи, Гончар показав складники героїзму советського вояка: фаталізм, приреченість, невміння і небажання індивідуально мислити, витривалість в'ючної тварини, брак індивідуальних бажань, тупа пиха своєю нібито прогресивністю й перевагою над усіма іншими народами й країнами. Думка у цих людей спрямована не на велике і епохальне, а на дрібне, на технічні вдосконалення. Єдине, про що вони дискутують, — це проблеми кращого пристрілювання, кращого нав'ючування тощо. Улюблений герой автора — Брянський — гине при штурмі висоти в Трансільванських Альпах. Одначе після того автор раз-у-раз підкреслює, що Брянський жив не даремно і загинув не марно: він винайшов сідло удосконаленої форми, ці сідла запроваджено в армії, вони звуться сідлами Брянського й увічнюють його в урядному людстві. Автор, мабуть, і не підозрює, якою убивчою іронією звучить таке виправдання втраченого життя його позитивного героя!

Самозрозуміло, не все знівельоване в підсоветській людині і не всі відповідають тому ідеалові, що ми його коротко накреслили. Тут, власне, взагалі слід розрізнити людину советську і людину підсоветську. Одна внутрішньо відповідає режимові і його вимогам, друга тільки змушена вдаватися до зовнішньої мімікрії, глибоко трагічно переживаючи це в душі. Може, навіть більше: може, — так ми схильні думати — навіть у тій людині, що її ми назвали советською, риси, позитивні для режиму, співіснують з углиб душі загнаними справді людськими рисами, яких ті люди, може, самі не відчують, але які прокинулися б при сприятливих умовах. Але автор показує людей у момент оп'яніння наступом — цього не треба забувати. А людей, що їх ми умовно назвали «підсоветськими», Гончар не показав і не міг показати, бо тоді б ані він не ходив би більше по вули-

цях Києва, ані його твір більше не діждався б апробації офіційної критики.

Правда, яку показує Гончар, однобічна, неповна, викривлена. Але це все-таки правда, і в цьому громадське значення його твору. Поза тим у творі є чимало правдивих окремих епізодів. Звичайно, щоб їх упровадити, автор мусить оточити їх сценами з безконечним підкреслюванням прогресивності советського війська і советського режиму і його найгеніальніших керівників — до зануди, до огиди. Але те, що є правдивого, все-таки лишається правдивим. Варта передруку, наприклад, сцена здобуття коней мінометним батальйоном. Від Сталінграду до лінії Яс пішки протьопав батальйон, несучи на власних спинах міномети! І от, після капітуляції Румунії, він зустрічає частину румунської кінноти. Стихійно, газардово кидаються люди на коней, збиваючи румунів на землю. Не допомагають жадні посилення на умови капітуляції! Автор не може приховати сцен пияцтва і знущання з ворожого населення, які несе з собою «найпрогресивніша армія»: розграбування винних льохів і бешкетування (кн. I, розд. 25), крадіжки коней (кн. II, розд. 4), глузування з полонених (кн. II, розд. 7), биття офіцерами вояків (кн. I, розд. 25), — одним словом, ті прояви, які політкерівник майор Воронцов здивовано формулює: «Як оборона, так казяться!» Та й що дивного в цьому резюме: якщо люди не сміють думати, то природно, що вони або сліпо виконують чиїсь накази, або в хвилини відносної свободи поведуться як тварини.

Дуже цікаво відзначити також сцену, де Гончар показує контраст між звичайними вояками, брудними, обдертими, роззутими, зі зброєю найрізноманітніших гатунків, мовляв, трофейною, — і генералом: «Хома з острахом глянув на генералове пальто, на білосніжний комірць, що туго підпирив шию... Від генерала пахло парфумами». Маленька ілюстрація з життя «безклясового суспільства»!

Ці окремі нотки правди купуються цілими зливами брехні. Солодкава сантиментальщина заливає роман. Всі герої — позитивні типи. Всі «хорошие советские

люди». Навіть погані їхні вчинки автор ладен вибачити їм або знайти для них добре вмотивування. Автор сам пише, що Черниша його «бійці» вражали «своєю соромливою делікатністю». Ми вже бачили, що це за соромлива делікатність. Та, зрештою, вона відома вже половині світу. Нас вони більше вражають своїм первородним невіглаством, яке знов мимоволі показує автор. От сержант Козаков, вперше побачивши в Румунії хрест коло шляху, питає: «За що ж його розп'яли?», а офіцер відповідає йому: «Це ціла історія», — та й годі. От, уздрівши з верховин гірських рівнину Угорщини, офіцер Сагайда каже: «Оце, мабуть, і є той альпійський луг», а на здивоване запитання «Який?», відповідає: «Колись до війни у нас були парфуми "Альпійський луг". Я їх одного разу подарував Лілі на іменини»...

Олесь Гончар — письменник, безумовно, дуже обдарований і спостережливий. Він міг би сказати багато і вмів сказати. В «Голубому Дунаї» є окремі сцени, де автор підноситься до справді глибоких, свіжих і психологічно насичених характеристик. Не забуде ніколи той, хто її прочитає, наприклад, сцени прибуття Черниша вперше на фронт, який відпочиває і зловісно мовчить. «Жадного пострілу не було чути ніде. Це й була війна, яку Черниш уявляв собі у гуркоті і громі. Тепер вона зустріла його зненацька цією неприродною тишею, гарячою дрімотою півдня, зловісним безлюддям степових доріг». Не забудеться сцена загибелі двох вояків з їхнім скриком «Хлопці! Братіки!» — перша смерть на фронті, яку сприймає Черниш. Сцена просування телефоніста Маковейчика голим схилом гори під обстрілом, щоб полагодити розірваний кабель, сцена загибелі вояка Гая, що нагнувся, щоб зірвати волошку, яка нагадала йому Україну, і в цю мить напорвся на міну, — і плач, дитячий плач Черниша під враженням цієї сцени. Нарешті, сцена сп'яніння Черниша боєм і помстою після смерті Брянського, коли цей зовсім хлопчисько вперше відчуває в собі звіра: «Міжгір'я гриміло бойовим клекотом. Перед Чернишем, утікаючи, скреготали по камінню ковані чоботи,

і він, зціпивши зуби, напружуючись до останньої грані, плигнув ще раз вперед і вдарив обома руками німця в шию, в спину, повалив і уп'явся пальцями в горло, і той, наливаючись кров'ю, захарчав. Черниш товк його потилицею об камінь, і все було мало, мало... Кинув і знову побіг, і знову кричав, не пам'ятаючи що. Промчав мимо Хаєцький з розтріпаними страшними вусами, він весь час бив німця по спині маленькою лопаткою і намагався вхопитися за фалду френча. Намить Черниш загледів Сагайду, що майнув у розпанаханій гімнастерці, з оголеними волохатими грудьми, налитими кров'ю очима. Він тримав у руці пістолет, Черниш теж згадав, що має пістолет, і, на бігу вихоплюючи його, мчав, і всі бігли вже між німцями, що з перекошеними від жаху очима тікали кудись наосліп. В повітрі свистіли приклади, літали вигуки і зойки, знову перед Чернишем з'явився німець, ніби той самий, якого він душив, кресали камінь ковані чоботи, бовталася фляжка на заду, хтось близько кричав "Стій!", і Черниш також закричав у потилицю німцеві: "Стій! Стій!"...

Але характерно: це все сцени «поза ідеологією». Це сцени, коли в людині без гальм діє почуття — або тваринне, або людяне, але тільки почуття. Проблем і ідей підсоветська література мати не може, не сміє. Але і почуттів вона боїться. Тому таких сцен у романі є кілька, — досить, щоб показати талановитість автора, але не досить, щоб урятувати твір. Тому кожному таку сценку автор покутує безконечним реміганням казенних розмов про батьківщину, найпрогресивнішу армію світу і мудрого вождя.

Перші твори Гончара (його новели друкувалися десь із 1938 року, а перша повість вийшла перед самою війною) обіцяли більше, ніж він дав. І вони були навіть самостійніші мистецькою манерою. Бо в батальних сценах «Голубого Дунаю» читач легко вгадає школу Лева Толстого, а в пейзажних і в загальній манері показувати масу, давати колективний портрет через окремі постаті — школу «Фата Моргани» М. Коцюбинського. Теперішній його роман ще раз показує з невблаган-

ною неминучістю, що не можна служити водночас Богові і мамоні, мистецтву і забріханій пропаганді. Що совєтська система систематично губить українських письменників: одних засланням і розстрілом, інших — розтлінням і душевним розкладом, що їх наслідком буває необхідна мертвота їхніх творів. Тільки в окремих сценах можуть ці письменники піднятися до мистецьких чинів; цілоти створити вони вже не можуть. Об'єктивна вартість таких творів — по-перше, в цих сценах, по-друге, — в тих клаптах правди, які поза бажанням письменника ці твори все-таки відбивають. Саме з цих двох поглядів ми і характеризували тут коротко перший роман Олеся Гончара.

1947

ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (з приводу роману О. Гончара «Таврія»)

Великорозмірні твори радянської літератури не витримують застосування літературних або людськи-психологічних критеріїв. Часом, хоч і не часто, можна натрапити на літературно майстерний або пройнятий людським почуттям віршик або невеличке оповідання. Але роман купує собі право бути виданим ціною власної сірости. Конечним є включення всієї актуальної на сьогодні порції пропагандивної жуйки, конечним є виключення індивідуального й шукальництва. Тому в радянській літературі можуть бути талановиті письменники, але не може бути талановитих романів і великих творів взагалі. Хіба окремі сторінки в них можуть зраджувати, з ким читач має справу.

Читати великі розміром твори радянської літератури як літературні твори означає порпатися в не надто духмяному матеріалі, сподіваючися натрапити на перлинку. Якщо навіть щастить перлину знайти, вона рідко варта затраченого часу й заходу. Проте в межах радянської системи «республік», триманих на міцних мотузках різної довжини, такі твори публікуються й читаються; якщо вони не література, то вони виконують обов'язки літератури. Тому вони посередньо відбивають процеси, що точаться в житті й психіці радянської людини, автора чи читача, і з цього погляду доводиться їх читати, і наслідки часом бувають варті заходу, — з цього і тільки з цього погляду. Хоч яка убивчо і програмово сіра радянська література, її твори, порівняні на відстані кількох років, відбивають

певні здобутки й певні втрати української літератури, — коли перейти тепер до цієї частини всерадянської друкованої продукції.

Я пробую зробити баянс здобутків і втрат на матеріалі «Таврії» письменника, що починав як Олесь Гончар, потім став Олександр Гончар, а тепер знов виступає як Олесь Гончар, що, коли хочете, можна зарахувати як перший із здобутків. Але найбільший здобуток читач знаходить на передостанній, 439-й сторінці книжки. Там написано: тираж 50 000. Я згадую двадцять роки, що їх ми зevamo, і не зовсім безпідставно, роками українського культурного ренесансу. Пересічний наклад українського роману тоді був 3000 примірників. Галичина видавала накладом 1000—2000. Складіть це і ви дістанете суму 5000. Наклад зріс у 10 разів. Це не жарт. За цими цифрами ховається той простий факт, що українська література, що була, за винятком букварів і популярних брошур, близькою і своєю для невеликих груп інтелігенції, стала конечною потребою для незмірно ширших груп населення. Дві цифри 5000 і 50 000 показують поразку всієї радянської багаторічної політики русифікації. Нема прямого фактичного зв'язку між ними й вістками про рух національного спротиву в Україні. Але є зв'язок психологічний.

Великий здобуток в'яжеться з великою втратою і купується нею. Інакше не може бути в радянській системі. Російсько-радянська система зовсім не зацікавлена в поширенні українського мистецького слова. Якщо вона йде на це поширення, то почасти тому, що мусять, а головне — тому, що думає виграти на змісті те, що втрачає на мові. Звідси йде трагічне — трагічне для письменника і для читача обмежування й обтинання змісту. Якби ж воно обмежувалося тільки на вилученні всього протирадянського! Невтральна політично література може бути літературою. Але тут вимоги більші. З літератури виключені цілі шари людських почувань. Ні автор, ні його герої не сміють журитися й бути задуманими. Почуття розпуки й одчаю зараховане до

капіталістично-занепадницьких. Лірика мусить маршувати під ритм барабану. Світ казки й фантазії запечатаний сімома печатками, а мріяти можна тільки про здійснення партійних тез. Ще гірше з думками. Авторів і героїв усе мусить бути ясно. Жадних філософських проблем не існує, жадних дискусій не буває. Можна думати тільки про я к і про скільки, але ніколи — про що, і чому, і для чого. Така література, якщо навіть абстрагуватися від її мистецьких властивостей, безмежно звужує світ свого читача, духово розкладає його, перетворює на автомат, що виконує чужу волю. Радянський видавець робить диявольську трансакцію: він дає мову, — щоб убити думку й почуття. Розрахунок простий: коли думка й почуття будуть убиті, читач утратить смак і до мови. Видавець — партія виграє. Розрахунок простий, але, може, занадто простий. Гра йде складна, і сказати, хто виграє, сьогодні ще не можна.

Цю гру добре видно на прикладі «Таврії». Діється влітку 1914 року, оповідається історію групи селян-наймитів з Кременчуччини, що знаходить працю в Асканії Новій віа наймитський ярмарок-біржа праці в Каховці. Герой — колектив, з-поміж нього яскравіше виділяються хлопчак Данько і двоє дівчат — Вустя й Ганна. Інтереси героїв — заробіток, харчі, соціальна справедливість і — всупереч усякому історизмові — проблема обводнення й технічно раціонального використання південно-українських степів. Одна з провідних тем — людина й природа, зустріч людської свідомості й грізної природи степу з його чорними бурями, з його всенищівними, невблаганними посухами, з його скаженими вітрами. Жадної думки, крім думок чисто технічного характеру, у жадного з героїв не зроджує ця зустріч. Наче перед нами не люди, а якісь терміти, що реагують на довкілля інстинктивно, біологічно вродженими рухами свого тіла.

Світ думки прогнаний з роману і в романі цілковито. Але в сфері почувань несподівано знаходимо поруку втрати — вже згаданої втрати принаймні полови-

ни людських почуттів — несподіваний здобуток. На поодиноких сторінках, у розкиданих натяках, але в «Таврії» живе світ дитячо-незайманої мрії й поезії. Такі мрії малого Данька про місто щастя Каховку. Видиво рідного села з вербовими клубками левад, охоплених першим весняним світло-зеленим туманцем. Поезія заболочених і грузьких українських шляхів і голубів над ними. Ідилія розквітлих вишняків по пояс у дніпровій воді. Наростання ніжної мелодії ще не засохлого степу. Дитинство босоніж і з двома дірами на колінах, що сяють, як сонця навколо. Тута безсонних ночей, сповнених незрозумілого кохання. Принада традиційної звичаєвості — кликання мороза на Святвечір, клечання на Зелені свята з запахом канупера й любистка, вечірньої пісні. Це небагато, це до болю мало, але воно є, воно існує ще сьогодні, на 30 котромусь році панування радянської системи, у творі автора, народженого після революції. На тлі цих фактів це небагато виростає до вельми симптоматичного значення. Воно стає здобутком.

Здобуток купується втратою. Ці почуття допущені в твір, чи радше вони пропущені в творі, бо вони спрямовані на минуле, вони старомодні, вони не нові, вони — скажімо просто — зв'язані з народницьким комплексом. Любов до України — ні. Любов до левад свого села — нехай. Та це знов ризиковна гра. Хто проведе межу між селом і Україною? Хіба село — не частина України? Хіба Україна не починається з левади за селом? Але питання не в тому, де вона починається, а як далеко вона сягає. І, здається, в «Таврії» є натяки, що вона сягає досить далеко. Насамперед стверджено українськість південного нашого степу. Того степу, що у виборах 1917 року тільки якимись, коли не помиляюся, вісьмома відсотками голосів голосував за Україну. Тоді треба було доводити його українськість, чи радше розбуджувати її. Сьогодні вона — поза дискусією. «На зло надменному суседу» Україна твердо стала на березі Чорного моря. А ось цікаві міркування одного з героїв — про панів степу, чужинців: «З сідла не вилазиш,

канчука з рук не випускаєш, збиваючи і м багатства. Та хіба ж не осточортіє? Невже нам довіку бігати в козаках, жити під чужими вивісками... Проріжуться і в нас зуби, зачекай... Не завжди нам по чужих прикажчикувати». Правда, тут усе крито. Слова належать негативному героєві, що має репрезентувати зажерливу, але безсилу українську буржуазію. Усе можна підкріпити цитатами з Леніна. Усе, крім несподіваної щирости зізнання і — його надто виразного переклику з сучасним становищем.

Але ось говорять наймити, уже позитивні герої: «Розметало їх, мов бурею, по світу... Хіба не могли б вони жити всі вкупі, щасливою сім'єю, родиною? Батька забрали, від матері їх відділили, нема їм притулку в житті». Історія? Ну, звичайно, але чи тільки історія, чи не сучасність — і може, далеко більшою мірою? Бо історія не знала дітей, силоміць відірваних від батьків до технічних шкіл, не знала розкуркулень і заслань у такому масштабі, не знала «організованого вербування робочої сили з колгоспів на заводи». Крізь увесь роман проходить один мотив — ми господарі своєї землі, але ми не вільні. Гордість і право на гордість — і фактичне приниження. Повторюю, все крите хронологією, бутафорією поміщицько-капіталістичного побуту, — але воно говорить понад це і попри це. Чи цього хотів автор? Ледве. Напевне, він хотів написати ортодоксальний радянський роман. Але не вийшло. Вийшло так, що перо написало те, у чому сам автор, напевне, не хотів би признатися сам собі в годину самоти й нічної тиші, що, усвідомлене, вкинуло б його в холодний, жаский піт. Але воно існує, воно існує, воно не знищене. І ми занотовуємо це як ще один здобуток. Ми формулюємо цей здобуток так: почуття себе господарем, правним господарем своєї землі не вбите. Національна гордість живе. Може, навіть більше: вона зросла проти того, що було яких 30 років тому. Література й людина в СРСР збіднені колосально — це поза сумнівом. Але це почуття не вигасло.

І цей здобуток зв'язаний з утратою. Своєю суттю гордість ця національна, але формою свого вияву вона

народницька. Вона стверджує свою націю не як таку, а через її побут, через її природу, через сантимент, а не через програму. Вона протестує проти чужинців радше в ім'я права господарювати, ніж в ім'я права панувати й володіти. Мені скажуть: чого схотіли. Де б таки в радянських умовах письменник почав викладати в своєму творі програмові національні засади. Але я кажу не про виклад програмових засад, а про натяки на світовідчуження. Адже все, про що говорено перед цим, — теж тільки натяки, і такі чисельно незначні, так розкидані по творі, такі неусвідомлені, може, для самого автора, що їх не помітили й не здогадалися прибрати ані редактор Ю. Дольд-Михайлик, ані техредактор Й. Вайншенкер, ані головний, хоч безіменний БФ 03974. То й так само могли б трапитися натяки на інший, ненародницький підхід. Але їх нема.

Тим часом народницький комплекс можна вбачити і в інших деталях. Культ жіночої краси — типовий культ селянської краси дівчат з пишноважкими поставами, з пишними пружними бюстами, з природною — я підкреслюю це слово — неусвідомленою грацією рухів. Як це властиво народницькому комплексові Радянського Союзу, культ природної, важкої, невихованої краси і сили сполучився в Гончара з іншим культом — культом машини. Саме культом. Машина для радянського народництва — не знаряддя, а вища сила. «Данька потрясла оця затаєна, мовби насторожена могутність машин, уперше побачених ним так зблизька». І інші герої заворожені машинами, мріють про них, ба більше — вірують у них. Так і тут здобуток переплетений з утратою. Знайомство з машиною, орудування нею — здобуток, віра в неї, схилення перед нею — втрата.

Так відкриває Гончарова «Таврія» шматочок дійсності української людини в Україні. Її розвиток і її болючу стагнацію. Рух вперед і скутість рук і ніг. Збагачення почуттів і зубожіння думки, ріст і викривлення росту. Висновки? Вони залежать від темпераменту того, хто їх робитиме. Оптиміст скаже: бачите, попри все як

нестримно росте українська людина. І він матиме рацію. Песиміст скаже: бачите, як система викривила українську людину. І він теж матиме рацію.

Балянс утрат і здобутків різко порушується на користь перших, коли говорити про «Таврію» як про літературний твір.

Ось перелік головних утрат.

Викреслення думки й філософських проблем безмежно збіднює роман. Просто безпорадно-комічним він стає, коли автор пробує змусити своїх героїв міркувати на якісь вищі теми. Це буває тоді, коли говорять поміщики й інтелігенти. Інтелігенти говорять тільки про технічні проблеми і ні про що більше. Сама радянська мова виробила для цього окреслення — «вузькі спеці». Поміщики пробують говорити про архітектуру, про письменство. Виходять самі конфузи. Ось шмат діалогу.

— Скажіть, мадам Шило, — промовила через деякий час Софія Карлівна, замріяно злігши на руку. — Вам доводилося читати твір Гоголя «Тарас Бульба»?

— Це отам, де запорозький лицар закохується в шляхтянку? Пам'ятаю, здавала колись в гімназії.

Здається, цього вистачає. Якщо читач бачив «Большой концерт», де колгоспники так само свою образованість показують, не до речі цитуючи на виставі «Князя Ігоря» фрази з «Слова о полку», то він погодиться, що метода та сама. Я не можу уявити собі в сучасному творі української радянської літератури дискусії на мистецькі теми. А вони ж були в українській літературі — у Коцюбинського, у Винниченка, у «Майстрові корабля» Яновського.

Сталося величезне розінтелігенчення української літератури, її повернено в часи Панаса Мирного або Нечуя-Левицького, викреслено не тільки етап двадцятих років, але і етап Лесі Українки й Коцюбинського. Офіційне радянське народництво сперлося на питоми українській духовості рецидиви власного народництва, і вони завернули літературу на 70 років назад. Письменник не наважується говорити як інтелігент до

інтелігента. Панує рівняння на нижчого. Те, що Хвилювий називав червоною просвітою.

Друга сторона цього явища — і чергова втрата — ізоляція від літератур Заходу. Захід пройшов етап зухвалих літературних експериментів і тепер творить спокійну і певну синтезу на основі здобутків цих спроб і дерзань. Гончар і його колеги не знають першого етапу і поняття не мають про другий. Заборона експерименту, брак контактів, панування некультурного критика й редактора (вся купа цензорів і редакторів і коректорів не спромоглася сказати Гончареві, приміром, що в Парижі нема *larden d'Acclimatation*, а є *Jardin d'Acclimatation*, — це не вигадка, див. с. 269!) — все це веде до ще однієї втрати — втрати стилю взагалі.

Гончар учився в Коцюбинського. Непогана школа, хоч не надто *up to date*. І тепер у нього часом просто живцем взяті інтонації або й просто фрази з Коцюбинського. Ось ілюстрації.

Коцюбинський: «Своя земля просить рук, а він знявся та й... Намножилося вас. Нема на вас війни або холери».

Гончар: «Бач, скільки напливло... І з кожною весною все більше... Намножилося народу — діватися вже йому нікуди».

Але «Таврія» — принаймні п'ятий роман Гончара. Що припустимо для початківця, дивне під пером провідного майстра. Та ще гірше, що інтонації Коцюбинського, такі майстерні в його уривчастій, на епізодах побудованій «*Fata Morgana*», виглядають надто недоречно на епічному тлі «Таврії». До цього додаймо, що в змалюванні поміщиків Гончар цілком залежить від найменш вдалого оповідання Коцюбинського «Коні не винні». Що поруч виступають інтонації Гоголя: «Все меркло порівняно з матір'ю, згорьованою, змарнілою, наймилішою, найкращою за всіх... одна вона така, і ніде вдруте він ніколи її не знайде». Що особливо загрозливі інтонації Горького, такою ж мірою шкідливі для сучасної української прози, як інтонації Чехова

для сучасної американської драматургії (Я люблю Чехова, але все добре в свій час і в міру!). Навіть ім'я героя Данько чи не «Старухе Изергиль» зобов'язане своїм існуванням, а найгірші штампи в змалюванні революціонерів живцем перейняті з «Мать» Горького: «Виривала десь із самого дна свого серця дивно правдиві, заборонені всюди слова і кидала їх просто в серце Данькові, ніби ті зерна...».

І на довершення всього — раз-у-раз пояснювання, оповіді про явища природи й техніки в стилі чи то примітивної дитячої книжки, чи то поганого газетного репортажу, чи популярної брошури а ла Рубакін, де для оживлення слово передається героям: «Це газогенератор, — пояснював Валерик, — він працює на кам'яному вугіллі, на антрациті. Він якраз і рухає своєю силою всі смоки»...

Той «стиль», що з цього витворюється, — безстильність. І коли є в «Таврії» окремі талановиті сторінки (а вони є, головню в ліричних партіях), то вони тільки випинають разючу безстилевість цілого і, виказуючи талант автора, виказують тим більше головну втрату української літератури під СРСР — втрату культури. Це гіркі слова, страшні слова, але вони мусять бути сказані. Українська література в УРСР не тільки загнана на 70 років назад, — вона не посідає навіть того ступеня культури, що посідала тоді. Правда, частина цього — вимушене пристосування до вимог некультурності, мімікрія під усепанівний сірий колір. Хто ж сумнівається в культурному підґрунті Бажана або Тичини, не кажучи вже про Рильського. Але відмежованість від світу протягом десятків років не минає дарма. Елементи здичавіння є не тільки у формах вияву української літератури в УРСР, а і в душах письменників.

Безкультурність виявляється не тільки в безстилевості, в утраті розуміння стилю. Вона виявляється в пануванні штамтів, у зманеруванні літератури в найгіршому розумінні слова. У «Таврію» можна вставити що завгодно, і ніщо від цього не зміниться. Твір аморфний стилєво і композиційно. Сьогодні в нього вставлений

американський капіталіст і негр, тільки для того зрештою, щоб сказати про суди Лінча в Америці й показати рівноправність рас, поскільки йде про трудящих. Епізод з одруженням української селянської дівчининаймички з Кременчуччини з негром без єдиної думки про те, як же вони зорганізують своє життя, — абсурдний з усіх поглядів. Варт тільки собі уявити, що було б, коли б дівчина повернулася до свого села з таким чоловіком і що вони обоє робили б. На щастя, автор змусив свого негра повіситися за кілька годин після одруження і так розв'язав проблему.

У твір вставлена також виключно на вимогу пропаганди група російських наймитів-орловців, що в усьому ведуть перед і показують українським селянам, куди йти і як поводитися. Правда, посеред роману автор сам забув про своїх орловських Мокеїчів.

Звісно, всі ці речі вставлені на вимогу пропаганди, і це не вина автора, а його біда. Але питання має іншу сторону, і саме його я тепер підкреслюю: якщо в роман можна до смаку вставляти або виключати епізоди такого типу, це доводить, що він позбавлений стрункої композиції, що він розсипається, що він розхитаний, без стрижня, без міцних сюжетних ліній. І так воно й є. Тут Гончар іде за найгіршою традицією російської прози. Здебільша російський роман розпливається як драглі, не має кістяка, не має напруження. Грішна в цьому і українська проза, але «Повія» чи навіть «Хіба ревуть воли» Панаса Мирного — шедевр композиційної доладности супроти «Таврії». Власне, твір Гончара — взагалі радше нарис широкого розміру, — про Каховку і про Асканію Нову, — ніж роман. Етнографічний інтерес, технічний інтерес раз-у-раз виходять на перший плян і змушують автора забувати про своїх героїв, щоб описати чабанський побут, дивних тварин чи систему іригації.

Тільки ж для технічного репортажу матеріал автора надто малий, а методи подавати матеріал — надто примітивні. Характер роману Гончар намагається врятувати наскрізним уживанням двох-трьох символів.

Каховський ярмарок з його метушнею, торгом, байду-жістю до людини символізує хижацьке обличчя капіталізму. Кам'яні скитські баби символізують ворожу при-чаєність і таємничість степу в його наставі супроти без-силої людини. Таку ж роль має символ чорного степового бурану. Ці символи показують талановитість Гончара, але вони не роблять твір романом і не ряту-ють його від розпаду на частки.

Такий список утрат у мистецтві українського слова в УРСР. Чи є здобутки, що врівноважують утрати? По-ширення тематики в терені — не такий уже важливий момент. Зрештою, згадаймо, що «Микола Джеря» був теж побудований на постаті героя, що з центрально-українського села йшов на південь, до моря, до Дунаю. Нові характери? Їх нема. Нові образи? Їх нема, крім штучних або другорядних.

Про твори української радянської літератури при-йнято говорити як про безвартісні, перекручені, ви-кривлені ідейно, але все-таки мистецькі твори. «Тав-рія» має ідейний інтерес, — але з мистецького погляду в ній вартісні тільки окремі сторінки. Вона виказує занепад літературної майстерности в УРСР. З цього погляду масовий наклад таких творів є чинник ширен-ня примітивізму й безкультурности. І це настанова тих, хто видає книжку. Але тут ми знов приходимо до того, про що вже говорилося. Тут відбувається гра. Поява кожної української книжки — це гра по-зитивного й негативного. Було б далеко гірше, коли б українські книжки не появлялися. Але постанови кож-ної такої книжки і сприйняття її — це бій, змагання, боротьба. Вона несе в собі, може, не менше розкладо-вих чинників, ніж будівних і творчих. Але вона спри-чиняє боротьбу цих чинників у душі свого, підрадян-ського читача. Вона активізує його. Вона притупляє, але вона і збуджує його свідомість. Вона псує його смак, але і виховує його. Це страшно складно. Що ж, таке життя.

І тому мають рацію ті, хто скаже, що роман Гонча-ра — подвиг. Але матимуть рацію і ті, хто скаже, що

це — злочин. Бо в радянських умовах подвиг не часто може проявитися без злочину, і злочин раз-у-раз має в собі частку подвигу. Шалі терезів вагаються, не сказати, здобутки чи втрати перетягнуть. Остаточно це з'ясується, коли впадуть кордони СРСР, і автори й письменники зустрінуться з справжньою літературою — чужою, неприступною їм тепер, і своєю, забороною.

Сьогодні було б однаково недоречно й шкідливо підносити Гончара як українського письменника, — я хотів би підкреслити обидві частини цього визначення — і українського — і письменника, — як недоречно було б гудити його як комуністичного пропагандиста, — я підкреслюю знов обидві частини цього визначення.

Бостон, осінь 1953

МОЇ ЗУСТРІЧІ З РОМАНОМ ЯКОБСОНОМ

Audi et alteram partem.

Одна з засад греко-римського судівництва

Vsi prav dobro vedo, kakšna
strasna brozga se lahko
vzdigne iz spominov.

Andrej Hieng. Čarodej

Я вже казав при описі першої зустрічі з Фальком, що вірю в правдивість першого враження від людини. В моєму житті воно дуже рідко обманювало. Інша річ, що я йшов до розуму й казав собі: не може цього бути, зовнішність людини не може бути ключем до її вдачі, це забобон, не піддавайся, не покладайся, дій так, ніби такого враження не було. І завжди розум обдурював, і я гірко каявся, що послуховався його, а не голосу підсвідомости.

Перше враження від зустрічі з Романом Якобсоном — віщування було незмірно гірше. Воно було тим сильніше, що — коли до кого іншого перед зустріччю моя настанова була тільки — неутральности й невідомости, тут я був під чаром попередньої позитивної уяви. Не знаючи його, я вважав себе за його учня, його писання були для мене зразком того, чим повинні бути сучасне мовознавство, сучасне розуміння літератури й, зокрема, вірша. Він — і Трубецкой — були для мене втіленням двох шкіл, від яких я хотів числити себе як науковця — російських формалістів і празького мовознавчого гуртка. Зі Швеції я привіз уже майже зовсім готовий до друку рукопис своїх «Проблем походження

білоруської мови». Мені було ясно, що концепція цієї книжки не узгоджувалася з поглядами Якобсона в його праці 1929 року про фонологічний розвиток російської мови в порівнянні з іншими слов'янськими. Концепція Якобсона виходила з традиційного погляду про довготривалу єдність східнослов'янської мови, порушену тільки татарською навалою XIII століття, — і йшла ще далі, заперечуючи самостійний розвиток усіх слов'янських мов у давнину, крім російської й сербсько-хорватської. Усі інші давні мови слов'ян розглядалися як пасивні сприймачі або російських, або сербських інновацій. Сам вибір білоруської проблематики для моєї праці пояснювався тим, що більшість досліджень ранньої історії слов'янських мов на сході Європи, спрямована на силкування довести праєдність росіян і українців, мало звертала уваги на білоруську мову, взагалі, це була слабка ланка в цих дослідженнях, факти ранньої білоруської мови були в кричущій суперечності з традиційною концепцією, і, на них спираючися, найлегше було цю традицію повалити. Я знав, отже, що мої погляди на ці справи різко різнилися від Якобсонових. Але, думав я, то були погляди двадцятип'ятилітньої давности, напевне, сам Якобсон уже переконався в їх застарілості й слушності, і тепер, у п'ятдесятих роках, я зможу його остаточно в цьому переконати. Тим більше, що в усьому іншому — так мені здавалося — ми були одnodумці, як буває одnodумцем із своїм учителем його відданий учень. Я не знав тоді, як багато зі своїх попередніх, празьких поглядів Якобсон зревівував в Америці і що він був на шляху до цілковитого їх перегляду й заперечення.

І він, це мені було ясно, чекав на мене. Це було ясно з його активної участі в запрошенні мене до Гарварду. Історія цього коротко була така. 1949 року, ще з Німеччини, я мріяв про переїзд до Америки, але такий, щоб обминути звичайний етап іммігранта-початківця — етап фізичної праці. Дмитро Іванович Чижевський, якого я знав з Німеччини, саме тоді був запрошений до Гарварду, і я запитав його листом, які могли б бути мої перспективи в академічній Америці, зокрема беручи до

уваги, що англійською мовою я міг тільки читати, але не вмів ні говорити, ні розуміти, що люди говорять. Чижевський відповів листом 10 жовтня 1949 року. Він писав про труднощі для «без'язиких» в Америці (я тоді не знав, що це було з власного досвіду, він не опанував англійської мови для розмов і викладів до самого кінця американського періоду свого життя), але відзначав і позитивні фактори: Гарвард фактично не мав іншого кандидата на лектора російської мови, Гарвард у ті роки волів не брати на працю жінок, Гарвард дістав величезну пожертву на розбудову слов'янських студій. Коротко кажучи, він якоюсь мірою заохочував мене не кидати думки про переїзд і фахову працю. Його лист починався «Я і Якобсон». (Обидва вони були новачками в Гарварді, і тільки згодом між ними пробігла чорна кішка — та про це далі.)

Справа посувалася поволі, але посувалася, і в травні — червні 1951 року я дістав офіційне призначення-запрошення на посаду лектора російської мови. Але тепер зволікати почав я. Причин було дві, одна залежала від мене, друга — ні. У цей час я був уже в Швеції, в Люндському університеті. Було б не дуже етично, якби я покинув працю за яких два місяці перед початком навчального року. А з другого боку — і це вже було не в моїх руках — почалася тяганина з моїм прізвищем. У Німеччині, боячись примусової репатріації, я став Юрієм, але Ткачуком. Від американських інституцій я не ховав ані цього факту, ані свого справжнього прізвища. Але американський консул у Гетеборгу жадав, щоб я дістав паспорт на моє справжнє ім'я ще в Швеції. А шведи посиляли мене до американсько-німецьких органів. Тим часом тих органів у Німеччині вже не було, бо свій паспорт там я дістав від американської військової влади, що вже не існувала. Шведам справа якогось чужинця, який, до того ж, хотів покинути країну, зовсім не боліла. І так справа тяглася далі. Не діставши мене на початок 1951–1952 академічного року, Гарвард тепер хотів мене на другий його семестр. Ішли листи й телеграми до мене, до американського консула в Гетеборгу, здається, також до

відповідних шведських державних органів. А що я сам і тепер не поспішав, то мій стрибок через океан не стався й зимою.

Аж у квітні 1952 року я міг сповістити Гарвард, що поважних перешкод для мого прибуття більше не було. Прийшло офіційне нове призначення, тепер уже на 1952 – 1953 академічний рік, я повідомив про це люндців, себто Фалька, й почав лаштуватися в путь. 5 липня мати й я навантажилися на невеличкий, як на океанські пароплави, адже дуже приємний «Гріпсгольм» (пізніше шведи продали його німцям, і він став «Берлін»), десять днів пройшли на поверхні спокійного й рівного, як дзеркало, океану, ми минули Галіфакс, не зупиняючися, перше бачене мною місто Нового Світу, пропливли повз Лонг-Айленд і 15 липня опинилися, в несамоовиту нью-йоркську спеку, в місті, що за кілька років мало стати моїм рідним. Після короткого перебування тут поїзд узяв нас до Бостону, а таксі до Кембріджу. Якобсон був тоді десь поза містом, і перша зустріч наша відбулася аж десь у вересні.

Та перед тим, як про неї оповідати, словечко про одну з тих телеграм, якими бомбардовано мене в Люнді. Вона була від Якобсона. Це була категорична вимога їхати не зволікаючи. Ось її текст: «Наполегливо раджу не відкладати прибуття, але візьміть метричне свідоцтво і вживайте того самого або подвійного прізвища для подорожі. Якщо бажано, прізвище може бути поміняне, коли беруться перші папери. Крапка. Телеграфуйте прибуття. Якобсон». У телеграмі виявилися виразно деякі риси Якобсоногового характеру — намогливість, настирливість, командування, ультимативність, безоглядність, всезнання — він, мовляв, знає американські закони краще від Карповича (тоді керівника слов'янського відділу) і краще від консула, не кажучи вже про бідолашного мене. Пізніше, коли я вже був у Гарварді, я побачив стан речей у слов'янському відділі. Хоч керівником відділу ніби був Карпович, усім командував Якобсон. Він наймав і звільняв людей, не питавши Карповича, він утручався до всього. Людина тактовна й стримана, джентлмен староросійського вихо-

вання, Карпович тяжко переживав таке становище, але був безсилий перед безоглядністю й поглядом згори вниз. Але наші упередження засліплюють нас. Якобсон був моїм ідеалом, і його телеграму я пояснив собі як вияв його доброї настанови супроти мене й турботи за мене. Після льодової атмосфери Фалькового Слов'янського інституту я сподівався знайти тепло й приязнь у Гарвардському відділі. Стару як світ максиму, що добре буває там, де нас нема, ми радо прикладаємо до минулого, але майбутнє малюємо собі в рожевих барвах.

Півтора місяця між моїм приїздом до американського Кембріджу й поверненням Якобсона були витрачені великою мірою на шукання мешкання. Тут сталося перше розчарування. Виявилось, що з обіцяної мені платні — 3500 доларів на рік — годі було знайти порядне мешкання. Моїм провідником і перекладачем у пошуках квартири — бо моя англійська мова тоді була зовсім недостатня для такої ніби не надто складної справи — була Ася Кардиналовська. Про родину Кардиналовських — далі, тут зосередьмося на мешканнях. Те, що нам показували, не йшло в жадне порівняння з моїм європейським досвідом — мої житла в Львові, потім у Німеччині, у Швеції були всі дуже скромні, але вони були людські житла. Те, що нам пропонували тут, було винятково несмачне й негодне. Кімнати без дверей, прохідні кімнати, кімнати, що виходили без передпокою просто на сходи, лінолеумові підлоги з дірками і, що гірше, з огидно-солодкими малюнками на лінолеумі... Я не уявляв собі, як можна в такому жити. Я доходив відчаю. Але щось краще переходило за межі моїх грошових можливостей. Нарешті знайшлося мешкання — немешкання, кімната з коморою, що могла з біди правити за другу кімнату, але в пристойному будинку і недалеко університету, на розі вулиць Гарвардської й Трабріджської.

Я досі не знаю, чи розмір моєї річної платні визначався неписаними нормами університету — платити недосвідченим «зеленим», які не мали ні досвіду, ні можливостей маневрувати, мінімум, мовляв, щоб оцінити «американську мрію», кожен мусить почати

з мінімуму, — чи це був вплив Якобсона, який хотів, щоб я був матеріально залежний від допоміжних заробітків, які він мав мені запропонувати (про що далі). Імовірніше перше, але не можу виключити й другого. Фактом лишається, що Слов'янський відділ ще в вересні, перед початком навчального року, запропонував мені маленький додаток до платні — чотири тисячі на рік, замість обіцяних 3500. З властивою йому делікатністю російського інтелігента старої доби Михайло Михайлович Карпович покликав мене до свого кабінету:

— Знаєте, ваша платня не досить висока. Будемо платити вам чотири тисячі.

Сума лишалася мізерною, але все-таки це був вияв доброї волі і — моє перше підвищення платні в Америці. Перший вияв довір'я до мене і перший крок на шляху до здійснення американської мрії-сну.

Серпень і більша частина вересня минули в пригляданні. Ася показала мені будинок, де мали відбуватися мої виклади. Я знайомився з книгозбірнею. Студентів було мало, вони ще не поз'їздилися. Я приглядався й до них. Які вони? Чи такі, як в Європі? Поступово я знайомився зі своїми старшими — не віком, посадою, — я був лектор, вони мали «справжні» курси. Мовознавцем був Л., фолкльором цікавився Алберт Лорд. Він уважався й за фахівця сербо-хорватських справ. Рангом він був вищий від Л., бо з трьох рангів професури в американських університетах він був у середньому, що мав дожиттєове призначення, тоді як Л. був ще під загрозою звільнення після закінчення трьох років праці, — якщо не дістане підвищення. У подібному стані був і Віктор Вайнтрауб, що репрезентував польські студії. Але він був європеець, вихований у Польщі, до Америки прибулий з Англії. Моє прибуття не викликало великого зацікавлення. Я ж був тільки лектор, мої курси навіть не входили до списку курсів відділу, вони були формально на рівні переддокторантських. Ближче зацікавився мною тільки Вайнтрауб. Я був його «сусід» — Україна межує з Польщею, і він разом з жінкою Анною Семенівною навіть трохи понюхали України, коли, тікавши від гітлерівців 1939 року, опинилися на

короткий час на Волині, де вона працювала лікарем, поки він не дістав покликання до польського представництва в Самарі-Куйбишеві. Наше знайомство почалося з того, що одного дня непрошена-некликана в нас з'явилася Анна Семенівна, відрекомендувалася, завела розмову з моєю матір'ю і мною, закликала мене до себе. Вона була легша на соціальні контакти, ніж він, менше професіоналізована. Вона була його добрим генієм, і це через неї виросла моя довголітня приязнь з цією бездітною родиною. Вона була винятково інтелігентна, з доброю здатністю судити людей, речі й явища культури, з добрим смаком. Поза цими людьми був ще, звичайно, Чижевський, мій старий знайомий з Німеччини й мій перший рекомендувач.

Але Чижевський не був ані цікавим співрозмовцем, ані впливовою особою. Занурений у деталі філології, він зник до того, що його знайомі не знали й не розуміли тих проблем, яким він присвятив своє життя. Раптом від згадки про якусь таку проблему він переходив до розмови про котів або псів, — це була його данина недорозвиненості тих, з ким його звела доля. В Америці зацікавлення філологією і впливом Орігена або Якоба Беме на Сковороду чи когось там на Яна Коменського дорівнювало нулеві, і він зник до того, що розмови на такі теми зустрічали глухонімого співрозмовця. Тут корінь і його неприйняття Америки, його небажання опанувати усну англійську мову і через це — брак зв'язків і впливу. Звідси й коти як тема діалогу. Крім того, в розмовах він повторювався. У нього була добра пам'ять, він легко згадував цитати й любив несподівані зіставлення різноджерельних цитат, але пам'ятати, чи він уже сказав щось колись у діалозі з даною особою, чи ні, — все це мало занадто мало значення для його пам'яті. Поза тим він не дуже й умів слухати когонебудь іншого, він був занурений у себе й свій світ. Так він ходив по масачузетській землі, цілком їй чужий, з зачісаним назад волоссям, з скептичною посмішкою, наче Хома Брут, що оточив себе захисним колом серед Віїв ультрасучасної і такої старопуританської цивілізації Нової Англії. Як тільки трапилася

нагода, за кілька років, він повернувся до Німеччини. Здалека виглядало, що він там почувався краще, але зблизка я того не бачив і тому не можу судити.

Із земляків був ще Ігор Ш. Він був у надриві своєї кар'єри й репутації. Тодішня Америка, перед сексуальною революцією шістдесятих років, була дуже чеснотлива й не терпіла таких речей, як перелюбство, викрите публічно *in flagrante*. Його кар'єра починалася була дуже успішно — він був добрий учений, не гірший у суспільно-товариському житті, зі своєчасним дотепом, з умінням вставити словечко в тому, що зветься *small talk* — і завжди до речі, не без дози цинізму в життєвій практиці і в розмові. Це був його образ — і не тільки такий, яким він був, а й такий, яким він хотів, щоб його бачили. А за тим була крихітка наївності, якої не помічав сам і був би здивований, якби інші помітили. Тоді, отже, скинений з академічного Олімпу, у потребі заробітку і з надміром вільного часу, він стояв до розпорядження тим, хто міг причинитися до латання його фінансових дірок або навіть коли він просто міг допомогти. Супроти мене він охоче взяв поставу трохи Вергілія по американському світі, а трохи товариша в нещасті. Він їздив зі мною купувати меблі для мого ново-набутого мешкання, він — я вже згадував це — переклав мій перший нарис про Америку. Ледве чи він робив би якусь товариську послугу, якби це могло перешкодити його кар'єрі, що так різко була обірвалася в Каліфорнії й мусіла починатися від нуля в Массачузетсі, на протилежному кінці Америки, але коли такої загрози не було, він радо стояв до послуг. Зрештою, навіть у тодішньому проваллі своєї висхідної лінії, що вела до життєвих успіхів, він зберігав своє вміння дивитися на людей згори, але не цуратися їх, бо в господарстві й мотузок може придатися.

Таке було моє професійне оточення в ті перші тижні мого кембріджського життя. Але все це здавалося мені тоді маловажливе. Усе це були тільки епізоди перед тим, що мало бути вирішальним: я чекав на зустріч з Романом Якобсоном. Навколо мене були сірі будні, мало прийти об'явлення іншого світу. Навколо мене

все було стало й рутинне, мав прийти великий іспит. Нарешті наблизився день сподівань, і, на моє запитання, в телефоні озвався ЙОГО голос:

— Так, це я. О, дуже добре. Слухайте, в мене дома ще не все впорядковане. Зустріньмося перед готелем Амбасадор, це близько від мене і від вас, і ми можемо піти на розмову в барі.

Тепер уже відстань до зустрічі мірялася не днями, а годинами. Ще перед призначеним моментом я вже чекаю перед готелем. Теплий вересневий вечір. Я чекаю. І ось — він.

Враження шоку. Бажання відсахнутися. Мені казали, що перед тим він був поранений в автомобілі і перейшов важку операцію. Це могло бути причиною нерівності його плечей, одне вище другого. Але чи могло це спричинити якусь неправдоподібну кубічність його грудної клітки? Короткість шиї і втисненість голови в груди? І вже поготів не малість і якусь слимакову м'якість його ручки, що не стискала вашу, а втискала-ся, вклада-лася в неї? І подібні риси квазімодности в обличчі: під коротко обстриженим рудим волоссям сторчкака неймовірно й непропорційно високий лоб, — втиснений посередині, він випинався агресивно вперед над бровами, які не були горизонтальні, а якось бігли вгору і не простягалися від краю ока до другого краю, а йшли від перенісся і обривалися посередині свого бігу. Ніс гачком, схилений до підборіддя, незвичайно короткого — так малюють ніс у дитячих книжках про бабу-ягу. Несподівано блакитні очиці і презирливо стиснені уста.

Моя реакція була: це страшна людина. Відсторонися від неї. Але я заспокоював себе — не може бути, зовнішність обманює, все буде гаразд, ми будемо друзями. І справді, в розмові все було гаразд. Він буде для мене не пан професор, а Роман Осипович. Я можу дзвонити до нього в кожній потребі, найкраще вранці до дев'ятої години, тоді він завжди дома. Дуже добре, що я вже влаштований з житлом. Чи я маю щось до друку? Книжку про походження білоруської мови? По-українськи писану? Треба її перекласти по-англійськи

й видати. Він за це подбає, перекладача знайдемо. Чи мені вистачатиме моєї платні на прожиток? Вона мала, але й на це буде рада. Я візьму участь у проєкті вичерпного опису сучасної російської мови. Він має на це гроші від однієї фундації, багато осіб співпрацює, я буду одним з них. Як мені виглядає тема про складні слова? Гаразд, я беру її, про подробиці пізніше, телефоном або при зустрічі.

Розмова не була довга, Якобсон, як завжди, поспішав. Я повертався додому з розщепленим враженням: таке страшливе зорове враження і така надійна розмова! За кілька днів або тижнів зорове враження першої зустрічі було potwierdжене й посилене першою запискою від Якобсона. Він рідко писав рукою. Звичайно він диктував секретарці-американці, і це ставало півформальним повідомленням, відгородженим від речей людських. Але зрідка траплялися винятки. Один, правда, пізніший, 1962 року, лежить переді мною. Це письмо таке ж своєрідне, як зовнішність. Враження таке, ніби автор хотів писати друкованими літерами, але потік думки не дозволяв йому, і він зливав кілька літер в одну, які наскакували одна на одну, в цьому процесі деформувалися, спрощувалися, зливалися. Потім він ніби згадував про свою засаду, і короткий час знову писав окремо поставленими літерами. Були літери, що рішуче не годилися бути з'єднаними з наступною. Таке було у, що стреміло донизу простою лінією і там уривалося. Таке було б, що вихоплювалося вгору і раптом спускалося дугою до споду, як вогні фоєрверку в погасанні. От приклад поділу на слова й слів на групи літер: «Дорогой друг, вот мой ответ ... на ошибочный шаг». Це було письмо людини нестримного темпераменту, безоглядної, жорстокої, егоїстичної, самоствердної людини, для якої поняття добра й зла, уявлення про релятивність не існували. Мала приємність бути другом такої людини і біда — ворогом. Та друзів для нього й не було, були тільки послідовники й слухняні виконавці волі. Зате вороги — це була категорія аж надто реальна. І рокована на знищення.

Я знаю класичне правило Станіславського, вироблене для акторів, але воно стосується й до людських контактів: Коли граєш злого, шукай у ньому рис доброго. Коли змальовуєш злого, шукай, де він добрий. І я стараюся знайти те добре в Якобсонові. Але не знаходжу. Я бачу його злим Квазімодо зовні і внутрішньо. Положила в ньому бистрота мислення. Він легко бачив проблеми там, де люди найчастіше проходять повз них, не помічаючи. Він підносив ці проблеми й доводив їх до логічного кінця, дуже часто парадоксального. Він радо йшов за модою, але перевертав її на свій копил. За всяку ціну він хотів бути оригінальним і дуже часто ним був. Його виступи, його писання — це були, як правило, бенгальські вогні, що спалахували блискучим, сліпучим світлом. Доля поставила його в Америці, точніше в американській славистиці, в дуже вигідне становище. Коли він приїхав, славистичних катедр було кіт наплакав, а те, що існувало, було, як правило, в руках білогвардійських дам, рідше кавалерів, без професійного вишколу, але сповнених патріотизму і обожнення всього російського. Дуже нечисленні американці типу Самюеля Кросса не відходили далеко від цього ж таки типу. Методологічно вони були примітивні. На цьому тлі Якобсон з його професійним вишколом, з його бистрим розумом і чудовою пам'яттю і ерудицією видавався богом або принаймні провісником бога. Гірше було з загальним мовознавством. До самого кінця він не завоював осередок механістичного американського мовознавства — Мовознавче товариство Америки. Пізніше він створив собі бічний бастион у Массачузетському інституті технології, але не це було метою його прагнень. В осередку американського загального мовознавства його терпіли, але він лишився чужаком, і хто знає, чи з нього потай не глузували.

Бистрота розуму — і в ставленні проблем, і в їх розв'язанні — становила його головний чар. Діяння цього чару було особливо непереможне на безнадійному тлі доякобсонівської американської славистики. Він виступав як фокусник-чарівник, здатний вести своїх слухачів чи читачів до незнаних країн, здатний пере-

творювати бруд на золото. Кожна його лекція, кожний виступ починалися з пригадки про щось загальноприйняте і його спростування в дальшому перебігу виступу. Метою виступу було ошелешити аудиторію, загіпнотизувати її. Як правило, це вдавалося, за ним ішли, йому вірили. Тільки згодом і тільки небагатьом розкривалося, що це новоздобуте золото аж надто часто було фальшиве і безвартісне.

Від багатьох мені доводилося чути, що Якобсон як особа був нечесний, але на це не слід уважати, бо він був великий відкривач нових шляхів у науці. Але чи можна бути чесним в одній ділянці і нечесним в іншій? І чи можна зокрема бути чесним у науці, коли наука стала тільки засобом самозвеличення? Тут не місце входити в наукові дискусії, але можна заторкнути бодай поверхово дві-три проблеми. Десятками років граматика російської мови вчила, що російська мова має дієслова з двома основами: однією — теперішнього часу, другою — інфінітиву: пиш-у — писа-ть. Якобсон кинув теорію про одноосновність російського дієслова. Для багатьох дієслів ця універсальна основа була абстрактна, яка не виступала в жадній реальній формі. Через низку трансформацій із складними правилами з цієї ідеальної форми виводилися всі форми дієслова. Це проголошено геніальним відкриттям, і послідовники моди застосували цей винахід до всіх слов'янських мов, одна по одній. Написано дюжину дисертацій, надано дюжину докторських ступенів. А дієслівних основ усе-таки лишилося дві, і було далеко легше, вивчаючи російську мову чи яку там іншу слов'янську, запам'ятати ті дві основи, ніж запам'ятати ту ідеальну одну, що ніде не існувала, і кожного разу прикладати до неї складні правила трансформації.

Трубецкой і Чижевський, ідучи слідами Соболевського, помітили, що деякі кирило-методіївські тексти включають невеличкі фрагменти ритмізації, що їх можна розглядати як наслідування грецького вірша. Якобсон довів цю гіпотезу до твердження мало не про масову продукцію віршів у ті роки. Це було ефектно, і чому ні? Особливо, якщо не ставити питання про те, чому і для кого це віршування відбувалося.

У свій празький період, у співпраці з Трубецьким та іншими, Якобсон розробив поняття фонему. Але ось у його американські роки фізики розщепили атом, в якому сама назва первісно означала неподільність. Мода на розщеплення привабила Якобсона. Він розщепив фонему на диференційні ознаки. Поняття фонему фактично стало непотрібним. Якось я сказав йому:

— Романе Осиповичу, ви руйнуєте самі те, що ви створили.

Він не знайшов іншої відповіді, як сказати:

— Ні, чому ж?

Як завжди, його наслідувачі були численні. *Magister dixit* і наслідувачі перетворили кожную пропозицію на стоси дисертацій і монографій. В одній з п'єс Максима Горького герой, фабрикант, коли стається в Росії лютнева революція, поспішає «приєднатися до неї». Сталася жовтнева — він знову квапиться:

— Піти приєднатися!

Доля фабрикантів після жовтневої революції відома. Але приклад Достигаєва не зупинив Якобсона. Він усе своє американське життя «приєднувався» — до атомових фізиків, до новітніх акустиків, до афазіологів, до відкривачів візантійської музики, до філософії Чарлза Пірса, до теорії комунікації... Його апетит у освоєванні нових сфер науки був подиву гідний. Часом він робив у цих наскоках на різні ділянки цінні відкриття. Але чи це було відкриття, чи промах, завжди головним стимулом було бажання самозвеличення, бажання знайти **свій** образ у захоплених очах інших.

Ця жадова успіху, жадова дивувати й вести за собою інших, перетворювати їх на ентузіастів, на послідовників, на попіхачів набувала рис трагічності. Якобсон справді ставав *mirror-man*. Він не міг жити інакше, як бачачи себе віддзеркаленим в інших. Це була його хвороба, його патологія. Вона робила його нещасним — кожна «зрада» його одним з послідовників ставала трагедією й породжувала прагнення помсти. І зрештою вона виключала можливість чесности в науці, як не конче практикував він цю чесноту і в житті.

Було в цій жазі успіху, віддзеркалення себе в інших щось садистичне. Він мав удачу завойовника, Наполеона або Гітлера. Він дбав не так про нащадків, як про сучасників. Він творив свою імперію тут, на землі, і тепер, у другій половині двадцятого сторіччя. Його імперія мала простягатися на всі ті численні ділянки, за які він хапався, але передусім імперія будувалася в славістиці, спершу американській, потім світовій. Це була експансія ірраціональна, експансія заради експансії. Він мав стати імператором славістики. У тих обставинах Америки, як він її застав, це не було надзвичайно важке завдання. Але він кинувся в бій з пристрасстю, яка зовсім не виправдовувалася метою.

Року, здається, 1959 відбувалося якесь чергове збіговисько американських славістів у Сан-Франсіско. Одного дня випадково зустрілися троє — він, я і Франсіс В., що викладав у Каліфорнійському університеті в Берклі (частина Сан-Франсіско). Якобсон був порядно напідпитку й казав дещо таке, чого він, може, не говорив би тверезий. Ні сіло ні впало він завів мову про стан славістики в Америці. Це був час, коли панування білогвардійських дам поступово сходило нанівець, але справжніх науковців серед славістів було ще небагато. Бажаючи, видно, трохи похвалитися, а трохи — сподобатися нам, двом присутнім, він раптом проголосив:

— Ми — велика трійка. Поза нами є тільки наші учні.

Це говорилося по-англійськи. Фраза *big three* була в широкому вжитку в пресі й радіо. Вона застосовувалася до Рузвелта, Черчіла й Сталіна, що володіли світом. Поки вони ділили Європу й Азію, Якобсон ділив Америку. Славістичну Америку. *Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas*, кажуть французи. Але Якобсон цієї різниці не схоплював. Він казав про велику трійку не жартома. У таких випадках почуття гумору його зраджувало, а до самого себе, скільки знаю, він його не застосовував ніколи. Зате історію він знав добре і знав, що тріюмфувати ніколи не тривають. Двох знищують, третій стає монополюним володарем. На те й імперії, щоб у них був імператор. Але цього він не сказав, може тому, що був

сильно напідпитку, так що дуже скоро заснув тут-таки на канапі, забувши про присутність двох інших гаданих тріумфіратів. Та про цей сон і про поведінку двох інших гаданих тріумфіратів далі.

Усерйоз розбудовувати свою імперію наочно він почав тоді, коли його студенти стали здобувати докторати. Ті роки були часом прищеплення славістики на американському ґрунті й фантастичного розросту її. Один за одним університети відкривали в себе славістичні відділи. Їх треба було заповнити людьми. Кадри наготові мав тоді майже виключно Гарвард, себто майже виключно Якобсон. Так він опановував катедру за катедрою, університет за університетом. Злі язики казали, що в себе вдома в якомусь потаємному місці Якобсон мав мапу Америки з її університетськими містами. Як тільки його кандидат діставав призначення до одного з них, Якобсон утикав у відповідне місце на мапі свій прапорець. Славістична імперія росла як на дріжджах, і за кілька років мало лишилося незавойованих осередків.

Як правило, ці люди зберігали свою вірність Якобсону. Причин на це було багато. Без рекомендації Якобсона вони ніколи не дістали б праці. Якщо людина хотіла щось надрукувати, здебільша це теж залежало від нього. Коли в Америці виходив славістичний журнал, він був майже завжди в його руках. Від його рекомендацій великою мірою залежали стипендії й нагороди. Декого відплачувано безпосередньо через проєкти, очолювані Якобсоном, про один з яких тут буде мова невдовзі. Але найбільше значення все-таки, либонь, мав особистий чар Якобсона, його бистроумність, його ерудиція; як уже сказано, вони творили особливий блиск на доякобсонівському ультрамізерному тлі. До цього додавалася широка рекляма Якобсона в Гарварді. Я оповім далі дещо про те, як вона діяла. Вона сприяла творенню справжнього культу особистості. Престиж Якобсона ще посилювався престижем самого Гарварду. А Америка живе престижами й реклями.

За своєю імперією Якобсон стежив пильно, караючи відступства й винагороджуючи заслуги. Подібно

великий бос керує армією своїх гангстерів. Італійці створили свою мафію, але чи здогадалися вони, що принципи мафії можна застосувати й до університетського життя?

Пізніше, коли Америка вже була опанована й прапорці стриміли скрізь, де тільки можна було їх застромити, Якобсон почав розбудову нової імперії: світової імперію почесних докторатів. І вона, скільки знаю, проходила успішно. Та в ті роки я вже втратив усякі контакти з ним і не можу говорити про це з власного досвіду.

Але час від цих загальних спостережень і міркувань повернутися до першого — нібито медового? — місяця мого знайомства з Якобсоном. Отже, ми знову в вересні — жовтні 1952 року. Нагадую, я мав готову до друку працю про походження білоруської мови, і Якобсон узявся просунути її в друк. Серед своїх студентів він знайшов одного, що потребував заробітку, і знайшов десь невелику суму, щоб йому заплатити. Це був Ефраїм Левін. Вихований в Америці, він добре знав англійську мову, знав він також російську; української натовість, — якою був написаний мій текст, — він не знав. Але він дістав словник Грінченка і так зробив свій переклад. Правда, примірник Грінченка, що він мав, був гортаний так часто і так енергійно, що при кінці Левінової праці він увесь розсипався на поодинокі листочки з дуже потерпілими берегами. Коротше кажучи, це була героїчна праця, вона забрала Левінові добрий рік часу, до осені 1953.

Тільки тоді Якобсон прочитав текст, хоч здавалося б, що перше, ніж витратити гроші на переклад, треба було б той текст проглянути. Геть пізніше я довідався, що він гребував українськими речами, аж до читання текстів своїх підшефних авторів. Як паралелю згадаю, що в час мого перебування в Гарварді Чижевський умовився з тодішнім Президентом Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку, а з другого боку, із слов'янським відділом Гарварду про невеличку виїзну сесію Академії в Кембріджі в стінах університету. Якобсонові було передане спеціальне запрошення, головним ініціатором

був його близький колега Чижевський, але Якобсон волів зігнорувати запрошення і демонструвати свою відсутність і своєю відсутністю показати колегам і студентам, як у таких випадках поводитися. Отже, він прочитав уже переклад моєї праці, і мене покликане на розмову.

Він мав багато зауважень. Крім кількох про дрібні недогляди, вони були виразно двох типів. Одні сходили на те, щоб додавати посилання на його, Якобсона, публікації. В мене були посилання на нього, — адже й писалося цю розвідку в період мого захоплення ним, — але він хотів більше й більше. Воно, звичайно, не шкодило б, але й великої потреби в тому не було. Складніше було з другою групою зауваг. Оминаючи деталі, цікаві тільки для фахівців, скажу, що для мене суть моєї праці полягала в тому, щоб показати, що східньослов'янські племена раннього історичного періоду говорили не цілком одноформною мовою, а діалектами, які групувалися в чотири великі групи. З цих груп, у процесі історично зумовлених схрещень і розламів, зформувалися сучасні три східньослов'янські мови. Ця концепція різко розбігалася з панівним у російському мовознавстві поглядом на «прасхідньослов'янську» чи «праруську» мову як більш-менш абсолютну єдність. Поради Якобсона стосувалися до поодиноких місць, вони не порушували загальноконцепційних основ праці, але, коли їх скласти до одного (в усій своїй науковій діяльності Якобсон шукав «спільного знаменника» — його власний улюблений вислів, тоді як патос моєї діяльності був у піднесенні індивідуального), вони всі вели до розхитання моєї концепції.

Прийняти заувагу першого типу було б гидко, як гидкі всякі компроміси з комплексами самозвеличення. Але прийняти зауваги другого типу означало б зректися того головного, заради чого я свою працю писав, ба більше, — того, що було провідним у всій моїй науковій діяльності. На це піти я не міг, хоч розумів, що коли цього не зроблю, це приведе до конфлікту з Якобсоном. Це означало багато — не тільки особистий конфлікт, а й падіння мого ідеалу. Я не знав ще тоді, як

далеко може йти Якобсон у нищенні своїх супротивників або й просто неслухняних. Але було ясно: найменше, що може статися, — це втрата потенційного друга й дуже впливового ласкавця.

Тоді в Нью-Йорку, в Колумбійському університеті катедра загального мовознавства була в руках Андре Мартіне. Він видавав також журнал *Word*, бастион європейського структуралізму на американському ґрунті, протиставленого традиційному американському структуралізові, згуртованому навколо Мовознавчого товариства та його органу — *Language*. Доля хотіла, що Мартіне був у конфлікті з Якобсоном. Як до того дійшло, які особисті моменти грали в тому ролі, я не знав і не знаю, але сам факт був загальновідомий. Вислухавши зауваги Якобсона про милих моєму серцю «білорусів» і не сперечаючися з ним — це було б марним ділом, — я сів на поїзд, приїхав до Нью-Йорку, познайомився з Мартіне, був прийнятий ним дуже дружньо, і лишив йому рукопис своєї праці. Вона вийшла в серії монографій журналу — і дуже швидко. Не знаю, чи це пояснювалося невеликим розміром книжки (яких 114 сторінок), а чи діяло тут і бажання дозволити Якобсонові. Дивним дивом книжка не тільки вийшла скоро, а й розійшлася дуже прудко, факт незвичайний для видань із слов'янського історичного мовознавства.

Це був початок війни. Якобсон, мстивий, як старозавітний Бог, ніколи не забував і не дарував непослуху, бунту, надміру самостійності. Але довгий час, понад десять років, це була прихована, холодна війна. Якобсонові було потрібне тільки повне знищення ворога, на менше він не йшов. А для цього йому були потрібні сильні козири, і він чекав на них. Я теж утримувався від будь-яких виступів проти Якобсона. Один тільки раз я порушив правила гри. Це було саме того дня, коли в Сан-Франсіско підпилий Якобсон белькотів про «велику трійку», а потім заснув на канапі. Ми тоді обмінялися з В. кількома критичними зауваженнями про нашого сп'янілого колегу, що лежав непритомний перед нами. (В. дуже неприхильно ставився до Якобсона й висхідної його кар'єри.) Мабуть, він їх не чув, але хто знає?

Якщо чув, то записав до списку моїх зухвальств, але записав на майбутнє, на час остаточного страшного суду й кари.

Так, отже, на поверхні все лишалося тихим і мирним, і життя в гарвардському невеличкому славістичному колі йшло заведеним порядком. Один до одного ми, правда, не вчашали, але поза тим зустрічалися як звичайні колеги. Після першого семестру, коли я, не знавши англійської мови, міг давати тільки курси російської мови для тих студентів, що вже пройшли всі елементарні курси, викладаючи, отже, російською мовою, тепер, «англізувавшись», я дістав більше курсів, а від другого року також два українські й білоруські курси, так що другого року моє ім'я вже з'явилося в списку курсів, призначених для докторантів (graduate students). Мене кликано на зустрічі з європейськими вченими, які один за одним їхали на прощу до Гарварду, й конкретно — до Якобсона. Так мене познайомлено тоді з Єльмсловом з данського академічного світу, з Альфом Соммерфельтом з Норвегії, знайомства мені не дуже потрібні, а ще менше їм, бо ж славістами вони ні з якого боку не були.

На одному прийнятті трапився комічний епізод. Воно було на честь Райзінгера, ніякого не науковця, а власника чи співвласника броварень, якщо не помиляюся, багатого капіталіста. Він давав великі пожертви для слов'янських студій у Гарварді, а сподівалися від нього ще більших. Під час звичайних у таких випадках перед обідом коктейлів мене з ним познайомили, але він мене мало цікавив, грошей вижебрувати в нього я не збирався (та й не знав, що це в американських звичаях), так що я не звернув на нього великої уваги. Під час коктейлів знайомишся звичайно з десятками людей, знайомишся для того, щоб їх так само легко забути. Яке ж було моє здивування, коли за довгелезним обіднім столом, де кожному було призначене спеціальною карткою його місце, я знайшов себе сусідом Райзінгера. Це не справило мені приємності. Про що я буду з ним говорити? Що я маю з ним спільного? Краще було б сидіти поруч когось із моїх колег.

Так думав я, але не так Якобсон. Він помітив, де я мав бути, коли Райзінгер і я вже сиділи. Витримати цього він не міг. Він налетів шулікою, схопив картку з моїм ім'ям, побіг до розпорядників:

— Хто посадовив Шевельова поруч Райзінгера?

Сконфужений і зляканий розпорядник у смокінгу й з метеликом на шії примчався до мене. Він просив тисячу разів вибачити йому, сталася прикра помилка, моє місце мало бути не гірше анітрохи, але не тут. І мене забрано з «капіталістичного оточення» й відпроваджено десь далі. Я не був ані трохи ображений, навіть був радий. Але треба було бачити переляк Якобсона: пожертви, що на них розраховував він, могли перейти до Шевельова! Небезпека! Биймо тривогу! Як мало він знав людей, як безнадійно він не розумів мене, як усіх він бачив у подобі себе самого! О, ніщо не загрожувало йому. Але коло грошей мав бути він і тільки він. А було це все ще до моєї схизми, тоді він ще не прочитав мого рукопису, я ще не їздив до Мартіне.

До рутини належало також відвідування викладів Якобсона. Тих, що призначалися для студентів. Почалося це тим, що ще в першому вересні мого приїзду, більш-менш одночасно з першою зустріччю з Якобсоном, до мене підійшов Л.

— Ви ж будете ходити на виклади Якобсона? Ми всі ходимо!

Так у СРСР комсорг заганяв на комсомольські збори молодь. І спробуй не піти. Не міг і я не зрозуміти належно заохочення Л. Якщо «всі», то не можу ж я бути винятком. І два роки я сидів на лекціях Якобсона. Зрештою, я був не від того, принаймні на початку. Адже я був тоді закоханий у нього позаочі, чому ж не причаститися благодати зблизька? Справді, на викладах було більше не-студентів, ніж студентів. Сиділи лектори, сиділи молоді адепти науки, сиділи люди з вулиці. Був це великою мірою організований успіх, але, мабуть, були й щиро захоплені. Були й героїні романів Якобсона. Хоч Якобсон був одружений із пані П., чешкою, яку всі називали її першим іменем Своя, хоч ні

його вік, ні його зовнішність не нагадували Ромео, весь університет тільки й говорив про його романтичні «зальоти» з іншою жінкою, яка мала й іншого претендента, кавказького гарячого роду. Тривало це довго, мало багато перипетій і правило за тему розмов між мало не всіма членами викладацького колективу Гарварду. Взагалі університети — добрий ґрунт для пліток, а Гарвард спеціально, з його презирством до позаакадемічного оточення й замкненістю в собі. На викладах Якобсона, отже, були не тільки справжні героїні його романів, а й кандидатки до того. Один роман породжує бажання інших. Зауважу тут, до речі, чому ці романи не кінчалися так драматично, як перелюбство в Берклі. З одного боку, Гарвард у ті роки був, мабуть, ліберальніший у цих справах, з другого боку, тут не дійшло до явного скандалу, влаштованого першою жінкою, і то скандалу в стінах університету.

Та твердження Л., що ходять на виклади «всі», було перебільшення. Не пригадую там ані Чижевського, ані Алберта Лорда, ані, звісно, Карповича. Ходила переважно менша братія, залежна він Якобсона. Як у багатьох інших випадках, не можна було провести виразної межі між ентузіазмом і міркуваннями кар'єри.

Самі виклади, як на мене, не були дуже цікаві. Бракувало їм систематичности. Він вихоплював тему і імпровізував на неї. То це була філософія Пірса, то спроба аналізу рецепції мови в діалозі, то якийсь деталь фонетики, — усе диктоване бажанням оригінальності, наміром здивувати. Часом він забував, що далі, і тоді вихоплював з кишені шпаргалку, зраджуючи тим, що ця імпровізація була не зовсім імпровізована. Манера раптом звертатися по потвердження сказаного до когось з аудиторії драгувала мене й здавалася недобрим тоном. Англійська мова викладів лишала бажати ліпшого. Серед студентів ходив дотеп:

— Якобсонова англійська мова — блискучий і унікальний вияв старомосковської вимови.

Дотеп полягав у тому, що в лекціях з російської мови Якобсон раз-по-раз апелював до старомосковської вимови її, втраченої тепер, але носієм якої був він сам.

Але для мене Якобсон був серед моїх перших учителів саме англійської мови. Я погано розумів американських мовців, Якобсонова мова, і фонетично і синтаксично наближена до російської, була мені майже цілком зрозуміла, а запас слів і термінологія були незмірно багатші від моїх. Правда, на другому році це вже не мало значення, я наздогнав його в опануванні англійської мови. Але я сумлінно відвідував його виклади і в другому році. Це був майже обов'язок, і порушення його було б переходом від озброєного неутралітету холодної війни до війни гарячої. Це було зовсім непотрібне й небажане.

Якобсон ще міг собі час від часу дозволити в ніби дружній розмові зі мною випад проти мене ніби рикшетом, я мусів утримуватися й від цього. Моя поведінка з виданням книжки про походження білоруської мови — це було так багато, що далі кожний натяк чи жарт міг переповнити вінця. З Якобсонових випадів, які були не стільки проти-Шевельовські просто, як протиукраїнські і тим проти-Шевельовські посередньо, пригадую два:

— Ах, що там слов'янські мови. Скоро на світі буде тільки дві мови — англійська і російська.

Або, тоном дружньої щирости:

— Ну, скажіть по правді — хіба ви не чуєтеся більше дома з росіянином, як от хоч би я, ніж з галича-нином?

Взагалі стосунки Якобсона з українцями були складні, внутрішньо суперечливі і по-своєму навіть — для нього — трагічні. У глибині душі існування українців і української мови він уважав за непотрібне історичне ускладнення й непорозуміння. На початку тридцятих років він у статті підтримав сталінський терор проти українських мовознавців, що «відривали українську мову від російської». Але українці й українська мова існували, і з цим треба було знайти якийсь *modus vivendi*. Бувши людиною дзеркального типу, що хоче бачити себе в захоплених очах інших — *mirror-man*, він прагнув знайти «свого» чи «своїх» українців. Це могло бути одним зі стимулів до запрошення Чижевського, це

напевне спонукало його запросити мене. А трагедія тут була в тому, що коли такий ніби патронований ним українець піддавався на його пісню сирени й ставав на «общеруські» позиції, такий українець негайно втрачав для нього всякий інтерес. А коли він не піддавався, драмі бракувало щасливої розв'язки, і це його мучило. Так ішла ця гра в kota й миші, і кінця їй не було. Вона теж належала до рутини слов'янського відділу Гарварду. Геть пізніше, 1963 року, Якобсон знайшов «свого українця», хоч і не в Гарварді. Але це був Білодід (про це пізніше).

Нарешті, до моєї гарвардської рутини належала ще праця над моєю темою з так званого «російського проєкту». Я вже згадував про нього, тут слід сказати трохи більше. Його метою був «вичерпний опис» сучасної російської мови. Це був абсурдний плян. Не можна вичерпно описати живу мову. Поки виконується проєкт, уже в ній одні елементи відмирають, а інші, нові, народжуються. Практично завдання сходило на опис мови за чотиритомним словником Ушакова. На той час це був найсучасніший і найповніший словник. Але про його далеко не вичерпний характер свідчить хоч би те, що за кілька років словник російської мови інших упорядників вийшов у сімнадцяти томах, хоч і це далеко не вичерпувало фактів мови. Проєкт, отже, був нездійснений. Але американські фундації часто бувають ласі на грандіозні проєкти. Поважний і скромний їх не спокусить, великомаштабний і дорогий — так. Не пригадую, яка це була фундація, і не знаю, скільки вона дала грошей, але дала багато. Вивчення російської мови виграло від того помірно, Якобсон — безмежно. Він став великим працедавцем. Він міг тепер купувати людей серед студентів і з-поза їхнього колективу. Вони залежали від нього не тільки в академічній програмі, але й у своєму щоденному існуванні. Я був один з тих «куплених». Дарма що не став одним із тих свійських, дресованих.

Практично це робилося так, що два примірники словника Ушакова були розтігнуті на поодинокі гасла. Кожне гасло було наліплене на окрему картку. Кожний

автор вибирав з такої картотеки матеріал, що належав до його теми. Можливо, що перші автори справді могли вибрати повний матеріал для своєї теми. Коли я приїхав, картотека була в жалюгідному стані. Про абетковий порядок не могло бути й мови. Але багатьох карток просто бракувало. Кожний автор дбав про свої картки, поки працював над своєю темою. Закінчивши її, він повертав картки в такому хаосі, до якого він їх призвів. Я сказав про це Якобсонові. Він не звернув уваги. Кінець кінцем він мав голову на плечах, хоч і сливе без шиї. Хто-хто, а він знав, що весь цей проєкт був, як кажуть поляки, *byłda na resorach*. Моя тема була — складені слова. Я вибрав усі картки, що мали такі слова. Над тим матеріалом, що я дістав, я працював сумлінно й довго. Цікавою ця праця не була. Я закінчив її перед кінцем свого другого року в Гарварді і передав Якобсонові. Гроші я одержав повністю, вони були істотним додатком до моєї скупі (хоч у другому році й збільшеної) платні. Це вже був час нашої холодної війни, і я не наполягав на публікації. Це правда, що я присвятив проєктові багато часу. Але я не вірив у доцільність проєкту, і я дуже сумнівався в повноті свого матеріалу, навіть у межах самого словника Ушакова. Я не знаю, чи Якобсон коли-небудь прочитав мій витвір, і я маю великий сумнів, чи він збирався його публікувати.

Проєкт у цілому вийшов — з великої хмари малий дощ. Працювали над ним і грілися коло нього десятки людей. Із задуманої серії книжок вийшло яких, може, чотири або п'ять. Вони вихопили поодинокі теми без зв'язку одна з однією, роблячи проєкт далеким від вичерпності і в цьому сенсі. Але я не чув, щоб та щедра фундація правила з Якобсона процвиндрені гроші.

З подій тих двох років, хоч, власне, це були не так події, як, сказати б, по-мови, бо йшлося тут не про дії, а про мови, — але такого слова нема, — слід згадати дві. Обидві зв'язані з Л. Він був тоді професором-асистентом. Він не належав до дуже привітних або просто чемних людей. Просто кажучи, був він людиною брутальною й свідомо неотесаною. Він узяв право ви-

конувати ролю клясної дами, роблячи колегам, тим більше молодшим, свої зауваження про те, як поводитися і як не поводитися. Не думаю, щоб він мав таке доручення, радше це був спонтанний вияв його вдачі.

Один епізод стосувався до книги сербського мовознавця Івана Поповіча. Він видав німецькою мовою книжку «Історія сербо-хорватської мови», а Л. зрецензував її в журналі *Language*. Рецензія була брутальна поза всякі межі пристойности; від початку до кінця погромна, вона не залишала живого місця від книжки Поповіча. Я був здивований і вражений, тим більше, що книжка зовсім не була така погана. При зустрічі я запитав Л. про це. Відповідь була:

— Може, книжка й не така погана, але автор погана людина. Він негідно поводитьсь супроти добрих науковців.

Мушу сказати, що тут я був ще більше здивований і вражений. Щоб писати нищівні рецензії через незгоду з біографією автора, — таке практикувалося в Радянському Союзі сталінських часів, але мені не вкладалося в голову, що таке може трапитися, що такий підхід застосовується в Америці. А треба було мені добре взяти це до уваги, бо кілька років пізніше, коли Якобсон проголосив мене *persona non grata*, Л. мав застосувати такий підхід до мене самого. Епізод цей тут я вирвав з хронологічного контексту, бо сталося це року Божого 1961, коли я вже давно не був гарвардцем. Але в моєї пам'яті є власна хронологія, і ця розмова поєдналася в одну цілість з другою розмовою, що таки припала на перший рік мого гарвардського життя, кінець першого семестру.

Серед тих курсів російської мови, що я вів для вищих рівнів студентів, одна група була найвища. Вона була зовсім маленька — всього чотири особи. Для кінцевого іспиту я дав їм переклад з англійського газетного тексту російською мовою. Переклад не вийшов у них добре. Були деякі помилки проти граматики і багато проти стилістики. Я почував себе відповідальним за — фактично кінцеву — оцінку їхніх знань. Одному найкращому я поставив добре, решті задовільно, від-

мінно не дістав ніхто. Правда, я не знав, що така оцінка може забрати в них стипендію.

Скоро по тому в університетському садку я зустрів Л. Не привітавшись, він накинувся на мене:

— Так ви робите. Приїжджаєте з Європи й думаєте, що ви все знаєте, а ми, американці, суцільні невігласи!..

Мова йшла не про мене, особу, а про мене, не-американця. Цілий складний психологічний комплекс утілювався в цей вибух нервів і нестримного роздратування. Ставлення американського інтелектуала до Європи здебільшого визначається цим комплексом — людина визнає багато в чому вищість європейської культури, але тим більше підносить американську, навіть її найгірші боки, її найпримітивніші вияви. У більшості американських інтелігентів це приховане поверхнею демократизму й рівності рас і народів. Для Л. таких гальм не існувало.

Зізнаюся, я робив з цього опортуністичний висновок: ти живеш в Америці, ти залежиш від американців, ти в приймах, застосовуй їхні критерії, а не свої. Так я повадився в дальшому, але навіть тоді мене вважали за одного з найвимогливіших викладачів поміж моїми колегами. Що ж до Л., думаю, що він також цього епізоду не забув. Дочекавшись слушного часу, він обрушив на мене всю свою ненависть до зухвалих приходнів, що псують кар'єру американським хлопцям. Понад десять років, які минули від цієї сутички зимою 1951 року, тільки роз'ятрили рану.

Найцікавіше в усій цій історії те, що в кінці року, прощаючися зі мною дуже дружньо, чотири скривджені студенти зробили мені подарунок: платівку однієї симфонії Шостаковича з їхніми підписами на футлярі. Це не могло бути голосування проти Л. Вони не могли знати про його монолог обурення. І Л. напевне не знав про цей подарунок.

На другому році мого перебування в Гарварді мені стало ясно, що лишитися там на дальші роки було неможливо. Як і в багатьох інших американських університетах, там діяло механічне правило: лектором не можна бути понад три роки. Або тебе підвищать до

звання професора, або тебе викинуть. Це одне з тих механічних правил, якими Америка обороняється проти людяности. У жаргоні це правило звалось — вгору або геть. На підвищення, на рух угору я не міг розраховувати, бо якраз на цей час у подібному становищі були двоє моїх колег, які були довше зв'язані з університетом і повинні були мати пріоритет, — мій добрий приятель Віктор Вайнтрауб і мій не зовсім приятель Л. Змагатися з ними було б не зовсім етично і, зрештою, безнадійно. А трьох професорів одразу Гарвард не міг узяти. Багато могло б залежати ще від Якобсона, але між нами вже був озброєний неутралітет. Треба було шукати іншого місця праці. Я шкодував, бо втомився від багаторічних мандрів і прагнув сталости і осідлости. Гарвард мав добру бібліотеку. І я боявся мертвотної нудьги американських малих міст. Та вибору не було.

У ті роки знайти нове місце не було важко. Форумом для цього були річні конвенції Асоціації новітніх мов. Часом їх був кінець грудня, а місцем того року був — дуже вигідно — Бостон. В університетському жаргоні ці конвенції мали назву — базар рабів. Туди з'їжджалися керівники відділів у пошуках викладачів, а шукачі посад виступали з доповідями. Мені навіть не довелося проситися в доповідачі, бо тогорічний провідник слов'янської секції, уже знайомий нам В., сам мене запросив. За тему я вибрав українські впливи на польську мову в X—XIV століттях. Як я бачу цю доповідь сьогодні, вона не належала до досягнень світової, ба навіть американської славістики. Тема була далека від історичної правди, крізь неї аж надто проглядало патріотичне *wishful thinking*. Моя англійська мова того часу вже надавалася до наукової доповіді на фахову тему, але часом мені бракувало якогось елементарного слова. Так було й тут. Слово мені підказали з аудиторії.

Незважаючи на це, мій дебют був дуже успішним. Правда, на тлі доякобсонівської славістики ця доповідь справді була науковою, навіть ультранауковою, а в моїй англійській мові можна було бачити бажання опанувати нову для мене мову, що, приміром, проти Чижевського, який такого бажання школи не виявляв, викли-

кало добрі надії. Незабаром я дістав запрошення від двох університетів — мічиганського в Анн-Арборі і Колумбійського в Нью-Йорку. Останнє походило від Ерні Сіммонса, який розумівся на слов'янському мовознавстві, як я на китайському. Він недавно втратив Якобсона, пробував дістати Стендер-Петерсена з Данії, але цього кандидата не пустили до Америки за нібито його «рожевість», яка справді виявлялася тільки в тому, що Стендер був головою данського товариства культурних зв'язків із Радянським Союзом. Але це були роки маккартизму, Ерні, отже, не мав багато вибору. У ситуації двох запрошень звичайна американська тактика — торгуватися з обома й дивитися, хто більше дасть. Але я був такий стомлений і так не хотів малого й закапелкового Анн-Арбору, що сказав Сіммонсові, що приймаю запрошення при одній-єдиній умові, що це буде стала посада. Так я знову потрапив на розмірно мізерну платню, — якщо не помиляюся, щось 6500 доларів на рік, але я був забезпечений працею до кінця життя, і я був у великому місті.

Усе-таки мені було шкода кидати Гарвард, і, пригадую, Якобсон потішав мене:

— Не журіться. Правда, в Гарварді всі студенти добрі, а в Колумбії нерівні, але й там є добрі.

Формально призначення вимагало двох рекомендацій. Хто був перший автор, я не знаю. Другим був Якобсон. Знаю про це тому, що він надіслав мені копію свого листа. Ось повний текст у перекладі з англійської:

«Дорогий Професоре Сіммонс,

у відповідь на Ваш лист, пересланий мені сюди, я подам свою думку коротко про д-ра Шевельова. Я можу назвати тільки трьох визначних слов'янських філологів по цей бік залізної завіси: Шевельов, Стендер-Петерсен і Станг. Усі троє однаково видатні, але оскільки двом останнім в'їзд до цієї країни був по-дурному заборонений, розгляньмо лише першого.

Шевельов, учень такого видатного славіста як Булаховський, дістав ґрунтовний вишкіл у всіх галузях слов'янської філології. Він опанував бездоганно російську, українську, білоруську й польську мови і добре

обізнаний на інших слов'янських мовах. Він у своїй стихії в порівняльній слов'янській філології і в церковнослов'янській і іншослов'янській літературній спадщині середньовіччя. Його невтомна дослідницька діяльність і публікації дали йому заслужену репутацію найкращого знавця української й білоруської мов у їхньому теперішньому стані та історії. Ці праці виявили справжню вмілість в описовій і історичній методології. Цілком нові і важливі також його дослідження польської мови в її стосунках із східнослов'янськими сусідами. Його нова монографія, що друкується в Мовознавчому гуртку Нью-Йорку, — оригінальний і цінний внесок у заплутані проблеми генетичних взаємин усіх трьох східнослов'янських мов. Його недавня доповідь про історію всіх слов'янських літературних мов, тепер друкована, так само сильна в своїй критичній частині і відкриває нові шляхи в дослідженні й збуджує думку також для історичного вивчення літературної англійської мови, як підкреслив професор Курат в обговоренні цієї доповіді, коли Шевельов виголосив її на мічіганській конференції славістів. У цій праці, як і взагалі, він показує себе вченим з глибоким розумінням зв'язків між мовою й літературою і компетентним дослідником також літератури. Він має солідну ерудицію в усіх трьох східнослов'янських літературах усіх трьох східнослов'янських народів і поляків. Особливо цікаві його розвідки щодо українського романтизму і новітньої поезії. Усі філологічні й літературні питання він розглядає на широкому культурно-історичному й соціально-політичному тлі. У Гарвардському університеті Шевельов виявив себе як прекрасний викладач, дуже уважний до своїх студентів та їхніх потреб, дружній у стосунках з колегами, безвідмовно відданий інтересам відділу, і як особа об'єктивного судження й чарівної особистості. Відданий Вам Роман Якобсон».

У цей час мої стосунки з Якобсоном були напружені (так само, як його стосунки з Сіммонсом, з яким він мав дуже гострий конфлікт, унаслідок якого він залишив Колумбію і перейшов до Гарварду). Чому **він** написав такий дитирамб мені, — можна пояснювати

по-різному. Може, він хотів якнайскоріше позбутися мене, а його ідея «великої трійки» припускала моє перебування в одному з провідних університетів. А може — і певніше, — це був загальний стиль його рекомендацій. Він писав їх усі в суперлятивних формулах, не гребуючи ніякими гіперболами. До таких перебільшень належало прирівняння мене до Стендер-Петерсена й Станґа. Проти них я був ще початківцем, вони мали вже капітальні свої книжки, з якими мої тогочасні публікації ніяк не рівнялися. Але така рекомендація означала, що це він пустив мене «в люди», започаткував мою кар'єру. Може, того дня він навіть поставив свій прапорець у Нью-Йорку на мапі американських центрів. Хоч він і знав — у глибині душі я не був його людиною, а моя кар'єра тоді мало залежала від його рекомендації. Усе вже було домовлене між Сіммонсом і мною. Негативна характеристика загострила б його стосунки з Сіммонсом, і так напружені.

Після того настав період миру і відчуження. Він тривав вісім років. Усе було позірно в порядку. Ми обмінювалися відбитками своїх статтів. Ми робили на них дарчі написи, ніби дружні, але які ж холодні, без особистого дотику, навіть без дати, ніби підкреслюючи їх формальний характер: «На добру згадку від автора», «З привітом від автора», «З Новим роком! З новим щастям! Р. Я.». Коли він приїздив до Нью-Йорку, він мене не відвідував. У Бостоні я спiniaвся в Вайнтраубів і не йшов до нього. Власне, я не мав жадної зачіпки воювати з ним. Він мені нічого злого не зробив. Хіба те, що він не вклався в мій ідеал, яким я його колись бачив. Але це вина моя. Нащо робити ідеали, не познайомившись? Натомість у його очах я був зрадник і перекинчик до ворожого табору, — яким був Мартіне. Я порушив субординацію, не став ЙОГО людиною, виявив недозволену самостійність. При першій нагоді я мав бути покараний. І я знав: Якобсон нікому не дарує огріхів і виявів незалежності. Мир був неспокійний. При першому приводі він мав перетворитися на війну. На жорстоку війну на знищення.

Нагода трапилася 1962 року. І я сам спровокував війну. Я вирішив зголоситися на черговий міжнародний

конгрес славістів. Міжнародні конгреси славістів були започатковані 1929 року в Празі. Вони мали відбуватися кожних п'ять років, кожного разу в іншій слов'янській країні. У перших двох з'їздах Радянський Союз участі не брав. Третій, що припадав на 1939 рік, не відбувся, бо перешкодила війна. По війні всі віжки конгресів перебрав СРСР. Усі країни, де плекано славістичні студії, мали своїх представників у комітеті, що формально керував конгресами. Американська делегація складалася з Романа Якобсона, Вільяма Е. з Індіанського університету і Діна В. з Каліфорнійського. Тепер ішлося про п'ятий конгрес, що мав відбутися в Софії у вересні 1963 року. Його програму повинен був розглянути й затвердити комітет на засіданнях, скликаних у Москві 2—5 жовтня 1962. Серед зголошених доповідей американська делегація повезла й мою тему. Тема моя була політично неутральна. Не неутральною була особа доповідача. Навіть його прізвище.

У перші повоєнні роки я друкувався під прізвищем Шерех, псевдонімом. У Києві й Харкові не знали, що сталося з Шевельовим. Коли 1951 року Інститут мовознавства видав двотомовий колективний «Курс сучасної української літературної мови», там уміщено без усяких змін мій розділ про просте речення, що його я ще перед війною передав Булаховському. Правда, вміщено без прізвища автора, тільки з глухою приміткою — «Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський». Але можна не сумніватися, що, коли б там знали про моє місце перебування й діяльність від 1941 року й далі, друкування цього тексту було б неможливе. Я повернувся до свого справжнього прізвища, коли переїхав до Америки. Трохи пізніше я розкрив історію свого псевдоніму в передмові до книжки «Не для дітей». Моє прізвище було добре відоме в мовознавчих колах України, але тільки з передвоєнних часів. Уже тоді, коли я відновив публікації під своїм прізвищем і коли це стало, без сумніву, відоме радянським органам нагляду, дехто з СРСР волів не розголошувати його. Одна з провідних комуністичних постатей радянського мовознавства Ольга

Ахманова в гострому нападі на мій огляд українського й білоруського мовознавства не назвала мого імени (*Word*, 1965, 1, с. 180. До цієї рецензії я ще повернуся). Найкращим і властиво єдиним способом подати відомість, що я існую і працюю за фахом — теза радянської пропаганди була, що діячі культури на еміграції в Америці позбавлені такої можливості, — було з'явитися офіційним учасником конгресу славістів. Чи їхати на конгрес фізично, чи ні — наявність мого прізвища в складі американської делегації не могла б бути прихована і промовляла б до колишніх моїх учнів і колег. Це була скромна мета мого вчинку.

Від цього часу історія моїх зустрічей з Якобсоном — тема цього писання — набирає іншого характеру, ніж перед тим. Ці зустрічі перестають бути особистими. Власне, остання моя особиста зустріч з ним мала місце в грудні 1962 року. Тепер вони стають листовними — позаочними й міжконтинентальними, здебільша діючи через різних посередників. У персональних архівах Якобсона, Е., В. відкриваються папки під назвою «Випадок Шевельова». Поза всяким сумнівом, подібні папки відкрилися і в справах Івана Білодіда в Києві, і в інших радянських, менш приватних архівах.

Та перед тим, як перейти до цих понадособових вимірів моєї «справи», варт згадати про одну таки особисту зустріч, хоч зовсім не з Якобсоном і тому формально ніби поза рамками цих споминів. У попередньому уступі вже була згадка про Білодіда, і це саме зустріч із ним, що заслуговує тут на невеличке місце. Та вона не така й стороння, бо від 1962 року мова взагалі мусить іти не про двоособові контакти — мої з Якобсоном, а про трикутник Якобсон — Білодід — я.

Ця зустріч з Білодідом відбулася 30 серпня 1962 року. Місцем дії був американський Кембрідж, точніше — кулюари аудиторій університету, де тоді відбувся Дев'ятий міжнародний конгрес мовознавців. Білодід був у складі радянської делегації, я — американської. Я головував там також на одній із секцій.

Це була моя перша і остання особиста зустріч з Іваном Костянтиновичем Білодідом. Перед тим я тільки

чув про нього і чув від слідчого НКВД. Допитуючи мене про різних моїх знайомих, він запитав між іншим, що я знаю про цю особу. Цілком правдиво, я відповів, що не знаю нічого. Але слідчий згадав Білодіда в такому контексті, що наводило на припущення, що той був сексотом на службі НКВД. Пізніші відомості, що доходили до мене, потвердили це припущення. Його головкрутна кар'єра не була в жадній пропорції з його здібностями чи науковими працями. Блискучість і блискавичність цієї кар'єри підказували, що він мав свої заслуги. Згадую при цьому польський жарт: Що потрібне для того, щоб стати членом спілки письменників? — Wydanie jednej książki i dwóch kolegów. Для Академії наук, либонь, кількість колег мала б бути більша. У той час, одначе, Білодід був ще на відносно скромній посаді заступника директора Інституту мовознавства, себто заступником Булаховського і партійним оком над ним. Коли я згадую дворічну «співпрацю» Булаховського з Білодідом, коли я дивлюся на посмертно опубліковані фотографії Білодіда з Булаховським або Виноградовим (який, одначе, знав ціну Білодідові й не пускав його навіть на поріг ним редагованого журналу «Вопросы языкознания»), мимоволі згадую рядки Василя Курочкіна про цей тип людей:

Осторожность, осторожность, господа!
Патриот из патриотов,
Господин Искаритов
Приближается сюда!

А починав Білодід із захоплення виставами Курбаса й творами Тичини й Яновського! На цьому, мабуть, і почалося зацікавлення ним в органах НКВД.

Про те, що Білодід буде на конгресі, я наперед не знав (він був малоймовірний учасник, не мав він ані праць із загального мовознавства, ані не розумів і трохи англійської мови), його репутація була мені відома, а все-таки мені було цікаво з ним поговорити. Припускаю, що і він цікавився можливістю такої розмови. Адже для подібних речей він і був на конгресі. Щось зо два дні ми зустрічалися в аудиторіях чи в кулюарах і поглядали один на одного. Але просто підійти один до

одного ми не зважувалися. Політична, та й наукова, прірва була занадто відчутна. Аж, нарешті, третього дня один з колег сказав мені, що Білодід розпитував про мене, і поцікавився, чи не хотів би я познайомитися з гостем. Так нас познайомлено, ми потиснули один одному руки, і я мав нагоду ближче придивитися в очі нашого гостя, оспівані пізніше в неофіційному київському гумористичному фолкльорі як «Білодідові риб'ячі очі». (Це було в сімдесятих роках, але очі, напевно, були такі самі і в шістдесятих.)

Білодід ні про що мене не питав. Він став проти мене в величну позу радянського вельможі і прорік:

— Ну, розпитуйте!

Але без павзи почав казати, що Булаховський у них у великій пошані і його портрет висить у Білодідовому кабінеті, а його твори незабаром будуть видані (Булаховський помер незадовго перед тим, 1961 року). Дещо він оповів про інші видавничі проекти Інституту мовознавства, я сказав, що Інституту потрібний журнал. (Журнал «Мовознавство» почав виходити 1967 року, але Білодід спромігся зробити його, правда, українськомовним, але суцільно політизованим загальнопартійним і позбавленим наукової вартості.) Я й собі оповів йому про деякі свої праці і передав йому кілька своїх відбиток, які він ласкаво прийняв, крім однієї. Він відкинув мою рецензію на «Varangica» Стендер-Петерсена, не кажучи чому, обмежившись на скупому:

— Цього не треба!

Може, він думав, що писати про варягів на Русі — непристойно й недозволено. А певніше, він просто не знав, що таке Varangica, і вирішив, що це мусить бути щось антирадянське.

Ми розпрощалися, знов потиснувши руки. Ніхто не запрошував другого приїздити до себе, ані обмінюватися листами чи навіть відбитками. Авдієнція була дана, і другої не передбачалося. Але Білодід про мене не забув, як буде, зрештою, аж надто очевидно з подальшої оповіді. Зрештою, в самій нашій розмові був один момент, коли Білодід вийшов з рівноваги та пози зверхності. Це було, коли я згадав, що в друку був перший

том серії «Нові течії в мовознавстві» (*Current Trends in Linguistics*), присвячений східноєвропейському мовознавству, і що для цього тому я написав огляд мовознавства на Україні й Білорусі. Його наче пересмикнуло, і сухим, начальницьким тоном він кинув запитання:

— З ким це узгоджено?

Запитання, в якому відбився весь його досвід радянського бюрократа. Я пробував заперечити, що в Америці для друку узгодження не потрібне. Це було, звичайно, так і, як показали майбутні події, не зовсім так.

Пізніше, як мені оповідали, Курилович, що бачив нашу розмову, переказував, що вона була дружня. Це правда, що ми не билися й не ображали один одного. Але від дружності це все було далеко. Тепер Білодід наочно знав, що я існую, що маю якесь становище в американському мовознавстві, що не думаю мовчати про стан мови й мовознавства на Україні і що, відтак, мене треба знищити. Це було в серпні, — активні ж воєнні дії почалися на початку жовтня. Фронт був перенесений з американського Кембріджу до Москви. Відтепер усі ці дії відбувалися далеко від мене, і я довідувався про них тільки з листів. Першим з них був лист Стендер-Петерсена, датований 10 жовтня 1962 року.

Стендер-Петерсен писав мені про події на московському засіданні Міжнародного комітету славістів. Поскільки його лист для мене започаткував усю справу і поскільки він був найоб'єктивніший і написаний негайно після подій, а не з відстані кількох місяців, я дозволю собі навести з нього довгу цитату:

«Присутній без права вирішального голосу професор Білодід, колишній міністер народньої освіти України, попросив дозволу висловитися і в дуже темпераментній, майже агітаційній промові запропонував виключити Вас із списку учасників з'їзду. Мотивував він свою пропозицію тим, що Ви зрадник, що Ви співпрацювали з німцями під час окупації України, зокрема Харкова, що Ви були доцентом університету, що Ви в своїх (газетних) статтях, "обливали покійного Булаховського брудом", що Ви далі відійшли з німцями, які

відступали з України, і що Ви тепер в Америці співпрацюєте в запекло сепаратистській українській академії. Коли він закінчив свою промову, з усіх боків почулися голоси, що вимагали Вашого виключення. Через те, що ніхто з присутніх американських делегатів (Роман Якобсон, Е.) не забрали голосу, я вважав за потрібне виступити з заявою, в якій я, не входячи в деталі Вашого відходу з України, повідомив, що знаю Вас особисто, що в мене склалося враження, що відходили Ви з України зовсім не так добровільно, як казав Білодід, і що я Вас уважаю за видатного мовознавця. Я також підкреслив, що я в Вас не зауважив жадної ультранационалістичної настанови і що я Вас уважаю за цілком симпатичну і серйозну людину. Я запропонував замислитися над питанням, чи не слід у даному випадку покласти центр ваги на наукову, а не на політичну сферу, причому вказав і на те, що Ви тепер американський громадянин і стоїте під обороною американських законів. Мою промову вислухали спокійно.

Після того виступив Роман Якобсон (який дякував мені після засідання за мій виступ, без якого йому, колишньому емігрантові, або неповоротцеві, було б важко виступати). Він приєднався до моїх висловлень, причому дуже сильно підкреслив, що без документальних доказів не можна виключати нікого. Він не вважав це питання політичним, але радше етичним, себто, якщо документи покажуть, що зведені на Вас обвинувачення слушні, присутність або nepřисутність Ваша на з'їзді буде моральним питанням. Він натякав і на те, що обвинувачення такі поважні, що коли виявиться їхня слушність, може постати питання й про Ваше становище в Америці...

У Вашій обороні виступили ще деякі особи... Кінець кінцем вирішено запропонувати Білодідові зібрати документальні дані про Вашу нібито "зраду" й переслати їх президії майбутнього з'їзду, на чолі якої стоїть надзвичайно симпатичний і врівноважений академік Владімір Георгієв... У цілому в мене склалося враження, що багато хто були задоволені моїм сміливим виступом проти Білодіда».

Місяць пізніше я одержав два листи від учасників московського засідання, цього разу від американців — від В. і від Е. Між трьома джерелами мого знання про факти є дрібні розбіжності, але вони легко пояснюються різницею суб'єктивних сприймань і зберігання деталей у пам'яті, почасти інтерпретації. Приміром, вигуки «Исключить» після виступу Білодіда, за Стендер-Петерсеном, почулися «з усіх боків», за В., це був «малий, але голосний хор голосів», за Е., «малий дзюркіт (ripple)». Є розбіжності в поданні порядку виступів. Усі, крім Е., твердять, що Якобсон виступив після Стендер-Петерсена, себто другим, тоді як, за Е., другим був він, а Якобсон дав кінцевий підсумок. Важливіші розбіжності в оцінці павзи після виступу Білодіда. В. не згадує про таку павзу; Стендер-Петерсен, не кажучи просто, дає зрозуміти, що вона була затяжна; Е. характеризує її як «довга мертва тиша». Можна думати, що це відповідає істині і свідчить про первісну дезорієнтацію американців і непевність, як діяти.

З листів В. й Е. імена промовців, що забирали слово після Якобсона в моїй обороні, були Станг з Норвегії, Рудольф Ягодіч з Австрії і С. Коновалов з Англії, а також, звичайно, Е. З усіх них Стендер-Петерсен виділив і переказав тільки промову Якобсона, після своєї власної. Сталося це, напевне, не випадково. Між виступами Стендер-Петерсена і Якобсона була істотна і глибока різниця. Перший виступав справді в моїй обороні і проти втручання політики. Промова Якобсона була наскрізь типовий doubletalk. На перший погляд він ніби теж боронив мене. Справді ж це було заохочення Білодіда до дії. Твердячи, що вимоги Білодіда мають розглядатися як етичні, а не політичні, Якобсон відкривав шлях до засудження мене, адже етика ніколи ніким не виключалася з академічних критеріїв. А далі він досить виразно натякав, що матеріал Білодіда поведе до мого виключення не лише з софійського конгресу, а з цілого американського наукового життя. Якобсон недвозначно пропонував свою співдію в цьому напрямі, а бажанням Білодіда це відповідало якнайкраще. Тут закладено основи бльоку Якобсон — Білодід (а отже, й ті, хто стояв

за спиною Білодіда), що справді став реальністю в наступні роки.

Білодід мав зібрати матеріали, що мали б компрометувати мене, й переслати їх Болгарському комітетові на чолі з Георгієвим. Але минув майже рік, поки він це зробив. Замість передати матеріали Георгієву, який мав би передати їх американській делегації, він привіз їх безпосередньо на софійський конгрес. Можливо, він розраховував на те, що заохочений річною тишею, я вирішу, що він доказів не має, і поїду до Софії на конгрес. Можливо, що плянувалося там, після того, як американська делегація зречеться мене, дати волю дії політичній поліції, яка передала б мене в руки радянських господарів Білодідових. Якщо такі пляни були, то їхньому здійсненню перешкодив тільки мій неприїзд до Софії. Колись мій радянський слідчий з НКВД, відпускаючи мене, сказав:

— Ідьте, куди можете й хочете. Ми вас знайдемо.

Може, він, на здійснення своєї обіцянки, — «він» у збірному сенсі, звичайно, — вже чекав на щасливе побачення в Софії. Болгарська політична поліція, напевне, радо надала йому потрібне приміщення і все те інше, чого він міг потребувати. Але він не спромігся знати, що цей час я розмірено, щасливо і спокійно провів у Атенах.

Повертаючися до подій осені 1962 і літа 1963 років, спокій року був порушений виступом голландських славістів. Вони довідалися про інцидент на московській нараді, сприйняли американську позицію як нерішучу або й опортуністичну і вирішили протестувати спершу перед американською делегацією, а далі, коли буде треба, й перед усіма західними славістами, не зупиняючися навіть перед можливістю розколу перед конгресом. Особисто я нікого з них не знав, за винятком хіба Ерта Кайперса, та й і з ним знайомство було тільки короточасне (він викладав якийсь час у Колумбійському університеті, але в відділі мовознавства, а не славістики) і давно перервалося. Наприкінці жовтня прийшов до мене лист від Кайперса про початок справи, а за тим пішли листи до американської делегації, один

категоричніший від одного. Ішлося, звісно, не так про мою особу, як про втручання політики до науки. Мені ця акція, зовсім не залежна від мене, не була бажаною, хоч я не міг заперечити шляхетних намірів. Якобсон і його товариші в делегації могли думати, що я під'юджував усе це. Американці з делегації реагували блискавично швидко і так різко, що з приводу одного з листів, сланих до Голляндії, я мусів послати свої пробачення за тон і поведінку своїх, так чи так, земляків.

Позиція американців була за всяку ціну зберегти мир з радянцями, і вони доводили голляндським ворохобникам, що Білодідів виступ був його особистою справою, що його засуджували інші радянські славісти і що вся справа розв'язана позитивно, так що голляндські протести недоречні і повинні бути анульовані. Після цілої хурделиці листів і телефонів справа була притишена до кінця листопада 1962 року. Вона знову спалахнула в червні 1963 року й знову була пригашена. Практичних наслідків вона не мала жадних. Можна згадати, що вона зустріла співчуття третього члена Якобсонової «великої трійки» — В. Але це співчуття виявилось тільки в листах до мене, і ніякого резонансу воно не мало. В. не втручався до жадних славістичних справ, його участь у плянах «розподілу американської славістики» була виплодом уяви Якобсона. В. не змінив цієї позиції й пізніше.

Сцена дії перенеслася до Софії, вересень 1963, коли Білодід привіз і передав американській делегації мої статті (очевидно, фотостати), друковані в харківській «Новій Україні» часу німецької окупації. Як саме вони були передані і чи всі — чи безпосередньо, чи через Георгієва — я не знаю. Не було при цьому стороннього спостерігача типу Стендер-Петерсена, а члени американського комітету ніколи не оповідали мені про обставини події. Єдине, що я знаю, — з листа Е., — що вони були «шоковані», але нічого про конкретні обставини. Може, коли-небудь згадають про це ще живі учасники події.

Тут буде, либонь, до речі згадати про той фактичний матеріал, на якому будувалися Білодідові обвинувачен-

ня. По-перше, сам факт друкування в «Новій Україні» — газеті, що виходила в Харкові в час німецької окупації, робилася українськими руками, але під пильним доглядом німецького цензора. За приблизно два роки її існування я вмістив коло десятка статтів. Членом чи працівником редакції я не був. Друкуючися там, я виходив із погляду, що в підцензурній пресі, чи то радянській, чи нацистській, не можна висловити всієї правди, можна висловити тільки півправди: в радянській про вади нацистської системи, в нацистській про вади радянської. Можна також порушити деякі, хоч і обмежені аспекти української культури, заборонені в другій системі. Справа читача, що роками мав тільки радянські газети, — порівнювати і так доходити дещо повнішої правди.

Установити бібліографію моїх статтів, що побачили світ на шпальтах «Нової України» (деякі були заборонені цензурою, приміром моя стаття про Петлюру, хоч там не говорилося про його політичну діяльність, а тільки про літературно-критичну), — це була тоді справа важка. Я бібліографії не провадив, бо не надавав великого значення цим статтям, та в голодному й холодному місті не було ні можливості, ні сенсу робити бібліографічні записи. Поза Україною, скільки мені відомо, «Нова Україна» не тільки бібліографічна рідкість, а не репрезентована ніде в комплексі). Думаю все-таки, що за останні двадцять років мені пощастило відновити бодай назви моїх статтів. Ось вони (читач, що не цікавиться такими сухими матеріалами і не має мисливських нахилів Білодіда, звичайно, омине цей перелік):

1. «Уярмлена мова» (спільно з Нетаєм-Цебенком). Ч. 3, 11 грудня 1941.
2. «Визначний український діяч. До роковин смерті О. Потебні». Ч. 13, 25 — 26 грудня 1941.
3. «Перша ластівка». Ч. 20, 4 лютого 1942 (Про альманахах «Ластівка» 1841 р.).
4. «Брудні наміри большевиків». Ч. 34, 21 лютого 1942 (Про санітарний стан міста).
5. «Тарас Шевченко». Ч. 181, 1942.
6. «Високе завдання». Ч. 181, 1942.

7. «Спиридон Черкасенко (1876—1940)». Ч. 247, 1 листопада 1942.
8. «Замість рецензії (Міркування в театральній залі)». Ч. 259, 25 листопада 1942.
9. «Олександр Олесь». Ч. 275, 1942.
10. «Ідучи з концерту». Ч. 320, 10 січня 1943.

Була ще стаття про Василя Мову (1842—1891), 1942, але не знаю, коли.

Скільки бідний Білодід мусів намотитися, щоб серед цих згадок про письменників і науковців переважно XIX сторіччя й хроніки концертів знайти докази моєї співпраці з німцями! Він знайшов, роблячи добру міну при поганій грі, два. Не статті — фрази. Одна була в «Замість рецензії», друга — в статті «Брудні наміри большевиків». Ось ці фрази:

1. «Для вояка німецького Вагнер — цілий світ. Бо вояк цей ідейний і культурний, пізнав світ, його принаду і його суворість, вигартував у собі мужність і виховав змістовність».
2. «Боротьба за санітарний стан міст і селищ — це воєнний фронт, це боротьба, якою ми допоможемо героїчному німецькому військові добити большевизм — ворога усього людства».

Про мої ілюзії перших місяців війни я виразно написав у вступі до книжки Юрія Шереха «Не для дітей», що вийшла 1964, а складалася 1963 року і перед тим, ще до викриттів Білодідових, і нема потреби це тут повторювати. З цього вступу, власне, й почалася марна Білодідова спроба детективного розсліду моїх помилок і «злочинів».

За гаслом зберігати українську добру посмішку варт тільки звернути увагу на те, що в обох випадках моєї «коляборації» на шпальтах «Нової України» практично йшлося про дуже елементарні і далекі від політики речі: щоб публіка не робила бешкетів у театрі і щоб місто було чистим, а не вогнищем бруду й хвороб.

Але до яких би фактів чи міркувань ми не вдавалися, — чи до моїх, чи якихось ще інших, — усе це не грало жадної ролі 1963 року в Софії і після повернення славістів звідти. Матеріяли Білодідові були прийняті під

таким соусом, як він їх сервував. Ніхто навіть не подумав про те, що комплекти «Нової України» в радянських бібліотеках не лежали на читальняних столах і що треба було дуже спеціального дозволу або й заохоти від дуже спеціальних органів, щоб до тих комплектів дістатися, а отже, Білодідові розвідки в ділянці шевельовознавства мусіли ті органи цікавити. Факти моєї «співпраці» з німцями були такі незначні й незначущі, що робити з них ті організаційні висновки, про які в Москві згадував і які Білодідові обіцяв Якобсон — усунення мене з американського наукового життя, не здавалося можливим. Я далі викладав і брав участь у наукових конференціях Заходу. Зміна зайшла в моїх стосунках з Якобсоном.

Про це тут і буде далі мова. Але спершу ще один відступ загальнішого характеру. Є речі в моїх писаннях тоді, під час і по війні, які потребують критичного перегляду в деталях. Але — дивлячися по змозі об'єктивно, зосторонь, я бачу в них, серед затоптаного в порох історії, і якусь свою заслугу, якою не можу не пишатися.

Радянська пропаганда воєнних років і дотепер, говорячи про трагедію війни, ішла під гаслами калібнізму і канібалізму. Якщо й були мудрі Просперо, їхній маршрут пролягав звичайно до каторги або шибениці в житті, до очорнювання в громадській думці. Калібнізм і канібалізм і досі отруюють на Україні спогад про воєнні роки. Звідси, приміром, нехить або побоювання сказати щось добре про УПА або Дивізію «Галичина», звідси цілковите спотворення перспективи на воєнні й повоєнні роки. Якоюсь малою мірою, не завжди це усвідомлюючи і далеко не досконало, я вже тоді, попри заблуди й збочення, працював на розбудження голосу Просперо. Це не могло і далі не може не обурювати багатьох і багатьох, а «надто тих, що волею-неволею оспівували і готові далі оспівувати людину в зореноснім Кремлі, транскавказького сизокрилого орла тощо. Але десь, у потаємній пам'яті історії, нитки аналогій до Просперо в моїй свідомості вичітковувалися, і цим я не можу не величатися...

Повернімося до Якобсона, не випадково співника Білодідового (а з ним і інших калібанів).

Озброєний невтралітет недавніх років змінився на неприховану ворожість. Відбитки його праць перестали приходити. Перед тим мене прошено давати рецензії до новозаснованого Якобсоном *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* (правда, не статті!). Тепер цього заклику не поновлено, та я й не пробував з нього скористатися. Ближчі соратники й послідовники Якобсона, як-от Моріс Галле, Едвард Станкевич, Кирил Тарановський, що колись так дружньо водив мене по Београду й допомагав мені купити сербський килим, який і досі висить у мене в спальні над моїм ліжком, дивилися на мене недобрим оком або й зовсім не хотіли дивитися. Явно я був у неласці. Наближався час нападу. Треба було тільки нагоди.

Нагода в таких передгрозових ситуаціях завжди знаходиться. Нею став вихід моєї досить довгої книжки «Передісторія слов'янських мов. Історична фонологія праслов'янської мови». В Європі це сталося в кінці 1964, в Америці 1965 року. У рекордово короткий час, у першому випуску 1966 року журналу *Slavic and East European Journal* з'явилася рецензія. Тут я вже писав про те, як Л. розгромив книгу Поповіча з історії сербо-хорватської мови і виправдовував далеко не академічний тон своєї рецензії тим, що Поповіч мав недобру біографію. Тепер я теж мав погану біографію. До того ж Л., — про це теж тут згадано, — мав зі мною розрахунки за мою нібито зневагу до американських науковців і студентів. Тепер час розплати настав. Брутальністю тону ця рецензія перевищувала все, що він перед тим писав. Борис Унбегаун, справжній джентлмен і зразок витриманості в поведінці й писаннях, так обурився цією рецензією, що вислав листи в цій справі до Кирила Тарановського, що тоді викладав у Гарварді, і до Томаса Шова, редактора журналу, де рецензія з'явилася. Наведу уривки з обох листів. До Тарановського він писав:

«Ті, хто знає автора, казали мені, що не були здивовані ні хамським тоном рецензії, ні її некомпетентністю, ні навіть доволі ницим доносом щодо допомоги, яку

Шевельов дістав на видання книжки (між іншим, Л. не міг не знати, що ці 2000 доларів були дані як позика, що вже майже виплачена, бо книжка добре розходиться). Щось подібне мені траплялося читати в радянській пресі, але вперше в пристойному журналі, який надрукував цей пасквіль, як видно, не розглянувшись в ньому. (Якби ж це було так! Тут виявляється надмір Унбегаунового джентлменства! — Ю. Ш.) Те, що Л. показав свою некомпетентність і незнайомство з рецензованою книжкою, як і те, що він цією рецензією виключив себе з кола славистів-джентлменів, звісно, його особиста справа... Погано те, що ім'я Л. міцно асоціюється з гарвардською славістикою... Ще гірше, на мою думку, те, що ця рецензія в Європі кине тінь на всю американську славистику, до якої я тепер більш або менш належу. В Європі принаймні добре знають різницю між Шевельовим і Л.».

І до Шова:

«Я прочитав Ваш багатий на факти й жвавий огляд радянських публікацій про Пушкіна з великою приємністю і тільки шкодував, що Ви були там безпосереднім сусідом в'їдливої, нечесної і, що мене особливо обурює, суцільно неджентлменської рецензії на книжку Шевельова. Я ніколи не думав, що така низькість можлива в тому, що вважається за наукову полеміку. Крім, звичайно, радянської Росії, але й там вона, здається, зменшується».

Я не просив його писати ці листи, але він написав і прислав мені копії. Якби він, однак, перечитав полеміку Якобсона з Мазоном про «Слово о полку Ігоревім», він побачив би джерела Л.-ого стилю. А якби він довше жив, то побачив би такий самий стиль і рівень у багатьох інших його писаннях.

Говорячи про Л., згадаю дещо пізніший епізод. Рокком чи, може, двома пізніше я був у Кембріджі і разом з Віктором Вайнтраубом ми йшли гарвардським парком. Біля виходу ми спіткали Л. Він привітався з моїм супутником і простягнув руку мені.

Він сказав:

— Гаразд, Джордже, потиснемо руки один одному після всього цього?

Я відповів:

— Краще ні.

Його рука на якусь секунду зависла в повітрі. Потім відсмикнулася. Рецензія Л. була тільки початком. Трохи пізніше з'явилися ще дві в тому ж стилі. Одна належала Т. Л-ові, друга — Дж. ван-К-нові. Під першою підписано «Іллінойський університет», під другою — «Станфордський університет». Це було не зовсім так. Воно відповідало дійсності, коли рецензії вийшли друком. Але не тоді, коли їх писано. Тоді обидва автори закінчували свої студії в Гарварді. Свої перші посади вони дістали на рекомендацію Якобсона. Усі три рецензії мали спільне географічне походження. Разом вони знаменито охопили Америку. Одна з'явилася в журналі об'єднання викладачів слов'янських мов, друга — в журналі Асоціації славістів, третя — в журналі міжнародного характеру. Осторонь лишався тільки *Language*. Там, як уже тут говорилося, Якобсон не мав сили; але цей журнал ніколи не виявляв великого зацікавлення слов'янськими проблемами. Так для всіх кіл, зацікавлених слов'янським мовознавством, автор «Передісторії» був представлений невдахою, невіглахом, мало не ненауковцем взагалі. Глузливо-зневажливий тон усіх трьох додавав емоції до «інтелектуальних» аргументів. Хто не орієнтувався в проблематиці праслов'янської мови (а таких була більшість), не міг не сприйняти тону рецензій.

Про вміщення рецензії в *Slavic Review* мені оповідали невеличку історію. Цей журнал звичайно не рецензував мовознавчих праць. Його головні зацікавлення були політологія, історія, економіка, література. Одного прекрасного дня до редактора журналу Робертса з'явився (так мені оповідали) Якобсон. Серед інших тем розмови зайшла мова про мою книжку. Якобсон запитав:

— Чи маєте рецензента? Це важлива книжка, було б недобре, коли б журнал не відгукнувся.

Коли Робертс визнав, що ні, Якобсон сказав, що може допомогти, він може порекомендувати дуже доброго рецензента. Це був Л-р. За звичаєм американських журналів, рецензія — вияв думки автора, редак-

тор не повинен втручатися і, замовивши, мусить друкувати. Вірний засадам редакційної етики, Робертс мусів умістити рецензію, хоч, мабуть, такої рецензії він не сподівався.

Не знаю, чи ця історія правдива. Але, якщо й ні або не зовсім, вона цілком відповідає духові Якобсонової «операції знищення».

Рецензія Ольги Ахманової на мій огляд української й білоруської мовознавчої продукції, яку я вже згадував, теж скористалася з правил етикету американських редакцій. Редакція *Word* уважала це за fair play дати слово для оцінки видання про радянське мовознавство радянському авторові. Ахманова виявила своє знеохочення до мене й мого огляду, заявивши, що сторінки наукових видань не треба бруднити моїм прізвиськом і що такі оцінки треба вилучити з наукових видань. Ця рецензія не була інспірована з Гарварду, її інспірація йшла від Білодіда і моєї з ним розмови в американському Кембріджі з його обуренням:

— З ким це узгоджено?

Але рецензія Ахманової, яка випередила приблизно на рік виступи Л., Л-ра і ван-К., добре вписалася в цю «дискусію» про мою книжку як її увертюра, і, напевне, несподівано для редактора *Word* став четвертим американським журналом у кампанії проти мене. І хіба, здавалося б, протиприродній бльок Якобсон — Білодід не знайшов тут ще одного вияву? Кампанія проти мене жила з радянських джерел, але всі засоби були добрі в знищенні моєї скромної особи. І, кінець кінцем, вони всі координувалися або й плянувалися в американському Кембріджі з диявольською винахідливістю й продуманістю, якій дорівнювала б хіба інтрига Яго проти Отелло. Недурно один з моїх приятелів створив калямбурну форму прізвиська інженера всього цього механізму — не Якобсон, а Ягобсон.

З-поміж людей не з табору Якобсона в Америці знайшовся тільки один славіст, що наважився дати позитивну — високо позитивну — оцінку моїй «Передісторії слов'янських мов» і почасти іншим моїм працям. Це був Генрик Бірнбавм з Каліфорнійського універси-

тету в Лос-Анджелесі. Але він зробив це не в журналі, а в своїй книзі «Праслов'янська мова». Та й сталося це тільки 1973, сім років пізніше. І скільки читачів могла мати така книжка — особливо в Америці, де проблематика праслов'янської мови налічує хіба пару десятків фахівців, — в порівнянні з колом читачів трьох провідних журналів? Праця Бірнбавма не завершила, отже, течії.

Що міг зробити я? Американські наукові журнали мають засаду відповідей автора на рецензії не містити. Виходить це з віри в демократію: рецензент має останнє слово, якщо він зловжив своєю привілеєю, це врівноважиться іншими рецензіями. Випадків завоювання всіх журналів, можливих тільки за допомогою методи мафії, тут не передбачено. Велика інновація Якобсона була перенести гангстерські методи в славістику. Але на поверхні все було гаразд, у найкращих демократичних традиціях, як завжди в таких випадках. Протестувати й противитися було неможливо й недоречно.

Я написав — для себе — аналізу всіх закидів, що їх висунули проти моєї книжки рецензенти. Я зробив це в суто науковому тоні й стилі, без полемічних і демагогічних трюків, що характеризували моїх американських рецензентів, удаючи, що це була з обох боків суто наукова полеміка. У наукових прилюдних виступах належить до доброго тону посміхатися чемно й привітно, коли тебе б'ють в обличчя. Я посміхався. Моя шухляда зберігала цю чемну відповідь п'ять років. Нарешті, 1971 року, я вмістив цю відповідь у збірці своїх статтів, що з'явилася — не в Америці — в Німеччині. Вона звалася «Teasers and Appeasers. Essays and Studies on Themes of Slavic Philology» і вийшла в Мюнхені. Але це було тільки для власного заспокоєння. Хто буде читати книжку проскрибованого автора? Хто поєднає одну із статтів з рецензіями, що з'явилися п'ять років тому? Скільки мені відомо, книжка була замовчена в Америці й рецензій не дочекалася. Я не ходив по редакціях і не пропонував редакторам своїх рецензентів.

Маленьке додаткове ускладнення внесло готування мого ювілейного збірника. Він був присвячений моєму

шістдесятиріччю (1968). Ідея вийшла від двох моїх колишніх учнів — Олексі Горбача і Якова Гурського. Мене поставлено перед фактом, коли вже вислали запрошення до співучасті славістам різних країн. Я тільки звернув увагу редакторів на те, що не випадає видавати збірку на пошану, що б там не казати, американського науковця без жадного «справжнього» американця в редакції. Тоді мій колега з Колумбійського університету, дарма що не мовознавець, погодився ввійти бодай символічно до складу редакції. «Робочі редактори» Горбач і Гурський виходили з найкращих намірів, але, далекі від провідних славістичних центрів Америки, вони не уявляли собі, в якій складній ситуації вони опинялися і як їм при тому поводитися. Запрошення вони вислали всім людям з іменами, не виключаючи найзапекліших «якобсоністів», так що з самого початку ідея стала відомою самому Якобсонові, і він, напевне, вжив чимало заходів, щоб вплинути на багатьох потенційних учасників, переконуючи їх, щоб вони своїх статтів до збірки не давали. Не лише прихильники й послідовники Якобсона нічого не відповідали на запрошення або прислали свої відмови, але й просто люди обережні, що не хотіли втручатися до конфлікту. Збірник, який вийшов аж 1971 року накладом Українського університету в Мюнхені, відбиває через ці обставини американську славістику дуже обмежено і почасти випадковими іменами.

Наукова вага збірника, отже, менша, ніж могла б бути за сприятливіших обставин. Тут він нас цікавить як один з документів кампанії очорнювання, провадженої Якобсоном, про що тут уже була почасти мова. *Urbi et orbi* невтомно й неугавно повторював він, згідно з його обіцянкою Білодідові на московській нараді 1962 року, що я належу до найчорніших нацистських коляборантів і заслуговую на послідовний бойкот кожним чесним науковцем. Іноді це робилося в листах, але обережніше було робити це усно, принагідно, при особистих зустрічах. Я міг спостерігати, як один за одним науковці приходили до висновку, що найрозумніше — відсахнутися від мене. Приклади можна б наводити

десятками, енергія Якобсона в цій кампанії була справді подиву гідна. Я обмежуся тут на кількох більш-менш випадкових прикладах.

Моше Альтбауер з Єрусалимського університету надіслав був статтю до збірника на мою пошану, а потім забрав її назад. Мотивувалося це тим, що я антисеміт. Для Якобсона це був, зрештою, логічний висновок із тези, якою він переконував інших і, либонь, переконував себе, що я був нацистський колаборант. А в намаганні переконати жидівського науковця цей аргумент був найсильніший. Дарма що за все життя я не написав жадного протижидівського рядка, а жиди були завжди серед моїх найближчих приятелів.

З Антоном-Емілем Тахіаосом з Університету Салонік я познайомився під час візиту до цього міста. Він прийняв мене дуже дружньо, і ми провели приємно час. Він сказав мені, що за кілька місяців вирушає до Америки, я запросив його відвідати мене. Приїхавши, він подзвонив з аеропорту. Він їхав до Гарварду і повідомив, що заїде до мене, повертаючися звідти. У Гарварді його поінформували, що я «чорна вівця». Я ніколи не дочекався від нього другого телефона.

Кеннет Нейлор з Університету Огайо, приїжджаючи до Нью-Йорку, зголошувався до мене, і ми вирушали на полуденок. Це урвалося, коли розгорілася Якобсонова кампанія проти мене. Не знаю, чи при цьому говорилося, що я расист. (Нейлор був чи не єдиний славіст-негр.)... У сенсі мого «антисемітизму» це було б зовсім нормальним аргументом.

Не конче в кожному випадку Якобсон виступав сам. Очорнення людини — в дусі арії Дон-Базіліо про наклеп — шириться як лісова пожежа в посуху. Одним із моїх добрих студентів був Джеррі Лістон. Ми зустрічалися не тільки на лекціях і семінарах, а й приватно. Здобувши докторат, він одержав призначення в Техаському університеті. Там він дістав відповідну інформацію, і наші стосунки перервалися.

Колега з Відня і хорватський патріот Йосіп Хамм звернувся до мене листовно, прохаючи моїх біографічних даних: група віденських славістів висувала мою

кандидатуру до Австрійської Академії наук. Більше я ніколи нічого про це не чув. Не знаю, чи Якобсон переконав Хамма не робити цього, чи він заблокував цю справу пізніше, коли до нього звернулися по мою характеристику.

Я міг би наводити подібні приклади без кінця. Якобсон неугавно діяв двома лініями: очорнювання мене як особи — в розмовах, компромітація як науковця — в пресі. Комбінація була добре продумана, в душі Яго, і вона діяла. Не в усіх випадках, але в багатьох. Не знаю, скільки серед моїх новоявлених і новотворених супротивників було переконаних, а скільки опортуністів: не сваритися з Якобсоном, він славіст число один, і він мстивий, як біблійний Бог.

Були й дуже комічні випадки, без них ніколи не обходиться. Геннінг, данець, що вчився в Гарварді, а потім викладав у Копенгагенському університеті, прийшов на мій там виклад, коли я вже почав, і вийшов з аудиторії ментально при моїх останніх словах. Він боявся бути скомпрометованим приватною зустріччю з негідною людиною.

Ван-К., той самий, що був у трійці рецензентів-нищівників, коли я мав виклад у Станфордському університеті в Каліфорнії, прийшов на полуденок, що я мав з головою слов'янського відділу Тоддом, але вибачився, що не може бути присутнім на моїй лекції. Полуденок був приватний, виклад — публічний. А ну ж чутка про його присутність дійшла б до Кембріджу! Тактика, протилежна Андерсеновій, але однаково смішна.

Серед тих, хто не піддався заходам Якобсона, ніхто, за винятком Унбегауна, що пробував апелювати до шляхетности інших колег (він не був американцем, а до того ж, як він сам любив підкреслювати, належав до людей, народжених ще в XIX сторіччі), дехто надсилав мені листи співчуття, обережно сформульовані, щоб, Боже борони, я не використав їх у полеміці або судових заходах, якби до таких дійшло, приміром В. Більшість мовчала. Зрештою, найчастіша поведінка в Америці, коли на когось нападуть на вулиці чи в метро, — нащо втручатися, —

Суд наедет, отвечай-ка,
С ним я век не разберусь.

Ніхто не питав мене ні про що, не застосовував старого правила — *audiat et altera pars*, правда, може, з делікатности, — чи хтось має право скликати суд над колегою й виносити вирок?

Посередньо війна проти мене позначилася й на моїх студентах. Якобсон з ними приватно, певна річ, не говорив. Чи вони знали виступи проти моїх праць у пресі, не знаю. Але в Америці існує неписане правило, що професор своїх студентів, коли вони закінчують навчання, приміщує на працю. Коли більшість університетів Америки була «окупована» Якобсоном і його прапорці майоріли над чимраз більшою кількістю американських університетських міст, приміщувати студентів на праці ставало чимраз труднішим. А це, звичайно, студентам було відомо аж надто добре і надто боляче. Число моїх студентів в останні роки мого викладання різко зменшилося.

Якобсонова мрія про те, щоб мене зовсім виключити з американського академічного життя, не здійснилася. Але з його «великої трійки» я випав, так само, як і В. Тепер Якобсон височів самотньо в американській славістиці як повний володар і пан. Мене подолано і кинено в порох приниження й безсилости.

Але дивним дивом стався ще один спалах воєнних дій. Було це року Божого 1966, три роки після софійського конгресу. І провина тут була моя, хоч я не мав ілюзій щодо можливості подолати Якобсона. А все-таки наївно-дитяча мрія про тріумф справедливости ще жила в моїй душі. Саме починалося готування до наступного, шостого з'їзду славістів, що мав зійтися в Празі восени 1968 року. Я дістав тоді запрошення взяти участь у цьому конгресі. Тепер я розумію, що це не було виявом будь-яких змін у настанові Американського комітету славістів. Це був звичайний в Америці акт механічного діяння канцелярій. Якась секретарка, що не знала нічого про мене і про мій «випадок», механічно розсилала запрошення всім учасникам софійського конгресу. Я був один з них, моя доповідь була видруку-

вана в матеріялах з'їзду. Секретарка не радилася з головою чи членами комітету, вона не знала нічого про бурі попередніх років. А керівники забули сказати їй про виключення.

Тоді я не знав цих законів канцелярійного механізму. Я подав свою тему Е., — не міг же я подавати її Якобсонові, чия ворожість була мені аж надто відома. Наслідком цього був новий вибух листування між нами в травні 1966 року.

Коли я дивлюся на ці довжелезні, часом десятисторінкові листи, дивлюся з перспективи свого вісімдесятиріччя, з якого друга половина пройшла в Америці, я дивом дивуюся витраті часу, енергії й нервів, якої це листування коштувало мені, а, мабуть, якоюсь, хоч і меншою, мірою, Е. Власне, справа моєї неучасті в з'їзді була вирішена наперед, і надія на зміну була ніяка. Не міг же Е. змінити погляд Якобсона, і не міг він виступити проти Якобсона. Діяв я в пошуку абстрактної справедливості, я намагався переконати Е. Нащо це було мені потрібне, не кажучи вже про недосягненність цього? Сьогодні мені здається, що Е. тоді був для мене свого роду втіленням Америки. А Америка мала бути — так я вірив — моєю новою батьківщиною, точніше — моєю першою батьківщиною, бо не міг я вважати за справжню батьківщину Радянську Україну. Досвід моїх 1962 — 1963 років учив мене того, що Америка — славістична Америка — воліла не втручатися в конфлікт і, за дуже малими винятками, аж ніяк не поспішала на мою оборону. Підсвідомо тепер спроба переконати Е., що не вела до жадних практичних наслідків, — була спробою знайти мою Америку, дружню й повну розуміння. Знані Кіплінгові слова

Oh, East is East, and West is West, and
never the twain shall meet

в моїй уяві могли стосуватися до Америки та Індії, але не до Америки і України, що лежала все-таки в Європі. Зрештою, моя безмежна говорючість була нормальна для людини зі слов'янського світу, що якоюсь мірою рада вилити свою душу в обіймах дружнього всерозуміння і всепрощення.

Майже таку саму говорючість Е. я прийняв за вияв такої самої настанови. Тут я жорстоко помилився, — і пренаївно, по-дитячому. Традиція, в якій діяв Е., була зовсім відмінна. Вона полягала в тактиці демократичного суспільства, побудованого на законі, а не на «серці», спрямованій на досягнення компромісу, поки це можливе. А компроміс робився в інтересах досягнення своєї мети. Метою в даному випадку було усунути мене від участі в з'їздах славістів. Краще було зробити це без конфлікту й скандалу. Засобом для цього була спроба переконати мене. Так був побудований перший лист Е., з 11 травня.

Головні пункти цього листа були:

Не можна повністю усунути політику з організації славістичних конгресів. Я мушу зрозуміти це.

Американці, не зголошуючи мене на конгрес, видрукують мою доповідь у своєму томі.

Участь у з'їзді загрожувала б мені особисто, бо чехи могли б видати мене радянцям. Е. навіть цитував відповідну статтю радянського кримінального кодексу.

Безнадійність спроб боронити мене від закидів радянської делегації.

І, нарешті, моя поведінка під час війни, хоч і хибна, може бути пояснена тим, що мені тоді бракувало повної інформації.

Усе це було по-своєму дуже розумно й викладено тактовно, без гострих виразів, хоч у суті речі дуже твердо. Але я сприйняв це на слов'янський кшталт, хоч це був чотирнадцятий рік мого життя в Америці. У владі почувань, я вирішив, що Е. можна переконати в моїй правоті, тільки треба докласти до цього зусилля. І на семисторінковий лист я відповів своїм новим, такої ж довжини. Я розкривав йому очі на стан України й свій, я жадав безкомпромісової перемоги правди і беззастережної поразки аморальних і підступних радянців. Вийшов такий собі дуже темпераментний міні-трактат, щось у стилі листа Белінського до Гоголя, такий же пристрасний і такий же недоречний. Можу собі уявити, яким безнадійно здитинілим і, в своїй запеклості, небезпечним видався цей лист. Між «Заходом» і «Сходом» виростав непрохідний бар'єр.

Але американська система далеко не беззуба. Коли компроміс не вдається, вона може гостро кусатися, може перегризти горлянку. Другий лист Е., з 26 травня, був агресивним до краю. Посилаючися на «сильну оборону» мене на московській нараді Якобсоном і Е. (що казав Е., я не знаю, а щодо Якобсона, то ми вже бачили тут, що це була «оборона», яка пропонувала Білодідові союз у діях проти мене), він далі формулював, що —

не хоче обороняти мене перед радянцями;

мої політичні погляди були нереалістичні і вели б до підриву демократії в її боротьбі проти тоталітаризму;

якщо я не здамся, він піде на публічний скандал, в якому будуть затерті всі нюанси і пануватиме брутальність.

Лист кінчався тим, що я «колишній коляборант з нацистами» і що він більше не боронитиме для мене права бачити мою доповідь друкованою в американському томі.

Зміст листа був у цілковитій протилежності до попереднього; тон його був гранично брутальний. Він звучав як окрик — замовкни або тебе знищать. До програмованої брутальності додався дуже виразно й дуже щиро властивий американській інтелігенції комплекс мегаломанії-меншовартости, як у випадку, давніше, з Л.: ви приїжджаєте з Європи й починаєте нас учити, але не ви створили цю країну. Тон листа виключав можливість дальшого листування. Переді мною виріс комплекс, який колись, у першій класі гімназії, грубо закінчив моє дитинство й розвіяв його ілюзії. Було неможливе листування з Якобсоном, стало неможливим — з Е. Лишався третій член Комітету американських славістів — Д. В. 12 червня я написав до нього:

«Які б не були мої почуття, я не збирався робити жадної "революції" і відмовляюся від претенсії брати участь у славістичному конгресі. Ви можете повідомити всіх, кого Ви схочете, про це моє рішення».

Це була повна й беззастережна капітуляція. Це було визнання тріумфу зла в світі, катастрофа моєї віри в засади добра. Це здавалося втратою щойно набутої но-

вої батьківщини. Так я це бачив тоді. Моя боротьба скінчилася. Це було теж не по-американськи.

Кілька днів перед тим Борис Унбегаун, обурений брутальністю цієї акції знищення, відмовився від участі в славистичному з'їзді в складі американської делегації. Він писав про «принизливі вето», накидувані радянцями, і про те, що самий принцип національних комітетів, теж накинений радянцями, веде до таких вето. Я просив його припинити всякі виступи в моїй обороні. Куртуазія, успадкована від дев'ятнадцятого сторіччя, мусіла поступитися перед безоглядною брутальністю двадцятого.

Конфлікт добіг свого вичерпання, позиції визначилися на роки й роки, дитячі ілюзії капітулювали перед тверезістю дорослих, Схід перед Заходом, Україна перед Росією, моє добре ім'я було втоптане в болото, пошана до мене втрачена в багатьох колег, мій вплив на молоде покоління майбутніх славистів зведений до мінімуму. Навіть у ті двері, що для мене не закрилися, я не почував себе певним стукатися й заходити. Мій світ звузився й відгородився від решти світу. Я ні з чим не змагався і ні проти чого не протестував. Либонь, кожна людина переживає таку кризу. Але це буває десь коло сімнадцятих років. І на переломі від дитинства до дорослості. У моєму випадку це сталося десь на п'ятому десятку життя, справді сміховинна історія. Було це можливе тому, що я вперто й засліплено ототожнював зло в світі з радянською системою. Поза нею людина була добра, повинна була бути добра, не могла не бути добра. На п'ятому десятку років життя я відкрив — патологічно пізно, — що людина зла не тільки в СРСР чи в Кремлі, тільки форми зла відмінні. Не дуже оригінальні відкриття. Але від того не менш болючі.

Різно обмеживши, де можна було, свої зв'язки з зовнішнім світом, я віддався роботі над серією історичних фонологій слов'янських мов, складовою частиною яких мала бути моя історична фонологія української мови. Томи серії почали виходити від 1975 року, моя книжка вийшла 1979. Редакційна праця над томами інших авторів забирала мені багато часу, бо треба було

не тільки перевіряти факти й забезпечити повноту охоплення, але й провести більш-менш однакову методологічну базу, щоб томи серії не становили випадкового й різномасного асортименту, а були справжньою єдністю. Це мала бути перша такого роду серія, створена на засадах «празької» фонології й на ідеї внутрішньої вмотивованості й взаємозв'язку мовних змін.

Для мене особисто особливу роль відігравала, природно, моя власна книжка. Всеохопної й об'єктивної історії української мови не існувало. Виклад цієї історії був підпорядкований або наївно-романтично-патріотично-націоналістичним мріям, або втиснений у штучну схему общеруських казенних приписів. В обох концепціях панувала однакова неувага до дійсності. Треба було вперше показати єдність і тяглість мовно-історичного процесу на терені України від сьомого сторіччя до наших днів, охопити всі видані тексти, показати походження діалектів, забезпечити солідну фактичну базу, створити, одне слово, свого роду енциклопедію історії української мови, як висловився одного разу в розмові Пол Векслер, колишній мій учень, тепер у Тель-Авівському університеті. Подібне завдання ставив собі колись у загальній історії Михайло Грушевський. Але історія оперує занадто багатьма фактами і тому ніколи не може осягти ні повноти, ні точності. Навпаки, історична фонологія, що має до діла з якими тридцять до сорок фонем, цілком надається до такого завдання і до найвищого ступеня переконливості.

Книжка вийшла 1979 року, але її ефект був подібний до сплеску води, коли до неї кинути камінь. Брижі розходяться, камінь поринув на дно, і знов бачимо рівну застоюну поверхню. Книжок з україністики славісти звичайно не читають, тим більше вісімсотсторінкових. Таку книжку вони читали б тільки, якби їх вабило прізвище автора. Але це прізвище було скомпромітоване яacobсоніадою. Прибічники Яcobсона, як і він сам, не потребували цього разу навіть організувати нищівних рецензій. Найкращою тактикою було замовчування. Книжка могла б мати резонанс у слов'янських країнах, передусім у СРСР, але звідтам вона була від-

городжена політичними бар'єрами. Коли видавець переслав примірник на рецензію до «Вопросов языкознания», редактор відповів, що не може вмістити рецензії, бо книжка вийшла три роки тому. Українців на Заході кіт наплакав. Численні русисти не читали книжки, бо пощо їм українські справи, хоча в дійсності книжка актуальна для русистів, бо, показуючи в зовсім новому світлі генезу і історію української мови, вона тим самим перевертає мало не догори дном питання генези та історії російської мови.

Книжка мала дуже малу кількість рецензій, мені відомо їх шість — по одній у Польщі, Англії і Америці і три в німецькомовних країнах — Німеччині і Австрії. До цього можна додати уступ у огляді праць з праслов'янського мовознавства 1971–1982 років Генрика Бірнбавма й Пітера Меррілла. Він може піднести кількість американських рецензій з однієї до, скажімо, півтори. Цього разу рецензенти дали позитивну оцінку моїй праці. Але, за малими винятками, рецензії обмежуються на викладі загального пляну книжки (що можна зробити за самими назвами розділів) плюс подеколи розгляд однієї чи двох проблем, мовчки проходячи повз інновації в розв'язанні цілої низки часткових і загальних проблем. Не знати, чи це пояснюється обмеженням розміром рецензій, чи, може, в деякого з авторів маємо просто справу із знеохотою прочитати від початку до кінця книжку такого обсягу. До того дві рецензії були вміщені в таких періодичних виданнях, які рідко читаються славістами. (Для цікавих подаю в кінці цих спогадів бібліографію відомих мені рецензій.)

Колись Генрик Бірнбавм назвав «Предісторію слов'янських мов» моїм *magnum opus*. Це помилка. Я вважав і вважаю цю книжку лише підготовною й вступною до «Історичної фонології української мови» і тільки цю останню за мій *magnum opus*. Тому байдуже прийняття цієї праці фаховим читачем, хоч було воно позитивним, для мене було гірким розчаруванням, може, суб'єктивно, може, неслухно.

Проблематика книжки, а тим самим і сама книжка поза колами славистів мусіла б викликати зацікавлення

в українського еміграційного читача-інтелігента. Але книжка показалася занадто фаховою, і я не знаю читачів цього типу, що продерлися б крізь хащі термінології й часткових проблем до взагалень, почавши, може, не з початку книжки, а з її кінцевої, підсумкової частини.

Так склалося багато обставин на малий розголос цієї праці. Але можна думати, що вирішальним у створенні такої ситуації було знецінення автора як науковця, так блискуче і так організоване здійснене з вулиці Прескот в американському Кембріджі. Тому варт повернутися, на закінчення цих спогадів про зустрічі з Якобсоном, до 1966 року.

Дія почалася 3 червня 1966 року, себто тиждень після другого листа від Е. до мене і тиждень перед моїм остаточним зреченням. Цим днем датований лист, що його мій колега в слов'янському відділі Колумбії вислав до Е. — вислав з власної ініціативи, не на моє прохання. Наводжу лист повністю, в перекладі.

«Дорогий Біле,

я шокований довільним способом, яким Ви відмовили Юрієві Шевельову права участі в наступному конгресі славістів у Празі. Цілком можливо, що Ваша перша пропозиція опублікувати його доповідь, але відмовити йому права їхати була правильна, і він помилився, відхиливши її. Але я не можу приєднатися до засади, що ми повинні в нашому виборі делегатів керуватися демонстраціями людей, подібних до Білодіда, і не можу схвалювати лайки, яку Ви спрямували до Шевельова в Вашому недавньому листі з 26 травня 1966 року. Я висловлююся як колега і приятель Шевельова і як член Американського комітету славістів. Як такий я мушу сказати, що вважаю Вашу акцію, яка ледве лишає місце для апеляції, щонайменше довільною.

Я не маю іншої можливості, як зняти моє прізвище із списку кандидатів на статус делегата до празького конгресу».

Копію цього листа він послав Якобсонові. Відповідь останнього датована 28 червня. Наводжу її також у повному перекладі:

«Дорогий Б.,

мушу по щирості сказати Вам, що я був дуже шокований копією Вашого листа до Е., яку Ви мені прислали. Я вважаю Е-ві листи тактовними й розумними. Я просто не можу уявити, як можна боронити і вважати за свого друга людину, що 1942 року, коли численні чехи, поляки, росіяни, жиди тощо були звірячо вбивані нацистами, могла публікувати в Німеччині статті, що кликали до підтримки Гітлерової переможної армії, яка боролася за культуру(!) проти варварства(!). Для мене і для моїх міжнародних друзів така людина просто негідник (villain), який не лише не заслуговує оборони й підтримки від чесних людей, але виключив себе з прогресивного культурного суспільства і праця якого в американському університеті становить ганьбу для цього університету. Я цілком (awfully) певний, що роками я був обдурений (bluffed) цією людиною, яку на підставі фальшивих відомостей, що він дав був мені, я підтримував у його запрошенні спершу до Гарварду, а потім до Колумбії. Коли я зустрів у Москві великого вченого й чудову людину, покійного Булаховського, він казав мені з огидою про гітлерівські статті Шевельова, а я, спираючися на брехливі запевнення Шевельова, що він ніколи не писав таких статтів, намагався переконати Булаховського, що його відомості мають бути хибні. Я повторив такі самі сильні сумніви про правдивість таких відомостей, коли в Москві відбував напад Білодіда. Але в Софії докази були подані. Я читав з найбільшою відразою відповідні брудні статті. Потім Шевельов у листі до Е. потвердив своє авторство і заявив, що він "забув" існування цих документів. Нарешті, в його недавньому листі до Е. він зізнався в зрадницькій програмі, яку він висував у цих статтях. У Софії нас повідомлено, що скандальні документи, показані нам, — ще не найгірші між тими, що зберігаються в архівах. І я вірю цьому. Мені дуже шкода, але я морально зобов'язаний написати цього листа моєму найстаршому американському учневі й другу, до якого я відчуваю найбільшу прив'язаність і приязнь».

Багато чого в цьому повному зненависти листі читач легко оцінить правильно в світлі попереднього тексту цих спогадів. Але в кількох точках, мабуть, варт поставити крапки над і.

Іду за порядком листа.

Якби я навіть хотів, я не міг би друкувати якихось статтів у Німеччині. Між вимираючим Харковом і Німеччиною лежали непрохідні кордони.

Я не міг обдурювати Якобсона щодо моєї біографії в 1941—1943, навіть якби хотів, бо він мене ніколи про це не питав, ані коли кликав мене з Швеції, ані тоді, коли я вже був у Кембріджі.

Я ніколи не казав, що «забув» про те, що писав статті в свої харківські піднімецькі роки для місцевої газети. Я тільки казав, що не маю їх списку, а тим більше тексту. Тільки геть пізніше мені пощастило відновити цей список і дістати малу частину текстів. Про це я тут уже писав.

Усе це чиста маячня або свідоме фальсифікування фактів. Це маячня або фальсифікування фактів досягають свого апогею в згадці про ставлення Булаховського до мене і моє до нього. Тут варт — і вистачає — зіставити кілька цитат із писань самого Якобсона і інших американських колег. Їх треба порівняти з тим, що написано в щойно наведеному листі Якобсоновому.

Стендер-Петерсен, 10 жовтня 1962: «Він (Якобсон. — *Ю. Ш.*) був спроможний повідомити, що під час його останньої розмови з Булаховським останній дуже тепло покликався на Ваші (Шевельова. — *Ю. Ш.*) наукові здібності».

Е., 13 листопада 1962: Якобсон «вів далі, кажучи, що коли він бачив Булаховського на московському з'їзді останній раз перед його смертю, Булаховський сказав йому, що чув деякі обвинувачення проти Вас (Шевельова. — *Ю. Ш.*), але ніколи не бачив жадного доказу і не вірив їм».

Е., 11 травня 1966: «Свідчення Булаховського вирішально промовляє проти закидів Білодіда».

В., 7 листопада 1962: «Якобсон відповідав, що він розмовляв з Булаховським на московському конгресі і

що Булаховський відповів, що і він чув такі **чутки** (про Вас), але ніколи не бачив нічого, що підтримало б їх, і що він, Булаховський, при цій нагоді передав Вам свої добрі побажання».

І, нарешті, сам Якобсон, 14 листопада 1962: «1958 року в Москві Булаховський говорив мені про Шевельова як про свого визначного і улюбленого учня і нарікав на чутки, що намагалися скомпромітувати Шевельова, що на них Булаховський, незважаючи на всі його намагання, ніколи не міг знайти найменшого доказу».

Булаховський переслав мені свій привіт тоді ж таки іншим американським делегатом — Генриком Бірнбавмом. Передано мені тоді ж від нього одну книжку з його підписом.

Усі ці свідчення одностайно стверджують, що в Москві Якобсон розпитував Булаховського про мене (можна думати, в надії почути компромітуюче свідчення), але зустрів тільки якнайкраще ставлення до мене. Це не перешкодило Якобсонові вісім років пізніше подати цю сцену так, що Булаховський шукав Якобсона, щоб висунути неймовірні обвинувачення проти мене, а Якобсон пробував мене боронити. Важко уявити собі зухваліше перекинуття дійсності. Джерело цих наклепів — не Булаховський, а Білодід, хоч навіть у розпалі цих фантастичних закидів Якобсон не наважився повторити твердження Білодіда, ніби я виступав із статтями проти Булаховського, де «бруднив його ім'я». Бо таких статтів не було, і ніяка сила в світі не могла б їх продемонструвати. Поза тим, однак, стиль виступів проти політичного супротивника тут у Якобсона й Білодіда однаковий. Це брутальний і підступний стиль радянської пропаганди сталінських (та й пізніших) років, коли Єфремов ставав шкідником, Бухарін — ворогом комунізму, і мільйони людей гинули за подібними фальшивими обвинуваченнями. Це метода виправдання будь-яких засобів метою (в даному випадку метою знищення Шевельова, що аж надто явно визирає в закиді Колумбійському університетові, що він ганьбить себе, не звільнивши мене з праці).

Лист Якобсона з 28 червня 1966 року — типовий приклад свідомого і систематичного перекручення фактів з метою обмови супротивника. Він був би цілком достатній для судового позову. Це було унеможливлене тим, що адресат листа, передаючи мені його копію, зобов'язав мене ніде не розголошувати цього листа. Ця заборона впала тільки зі смертю Якобсона, що сталася 1982 року. Але нехай карою буде те, що він не погребував спілкою з Білодідом, а через нього, посередньо, з КГБ, чиїм агентом Білодід був.

Так моя остання зустріч з Якобсоном, — як і кілька попередніх, позаочна, на папері, — *volens nolens* перетворилася на зустріч із ним не самим, а в супроводі Білодіда. І, як у моїй уяві вони йшли поруч один одного, було навіть щось спільне в їхніх поглядах — риб'ячих очей Білодіда і вузьких, під волохатими стріхами брів — Якобсона. З Білодідових обіймів він ніколи не вирветься і так увійде до історії. Білодід і Якобсон померли майже одночасно (Білодід на яких дев'ять місяців раніше — 1981). Якщо пекло влаштоване Дантовими колами, вони напевне опинилися в тому самому колі. Ми-лих і приємних розмов!

У моєму випадку передчуття з часу першої нашої зустрічі коло «Амбасадора» не обдурило мене. День цієї зустрічі був найчорнішим днем мого життя. Чорнішим навіть від дня мого допиту в НКВД. А над американською славістикою Якобсонова (а тим самим посередньо й Білодідова) тінь височить і по сьогоднішній день. Хоч поволі цей «культ особи» втрачає на своїй актуальності й потугі.

Може, дещо запатетично буде закінчити цей спогад про зустрічі з Якобсоном, але для тих, хто вірить у справедливість історії, — слушно словами Пушкінового героя:

И не уйдешь ты от суда мирского,
Как не уйдешь от Божьего суда.

Сьогодні, коли Якобсона й Білодіда нема серед живих, а авторові цих спогадів у його вісімдесятиріччі не лишається багато, поки він мусітиме переступити той

же поріг, автор цей не має ніяких практичних бажань і вимог у контексті спогаданого тут. В СРСР спеціальна комісія судить мертвих і, кого вважає за потрібне, «реабілітує», — абсурдний і потворно кафкіянський процес. На Заході комісії царя Міноса нема. Є і лишаться прихильники й противники Якобсона, аж поки не забудуться імена сучасників і учасників цих подій, включно з його власним. Бо всі імперії, як і люди, розпадаються й забуваються, тим більше такі примарні, як славістична. Якби навіть тепер панівним став погляд автора цих споминів, напевне, одного дня з'явиться заппопадливий журналіст або юний запальний дисертант і намагатиметься «реабілітувати» Якобсона, а то й Білодіда. Історія не знає ні назавжди встановлених оцінок, ні справедливості.

А втім, сьогодні хрестовий похід проти альбігойців, себто проти Шевельова, ще аж ніяк не історія. І як воно може бути історією, коли Альбі ще не здобуте і єретики ще не всі спалені й винищені до ноги, коли ще живе Шевельов і навіть має однодумців і послідовників... Пігмеям завжди певніше в тіні більших від них. А вигадувати чи міняти методи потреби нема, вони ті самі — не дискутувати по суті, вихоплювати слушно чи неслухно другорядні деталі, які нібито перекручено, а головне — невпинно діяти в кулюарах, ширячи зловмисний поговір. Ось дві-три ілюстрації свіжісінької дати, 1988. Конгрес тисячоліття християнства в Равенні, квітень. Л. читає доповідь, яка нічого спільного з тематикою або ідеями Якобсона не має. Але доповідь відкривається орацією-похвалою Якобсонові. Розумійте язиці: Якобсон і далі живий, тільки в іншому втіленні. З доповіддю виступаю я. Після доповіді підбігає до мене Вавржінек, захоплений, очі блищать:

— Мушу поговорити з вами, доповідь дуже близька моїй душі, ви сказали те, що я думав.

Я відкладаю розмову на завтра. Завтра Вавржінек тікає від мене як від чуми, а коли ми все-таки опиняємося поруч, дивиться в підлогу. Ну, ще б пак, недосвідченого чеського колегу ввечері просвітили. Тепер він знає, хто тут гітлерівець і ворог чехів і Чехії. Див. вище

історії Тахиаоса, Л-на й багатьох інших. Як давніше Jakobson і Л., так тепер Л. радо ділиться своїм «знанням» з кожним, хто його ще не має.

У Голляндії виходить книжка молодого англійського славіста, де він нібито йде за ідеями Шевельова. З неприємною пильністю накидається на неї в спеціальній рецензії той самий Л. Догана голляндцям — як вони наважилися видати таку книжку. Відро помиїв на бідного англійського початківця. Звісно, ані натяку на зміст книжки, жадної полеміки з її загальною ідеєю. (Зрештою, вміння вилушувати загальні ідеї взагалі не належить до сильних боків більшості американських критиків.) Пара вихоплених деталей, дрібних і неістотних, хуліганське висміювання всіх нібито причетних до «школи» Шевельова... Точнісінько цими методами Л. нападав на Шевельова двадцять років тому. На честь Jakobsona треба сказати, що сам він таких рецензій не писав. На брудну роботу в нього були Л., ван-К., Л-р. Він був тільки їхньою музою, їхнім Аполлоном, перетіленням у Квазімодо. Йому належав ідейний провід, вишкіл, ідеологічні вказівки.

Так робиться історія. І так пишеться історія. Треба було б бути великим оптимістом, щоб сподіватися на зміну в цьому.

Тож розглядаймо все це моє писання як вияв старечої балакучості або як захохоту до гри в Рошамон. Одне можу сказати з певністю: тут подано історію моїх зустрічей з Jakobsonом якнайчесніше, як я її бачу сьогодні, не ховаючи фактів, що аж ніяк не підносять мене на п'єдестал чеснот і непомильности. Живи я ще п'ятдесят років, може б, цей погляд змінився. Але жити цих п'ятдесят років мені не судилося. Тож для мене це бачення остаточне. Бо його припечатує близький кінець. Бо, зрештою, єдиний незаперечний факт, з яким історики не можуть не рахуватися і не можуть гратися, — це смерть.

Якби ці спогади мали кінчатися на патетичній ноті, тут би й поставити крапку. Але тут мені приходить на пам'ять ще один епізод з першого року, з перших місяців мого знайомства з Jakobsonом. Ми знов у Кембрі-

джі, і це останній день року, 31 грудня. Ще від часів передвоєння я маю забобонний страх перед зустрічанням нового року. Обіцянка нового щастя видається мені викликом долі. Краще тихенько лежати в своєму ліжку й прислухатися до чужих радощів на вулицях. Може, тоді доля не помітить мене й не скине на мене лихо й біду... І так я сидів дома сам. Десь об одинадцятій годині до мене стукають. За дверима студент:

— Мене послав Якобсон. Він не намірявся скликати гостей, але так склалося, що дехто прийшов. Він запрошує Вас до себе й тому прислав мене.

Я складаю свої вибачення. Ні, мені було б трудно зробити це. Я не можу. Дякую, але не можу.

Студент відходить. Годинники йдуть. Уже за яких чверть години північ. І знову стукіт у двері. Я мовчу й не відчиняю. Я гашу світло. З-за дверей голос Якобсона. Він дуже хоче, щоб я прийшов. Він просить. Ходімо разом. Я мовчу. У вікнах темно. Якобсон повертається додому. Мабуть, він ще встигнув на перший удар годинника, але без мене. Пізніше між нами ніколи не було розмови про це. Але я не міг не знати: це було проголошення війни.

Чи я мусів це робити? Ні, тисячу разів ні. Звичайно, на цей час мої «Білоруси» були вже в Мартіне, і в моїй свідомості Якобсон був уже скинений з п'єдестала. Але можна було зберегти декорум приязні й чемности. Люди різних поглядів не мусять особисто сваритися і ображати партнера. Рукопис забрати в Якобсона я мусів, це була справа наукової совісті. Але я не мусів глузувати з п'яних монологів про «великих трьох». І поготів я не мусів відкидати новорічне запрошення, яке, без сумніву, було актом доброї волі й бажання підтримувати добрі — бодай на позір добрі стосунки. Моя відмова була актом приниження. А все-таки я був тоді проти нього хлопчисько, а він був видатний учений.

Надмірна задерикуватість — не прикмета змужнілості. І простолінійна принциповість, застосована не до істотних речей, а до побутових дрібниць, теж не характеризує зрілого мужа. Якобсон тоді був мені вже гидкий, бо я в ньому розчарувався. З мого боку, моя

поведінка не була навмисним викликом, хоч я розумів, що об'єктивно це був виклик. Головним спричинником її були мої емоції. Але знову ж, зрілий муж не керується емоціями, він їх загнуждує.

Так, отже, війну між мною й Якобсоном перший оголосив я. Якобсон потім чекав роки на активізацію воєнних дій, щоб почати їх із вигідних позицій. Але він знав, як і я, — це була війна. День, певніше — ніч початку її — 31 грудня 1952 року.

Слова Ісусові: Взявши меч, від меча загинеш (Матвія 26:52).

Нью-Йорк, січень—лютий—серпень 1988

СПИСОК РЕЦЕНЗІЙ НА «ІСТОРИЧНУ ФОНОЛОГІЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА:

- Joachim Goschel.* «Zeitschrift für Dialektologie und Linguistic». II, 3, 1982 (Wiesbaden).
- Gerta Huttl-Folter.* «Wiener slavistisches Jahrbuch», 26, 1980.
- Leeming H.* «The Slavonic and East European Review», 60, 3, 1982 (London).
- George A. Perfecky.* «Slavic and East European Journal», 25, 1, 1981.
- Zdzislaw Stieber.* Rocznik slawistyczny, XLII, 1, 1981 (Kraków). Див. також у «Studia z filologii polskiej i słowianskiej», 21, 1983, S. 268 — 270.
- Jurgen Udolph.* «Indogermanische Forschungen», 88, 1983 (Berlin).

ЗУСТРІЧ З «БЕРЕЗОЛЕМ»

У Тбілісі я був один раз, десь 1931 року. Але це було в розпалі гарячого грузинського літа і Сталінової війни з селянством. Театри не грали. Лишалось бачити маснобурий плин скаженої Кури, могилу Грибоєдова на горі Давида, чудо осяяних фресок мцхетських церков і вервечки селян, зрушених з їхніх сакль і гонених під наглядом військ ГПУ в при- чи заполяр'я.

Проте уявлення про тогочасний грузинський театр я мав. У квітні 1930 року до Харкова приїжджав Другий державний національний театр Грузії під проводом Коте Марджанішвілі (я бачив «Гопля, живемо» Е. Толлера), культурний, але малооригінальний. Марджанішвілі давніше був причетний до московського Художнього театру (тоді він був Марджанов), і його театр був тільки варіантом театру Станіславського. А в липні того ж року до Харкова заїхав — він у всьому змагався з театром Марджанішвілі — Перший державний національний театр Грузії ім. Руставелі, чиїм мистецьким керівником був Сандро Ахметелі. І це було враження, що лишилося незабутнім на все моє дальше життя.

Коли я дивлюся сьогодні на театр усього Радянського Союзу тих років — двадцятих до 1933, — думаю, не помилюся, якщо скажу, що пейзаж театрального життя тоді визначали п'ять новаторських театрів і п'ять режисерів: «Березіль» Леся Курбаса на Україні, руставелівці Ахметелі в Грузії, Єврейський театр Олександра Грановського в Москві (цей театр намагався був дати притулок Курбасові після вигнання останнього з «Березоля» і України) і два російські театри —

Вс. Мейерхольда і Камерний Олександра Таїрова, обидва в Москві. Інші театри були консервативні або еклектичні, були серед них висококультурні і примітивні, але нові шляхи прокладали, кожний по-своєму, ті п'ять театрів. Цей п'ятивершинний пейзаж був зруйнований Сталіним. Курбас, Ахметелі, Грановський, Мейерхольд зникли в проваллі тюрем і таборів, Таїров — дещо пізніше — втратив свій театр. Пейзаж став пласким, як того бажав Сталін.

У руставелівців я бачив дві вистави. «Ламара» Г. Робакідзе забулася. Другою був «Бронепоезд 14—69» Вс. Іванова, не перекладений, а перенесений в обставини Кавказу (в оригіналі дія відбувалася в Сибіру) С. Шаншіашвілі. Грузинський варіант звався «Анзор». Рік чи два пізніше прогрімала вистава «Розбійників» Шіллера, зроблена теж Ахметелі, але її я вже не бачив. «Анзор» чарував, заворожував і захоплював — до самозабуття, до екстазу, до стану загипнотизованості організацією масового руху на кону. На нерівній сцені (Кавказ! Рух по вертикалі!) в нескінченній динаміці перебігали, перестрибували, мало не злітали актори-партизани. Голоси й музика рухалися в гармонії з просторовими переміщеннями. Цій динаміці не можна було опертися, вона поривала глядача, дарма що той лишався в своєму фотелі. Нерозуміння мови не було жадною перешкодою. У тій синтезі, що зветься театр, література не конче грає провідну роль. Подібні експерименти з масовим рухом на сцені робив, на п'ять років давніше, Курбас у виставі Кайзерового «Газу». Але Курбас групував акторів у кетяги і далі оперував цими кетягами. В Ахметелі кожний рухався сам, кожний по-своєму, а все це зливалося в єдність.

Що сталося з театром ім. Руставелі після знищення Ахметелі, наскільки він був згляйхшальтований («Березіль», перетворений на безособовий Театр ім. Т. Шевченка, втратив усяку індивідуальність і обличчя), я не знаю. Але мої дві харківські зустрічі з руставелівцями не були останніми. Цього року, в серпні, руставелівці приїхали з двома виставами до шотландського сірого, чорного й сіро-чорного Едінбурґа. З привезених ними

двох вистав я бачив «Кавказьке крейдяне коло» Берта Брехта.

Вистава стала сенсацією театральної Великобританії. «Дейлі телеграф» назвав її «чистою насолодою, показом живого, комічного й незміренно людського», а виконавця ролі п'янички-волоцюги, несподівано висуненого на посаду верховного судді Ацдака, — актора Рамаза Чхіквадзе проголосив «одним з великих акторів світу». В оцінці «Фінаншіел таймз»-у це була «без порівняння найкраща вистава п'єси Брехта, що [рецензент] будь-коли бачив», а театр — «справжній театр народу». «Гардієн» писав про «виставу найвищого калібру», а Чхіквадзе порівняв з Лоренсом Олів'є. (Всі цитати з чисел газет з 22 серпня.) Напівпорожній на відкритті театр виповнився по самі вінця на дальших виставах.

Інша справа, що рецензенти не зрозуміли багато чого, може, навіть головного. Насамперед, — горбатого могила виправить, — «Дейлі телеграф» написав свої похвали на адресу «this big Russian (!!!) company» (цієї великої російської трупи). Важливіше інше. Слушно відзначено промовисті деталі режисерської роботи, слушно підкреслено, що театр відполітизував Брехта, викинувши його політичні проповіді, що він підніс загальнолюдське й людяне. Але в плані перегляду Брехта і сенсаційно для радянського мистецтва — театр впровадив і підніс релігійні асоціації, зовсім не помічені британськими критиками. Героїня твору Груша Вачнадзе, що ціною незчисленних жертв і під загрозою для власного життя проносить, рятуючи, крізь безглузді жорстокості безглуздой революції не свою дитину-немовля, — це ж якоюсь мірою Діва Марія в її втечі до Єгипту. І її-не-її син Михаїл, уже підліток, поставлений у крейдяне коло, з якого його намагаються перетягти з одного боку Груша, а з другого — його фізична мати, що його так себелюбно занедбала була, — це не тільки альяція до суду Соломонового, але також і образ юного Христа, осяяного світлом небесним, у довгій білій сорочці, як його малюють у сцені зустрічі з мудрецами храмовими.

Театр підкреслив ці асоціації, поставивши на передньому плані сцени невелику репродукцію італійського образу (Рафаель? Чіма да Конельяно?) Богоматері з Дитиною, — деталь, якого ми б даремно шукали в Брехтовому тексті. Звідси теж іде універсалізація п'єси. В костюмах змішані всі епохи, еспанський жупан часів Філіппа Другого у комбінації з казанком на голові, виразно лондонсько-вікторіанського гатунку, елементи кавказького вбрання в суміші з західним, сучасного з історичним. Це техніка Шевченка в «Марії», тільки засобами театру, а не поетичного слова. До цієї ж таки техніки належить сміливість у застосуванні найбрутальніших, найтілесніших, найбрудніших деталей земного нашого існування, включно з дуже сміливою еротикою, мало не порнографією, наприклад у сцені (уявного? в думці й намірі тільки?) згвалтування Груші стражником — без доторку хоч би пальцем до неї, — якого сласно й талановито-брудно грає Р. Мікаберідзе, — річ революційна в піснотвореному радянському театрі.

Та повна аналіза вистави не належить до завдань цієї статті. У нашому контексті найцікавішим для автора і, припускаю, для читачів буде не тільки те, що вистава зовсім, категорично, доглибно вільна від приписів «соцреалізму» і шаблонів провінційного своєю істотою сталінського і післясталінського радянського театру, що це вистава новаторська, відважна, революційна і в цьому сенсі перекидає місток до осягів театрів різних націй, утримуваних у межах Радянського Союзу, театрів двадцятих років. Найцікавішим буде те, що, ідучи в річищі шукань двадцятих і початку тридцятих років, не імітуючи їх, а творчо їх продовжуючи, вистава дивним дивом стоїть ближче не до традицій Ахметелі, а до традицій Курбаса.

Як мені зичливо подає Йосип Йосипович Гірняк, Курбас і Ахметелі добре знали один одного. Це «Березіль» гостив руставелівців у Харкові. Ахметелі і Марджанішвілі випереджали один одного в гостинності, коли «Березіль» 1931 року приїхав до Грузії, де він тріумфально показував «Гайдамаків» Шевченка, «Мину

Мазайла» Миколи Куліша, «Диктатуру» й «Кадри» Микитенка та «Мікадо» В. Гілберта й А. Саллівана. (Курбас ніколи не погоджувався на подорож «Березоля» до Москви!) Чи були впливи Курбаса в працях Ахметелі і навпаки, — це виявить хіба майбутній дослідник. Так само мені невідомо, якою мірою теперішній мистецький керівник руставелівців і режисер «Крейдяного кола» Роберт Стуруа обізнаний на історії стосунків двох геніальних режисерів і на системі й стилі Курбаса. Риси величезної подібності, що виглядає як пряма переємність, незаперечні, одначе, в його інтерпретації Брехта. Гротескові три няньки малого Михайла наче зійшли з кону «Народнього Малахія», де вони були трьома дочками Малахія Стаканчика, тільки тепер до їхніх умовних, ніби танцівних рухів додалися ще іронічні балетні туфельки. Грушин брат із дружиною, втілення розледачілої млости, в рамці з грубо розмальованих фруктів і квітів, наче на дешевій фотографії вуличного фотографа, — іронічна квінтесенція сільської псевдоідилії, подібне до чого ми бачили і в «Малахії» і в «Диктатурі» (Параня і Гусак). Використання масок для негативних персонажів нагадує «Жовтневий огляд» та інші березільські ревії.

Список таких збігів можна б продовжувати. Але важливіше інше: надзвичайна близькість творчої методи. Як у Курбаса, театр не намагається відтворювати життя. Його інтонації й жести умовні. Настанова не на те, щоб виглядало знайомо, а щоб розсадити нашу інерцію сприймання, на те, щоб театр не фотографував звичне, а виривав його з контексту, щоб він не ілюстрував літературний твір, а щоб говорив своєю мовою, мовою театру як такого. Щоб зміст вистави був створений саме такими засобами. Тому жести й пози застигають, на кілька секунд кам'яніють, вони живуть не кожний у собі, а в співгрі з жестами інших акторів на сцені. Тому не разять маски. І публіка тут виступає співтворцем, дарма що лишається на своїх місцях. Цей театр не відкидає слова, але мова його самого така виразна, що цими виставами можна насолоджуватися, й не розуміючи мови п'єси.

Може, найвиразніше ця умовна, суто театральна мова виявляється в тому, що я назвав би розірваними мізансценами. Візьмім теоретичний приклад. Ромео і Джульєтта довго не бачилися. Вони зустрічаються. Що тут робиться в традиційному театрі? Вони біжать одне до одного, вони вже в обіймах, вони цілуються. Не конче так у театрі типу Курбасового або Стурюа. Вони біжать кожний вперед, у напрямі до публіки, одне з правого боку сцени, друге з лівого. Вони розкривають обидва обійми, не підходячи один до одного, на залу. Глядач бачить два образи захоплення й пристрасти, його творче завдання — поєднати їх в один, і це зробити легко, бо з обох боків сцени знайдено сутність людини в радісно-пристрасній зустрічі. Так потрактовано в «Крейдяному колі» зустріч Груші з її коханим Симоном Чачавою. Принцип розірваних мізансцен широко використав Курбас у «Диктатурі», підкреслюючи тим ідею незлютованості — кожний-сам-за-себе — традиційного («одноосібного») селянства.

Традиційний театр ілюструє. Театр Курбаса — Стурюа інтерпретує. Кому який театр більше подобається, це справа смаку. Не хочу сказати, що ілюстративний театр мусить бути знищений. Особисто мені, одначе, промовляє до серця театр інтерпретативний.

Сталося так, що кілька днів після «Крейдяного кола» я втрапив, у канадському Стратфорді, на виставу «Марних зусиль любови» Шекспіра. Не могло б бути більшого контрасту. Шекспір, як відомо, писав, сказати б, абстрактний діалог, ледве зазначаючи місце дії й зовсім не зазначаючи дій і вчинків своїх героїв. Можна було б будувати на цьому суто театральний, абстрактний, умовний діалог на кону. Це пробував зробити Курбас у своєму «Макбеті». У стратфордців уся енергія, дрібничково наполеглива, пішла на те, щоб абстрактний діалог вставити в рамки звичних, побутових учинків. Герої одягаються, голяться, грають у різні ігри, щоб приховати абстрактність авторського тексту. Багато вигадки вкладено в це, але в межах ілюстративності вона не збагатила тексту, не захопила глядача, лишаючи його в

стані, близькому до того, що Хвильовий називав роздериротазівотністю.

Бувши театром ілюстративним, стратфордці просто не розуміють того, що таке театральний експеримент. До двох сцен, на яких вони грають, вони додали третю, — мовляв, експериментальну. Цього року об'єктом експерименту стала «Єрма» Гарсія де Лорки. Але експеримент полягав у тому, що актори відмовилися від м'яко-напруженого тексту еспанського поета, тексту про спраглу знемогу жінок, яким обставини й триб життя перегородили шлях до здійснення себе в зв'язках із чоловіком. Актори замінили цей стиль штампами щоденної мови канадської провінції (дію перенесено до Лондона в Онтаріо), тему розміняно на газетчину про «визволення» жінки, вчинки взято з шаблонів щоденного побуту: героїні засмагають на сонці, мастяться відповідними мастилами, чешуть волосся, вбивають надокучливих комарів, варять страви, *клінують* (простити Господи за слово) хату тощо. Техніку новітньої драми, звичайно, застосовано, — тут і перескоки з дійсності до свідомості, тут і зміщення хронологічних плянів, — але тепер уже й немовлята, здається, вміють це робити. Своєму експериментові впорядники тексту дали назву «Безплідна». Воістину влучнішої назви не можна було придумати. Хоч одна дотепна річ за ввесь прогайнований вечір!

Стратфордський театр тут тільки ілюстрація. На яловому тлі пустопорожнього американсько-канадського театру, де актори так чудово витренувані, але на штампи, де квітнуть ділки типу різних Маммів, які мають першорядний нюх, щоб вгадати, на що публіка клюне, а поза тим доглибно некультурні і в кращому випадку напівосвічені, стратфордці — один з кращих театрів. Принаймні вони прекрасно треновані, особливо в дикції (що має велике значення в творах Шекспіра), вони не складаються з наспіх збитих збиранин, сколочених *ad hoc* на одну виставу, вони творять ансамбль, вони мають сенс стилю. Але ні одна жінка не може дати більше, ніж вона може, і годі сподіватися *театральних* експериментів від них, як і взагалі від те-

атрів ілюстративного типу. Не вважати ж за експеримент те, що час від часу яку-небудь п'єсу Шекспіра вдягають у строї іншої доби! Інтерпретативний театр з своєї природи націлений на експерименти. Це театр суцільного об'явлення. Ілюстративний театр — традиційний, і традиція легко перетворюється на штамп.

Повернімося до грузинських мистців. Театр їхній революційний, бо він відважно експериментує. Він подвійно революційний в умовах Радянського Союзу, де й досі не відкинено задушливої доктрини соцреалізму, себто суцільної ілюстративності, — ілюстрування постанов партії засобами імітації життя і засобів імітації життя постановами партії. *Mutatis mutandis* тбіліська революція в театральних методах — прояв того самого духу, що політичне дисидентство. Психологічно вони глибоко споріднені. В обох випадках — це вияв дії духу, що тіло рве до бою. В обох випадках — це передвісники початку кінця панівної тепер системи, хоч, може, багато політичних дисидентів цього не усвідомлює, а ще менше, мабуть, є тих, що це усвідомлюють, серед діячів мистецтва. Спільним є відчуття того, що далі так жити не можна.

Роберт Стуруа, звісно, не повторення Леся Курбаса. Поодинокі збіги й подібності можуть бути випадкові. У сімдесяті роки не можна бути тотожним з двадцятими. Відповідно до духу наших днів Стуруа йде геть далі в «знекрасивленні» мистецтва. Свого часу мистецтва називалися красними (французьке *beaux arts*, німецьке *schöne Künste*, англійське *fine arts*, російське *изящные искусства*). Уже Чижевський, говорячи про мистецтво нашої доби, назвав його дотепно *nicht-so-schöne-Künste*. Рух проти краси, за допущення потворного, брудного, дисгармонійного почався ще на початку нашого сторіччя. Наш Архипенко сьогодні виглядає старомоднішим від таких своїх сучасників, як Пікассо або Руо, саме тим, що він не спромігся порвати з ідеалом краси. У «Крейдянному колі» сцену оформлено брудними дошками, протертою до дірок мапою Європи — Кавказу, переверненим догори дном фортепіано. Стуруа йде далі в технізації сцени. Його Провідний говорить у

мікрофон, — Лящ і Свинка з ревій березільських не могли ще цього робити. Але і для цих речей початок був закладений у Курбаса. Згадаймо оголеність сцени в його «Макбетові». Він експериментував з включенням елементів цирку й кіно. Молоде тоді ще радіо знайшло свій відбиток навіть у назві однієї з ревій «Алло на хвили 477». Якби Курбас, якби «Березіль» були живі сьогодні, вони б напевне користалися з тих засобів, що їх уживає Стурра.

Автор цих рядків — немолода людина. За своє життя я відвідав, напевне, не одну тисячу театральних вистав. Колись я радо їх оплескував, надто коли це було проти більшості (скажім, «Маклена Граса» Кулішева). Тепер я звичайно не беру участі в оплесках. Не збирався й тут. Але заля не вщухала після вистави, актори виходили й виходили. Нехотячи, я приєднався. І коли стомлені актори відповіли на оплески оплесками (звичай цей запровадив Сталін, коли не мав що робити під час затяжних овацій), — це була оргія оплесків. Це був тріумф театру і — в тих обставинах — тріумф вільного мистецтва, творчого духу, тріумф, який, може, однаково переживали публіка і театр.

Особисто для мене це були ще оплески Курбасові, — англо-шотландська публіка цього не знала. Шляхи долі несповідимі й несподівані. Я розпрощався з Курбасом у Харкові 1933 року, — думалося, навіки. Курбас загинув на Соловках, і могила його ніколи не знайдеться. Але я зустрівся тепер з ним поновно і проти всяких сподівань у сіро-чорному Едінбурзі, далеко від Харкова, далеко від Тбілісі, далеко від мого теперішнього міста проживання. Зустріч відбулася проти ймовірностей географії, проти, здавалося б, імовірностей історії. Але у згоді з закономірностями творчого духу. Можна було знищити Курбаса-особу. Показалося, що не можна було знищити того, чим він запліднив мистецтво. В обставинах лютого політичного пригнічення зерна творчих процесів виявили дивовижну, неймовірну здатність зберігатися під мерзлотою земної поверхні, щоб прорости через багато років (може, краще, ніж в умовах політичної свободи, але диктатури розрахунку, що,

правда, не нищить творців, але вбиває перспективи мистецтва).

Театр Грузії — живий і творчий. Ім'я Стуруа належить до історії світового театру в її сьогодішньому становленні. Тим самим невмируще і Курбасове ім'я.

(Чи є паралельні процеси в театрі сучасної України? Я про них нічого не чув. Але — може? А як не сьогодні, то завтра? Грузія не відокремлена від України мурами й кордонами. У житті завжди діє закон сполучених посудин. Якщо стиль і метода Курбаса ще не повернулися на Україну, вони повернуться.)

*Едінбург, серпень 1979 —
Нью-Йорк, вересень 1979*

ПОСТСКРИПТУМ 1989. Як я міг знати, що, коли я писав цей нарис, уже існував фільм Юрія Ілленка «Вечір на Івана Купала», що його цензори з яловими душами сховали були в неприступних сейфах київської кінофабрики й не пустили до глядача. А був він вибухом режисерської енергії, вигадки й буяння образів і кольорів, вибухом, що тільки тепер відкрився зорам і душам глядача. Якби я знав, відповідь на кінцеве запитання цього нарису була б без вагання позитивна. Фільм не імітує, не цитує поодиноких засобів Курбаса, але є в ньому три вирішальні складники, що кореняться в Курбасовій традиції, що становлять її суть: не повторення і не відтворення життя, а його ПЕРЕТворення; перетворення засобами конденсованої театральності (як це сказати для кіно — кінарності?); філософський (у випадку Ілленка — історіософський) зміст кожного образу, кожного деталю, коли глядач мусить співмислити й самостійно мислити. Фільм живе Курбасовим творчим пафосом, його традицією вічного розриву з традиціями. Дух Курбаса, істотні риси його стилю, методи й погляду на мистецтво жили, отже, десь 1969 року, коли Ілленко робив свій фільм. І сьогодні фільм і Ілленко живі й дивляться в майбутнє.

Так, відповідь на моє запитання є тепер і була б тоді позитивною і оптимістичною. Попри все.

НА БЕРЕГАХ ХРОНІКИ ПОТОЧНИХ ПОДІЙ

Те, що я хочу тут сказати, — не наукова доповідь. Мова йтиме тут про деякі проблеми Радянського Союзу і України сьогодні, але найменше в світі я претендую на здатність виступати як політолог. Я не знаю, як головувало Політбюро ЦК партії в тій чи тій справі, скільки яєць засмажують на сніданок Щербицькому, чи він має гемороїдальні гугі — і багатьох інших важливих речей. Ще менше маю я претенсії могти розплутати плутаний і непевний перебіг історії наших днів. Те, що буде сказане тут, — це лише стільки, скільки обіцяє наголовок, — міркування дещо загальнішого характеру (моїми вчителями були Освальд Шпенглер, Ортега-і-Гассет, Бенедетто Кроче, але не зазіхаю на їхній рівень і глибину), зроблені на берегах хроніки поточних подій. Зроблені не фахівцем, не вождем, не пророком, міркування й завваги, базовані на особистих враженнях, висловлені людиною з обмеженим знанням і обмеженим полем зору, дуже часто суб'єктивні. Але кожного разу в намаганні знаходити поза поверхнею безлічі подій і замірів спільний знаменник, узагальнення, історичні пов'язання і історичний сенс.

Організатори конференції хотіли мати на її окраї, сказати б, безплатний додаток іншого, персонального і, додам від себе, напевне легковажнішого характеру. Як демонстрація фільму ввечорі, коли закінчився день важких і поважних доповідей і обговорень, як програвання музики. Так у Парижі на майдані перед центром Жоржа Помпиду з його мистецькими скарбами розважають публіку веселі жонглери, акробати, кльовни,

пожирачі вогню; і, може, якийсь amator культури, виходячи від споглядання Боннарів і Малевичів, стомлений і виснажений надміром мистецтва, спиниться коло одного з вуличних розважальників і з посмішкою кине прихильний погляд. А то й жбурне п'ятдесят сантимів.

1. КНИГА

Війна з книжкою — явище не в наші дні народжене. Але на території від Закарпаття до Курильських островів безмірно посилене і вдосконалене. В усіх формах, що з них назву тільки деякі: сувора й прискіплива цензура, найменше потрійна — авторська, редакторська, власне цензорська; газетні й журнальні рецензії як ще один щабель цензурування; книжка, що якось проскочила між Сціллами й Харібдами внутрішньовидавничих церберів, стає жертвою нападу ззовні і таки опиняється в небутті; наклад знищується, лічені примірники опиняються під сімома замками в так званих закритих спецфондах; на кордонах устанавлюються непрохідні бар'єри для видань, що побачили світ поза кордонами Країни дозрілого соціалізму; в'язням тюрем і таборів вихоплюють перо з рук, а коли якомусь пощастить таки дістатися з пером до паперу, новопосталі рукописи конфіскуються і влягають знищенню. Нічого відмінного не принесли тут пишномовні й порожні гасла гласности. Кількадесят книжок виходять на волю з-за колючих дротів спецфондів, але сама інституція спецфондів височить далі непорушна, як тривають цензура в видавництвах, арешти книжок на кордонах, нищення рукописів у таборах.

Хтось може подумати, що все це — вияв ненависти й зневаги до друкованого слова. Нічого подібного. В основі переслідування книжки лежить любов до неї. Надмір любови, обожнення слова, особливо друкованого слова, надання слову, книзі надлюдської сили. Релігія книжки. Книга — знаряддя Боже, але диявол — антибог, що повторює й спотворює дії Божі, спрямовую-

чи їх проти Бога й усього Божого в людині, схопив у свої пазурі і цю найстрашнішу, найсильнішу зброю — книжку. Книги поділилися на Божі і антибожі, благословенні й прокляті, дозволені й заборонені. Нищити відречені книжки, душити їх ще перед народженням, палити після народження — це подвиг і спасіння, спасіння себе і всіх співлюдей, оборона людей від спокуси й розтління. Кожна нездійснена або по здійсненні сплюндрована книжка — це прояв чесноти нищівника, це щабель до спасіння, до раю, до вічного блаженства. Це вияв шани й любови до книжки, тієї справжньої, правдивої, корисної, Божої. Соціялістичної.

На Сході Європи, отже, і в нас, таке ставлення до книжки — частина давньої релігійної традиції. Мабуть, нема релігій, зовсім вільних від таких поглядів. Але з особливою силою культ писаного, а згодом друкованого слова несуть із собою ті релігії, що забороняють зображати Бога в людській подобі, з яких найвпливовіші іслам і юдаїзм. Усім нам у пам'ятку заклик Хомейні вбити автора антибожої книжки. Злочин Рушді був у слові, і гонораром за нього могла бути тільки кров. У юдаїзмі святе над усім святим — тора — писаний текст. Цю традицію Близького Сходу Схід Європи ввібрав через візантійське посередництво. В Європі змагалися дві традиції, два підходи. Одна — старогрецька й римська, друга — юдаїстично-візантійська. Для старих греків і римлян книжка була передусім книжка світська; навіть коли вона вдавалася до релігійних сюжетів, вони трактувалися по-людському, а не по-надлюдському. Прометееві можна було боротися з богами, і це не робило літературні твори такої теми відреченими й проклятими. А що вже казати про якогось там Лонґа чи Апулея! Релігійна настанова до книжки прорвалася в Середньовіччі зі Сходу до Європи. Запалали багаття, на яких ішли з димом книжки та їхні автори, Ватикан видавав індекси заборонених книжок, інквізиція нищила їх разом з їхніми творцями й читачами.

Але живодайне повітря Ренесансу відродило греко-римську традицію. Відтоді вона панує в країнах Західної цивілізації. Тут чи там вирине якийсь фанатик

американсько-пуританського стилю або північноірландського, запалять свої багаття гітлерівці в поставлений було на коліна Німеччині, але це все епізодичні явища, з якими інтелігенція й суспільство дають собі раду, хоч часом страшною ціною. Не те на Сході, який Ренесансу фактично не знав.

Характеристична тут навіть полісемантичність раннього слов'янського слова *книги*. Воно означає і книгу, й просто літери. В обох значеннях *книги* від Бога. Створення Кирилом-Костянтином слов'янської абетки в «Житії» його брата Методія змальовується словами: «Яви Бог філософу словъньскы книги». Костянтин тут, отже, тільки знаряддя. Справжній творець абетки, але також і книжок — Бог. Не менш типовий епізод, змальований у «Житії Бориса й Гліба», що незабаром мали бути канонізовані як святі. Лиходії-змовники наміряються забити молодих князів. Увечорі напередодні його загибелі Борис передчуває, знає, що вранці його заб'ють. Він не готується до оборони, не тікає, ні: «Ноші же суці (він) повелѣ слугам принести свѣцю и вземь книги нача читати». Через літери-книги лежить його шлях до раю. У книзі рятунок людської душі, книзі відкрите майбутнє. Уже геть пізніше зовсім не релігійний Іван Франко напише: «Книги — морська глибина». Для Бориса його передсмертно читана книга-літери — отвір у глибини небесні.

Ідея загальної письменности не існувала в ті часи. Простолюд не повинен був читати. Він був неспроможний розуміти кожную книгу, а вже й поготів відрізнити Божі книжки від проклятих, дияволових. Князь спасав свою душу через читання, для смерда менша небезпека була не читати взагалі. Ідея спецфонду тоді ще не визріла, холопові всі книжки були неначе в спецфонді. Так було певніше. Він міг тільки *чути* Боже слово від священника.

Суворий контроль над книжкою — ця концепція з дуже малими винятками трималася в нас до середини XIX сторіччя. Коли Квітка-Основ'яненко надумав написати дещо для селян — його «Листи до любезних земляків», — він оповідає:

От я доложився нашому начальству — бо без нього не треба нічого робити, хоч би ти і думав, що воно дуже гаразд буде, — отже то начальство і дозволило мені обо всім до вас писати.

Концепція ця панувала аж до Шевченка. Шевченко виконував тут більш-менш те, що на Заході здійснив Ренесанс. Він писав і видавав книжки. Його писання були призначені для всіх і кожного. А його «Букварь южнорусский», хоч і не міг друкуватися без цензурного дозволу — такий був порядок в Імперії, — не складався з дозволу начальства. Шевченко звів книжку з піднебесних високостей на життєвий ґрунт. Шевченко був завжди насторожі проти нашої візантійської спадщини. В його уяві в кожному випадку звернення до *візантійського* Саваофа на молільника чекає розчарування й лихо:

Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люди,
І візантійський Саваоф
Одурить!
Не одурить Бог...

(«Ликері», 1860)

Проти «візантійства» (яке, до речі, «Словник мови Шевченка» анекдотично пояснює «основи кріпосницького ладу»!) Шевченко виступає і в поезії «Я не нездужаю, нівроку» 1858 року. Він був добре свідомий ролі книжки в нашій візантійській традиції: у його поетичній спадщині слово **книжка/книга** знаходимо в дуже виразному контексті. Кажу про поезію «Саул» (1860). Шевченко пише про те, як сталося знищення справедливого ладу носіями соціальної нерівності: цар із своїми прибічниками з'являється

З дружинами, з огнем, з ножами,
З жерцями, з *книгами*, з військами.

Книги поруч ножів, жерців, війська!

Цей варіант не ввійшов до остаточного тексту «Саула», як поет його вписав до своєї «Більшої книжки». Справді, в такому контексті це могло сприйматися як

заперечення книги взагалі. А поетові йшлося лише про книгу, як вона виступала в візантійській традиції. Тим не менше, варіант цей, хоч і відкинений, виразний. Поет перекреслює візантійську традицію ставлення до книги і стверджує традицію західню, як це виразно видно в інших уживаннях слова *книга* і в його поезії, і в його прозі...

За переписом 1897 року кількість неписьменних українців сягала 80 відсотків. Ледве чи таке становище істотно змінилося за наступні двадцять років. Револуція 1917 року була в своїй основі революцією неписьменних. Письменною була інтелігенція, яку не любили й зневажали, й панівні кляси, яких ненавиділи. Це їм були приступні книги і в застарілому вже значенні літер, і в своєму теперішньому значенні. Це книги зробили їх тим, чим вони були. Звідси недовіра, а то й ненависть до книги. Але візантійська релігія книги як Божественної книги, як Божого об'явлення не вмерла, вона існувала далі, лише в дещо змінених і далі примітивізованих формах. Вона входила як складова частина до релігії комунізму, чийми пророками тепер були Маркс, Ленін і — тоді — Троцький. Марксова борода добре надавалася на нового Саваофа, а — коли Ленін помер, а Троцького розвінчано — Сталін став кривавим Месією, що провадив до нового раю, тепер не на небі, а на землі.

Брама цього земного раю, без гнобительських кляс (з інтелігенцією вже якось доводилося миритися, але їй було призначене місце прислужників), була ось-ось на виднокрузі, ще одне зусилля, два, три — і пройдемо браму, ввійдемо до раю. Та це зусилля не було легке й просте. Воно було мучеництвом. Треба було жертвувати свої неділі й свята, треба було вкорочувати своє життя надміром надсильної праці, гинути в боротьбі з підступними й всюдисущими «класовими ворогами», своєю кров'ю зрошувати землю прикордонь. Без протестів, без дискусій, без сперечань. З церквою (з ЦК партії) не сперечаються. Вона і тільки вона знає, як увійти в приобрійну браму. Знову людина й життя підпорядковувалися юдео-візантійському комплексові. Пригадуєте

Іова? Він був людиною високої гідності, втілення чеснот. Бог наразив його на найбільші муки, страждання, втрату кривних і друзів, зневагу суспільства. Бог не казав — чому. Іов не питав — чому. Від людини вимагалася безмірна покірність. Терпи й благословляй. Покірними були й Борис із Глібом. Борисова загибель — це Божа воля. Його справа — коритися. Він чекає на своїх убивць, посланців диявола, слухняно, як телятко. Він читає книжку, — це вся його активність. Але він знає, як і Іов, що його жде царство небесне. І він не помиляється. Його проголошують святим, він у раю.

Ніщо посутньо не змінилося в цьому трагічному й смертоносному комплексі гебрейського Іова й післявізантійського Бориса в роки Леніна — Сталіна й далші. Навіть сучасні трагікомічні реабілітації, проваджені згори, не даються тим, хто чинив опір, навіть тим, хто просто тікав (Хвильового, що офірував своє життя, реабілітують, його однопумця й спільника Аркадія Любченка, що втік 1941 року, далі тримають серед тих, кого не було, кого не згадують). Ніщо не змінилося, за винятком двох обставин. Майбутній рай перемістився на землю з неба, і винагорода за муки належатиме тепер не безсмертній душі, а нащадкам; і, на додаток, раніше це Бог насилав лихо й загибель на свою жертву, а тепер ця жертва мусіла сама йти назустріч своїм мукам і загибелі, активно себе руйнувати й нищити.

Функцією книги було пропагувати новітню версію юдео-візантійського комплексу, освячувати покірність, ентузіазм самознищення, славити новітніх Саваофа й Месію. Книга (й газета — додаток до книги, якого ще не було в юдео-візантійські часи) була поставлена на службу цій новій релігії, в якій у суті речі було більше старого, ніж нового. Тим самим вона стала частиною цієї релігії і святість релігії перейшла на неї, власне, не стала, а далі була, далі тривала. Інша книга, не П'ятикнижжя Мойсееве й не Діяння Апостолів, а многотомність Леніна й куці «Основи ленінізму» Сталіна, але з типологічно спорідненою функцією. Книга й газета далі вчили, мовляв Шевченко, «любить царя свого п'яного та візантійство прославлять».

Тут кардинальна відмінність ролі книги на Заході і на Сході. Не в якості паперу, не в розмірі берегів і не в ціні. На Заході книга — засіб комунікації й вільної дискусії різноспрямованих думок. На Заході книга може бути й грою, жартом, розвагою. На Сході вона покликана бути засобом напучення, дороговказом життєвої поведінки, виконавцем волі Неба, чи то пак Кремля. Вона є те, про що німці кажуть *tierisch ernst*. На Заході письменник вільний стояти сам по собі або шукати однодумців, він залежний матеріально, комерційно, але не поставлений у стійло обов'язкового спільного хліва. На Сході він не письменник, якщо його не вбгали в стійло Спілки письменників, цього витвору Сталінового генія, де він не має права на *іншу* думку, на усмішку, на глузування з системи й офіційної ідеології, навіть на псевдонім. На Заході все — комерція, на Сході все — припис і організація.

Як уже сказано, релігія, обожнення книжки неминуче веде до заборони книжок, — тих, що не ті, не такі, — до ув'язнення книжки і автора, до спалення книжки й людини — автора й читача. В оновлених, свіжо пофарбованих шатах тріумфує стара, багатовікова священна традиція.

Змінити щось у релігії, розірвати з традицією — справа не легка, і шлях веде через страждання й жертви. Ще важче — зламати якусь релігію, щоб запровадити іншу. Зламати релігійність світобачення — а в цьому глибинна суть гіпотетичного переходу Сходу на позиції Заходу — річ майже нечуваної трудности. Перемозі Ренесансу передувало зречення Галілея й спалення Джордано Бруно, передувала загибель тисяч і тисяч знищених «єретиків», імен яких ми навіть не знаємо.

2. СВОБОДА

Поневолення книги, війна з книгою — один з аспектів поневолення особи, війни з особою. Особа так само небезпечна, як вільна, неконтрольована книга. Зре-

штою, неконтрольовані книги — природний вислід діяльності неконтрольованих осіб. Візантійська традиція така ж ворожа до обох, така ж повна підозри. Права людини — таке поняття в візантійській традиції не існує. Людину можна ув'язнити кожної години, як ув'язнюють книгу. Ось всемогутній патріарх Фотій, найвпливовіша особа в Візантії середини дев'ятого століття, — і от він уже не патріарх, його ув'язнено в монастирі, він — ніщо. Але ось політична ситуація міняється — і він знову на патріяршому троні. Ось Микола Єжов, у чиїх руках мільйони людських життів у двадцятому столітті, чорний янгол смерті — і ось він зник, і навіть невідомо, як, у яких обставинах і з чийої руки. Така ж доля спіткає його наступника і, може, вбивцю — Лаврентія Берію. У часи Катерини II її придворний поет, який добре знав макабричні примхи царського двору і дію імперського механізму, схарактеризував це безсилля особи, безсилля навіть тоді, коли ця особа ніби тримає, богоподібно, незчисленні людські долі в своїх потужних і безсилах руках:

Я царь, я раб, я червь, я Бог.

(Ога «Бог», 1780)

Позірно, це ніби рядок про залежність людини від Бога. Мотив Іова. Але в візантійській традиції втілення Бога на землі — самодержець на престолі. Вони обидва таємні, незбагненні, всемогутні, надлюдські. Різниця тільки та, що Бог у цій традиції не має суперників, а самодержець кожночасно може стати жертвою палацового перевороту. Це знає кожний, але що ж з того — про це ніхто не говорить. Сьогоднішній самодержець — його треба вважати за самодержця навіки. А якщо завтра його таємничо повалять, — буде інший, і цей теж буде навіки. Віра в навічність — звичайно брехня, але брехня не індивідуальна, а примусово-добровільна, загальносуспільна — такий самий невід'ємний складник візантійщини, як заперечення волі книги і особи. І чим очевидніша брехня, тим обов'язковіша вона. Кожний палацовий переворот викриває її, адреса брехні міняється, але тільки адреса. Наявність брехні як такої —

це факт вічний у системі візантійської імперії і імперськості. Кількість і жорстокість палацових переворотів у Візантії рекордова, але Російська імперія, добрий учень і наслідувач, не так уже дуже пасе задніх. Синоббивці, батьковбивці — всі вони побували на російському престолі, а що вже казати про фаворитів і виконавців монаршої волі, що так само в крутежі коловладдя виринали й зникали, боги на час, раби на віки вічні, перед своїм піднесенням, після свого падіння і, зрештою, в період свого блиску й влади.

Щоб бути покараною, людина не мусить вчинити жадного збочення чи злочину. Вона відповідає не тільки за минуле, вона відповідає за майбутнє. А що як вона завтра вчинить щось протидержавне? У візантійській традиції владарює засада превентивної кари. Людину карають за те, що вона може колись скоїти. Найпотужніший голос мають донощики, сексоти, «внутрішні» (себто КГБ-призначені) рецензенти, фальшиві обвинувачі. Оперує многотисячна, мільйонна машина фабрикації обвинувачень і кар. Правда тут, у Візантії Середньовіччя і в Візантії двадцятого століття, — не те, що було чи є, а те, чого вимагають інтереси держави. Держави — великою літерою. ДЕРЖАВИ всіма великими літерами.

Часом, на відміну від Візантії, робиться спроба впровадити поняття законності. Все-таки Західний світ не за горами, і все-таки його порядок і правопорядок десь манячать на обрії, поза кордоном на замку. Олександр Другий, Михайло Горбачов. Але в візантійщині такі спроби можуть обмежувати владу слідчого, сваволу судді. Та лишається внутрішня суперечність. У переслідуванні державних «злочинів» держава є правова сторона, але водночас вона верховний арбітр і суддя. У дохристиянській, довізантійській традиції слово *правда* означало і правду і закон. Кодекс законів звався *Руська Правда*. Цей зв'язок, оскільки він існував, був розірваний візантійщиною. Закон відтепер рідко існував і мав сяку-таку силу, правда поза приватним життям (і там не завжди) вмерла.

На Україні близнючу натуру безправ'я й візантійщини геніяльно розумів Шевченко. Він бачив суть Ро-

сійської імперії саме в цій вічній симбіозі. Перший завершений вияв його розуміння — це його «Кавказ». Кавказ, що, звичайно, міг би бути і Україною, і всіма народами «од молдаванина до фіна». Ось суспільний лад до запровадження візантійщини, до загарбання петербурзькою імперією:

Чурек і сакля — все твоє;
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.

Це, звичайно, не якась мітична *communitas*, як здається тому Заходові, що, мовляв Тичина, дивиться на Схід Європи «крізь шкельце, мов з-за ґрат». Це довізантійський, доімперський триб суспільного життя. І от у розбудові колоніальної імперії в хижих пазурях опиняються народи. Що ж головне в новому і прастарому звізантійщеному трибі життя (а скільки було тих Візантій перед Візантією — Вавилонів, Асирій і інших зажерливих імперій Сходу, Господи, аж згадати страшно!), накиненому колоніальним народам? Чого прагне імперія в експансії? Відповідає поет, так він бачить найбільше прагнення імперії:

...сам Бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!

Справа, отже, не в тому, щоб забрати чурек і саклю (це теж можна зробити й робиться, але це не головне), вони тим часом ті ж самі, справа насамперед у тому, щоб змінити систему залежностей. Не людина супроти речей, як було передше, а держава супроти людини з речами. Всеволодність держави і безвладність людини.

Пізніше, 1896, це зформулює Леся Українка («Товаришці на спомин»):

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе відкрите в нас тюремним ключарям:
Не нам, обідраним невільника, казати
Речення гордес: «Мій дім — мій храм!»

Отже і тут — хата, може, ще є, але зникло право на неї, право взагалі. Права нема, усе не моє. Я не свій. Можу бути сьогодні цар, але все одно — я раб, і скинення з царської величі не від мене залежить. Людина — пішак, його переставляє чи нищить невидима потужна рука держави. Держави. ДЕРЖАВИ.

Те, що було сутністю в імперії московських Іванів і Романових, втілювалося згодом в організаційну систему есересерної імперії Леніна й Сталіна. Бухарін і Троцький, Постишев, Косіор і Шелест — і безліч інших — усі вони продемонстрували ще і ще і ще раз комплекс царя/раба. Спроби прямувати до іншої системи, системи легальності й закону, — це поки що не рух до закону-правди, а закону — кодексу правил *оформлення* довільних актів держави. Міняються рамки, не суть.

Отрута імперськості діє з багатьох причин. Щоб назвати тільки частину — монополність, закритість назовні, незбагненна для малої людини магія всесильності, від Праги до Кабулу, непоборної на вигляд могутності, таємничості, непередбаченості завтрашньої дії (перебудова, — а що завтра? Чи не краще не заскокувати вперед?). За смертю Сталіна народ плаче. Знову Леся Українка ніби передбачала:

Народ наш мов дитя сліпее зроду,
Ніколи світа-сонця не видав,
За ворогів іде в огонь і в воду,
Катам своїх поводитирів оддав...

Передумовою справжньої зміни було б не тільки відкриття книжних спецфондів, — і то всіх, а не, як тепер, крайців, тоді як під забороною перебуває, якщо говорити про українську літературу, три чверті її, все, що трактує проблеми національного визволення, від прихильників Унії в XVI столітті до дисидентів ХХ, — а скасування самої інституції арештування і ув'язнення книжок, — але і відкриття всіх архівів КГБ, ну, скажімо, від 1917 до 1980 року. Потрібне оголення механіки дії держави, щоб вона з ДЕРЖАВИ і навіть з Держави перетворилася на державу. Людина має дістати право судити державу, не тільки судити в переносному зна-

ченні, а і в прямому значенні позову держави під суд. Говориться тепер про голод тридцятих років, менше — про голод 1947 року. Його організатори на практиці повимирали, за винятком, може, одного-двох. Але голод організований партією й державою, ці інституції живі, і громадяни вільні, в вільній державі повинні мати право позивати ці інституції. А все це в суті речі сходиться на одне: на право і обов'язок свободи. Але чи ми вміємо бути вільними? Можна боятися, що не тільки не дано нам цього права, але й ми самі не усвідомлюємо такої можливості і жалюгідно й каригідно не уявляємо, що це таке і як цим користатися.

Тут ми знову не можемо оминати Лесю Українку. 1903 рік, коли ще скрізь морок, але чулі розуми можуть угледіти переддень 1905 року, поетка творить свою поему про одне слово, що є ключем до всього, слово — *свобода*, поняття свободи, але, милий Боже, яке ще недоступне й незрозуміле всім вісімдесятьом відсоткам неграмотного народу, але і скільком з тих, що формально грамотні. Поема «Одно слово» оповідає про інтелігента, що карається за прагнення поширити поняття свободи серед усіх і здійснити його.

Навіть серед інтелігенції мало хто розумів цю просту суть поеми, яка назовні оповідає ніби про заслання на Далеку Північ і його неспроможність пояснити поняття свободи, знайти для нього зрозуміле слово, щоб воно промовило до лагідних, добрих і обмежених тубільців. Аг. Кримський закидав поетці, що вона перекрутила факти: у якутській мові є слово зі значенням *свобода*. Филипович доводив, що герой поеми — образ Павла Грабовського. Ах, Кримський був тисячу разів знавцем якутської мови і не помилявся в своїй довідці про неї. Филипович досконало знав біографію Грабовського... Але поема Лесі Українки зовсім, зовсім не про те. Це поема про український народ, що в умовах вікової візантійщини втратив поняття свободи, і про українську інтелігенцію, що розумом і дією виробила це поняття, але не може пояснити решті народу. На марні навідні питання про інші нації, яким це поняття не чуже, абориген мовить —

На це і я сказав: «Та вже ж, у вас і їжі й всього більше». — «Ні, не те, — сказав чужий, — я не про те кажу. Ну, от коли хто хоче вийти з юрти, а тут його не пустять, ще й прив'яжуть, то як по-вашому, де він сидить?»
«Та вже ж у юрті!» — всі ми загукали.
«А як не в юрті, а де-небудь так, аби це там було, де він не хоче, то як це зветься?» Тут ми не вгадали; один казав «у лісі», другий «в полі», усе не до ладу, а я мовчав...

1905-го, 1917-го року, в роки УПА це слово для багатьох знайшлося. Але далеко не для всіх, і це знання потоплено в крові. Який відсоток ще (чи вже) знає, годі встановити сьогодні. Але не влягає сумніву, що більшість і сьогодні за програму має таки Лесі Українчине — «і їжі і всього доволі». А саме поняття свободи там, де воно живе, аж надто часто знецінюється до поняття «інша влада» або «безладдя», анархія, розпад суспільства й хаос, сваволя, погром, себто до того, що невідклично веде до нового ствердження візантійщини як засобу відновити порядок.

Або поняття звужується до значення «не-кріпацтво», кріпацтво старе чи новітнє. Це значення закріплене у слові *слогобА*, село, де нема кріпацтва, звідки й ціла велика частина України дістала свою назву Слобожанщини. Сам наголос зраджує ті складні тарапати, через які в нашій історії проходило це поняття. Старий, споконвічний наголос був *свобогА* — *свобогУ* чи *свОбогу*. Він зберігся до наших днів у Галичині, але й там він поступився або поступається наголосові *свобОга*. І значення цього поняття, як його знає Захід Європи і Захід від цього Заходу, значення латинського слова *libertas*, зв'язане з наголосом на передостанньому складі — *свобОда*, як у польській мові. Не виключено, що саме Польща була провідником західнього значення в слові, хоч у самих поляків поняття *свобОди* виродилося в анархічний хаос *nie rozwalam*, і так воно не пройшло через західноєвропейську конститутивність і окреслення меж законом, — або втратило ці вирішальні ню-

анси. Чи українське козацтво будь-коли вживало цього слова в такому значенні — і в якому саме воно його вживало, — річ сумнівна, але дослідити це мали б історики, чого, скільки знаю, досі не зроблено. Але так чи так, українське козацтво немисленне поза диким степом і мусіло впасти з кінцем степу. Можна співчувати трагічній долі Калнишевського, але він напевне не був мучеником за свободу-libertas, радше за Січ як своєрідну слободУ. Сучасні, 1989 року, спроби зробити з нього мученика за свобОду щонайменше непевні. Радше, як розкольникство на півночі Росії, Калнишевський дивився в минуле, а не в сучасне і, поготів, не в прийдешнє. Подорож латинського, конструктивно змодифікованого libertas-свобОди затрималася в своїй повільності аж мало не до нашого століття, коли цю libertas «в огні її, окрадену» збудили, перефразовуючи Шевченка (у Шевченка цей образ стосується до України, але перенесення його на свободу не проти логіки Шевченкової творчості, бо Україну минулого й майбутнього він мислив якщо не в тотожності з свободою, то принаймні в дуже близькій сумежності).

3. PRIVACY

Поняття свободи, отже, в нас зазнавало змін і пересувів значення, зумовлених нашою історією, недорозвитку, перерозвитку, збочень, нерозумінь. Але бодай слово таке є, навіть розщеплене на три — свобода, слобода, свобОда. Тут ми ніби щасливіші від якутів з Лесі Українчиної поеми (хоч чи справді далеко ми від них просунулися?). Але в поняття свобОда-libertas входить ще одне поняття. І для цього поняття, скільки знаю, у нас таки справді нема навіть слова, а отже, кінець кінцем, нема й поняття. Позичу слово з англійської мови, де воно добре закорінене. Це англійське *privacy*. Англо-українські словники тут безпорадні. У тих, до яких я заглядав, знаходжу переклади: «самітність, відокремленість, відлюдність, безлюдність». Це, звичайно,

в найкращому випадку частковій й побічній значення. Головне, що несе в собі англійське слово, — це значення *права бути собою*, належати собі, мати свій дім — свій храм, мати свій світогляд, свої манери, починаючи від того, як людина думає, і аж до того, як вона одягається й зачісується. Це прийнятна для людини й людей межа незалежності від держави, але також і від суспільства. У великому і в дрібному. Пригадую, одна знайома дама оповідала, що одного разу вона вийшла з дому, забувши пофарбувати губи. Сусідка, що зустріла її, не без жаху промовила:

— Що з вами, пані Х? Ви не пофарбували уста.

І моя знайома повернулася додому й подбала за належний вигляд своїх губів.

Вона не хотіла ствердити свою незалежність від щоденних звичаїв американського суспільства. Вона зрадила своє право на *privacy*, правда, в дрібниці, але зрадила. Доля чи власна забудькуватість готові були подарувати їй нагоду бути незалежною, вона не скористалася. Але поняття *privacy* незмірно важливіше, коли мовиться не про дрібниці. (І я не маю наміру підірвати американську косметичну промисловість.)

Поняття *privacy* базується на латинському *privatus* — особисто незалежний, позаслужбовий, позадержавний; поняття часто найкраще окреслюються через свою протилежність. Протилежний до *privatus* — це *publicus* і також *communis*. Куди належить і комунізм, комуна, компартія. У слові і в понятті *privatus* ми знову опинилися в греко-латинській сфері, далекій від візантійської, протиставленій візантійському світові. Але поки воно дійшло до наших днів, поки латинське слово *privatus* дало початок англійському *privacy*, воно пройшло через конститутивність, через окреслення меж закону. Там, де нема поняття законності, там поняття *privacy* перестає бути собою й стає викликом і сваволею. А законність без *privacy* перетворюється на гноблення й візантійщину. Одне поняття, одна життєва практика врівноважують друге й другу.

Схід Європи не виробив поняття *privacy* і спотворив поняття законності. А без їхньої наявності й їхньої

гармонії існування індивіда стає неможливістю або мучеництвом. Запановує липкий морок візантійщини. Він обсотує людське життя і — найстрашніше — душу людини. Людина борсається в слизькому павутинні держави і безнадійно викривлюється. Бракує ніби лише *одного слова*, але без цього слова особа не самоздійснюється, а суспільство розкладається.

У поемі Лесі Українки про чужого (яка страшна заміна слова *інтелігент!*) і про свободу тубілець оповідає —

казав чужий, що не один вмирає
отак, як він, і ще умре багато,

вмирає на руках народу, може, й доброзичливого, але народу, що не розуміє. І справді, як можна встати за щось, коли для цього чогось у мові нема навіть слова? Коли візантійщина опанувала мислення, задушивши в зародку, у сповитку ті поняття, що здатні були б стати програмою дії? Може, легше змагатися навіть віч-на-віч з державою візантійського кшталту, її підступною й безжальною машиною, ніж із тим мороком, який вона плекає і який міцніше від ланцюгів обплутує душу. Індивід, навіть якщо він спроможеться на внутрішнє визволення, тут може існувати тільки в запіллі, в безвихідній самоті. А заміна держави на іншу, але знов і знов «візантійську» не виводить народ з летаргії, зціпіння, мертвого сну до активного життя й польоту. З тих ліній поведінки, які стали панівними, провідними. Або це пер-гюнтівське «обійди по кривій», не ставай на прю. Або примітивне урвительство й безпросвітний цинізм. Спадок століть візантійщини й семидесятиліття візантійщини номенклатуризованої, а далі й — хай поки що примітивно — комп'ютеризованої.

4. НАРОД

Гіпертрофована, всевладна держава, що контролює все, включно з душею людини (принаймні в її, душі, позашкурних поривах і мріях), що диригує кожним

рухом кожного, — ця держава в своєму словесно-пропагандивному оформленні не наважується виступати як мета в собі (або робить це тільки в виняткових обставинах). Вона подає себе як неминучий засіб — більш або менше тимчасовий, хоч своє розмонтування вона безконечно відкладає. (Заглянь, читачу, до Ленінової «Держави і революції»!) Поза тим вона воліє ховатися за фікцію *народу* (того самого, що «мов дитя сліпее зроду»). Існування держави борониться тим, що воно в інтересах народу, найкричущіші, найдикіші її заходи робляться в ім'я народу. Вороги держави? Ні, таких нема. Є «вороги народу».

Семантично медузоподібне, драглисте слово це може мати і значення «нація», і «простолюд», і просто «населення», все, що народилося на «певній території», і, либонь, і багато ще чого, — слово це ніби спеціально утворене, а справді склалося в конкретних обставинах історії Сходу Європи з його тиранією самодержців і темнотою «держаних», — утворене чи втворилося, щоб уможливити непорозуміння й нерозуміння, пересуви значення, перестриби в значенні. Що значить — антинародний твір? Антинародний вчинок? Чи ворог народу — це просто ворог держави, чи це той, хто шкодить простолюдові? Чи я (кожне я) — це частина народу, чи, навпаки, не належу до нього? Чи народ говорить через мене? А де беруться «вороги народу», якщо не з народу? А може, кожне я — це не народ, уже тому що воно я?

У цараті це було простіше. Був цар. Усе, що не було цар, було народ. Роля царя була держати народ у покорі. Він, цар, був самодержець, він сам усе держав. Коли царя не стало, демагогічна спекуляція поняттям народу стала конечною потребою й вимогою нових володарів. У їхній диктатурі й сваволі, успадкованій від візантійської традиції, мала втілитися воля народу. Цар керував з волі Бога, він був містичним виявом, матеріялізацією Божих велінь. Нові володарі не могли покликатися на волю Божу, бо, небережно, вони разом з царем скинули й Бога. Заміною Бога, що стояв за монархом, став не менше містичний народ. Самодержці

протягом сторіч знали — і тільки вони — волю Бога. Самодержці нові, починаючи від 1917 року, знали — і тільки вони — і здійснювали волю Народу. Бог був незбагненний. Народ — це поняття через свою многозначність досконало надавалося до нічого-не-значення, до містичної непридатності для тверезої, об'єктивної аналізи.

Проходячи безнастанно через семантичні метаморфози, поняття народу, сам народ ставали чимраз безформнішими, безобличнішими, засобом пригнітити, приборкати, підпорядкувати кожного індивіда, кожного мене. «Народ» ставав матеріалом для маніпуляцій, розумових під пером офіційних борзописців і поліційних у чорних воронах і ешелюнах у Заполяр'я. Абстрактним було поняття держави, а ще абстрактнішим стало поняття народу. Адже держава може втілитися в особу, правда, знекровлену, мітологізовану: «Людина стоїть в зореноснім Кремлі, Людина у сірій військовій шинелі»... Завжди стоїть? Ніколи не сідає, не лягає? Не хворіє, не вмирає? Як іконописний архангел з мечем? Міт, але втілений у людину, яку можна бачити на трибуні 1 травня й 7 листопада й не можна не бачити в кожній газеті, журналі, книзі...

А народ і такої здатності не має, хіба що ототожниться з державою, стане такою самою зореносною статуєю. А особливо трагічно, то це гасло народу переймають і приймають і протирежимні особи й течії. Воно на прапорах усіх таборів, і тут може початися переродження противників у двійників, у *perpetuum mobile* тиранів і узурпаторів.

Так індивід зникає не тільки в практиці номенклатурної поліційної мільйонноокої і безокої держави/народу. Він деіндивідуалізується. Актом деіндивідуалізації було розкуркулення куркулів, умасовлення письменників, мало не кожний державний акт був спрямований на вбивство особи. Про капіталізм Маяковський писав: «золотым микробом душу выел рубль». Багато правди в цьому. А тут душу виїла химера абстракції держава/народ, держава, що і дорівнює, і, звичайно ж, ніколи не дорівнює народові. Плян хлібозаготівель доводжувано

до кожного двору. Плян промислової гігантоманії, здійснюваної в божевіллі «соціалістичного» змагання, — до кожного робітника. Плян розчинення індивідуальності в абстракції держави/народу — до кожної людини. Як превентивно заарештовували людей, так превентивно вбивали в людині саму можливість зродження потягу до свободи й привасу. Так поставав пекельний рай земний розкладених, спотворених, виїджених душ. Назовні це виявляється в мімікрії, забріханості, моя-хата-з-крайстві, після-мене-потопстві, чого-завгоднстві. Не знати, яка спадщина страшніша й загрозливіша — сплюндрована земля чи сплюндровані душі.

Ленін казав: соціалізм треба будувати не з абстрактною людиною, а з людьми, як їх витворив попередній суспільний лад. Як, з яким *вождем* можна будувати тепер який-небудь режим з людським обличчям, коли душу людини, уже перед соціалістичним експериментом скривджену й понівечену, тепер доведено до моральної пустки, до цинізму ницости й ницости цинізму, коли — так виглядає — знищено не тільки віру в законність, свободу, привасу, а навіть самий ґрунт, на якому ця віра виростає? Чи Франків вічний революціонер — «дух, наука, думка, воля», чи «він живе, він ще не вмер»? Чи його тільки приспано? Чи в двадцятому столітті може ще ставатися чудо воскресіння, повстання з мертвих?

5. ЗАВТРА. ЧИ БУДЕ ЗАВТРА?

Демократія попри всі закладені в її істоті хиби базується на індивіді, особі, мені. Це його, кожного я, власні думки, почуття, вчинки, які визначають його поведінку, гуртують людей у групи однодумців, витворюють їхні конфлікти, штовхають на усвідомлення їхніх подібностей і розбіжностей, різноманітності й спільності. Її основа — не держава і не народ як даність, як щось замовлене й пляново здійснене, а держава й народ, які складаються — дуже недосконалим способом, але кра-

щого людство не винайшло, — способом поєднання різноспрямованих сил і зусиль.

Як побудувати демократію з тоталітаризму серед мертвих душ? У Росії — і це її візантійська традиція — великі реформи завжди діялися через рубання голів, шибениці, страти й убивства. Так поводитися Іван Грозний, Петро I, Катерина II... Олександр I спробував діяти без цього і відсахнувся. Його діло увінчала трагедія Сенатського майдану й шибениць за ним. Реформи Олександра II при всій їх нерішучості і емських поверненнях до деспотії завершило царевбивство. Якою ціною робилися великі реформи Леніна й Сталіна, не треба нагадувати.

Чи те, що відбувається тепер — ця нерішуча, непослідовна, у шорах і з погано прихованим наміром затримати апарат і владу олігархії, — чи це все-таки спроба почати переходити до демократії демократичним шляхом, перебороти інерцію зла, облуди, страху й нищення людей і душ? Це був би перший випадок в історії імперії, перший вилам з її візантійської спадщини. І якщо тут справді дасться згори хоч би мінімальна демократія, — чи люди готові своїми спустошеними душами її сприйняти і нею жити?

Візьмемо конкретний приклад з українізацією. Це була б третя. 1917 року відбувалася перша — у вибуху пристрасти, поза логікою і *contra spem sperando*. Її розгромлено, розчавлено, знищено. Друга — другої половини двадцятих років, централізовано-насильна, гвалтовна, керована Скрипником і Компанією. Вона захлинулася у власних суперечностях — згадаймо процес СВУ, інсценізований щонайменше при участі того ж Скрипника або й під його проводом. І вона зазнала розгрому. Тепер — спроба третьої. Вона почалася вимогою письменників запровадити її законодавчо, з центру чужої влади. Це не був демократичний виступ, радше це була спроба поставити апарат диктатури на службу добрій ідеї. Вона, звичайно, не могла вдатися і не вдалася. Тоді зроблено другу спробу — йти демократичними путями, шукати підтримку в серцях і розумах пересічного громадянина. Так запропонував діяти Іван Дзюба, так

постала ідея Товариства рідної мови, потім і незалежно ідея Українського народнього руху. Це справді демократичний шлях. Але поки що він зустрів тільки тяганину, зволікання й саботаж. Так у державному апараті, а може, так і в душі не однієї людини. Багато залежить від того, що скаже робітництво, поки що в цих справах мовчазний сфінкс. Державно-партійний апарат може спробувати протиставити Донбас Львову, інтелігенції — робітництво, нацькувати його на неї. Ми не знаємо, чи народній рух спроможеться стати всенароднім, з участю робітників. Так, отже, чи спроба демократичної українізації, третьої і інакшої від двох попередніх, може вдатися — це питання, відповідь на яке захована в майбутньому.

1968 року, коли Прага переживала нечуване піднесення, там відбувався світовий з'їзд славістів. Один з учасників висловив своє захоплення чехами Білодідові, цьому втіленню брежнєвських чеснот. Той відповів (звісно, своєю «другою рідною» мовою):

— Ничего, пусть попрыгают. Долго не будут.

За кілька днів після закінчення з'їзду Прагою прокотився важкий і жакхний гуркіт брежнєвських танків. Ян Палах спалив себе живцем.

Ми не знаємо, скільки Білодідів сидить у київському ЦК, але ми добре знаємо, що в апараті КГБ на Володимирській не відбулося жадного скорочення штатів, не звільнено жадного працівника. А в Кремлі, в Москві взагалі? Усе це чигає на слухний момент.

В імперії в цілому є мільйони людей, що були гвинтиками попереднього механізму гнічення й нищення. Усі ті, що заарештовували, допитували, транспортували, охороняли транспорти й в'язниці, садовили до карцеру, знущалися, конфіскували й палили рукописи, розстрілювали. Карати їх означало б запровадити терор, гірший від ежово-брежнєвського. Подарувати, забути? Адже демократія не будується методами тоталітаризму?

Маємо світлий приклад Еспанії. Тоталітаризм Франко був зліквідований без пролиття крові, меморіал Франко не був зметений з лиця землі, шибениці не

будувалися на майданах міст, і кулемети не були наставлені на тих, хто виконував накази диктатора.

Так, але диктатуру Франко не порівняєш з диктатурою Сталіна і його наступників, Еспанія не має візантійських традицій, і країна не має розмірів потворної імперії Сходу Європи, більшої від самої Європи, де ціна утримання імперії цього засягу волає до насильства й упослідження. Франкізм не вдерся в душу кожного, не знищив усіх своїх критиків і суперників, не простягся від Ельби до Курильських островів...

Так, отже, скільки шансів на сто — один? два? — має той демократичний шлях, що його — так слушно, так шляхетно, так героїчно пропонує Дзюба і його одноподумці? В історії не виключені випадки, коли з іскри спалахує полум'я, два шанси перемагають дев'яносто вісім. Перші хоробрі інколи не падають у боротьбі, а здобувають перемогу. Але як часто це трапляється?

Непевність (кажучи м'яко) становища тих, хто своєю поведінкою голосує за демократію і вибирає для свого прагнення демократичний шлях, збільшується тим, що наставлення партійно-урядового апарату більш ніж непевне. На крок уперед він робить два назад. Принаймні так у Москві. На Україні апарат цей поки що не зробив ані кроку вперед. Ось кілька прикладів різкої недемократичності на шляхах до нібито демократії.

Як належить до тисячолітніх візантійських традицій, діячі історії діляться на святих, посланців неба, і негідних, знаядь пекла. Одні належать до неба, другі — безодні зла. Сталін і Брежнєв погані, Ленін і Горбачов добрі (Хрущов десь у чистилищі, ні в раю, ні в пеклі). Поганих не тільки можна критикувати й ганьбити, це треба робити, це вимагається. Добрих критикувати, а тим більше ганьбити не можна. Розподіл цей довільний, це наказ, директива. Але це тим самим поновне щеплення цинізму. І той, хто сьогодні підносить Горбачова, не може не ставити в глибині свідомости запитання до самого себе: а що я буду говорити про того ж таки Горбачова, коли його тим чи тим способом завтра не стане? Буду боронити його від нападів? Ледве чи

так. Людина може навіть не здавати з цього справи розумово, але в глибині підсвідомости вона знає: того завтрішнього дня я зречуся Горбачова; коли треба буде, я знайду в нього всі сім смертних гріхів.

А трагікомедія урядових реабілітацій! Можна зрозуміти, коли партійно-урядовий апарат робить їх, сказати б, по партійноапаратній лінії. З цим можуть бути зв'язані проблеми пенсії для родини тощо, тощо. Але чи мусить це ширитися на, приміром, друк писань того чи того автора? На можливість згадувати його ім'я та його твори публічно? От, був в Америці поет Езра Павнд. Під час війни він був працівником радіо, що було знаряддям Муссоліні, він виступав проти Америки. По війні його заарештовано, суджено й засуджено. Але нікому й на думку не спадало, що може бути заборонено друкувати його твори, а вже, поготів, згадувати його ім'я. Сьогодні я бачив його портрет у Вашингтоні в Національній портретній галерії. А от спробуй згадати Аркадія Любченка або надрукувати його твір на Україні? Дзуськи, навіть найсміливіший редактор не наважиться навіть подумати про таке. А він же був найближчим, кажучи радянською мовою, соратником Миколи Хвильового, нині ніби реабілітованого. Важко назвати таку поведінку й таку політику демократичними, мостом у демократію.

А взяти непорушний і недоторканий міт про безпомильність партії, хоч кожний знає, що це тільки міт. Яка може бути ціна тієї непомильності, коли, беручи навіть за правильне сучасне протиставлення добрих і лихих діячів і керівників партії, з сімдесяти років її панування тільки десять припали на перебування при кермі добрих Леніна й Горбачова, а шістдесят на злочинне провідництво злих дияволів і на мізерне нидіння під їхньою владою? Для цього простого підрахунку не треба дефіцитного комп'ютера, його може зробити навіть дитина — і напевне робить. Але про це говорити не можна, — і все мовчить — від молдаванина до фіна. І це теж називається демократією чи принаймні шляхом до неї. А в реабілітаціях, проголошуваних партійно-урядовим апаратом, і далі головним критерієм лишаєть-

ся відданість партії. Отієї самої партії, банкрутство якої таке явне, таке очевидне.

Ми не знаємо і сьогодні не можемо знати, чи це гальмування, ця боязкість тактичні, з огляду на складність і майже надлюдську трудність процесу, чи так справді бачать світ проводирі перебудови і чи вони готові йти далі, набираючи більшої сміливості й розгону в міру успішності перших кроків, — а чи це тільки маневри, щоб за всяку ціну втриматися на поверхні й зберегти від остаточного розпаду розхитану будову, створену невдалими попередниками. Але безпрецедентність походу в напрямі демократизації споруди візантійського спадку, кількість противників демократизації серед провідних кадрів імперської верхівки, а особливо і найбільше міра виїденості людської душі (не заходячи тут у проблеми організації суспільства і економіки, — питання, що цілком виходять поза межі авторової і так дуже недостатньої компетенції) — усе це змушує ставитися до можливості демократизації імперії з крайньою обережністю.

Подиву гідне в цих обставинах не те, що перспективи тут далекі від світлих, а те, скільки все-таки людей одверто й прилюдно голоситься в лави прихильників демократизації — одиниці проти мільйонів байдужих, цинічних або й упрост розтлінних, — а все-таки голосяться, хоч не можуть не знати непевности завтрашнього дня. Кінець кінцем, усе залежить від індивідів. Може процес їхньої реперсоналізації, руху до цілісності ставати пошесним? Можуть чесність, мужність, віра в добро ширитися з швидкістю, з якою ширяться епідемії холери чи чуми? Може знелюднення людини, прищеплюване десятками років, бути перекреслене без катастрофи? Може сама імперія знайти в собі силу на перекреслення своєї візантійської спадщини і на зречення від своїх колоній, як Англія зреклася Індії, Голляндія — Індонезії і Франція де Голля — Альжіру?

Мало є підстав для такого оптимізму, ідеалізму й віри. Але ленінізм, — а його ще сповідає офіційно Радянський Союз, — учить, що революційна ситуація

постає, коли вищі верстви не хочуть жити по-старому, а нижчі не можуть. Коли вірити цій формулі, імперія-спадкоємиця Візантійської перебуває сьогодні в революційній ситуації. А нова революція, якби вона вибухнула, була б не меншою катастрофою, ніж Третя світова війна. Може, в цьому стані, півгодини до полуночі, ті, від кого це найбільше залежить, згадають Шевченкове «Схаменіться, будьте люди!»?

Але ж вони не читають Шевченка.

А поки що, — коли реукраїнізація України є частина її (і всього Союзу) переходу до демократії, то як не почитати зойку одного з кореспондентів «Літературної України» (1989, ч. 6) про те, що нема на Україні (а отже, і в Союзі) *ні огнієї* фабрики, яка виробляла б друкарські машинки з українським шрифтом. І спробуй тут українізувати Україну! А вже ж чи треба й казати, що нема ніде фабрики, що виробляла б передумови для демократизації «необъятной родины моей»!

Червень—липень 1989

P. S. Авторів цієї статті вже не один десяток років, і написав він не один десяток статтів. Але напевне ні в одній з них нема стільки знаків запитання, як у цій. Легко здогадатися, чому це так. Читачі, що могли б писати на ці теми без знаків запитання, — щасливі люди. Вони знають. А автор спроможний тільки ставити питання й зважувати за і проти. Бідолашний! Навіть на мажорний тон і оптимістичні висновки не здобувся. А здавалося б, що це так просто й легко!

ХАРКІВ: ПОДОРОЖНІ ВРАЖЕННЯ І ЗАКЛИК

Коли я вже лаштувався вирушати до Києва на конгрес Міжнародної асоціації українців, я одержав запрошення приїхати з двох інших українських міст — Харкова й Львова. Я вибрав Харків. Був мотив черговості — харківське запрошення прийшло раніше. Був мотив біографічного зв'язку. Харків — місто мого дитинства й молодості, я прожив там від 1914 до 1943 року, там я пройшов початкову й середню школу, університет (що тоді функціонував під доброзвучною назвою ХППО — Харківський Педагогічний Інститут Професійної Освіти), там починалася моя викладацька праця — спершу в Газетному Технікумі, потім в Інституті журналістики, потім в Університеті (який на той час став знову просто університетом), там починалася моя наукова праця, в аспірантурі й поза нею, там я дістав папірець, що я кандидат філологічних наук, і другий, що я доцент. І, нарешті, був ще мотив корисності — кожний з еміграції їде до Львова, Україна, так виглядає, існує на осі Львів — Київ. Судити з маршрутів українських емігрантів, Харків — пасинок, а не справжній син (а вже там Одеса чи Дніпропетровськ взагалі чи існує). Я вважав за корисне й доцільне принаймні розтягнути цю вісь з заходу до сходу, щоб вона стала Львів — Київ — Харків. (Поїхати до обох, Харкова й Львова, я не міг, треба було вибирати.)

— То ви не любите Львова, — сказав мені один знайомий, львівського роду.

— Ні, — відповів я, — навпаки. Я не їду до Львова саме тому, що я його люблю. Найбільше, що я міг би урвати, —

день з харківського побуту, день із київського — це давало б мені два дні у Львові. Але це була б образа.

Справді, в минулому я прожив у Львові недовго — півтора року. Але ці місяці були чи не найщасливіші в моєму житті. Там саме повітря здавалося українським, дихала наша старовина, сучасність попри всі перешкоди в'язалася з Заходом, і особисто я знайшов там без перебільшення батьківську любов і опіку в Василя Сімовича. Ми називали його дядьо Вася, але був він більше, ніж дядя. Я мав у Харкові добрих учителів — Леоніда Булаховського, Олександра Білецького та інших, але Сімовича я вважав і вважаю за свого пізніше вчителя, хоч формально він ним не був.

Я міг би вести далі й далі цей пеан Львову. Але я вибрав Харків. І не шкодую і вважаю, що вчинив правильно.

Як на Європу — Харків — молоде місто. В Америці він пишався б своєю старовинністю. Але то ж Америка! Його засновано десь 1654 року в пруді відвоювання й хліборобського опанування Дикого Поля. Власне, прудів цих було два, і саме тут вони зустрічалися — український з заходу і російський з півночі. У сімнадцятому сторіччі запанував український. Старовини відтоді збереглося не надто багато, але Покровський собор-монастир і Успенський (до цього собору добудовано в першій половині дев'ятнадцятого сторіччя величну ампірну дзвіницю, але за нею сама церква зберігає свій стиль козацького барокко). Третю барокову церкву, Різдваїну, на Конторській вулиці висаджено в повітря в тридцятих роках нашого сторіччя. Недвозначно говорять про український характер тогочасного Харкова назви вулиць і міських дільниць — Чоботарська, Коцарська, Гончарівка... Я сам мав честь жити на такій «цеховій» вулиці — Римарській, хоч ні одного лимаря там у нашому столітті вже не було.

Адміністративна верхівка міста була з самого початку російська, і можна думати, що вже під кінець вісімнадцятого сторіччя навколишні поміщики, які зимою з'їздилися до міста, мовно були зрусифіковані. Приселилося й чимало купців з Росії. Але справді поважна загроза русифікації прийшла з упромисловленням

Східної України від сімдесятих років минулого сторіччя. Харків став тоді входовою брамою до Донбасу і осідком великих заводів. Українські селяни не радо йшли до шахт і заводів (тільки геть пізніше бич колективізації і голоду погнав їх масово на промислові підприємства). Так сталося, що індустріялізація в цій частині України стала синонімом русифікації. Так від кінця вісімнадцятого сторіччя, а особливо від більш-менш 1870-х років, Харків став полем бою двох культур і двох мов. Глибинно, в коренях, у припливі свіжих сил із села Харків лишався українським, на поверхню пнялися поруч українських пагонів російські. Клію, музу історії, звичайно малюють із сувоєм пергаменту; у Харкові її треба було б озброїти ще терезами, щоб вона зважила і значущість двох культур і мов і зважилася б, якою мовою їй писати. І про яку культуру.

Тичина схопив цю ситуацію в своїй поезії про Харків:

Харків, Харків, де твоє
обличчя?
до кого твій клич?
Угроз ти в глейке
многоріччя,
темний, як ніч.
Угроз ти так: між
горбами
тупу́ на 'днім місці, тупу́.
І раптом прорвався
мостами —
і вже ти в степу.
І вже тебе вітер і вітер —
розгони, одгони і гоп!
Ех, чортового сина,
отут уже ти
невгомонний.

Місто затемненого обличчя, але потужної динаміки і всім корінням і зв'язками в степу. Українському степу.

Коло виходу з харківського аеропорту на мене чекала невеличка делегація. Вони прийшли з блакитно-жовтим прапором, принесли хлібину гостинності на вишиваному рушнику. Не думаю, що я заслужив на це — я ж не політик. Але приємно мені було — Харків зустрічав мене своїм справжнім, глибинним, дружнім обличчям. Вони

раділи моїй появі, але вони також сподівалися на допомогу, якої вони потребують як повітря. Усій Україні важко дихати без закордонних зв'язків, українських і неукраїнських. Харкову — більше, ніж Києву або Львову.

Три дні в Харкові минули як сон. Сон, сповнений мало не божевільного сновиддя. Ми оглядали мистецький музей. Відвідали щойно започаткований літературний музей, який уже багато зібрав, а далеко більший апетит має на дальше поповнення й поширення. Були в редакції харківського літературного місячника «Прапор». І, звичайно, університет, моя alma mater і центр культурно-визвольного руху. (Але характеристично — ні висока адміністрація університету, ні місцеві партійні газети, ні — поготів партійні органи міста моїх відвідин не помітили. Проти прапора вони вже не діють, але контактуватися з людиною з-під прапора — ні, до цього не дійшло.)

В університеті я зробив доповідь. Вона не вийшла вдала. Я привіз дві готові, на їхній вибір, — про Григорія Сковороду і про Миколу Ге та його зв'язок з Шевченком. Але історичні теми, академічні методи не промовляли до їхнього серця. Вони зажадали іншої:

— Розкажіть про самого себе, ми ж так мало знаємо.

Читати лекцію про самого себе — завдання важке й невдячне. Доповідь треба було читати експромтом, а я був смертельно стомлений від вражень і пересувань. Доповідь вийшла плутана й хаотична, як мої дні в місті. Але було багато запитань, усних і письмових. Чимала аудиторія. (Вона була менша, ніж упорядники сподівалися, бо один курс був мобілізований на «вбиральну кампанію».)

Ну, і звичайно, ми просто їздили по місту. Ми — це мої провідники-гостителі-колеги і я. Харків розрісся несамовито. Те, що було Харковом у мої дні, — тепер не більше, як третина міста. Його в щоденній мові так і звуть — Старий Харків. Як на моє вухо, внутрішньо суперечна назва. Та ж увесь Харків молодий, це ж не Америка. Але ні, тепер він уже старий. Новий Харків архітектурно мало цікавий, але, мабуть, більше пристосований до вимог нового часу, без «комуналок», на родину мешкання, може, недосконале, але однородинне, не «комуналка» на скільки там родин. Побував я і в своєму старому мешканні, в будинку «Саламандра». Було нас

тоді напхано там чотири родини. Тепер — три. І то поступ. А вулиця моя така, як і була, пройшла воєнну руйну й шал перебудов неущокоджена. Тільки при північному її кінці — свіжозбудована нова опера. Недалеко від старої, ця буде тепер оперетою. А старий колись «Березіль», він і далі там таки, тільки й далі, вже від 1933 року не «Березіль», а казенний театр ім. Шевченка. Весняний цей місяць, виходить, не пасує до нових часів.

У театрах сезон тоді ще не відкрився, побачити будь-які вистави не можна було. І шкода, і добре, бо я був такий стомлений від зустрічей і вражень, що не знати, чи витримав би ще вечірні вистави.

«Старий Харків» став якимсь меншим, вулиці вужчими, будинки сірішими. А може, це я став старіший? Але ні, так виглядає й нове місто, воно розбудовується, бігають по двох лініях поїзди метро, споруджується третя, місто повне життя й руху, але де в новій частині міста архітектурно видатні будинки, цікаві пам'ятники? Враження сірости походить, либонь, з одноманітності й утилітарної стандартності. Старий Харків був теж не конкурентом Римові або Парижу, але все-таки він був різноманітний у своїх нашаруваннях імперського ампіру на козацьке барокко, індустріяльних велетнів на ампір, конструктивізму на індустріяльний стиль межі дев'ятнадцятого й двадцятого сторіччя. З вражень триденного перебування важко сказати, де душа міста («Де твоє обличчя?»). Але здається мені, що воно скоріше в «старому Харкові», хоч і посірілому. А от, коли говоримо про душу, маленький і трохи, може, сантиментальний епізод, що — хто знає, — може, полегшить відповідь на запитання. Може, він і суто суб'єктивний. Але хай читач сам судить. Ось вона — історія в таксі.

Час наглив, ми найняли таксі, щоб проїхатися різними районами міста, новими й старими. Бо хотіли мати хоч дуже загальне враження від різних ділянок міста. Мій університетський колега сів ззаду, а я коло водія. Спочатку колега оповідав мені про місця й будинки, що миготіли повз вікна автомобіля, потім чимраз частіше втручався шофер. Він знав місто чудово, хоч не був старий — був парубійко десь коло 20-ох років. Парубок говорив по-російськи, ми з колегою по-українськи. Так

говорив і я, звертаючись до водія. Помалу шофер став і собі вставляти українські слова. Ми б назвали це суржиком — трохи презирливо. Але для нього це був місток до української мови. Щодалі ми говорили з більшою зацікавленістю, а українських слів у його мові більшало. Коли наш рейс скінчився, а був він довгенький, парубійкова мова була вже на добру чверть українська. І якось я відчув від динаміки цієї розмови піднесення, і я був певний, що він мав таке саме відчуття. На прощання він простягнув мені руку, а потім заклопотався:

— Ні, я мушу щось вам подарувати, так не можна просто розійтися.

Єдине, що він знайшов у себе в авті, був атлас шляхів Харківщини, і я його дістав. Не був потрібний він мені — не їздити мені і тими шляхами, — але чимсь дорогий сувенір. Можете уявити собі шофера таксі в Нью-Йорку або Чикаго, який тисне вам руку й щось дарує на пам'ять? І я відчув: Харків і далі має українське серце. Не в будинках, не в пам'ятниках, навіть не в старих церквах, а в людях. Чи це серце заговорило у водієві тому, що от я американський професор, а от говорю по-українському, чи чому — не знаю, але я переконаний — воно є.

Ні, ми не мусімо триматися виключно осі Львів — Київ. Щонайменше це має бути Львів — Київ — Харків. Ми не повинні віддати це місто. Кордон з Росією проходить недалеко Харкова. Кордон цей штучний. Його устальовала в головному Москва. Південно-західня Вороніжчина, південна Білгородщина — історично теж українські землі. Не знаю, чи вони зберегли досі свій український характер після встановлення кордону. Адже минуло понад 70 років цілковитої ізоляції. Сучасні українські діячі на Україні стоять на засаді незрушності сучасних кордонів, навіть коли ті кордони не зовсім справедливі. Засада слушна в сучасних обставинах. Але тим більше мусить українським лишитися північно-східній аванпост України — Харків. Утрата його була б смертельною небезпекою для України. І Харків сам змагається за свою українськість. Тільки треба його підтримати. Всіляко — від туристичних відвідин до матеріальної допомоги.

Нью-Йорк, 1990

ЖИТТЯ В РЕЙК'ЯВІКУ (або Незалежність – і що завтра?)

Ісландці не винайшли ні автомобіля, ні радіо, ні телевізії, вони не ведуть перед ні в медицині, ні в мистецтві. Правда, 1955 року Гальдор Лакснес дістав Нобелівську нагороду з літератури, але критерії шведських академіків не завжди однакові, коли вони присуджують премію авторові-скандінавові або авторові з іншої країни. Єдина галузь людської активності, в якій Ісландія більш-менш висунулася на передову лінію, — це китовий промисел. Тут вона йде за великими трьома: Японія, Радянський Союз і Норвегія. Не мавши авантюрично-конкістадорського духу Ліди Палій — читачі «Сучасности» добре пригадують її нарис про її ж таки подорож до незайманих джунглів горішньої Амазонки, — я не брав участі в полюванні на кита, ані навіть не спостерігав, як забиту тварину крають на китоловній станції недалеко від Рейк'явіку.

Зрештою, особливість і чар Ісландії не в сучасній індустріялізації та автомобілізації — помірній — і не в романтиці китобійства чи рибного промислу в розбурханому морі, а, радше, в своєрідній патріархальності сучасного життя, таки цілком сучасного, з усіма здобутками новітньої техніки. Символ цього — ісландська телевізія. Вона є і працює. Але один день на тиждень — ні. Бо треба ж її працівникам відпочити. А влітку вона закривається на один місяць. Бо літо, відпустка. Такий тут триб життя... Але, мабуть, він скоро зміниться, — зокрема, коли триматися теми про телевізію, — будують сателіт, що зробить можливим

пересилання з Скандинавії. Тоді скінчиться ідилія вихідних днів і канікул, і миготіння форм і звуків переїде в безперервність.

Статті про Ісландію нема в «Енциклопедії українознавства», і це не хибя її редактора Володимира Кубійовича. Виглядає так, що українців у Ісландії нема й не було. Одна з виняткових країн Західної Європи. Побував там, правда, Омелян Пріцак і вивіз звідти неоціненні докази, що Русь не була Руссю, але він був у гостях. Гостям ісландці раді, але — щоб вони не засиджувалися. Американські військові бази їм нічого не шкодять, але вже багато років, і активно, ісландці намагаються їх позбутися. Хоч економіка країни діставала й дістає звідти добре посилення, чимало людей там працює й одержує платню, а до внутрішніх справ країни бази не втручаються.

13 відсотків території острова вкривають льодовики, вся центральна територія не залюднена і непридатна до залюднення, але вздовж берегів людність легко можна було б збільшити, однак після війни Ісландія не прийняла ані хоч би одного, символічного ДіПі. Випадково я чув, як одна американська пані — в гостях, на короткий час — запитала, скільки коштувало б купити хутір в Ісландії. Я певний, що вона не мала жадного конкретного наміру щось купувати. Американці звикли до всього прицінюватися. Колись Пушкін, з властивою йому передбачливістю, провидів майбутній конфлікт світових потуг, як конфлікт тих, хто купує, і тих, хто рубає голови:

Все куплю, — сказало злато.

Все возьму, — сказал булат.

Америка тут — перший учасник діалогу. Так от, будиши американкою, пані й запитала, суто теоретично, про ціну хутора. Це викликало вибух гніву в тому ісландцеві, до якого було спрямоване запитання. Він вичитав у відповідь цілий патер ностер про те, що хутори ісландські взагалі не продаються, а переходять у спадщину сторіччя за сторіччям, а тим більше не продаються чужинцям, це і законом заборонене і всім традиціям

перечить, питання — потворне, немисленне. Не знаю, чи це переконало американську пані, бо коли можна купити Єгипет або Заїр, чому не можна — ісландський хутір? На такий засаді діє американська дипломатія. Та нас тут цікавить ісландець. Для нього непродажність була такою ж самозрозумілою аксіомою, як для гості була продажність. Ісландці з гордістю думають і кажуть, що в них нема національних меншин, нема, і не було, й не буде національного або расового питання. Статистика каже, що людність країни — на 99 % ісландці. Той один відсоток, що лишається, — це напевне гості, яких завтра не буде.

Гасло «Україна для українців» або «Німеччина для німців» оцінюється як шовіністичне, але в Ісландії такого гасла не треба просто тому, що воно вже давно здійснене і далі неухильно здійснюється. Історично, щоправда, початки ісландців не зовсім гомогенні. Першими людьми на острові холодних літ і теплих зим були ченці з Ірландії й Шотландії, що припливли були десь коло року 800, але в роках 870—930 з'явилася навала норвежців, яка поглинула перших приходнів, і звідси веде початок ісландська нація. Після того чужинців не було надто багато, але коли вони з'являлися, вони були колонізатори. Століття панували норвежці (1262—1380), потім країна залежала від Данії, і це тривало понад п'ять століть: почалося 1380 року, закінчилося 1944. Змагання за волю датується від повстання 1809 року через поступові реформи (створення дорадчого парламенту 1843 року, законодавчого 1874, автономія 1903, ниточки персональної унії в особі данського короля від 1918 року аж до проголошення незалежної республіки 1944). Тут, напевне, коріння виключності. Але вона ніколи не була поважною проблемою. Бо якби навіть ісландці були гостинними до гостей на постійно, країна їхня не належить до привітних, піввідсотка орної землі не заохочували приходнів лишатися, а відсвіти полум'я з кратерів вулканів і з потоків лави мало нагадували рай земний. Привабної чорноземлі й пшеничної рясноти на Ісландії не було. Чужинці воліли повертатися додому, до метрополії. Ісландці цупко трималися ґрунту.

Так, навіть у поневоленні витворювалися традиції нації, роду й особи, ґрунтянства й виключности. Попри затяжний колоніальний стан, — відчуття приналежності людини до ґрунту й ґрунту до людини, суверенності й національної гордості.

Позірний парадокс: країна без меншостей — суцільно двомовна. Не тільки інтелігенція говорить по-англійськи. Ледве чи можна знайти шофера автобуса, що не показав би вам дорогу, або продавальницю тістечок у крамниці, яка не відповідала б на всі ваші запитання доброю англійською мовою. Але, звісно, годі знайти двох ісландців, які б говорили англійською мовою між собою. Це не легше, ніж купити хутір чужинцеві.

Ми знову при хуторі. Хуторів є коло 2000, вони мають до 2 мільйонів овець. Яскраво-зелені схили глетчерами обтесаних горбів усіяні тими вівцями. Та навіть вівці тут — на диво і всупереч Вольтеровому «Кандідові» — на диво не колективістичні. Рідко зустрінеш отару. Звичайно вони пасуться поодиноці, без жадного нагляду. Інституції чабанів нема. Так розкидані й хутори, часом зовсім поодинокі, на десяток кілометрів, часом розсіяні групою навколо церкви, а тепер більше навколо публічного центру, свого роду клюбу. Але на порядній віддалі один від одного, щоб ствердити свою індивідуальність. Новітній час і тут приніс утечу до міст, але поки що найбільше з них — Рейк'явік — має 80 тисяч мешканців, а друге — Акурейрі — 9. Та і тут спосіб життя підкреслено індивідуальний. Тому Рейк'явік, як на віддалі, — величезне місто, і трудно пройти його пішки. Люди не туляться одне до одного.

Поруч хутора, символом ісландського індивідуалізму і, сказати б, відокремленості в самотності здається ісландський цвинтар. Цвинтар у різних країнах має свій характер. На Україні він занедбаний і тяжить перетворитися на грандіозний смітник, — риса, що її він поділяє з Близьким Сходом. Новітній американський цвинтар — упорядковано касарняний і реґляментований (старі цвинтарі були дещо відмінні). Можна б говорити про характер французького, німецького, еспанського цвинтарів. Для ісландського типовий брак індивідуальних могил і хрестів. Родина-рід має чотирикутну ділянку, об-

ведену низьким муром. Імена похованих на табличках, на внутрішніх площах муру. Хреста може не бути зовсім. Зате в центрі росте дерево. Рід відгороджений від усіх інших родів. Його зникнення в небуття годує соки дерева. В цьому дереві рід знову зливається в цілість. Символ дерева тим виразніший, що на Ісландії повноцінні дерева природно не ростуть. Їх виплекують люди. Натурально росте мох на лаві, трава на горбах і де-не-де карлуватий березняк. Цього було більше в передісторичні часи — багато місцевих назв виникли з слова, що означає ліс, але його знищили люди й з'їли вівці.

Та покиньмо цвинтар й ходімо на вулиці Рейк'явіку. Ходити довго ними можна не тільки через індивідуалізм ісландців, що будували собі кожний свій власний окремий будинок, найчастіше з брижованого заліза (дерева й цегли країна не постачає, вибір тільки між лавою й залізом), а ще через те, що місто в наш час суворо плянується. Як дітям шиють одяг на ріст, так будується Рейк'явік. Архітектори знають, що буде коло чого, а тим часом серед чистого поля виростає концертна зала й великий готель або торговельний центр, ізольований від світу, а все це віддалі. Про Лос-Анджелес кажуть, що він не має центру, бо це збіглися понад два десятки осель. У Рейк'явіку нема центру, бо місто плянують як оселі, що розбігатимуться. Централізоване плянування — і обов'язкове для кожного, — бо воно спрямоване на плекання окремоти. Один з парадоксів сучасного світу.

Централізоване в Рейк'явіку й ogrівання будинків. У кожному реклямно-туристичному листку про місто пишеться, що це місто без диму, а отже, найчистіше в світі. Справді, директор місцевого опалення — сам Люцифер. Місто ogrівається гарячою водою з гейзерів, через централь за кілька кілометрів від центру. Інше «без» цього міста не реклямується. Тим не менше, воно теж унікальне. В місті ані собак, ані котів. Причин дві — одна — любов до людей, — бо людям треба чистоти, а тварини не вміють користатися сучасними туалетами зі спусканою водою. Друга — любов до тварин. Бо вони не можуть нормально жити серед урбаністичного оточення. Ітак, котів і псів заборонено.

Натомість місто хвалиться найбільшою в світі кількістю книгарень і виданих книжок у відношенні до кількості населення. Це вісімдесятитисячне місто має п'ять самих мистецьких музеїв — Національна галерія, що міститься в тому ж будинку, що Національний музей (етнографія й трохи археології), Міська галерія і три персональні музеї — маляра Асгрімура Йонсона, скульптора Ейнара Йонсона і скульптора Асмундура Свейнсона. Усі, крім передостаннього, безплатні. Є два драматичні театри, університет, Національна бібліотека і безліч скульптур, розкиданих скрізь по місту (деякі й серед нічого, якогось майбутнього майдану, що поки що існує тільки на креслярських дошках плянувальників). Годі уявити щось подібне в якомусь вісімдесятитисячному місті України. Патріотичний читач зробить висновки, і не без слушності, що все це здобутки державної незалежності, й виведе відповідну мораль.

Коли перейти від масштабів столиці до масштабів країни, здається, на таку мораль буде ще більше підстав. Уся територія країни приблизно дорівнює зведених територій чотирьох областей: Київської, Чернігівської, Полтавської й Черкаської (трохи менша). Але ще дρασичніше, коли від площі перейти до людей. Здебільшого не знають або забувають, що вся людність Ісландії — 200 тисяч. Одна півторатисячна частина населення Києва, одна чотиритисячна Нью-Йорка. Тільки уявити собі, що всі ці здобутки з'являться в Києві, помножені бодай на п'ятнадцять: сімдесят п'ять мистецьких музеїв, тридцять театрів, п'ятнадцять університетів!

Але не спішім і не сполягаймо на самі цифри. Вони вирішують у спорті, але не в духовій культурі. Скажемо просто: мистецтво Ісландії не цікаве. Скульптур багато, є серед них меморіальні пам'ятники (включаючи подарований з Америки пам'ятник Ерікові Лейфсонові, піонеру мореплавства до західньої півкулі), ідеологічні (материнство), абстрактні, але нема, мабуть, жадної, що вражала б свіжістю задуму або оригінальністю інтерпретації. Вони або ніякі, повз них проходиш, не помічаючи, або дивують тим, що чех назвав би *тежкопагност*, німець — *Schwerfälligkeit*. Зібране в музеях мистецтво еkleктичне й епігонське. В найкращому випадку воно

грамотне технічно, але стилево пласке. Картини А. Йонсона десь на грані реалізму XIX сторіччя й імпресіонізму. Скульптури Е. Йонсона — суміш академізму з досить поверхово засвоєним символізмом. Ними заповнено кілька поверхів його будинку-музею, але, вийшовши з нього, глядач не виносить в уяві ні одного. Найоригінальніший ще Свейнсон, на довгий час рейк'явікський *enfant terrible*, але тепер більш-менш загальноновизнаний. Він починав від символізму, перейшов до експресіоністичного стилю Барлаха, а пізніші його статуї — це суміш Ліпшица, Пікассо й Міро. В усіх музеях нема жадного неісландського мистецького твору.

Головною причиною епігонсько-наслідувального характеру мистецтва здається брак історичної тягlosti. Країна втратила незалежність ще перед тим, як остаточно виробилася власна аристократія. На острові жили хуторяни й рибалки, розпорошені по своїх хуторах, і тонкий прошарок заможної данської адміністрації. Матеріальних слідів старої культури не збереглося ані одного. Від 930 року в Тінгвеллірі збиралося народне віче, що правило країною, але даремно було б шукати там хоч би фундаментів якого-небудь будинку. Коли року Божого 1000 прийнято християнство, центром церкви став Скальгольт. Але і там не збереглося нічого, крім одного безіменного саркофага одного єпископа. 1956—1963 рр., в 900-ліття першої церкви, там збудовано нову меморіальну церкву. Але переємність є тільки в тому, що місце те саме. І саркофаг у підвалі.

У всій країні нема жадної споруди, збереженої з часу старшого від середини XIX сторіччя, а це — кілька примітивних селянських хаток. Є, правда, один виняток, але він не збережений, а фактично «реконструйований» археологами, — і теж селянський будинок. У Національному музеї є кілька уламків зброї, човнів і сільсько-господарського реманенту з давніх часів, а решта — тільки селянські етнографічні матеріали нового часу.

Не набагато краще зберігся фолкльор. Едда, скальдична поезія, так звані «рими» не належать до живого фолкльору. Саги добре знані, читані й цінені, але це теж не активний фолкльор. Романтики енергійно витягали ці елементи. І досі з чотирьох літературних жур-

налів два мають назви, взяті з мітології, — Скірнір і Ф'ельнір (інша назва бога Одіна), та це тільки літературна гра. В Рейк'явіку є Товариство ісландських співаків (Сенгвака), воно дає регулярні концерти в Домі Півночі, але там мало автентичних народніх пісень, а переважно композиторські обробки старіших записів. І ними, здається, мало хто цікавиться. У маленькій, може, на яких 80 осіб, залі на концерті, що я відвідав, було, може, чверть місць заповнених.

Єдине, що живе з фолкльору, це так звані «нижчі» вірування передхристиянської релігії. Віра виразно завмирає. Будується чимало нових церков, але це справа прикраси міст, а в дійсності ті церкви порожні. Натомість віра в ельфоподібні примхливі й мстиві істоти, що живуть під каменями, коло водоспадів тощо, дуже жива. Коли вважається, що за певним каменем живе така істота, годі змусити людей зрушити такий камінь. Бо істота буде мститися. При будіванні шляхів робітники один за одним відмовляються усунути таку перепону, і не раз інженерам доводилося переплянувати дорогу, бо не можна було знайти робітників, що згодилися б діяти проти ельфа. Та з такого типу фолкльору не росте жадна новітня культура.

Так вийшло, що національне відродження Ісландії в ХІХ—ХХ сторіччях збудило країну окраденою. Багато націй увиходило до такого періоду під знаком своєї історії, збереженої матеріально, і (чи або) — під знаком фолкльору. Але для Ісландії ці шляхи були закриті. Звідси наслідування, еклектизм, безстильність. У новій дільниці Рейк'явіку є церква, що здалеку впадає в очі своїми чотирма вежами. А ще подібністю цих веж до данської архітектури часів барокко. Про середину церкви її священик з гордістю каже, що вона відмінна від зовнішності. Він назвав це в розмові зі мною «орієнтальним стилем». В дійсності, обкладені золотою мозаїкою низькі опецькуваті колони, може, трохи нагадують Візантію, але над ними — підковоподібні арки, живцем перенесені з мусульманських мечетей. Данські шпівці веж, візантійські колони й марокканські арки в одній споруді — чи не надто різноманітно?

Якщо колоніальне буття сплащило життя до селянської хати-хутора і підрубало коріння вищого фолкльору й навіть вищої релігії, завтрашній день після віднови незалежності ставить націю перед культурною порожнечою. Можна вчитися в Європі, але це не веде — або не одразу веде — до культурної самостійності. Тим часом нововідроджена нація не може не намагатися ствердити себе й культурно. Звідси рясні скульптури, звідси музеї, театри, новоспоруджувані церкви. Та імітація не задовольняє. Конче треба знайти щось *своє*.

Ісландцям здалося, що вони знайшли його. Чим для інших націй була історія, релігія, фолкльор, тим для них мала стати геологія. Мабуть, єдиний випадок, але факт: геологія зробилася національним прапором, гербом країни.

Геологія Ісландії справді неповторна. 26 чинних вулканів і сотні по- або, може, пригаслих. Сотні гейзерів. Водоспади всіх гатунків — прямовисні, розбивані на рукави, зливані з рукавів, ступінчасті... всіх не перелічиш. Земля, що розтріскується під час землетрусів. Застигла лава в мільярдах комбінацій. Скелі фантастичної форми. І все це — прояви й символи землетворення в його правічній діяльності. Тут більше активності, ніж у помсті роздратованих ельфів. Ті здатні тільки на зловісні каверзи, тут ніби кожночасно творяться й руйнуються світи.

Так геологія стала національною пристрасстю, вірою й мистецтвом. Мій ісландський приятель казав мені: «Є країни, що втрачають свою територію на користь моря. Ми щороку зростаємо на 2,5 сантиметри. Через стільки років (він назвав якусь астрономічну цифру) ми з'єднаємо Європу з Америкою». І це теж джерело національної гордості. Тому, може, найкращий мистецький музей Ісландії — це заповідники її водоспадів, гейзерів і лавових формацій. І тут шукають джерел натхнення архітектори, до їхніх проєктів пристосовуються скульптори й малярі, автори фресок і мозаїк.

Звідси йде та *тежкопадность*, що характеризує ісландську скульптуру. Тут і джерела національного в архітектурі. Вони втілені, приміром, у церкві в Акурейрі, але особливо виразно в меморіальній церкві

Г. Петурсона в середині Рейк'явіку. Цю церкву почато споруджувати 1947 року за проектом Гудйона Самуельсона. Сьогодні готовий передній фасад з дзвіницею, а решта виведена, але ще в риштованні. Мене взяв туди теперішній керівник будівництва молодий архітектор Йорундур Пальсон. Він учився в Данії, його товариші — в Норвегії, або в Швеції, або в Німеччині, або в Парижі. Для них старий проєкт Самуельсона смішнуватий. Справді, він такий же еклектичний, як чотиривежної церкви в новому місті. Тут передній фасад — стилізація лавових формацій, над вівтарем — мусульманська баня, середина — готична. На довершення, стрімкий дах дзвіниці ввесь у голубникових отворах, як майські споруди в Ушмалі або Паленке. Сам фасад мені нагадав мормонський храм у Солт-Лейк-Сіті. Але для пересічного рейк'явікця, якщо він хоч трохи цікавиться архітектурою, — а таких мало, і безплатні музеї мають мало глядачів, — це — об'явлення національного стилю, і його джерело — в лавових формаціях.

Але геологія могла витворити віру в національний стиль, та вона не могла витворити національного стилю (як, мабуть, не можуть його витворити ні історія, ні фолкльор). Колись Синявський, визначаючи напрям мовної політики, сказав, що будувати новітню літературну мову на самій селянській — це те саме, що будувати новітню архітектуру на білій нашій і милій, але, хоч там що, далеко не урбаністичній селянській хаті. Ще менше можна будувати модерну культуру на вулканах і гейзерах. Либонь, мав рацію Пальсон у своїй іронії. Геологічна ідеологія нікуди не приведе.

Коли 1944 року прийшов час проголосити незалежність Ісландії, це зроблено в Тінгвелірі. Там-бо постало 930 року народне віче, яке політики намагаються отождентити з сучасним парламентом. Шукано історичної традиції. Але й незалежно від історії краєвид Тінгвеліру — один з найвеличніших у світі. Тут розкололася земля так, що з гранітно-лавового пасма утворилися два мури, ніби замкові, а між тими двома фантастично-зубчастими мурами пробігає на кілька кілометрів дорога. Природа збудувала тут справжній замок, двомурний і неприступний, мабуть, давніше, ніж постали люд-

ські замки. А з вершків тих мурів розлягається широкосяжний вид на рівнину, що переходить у фйорд і море. Ісландський Канів, але куди величніший — і дикіший. Нема нічого дивного, що з історичної візії архітектори вивели тут і мистецьку. (Це було 1944, а меморіальну церкву Петурсона почато 1947 року, — дати говорять самі за себе.) Але Тінгвеліру людина збудувати не може, а імітація веде радше до пародії. Пальсон робить правильно, коли їде по джерела модерної архітектури на континент. А до Тінгвеліру треба їздити не для того, щоб його імітувати, а для того, щоб його незагнуздану красу й велич у себе вбирати.

Сьогодні рейк'явікські мистці ще ні там ні тут. Вони ще не на континенті, і вони вже не створили національного стилю. У своєрідній формі це відбивають дві виставки, які щойно пройшли в Міській галерії.

Одна з них — це посмертна виставка Йоганнеса К'ярваля (1885—1972). Вона ніби підбиває підсумки недавньому минулому ісландського малярства. Типова і біографія К'ярваля, і його картини. Уродженець хутора, він рибалив до третього десятка свого життя. Стихійно малював. Не був формально рабом, як наш Шевченко, але фактично був. Його здібності помічено, зібрано спеціальний фонд — як нашому Шевченкові, щоб зробити можливим молодому самородкові подорож і навчання в Лондоні й Копенгагені. Так він виріс на загальноновизнаного провідного мистця країни. Мистецтво його, одначе, лишилося типово еклектичним, поєднуючи в різних комбінаціях реалізм, символізм і імпресіонізм. Це явно день учорашній.

Друга виставка — Крістіна Ніколаї. Це молодий мистець, і його картини зайняли лише одну кімнату. Але виставка К'ярваля безплатна, а на цю вступ коштує фантастичну ціну 1000 крон (чотири долари). Це не тому, що мистцеві болюче треба грошей. Ні, всі картини наперед закупив якийсь японський промисловець, і банківський рахунок Ніколаї напевне не порожній. Божевільна ціна встановлена для того, щоб загородити вступ усім негідним. Свого роду ісландська паралеля видавництву «На горі». Картини, там зібрані, — виклик ісландському міщанинові змістом і стилем. Насамперед

упадає в око зміст. Теми картин — Распутін, Муссоліні, Мішіма Юкіо (в акті самогубства-протесту) і найбільше, в різних варіаціях, Гітлер. Не знаю політичних переконань Ніколаї. Мене запевняють, що він справді прихильник нацизму. Цьому ніби суперечать два факти його виставки. Один — це те, що поруч виставлена картина, що показує сходина групи бандитів, більш-менш у стилі Берт-Брехтового Артуро Уї. Вона висить між Мішімою й Гітлером. Друге є те, що стиль картин явно і підкреслено експресіоністичний, і в третьому райху вони були б напевне вилучені як zdeґенероване мистецтво. Так чи так, щоб зрозуміти цю виставку, треба мати на увазі, що в Ісландії панують ліві партії, за них голосує ісландський міщанин, і епатувати його найкраще можна тематикою, стилем і... ціною квитка виставки Ніколаї. Бунт Ніколаї, можливо, безглуздий, але все-таки, може, хай живе бунт!

За трагедію України вважається троє її проклять. Прокляття тучности й родючости її чорнозему. Прокляття перехресних шляхів (чайка при битій дорозі). І прокляття відкритих кордонів. В Ісландії все це навпаки. Чорноземлі там ані крихітки, а її ялові формації з лави нікого не ваблять. Вона лежить осторонь усіх шляхів. І кордони її охороняє океан. Але ці, здавалося б, благословенства, що таки сприяли її усамостійненню, перетворилися на прокльони на другий день після проголошення її незалежності. Виявленість культурної традиції й інсулярність закрили їй шлях до культури й творчости в їхніх оригінальних проявах. У таких обставинах боязка іронія Пальсона й агресивно-потворна епатація в творах Ніколаї стають, можливо, симптомами оздоровлення або принаймні шукання його. Такий, здається, зміст і висновок цього листа з Рейк'явіку. А щодо історії, — може, вона завжди трагічна, і наші нарікання на нашу гірку долю — в дійсності нарікання на *condition humaine*? Але я не хочу епатувати нашого читача. Є своя рація в тому, щоб думати про визволення і не думати про день завтрашній після визволення.

Нью-Йорк, травень 1979

НОВІТНЯ ОДІСSEA: МОЖЛИВОСТІ І ОБМЕЖЕННЯ

1

Леонид Большаков, родом з Чернігівщини, мешканець Оренбургу над Уралом, російськомовний письменник. Українському читачеві він мало відомий, еміграційному, можна сказати, майже зовсім ні. А мав би бути. Бо понад двадцять років він працює над біографією Шевченка, зокрема від часу його вивезення з Петербургу, 1847, до часу вивезення з Оренбургу, 1850. Про цей короткий період Шевченкового життя він опублікував кілька книжок, не один нарис-статтю, зокрема в «Шевченківському словнику», 1976. Користаюся з нагоди появи його тритомника тепер, «Быль о Тарасе», таки Оренбург, 1993, щоб упровадити нашого читача в Большаковську працю і, в міру можливості, поставити деякі крапки над кількома, навіть багатьма, і.

«Бувальщина», так зватиму Большаковську «Быль», вся про аральсько-оренбурзькі роки життя Шевченкового. Либонь, підсумок багатолітніх авторових студій. Кількість сторінок — 437 + 448 + 299, разом, заокруглено, 1180. Це про три роки. Шевченко прожив 47 років. У таких пропорціях біографія Шевченкова становила б 18 000 сторінок. Містка полиця в твоїй, читачу, книгозбірні. А ми завжди поспішаємо. Куди? Може, до нічого?

Ще хлопчаком... Скільки мені було років? Десять? Дванадцять? Я заповзвся перечитати, звісно, в перекладі, «Одіссею». Старші мене застерігали: так, твір

клясичний, знати його наче й належить, але ж і нуднющий! Що можна сказати в одному реченні, розтягається в Гомера на сотні рядків. Зовсім інакше, але так само незоро довго, геть пізніше, я долав десятитом'я «Шукавши втрачений час». Певна річ, не беруся порівнювати Большакову «Бувальщину» ні з Гомером, ні з Прустом у чому-небудь, крім розволікlosti й довжини. Не знаю навіть, чи Большаков читав ці твори. У нього безліч асоціацій з літераторами, але це всуціль автори російські, виглядає, що західний світ поза межами його, Большакова, виднокола для нього не існує. Про це трохи докладніше далі.

Читацьке враження, — що оренбурзького автора вабить розпросторення теми, накопичення додаткових деталей, а не рух, не динаміка, — оте, а що буде далі? Пише він історію підневільних років Шевченка, а в ті підневільні роки поет-салдат, як правило, мав бути тільки об'єктом наказів і розпоряджень — куди пошлють, що скажуть робити, куди йти чи їхати. За винятком потаємного віршування та ще хіба епізоду Шевченкового приватного бунту, коли він викриває невірність дружини Герна чоловікові, бунту, що коштував Шевченкові сімох років посиленої неволі в Мангішлаку. Ще натяк на динамізм подій можна вбачати в описі шторму на Аральському морі, але ж біографічність викладу виключає тут читачеве запитання, — що буде далі? Бо читач знає, що Шевченко в тому штормі не загинув. Тож читацька реакція тут не — з перехопленим подихом — що далі? — а радше: Нелегко йому, бідному, доводилося.

Динаміка і напруження не зовсім, одначе, виключені. Річ у тому, що книжка має двох героїв. Один — Шевченко. Другий — сам Большаков. Шевченко потерпає, Большаков порпається по архівах, щоб виявити деталі життя Шевченка й навколо. Ось прогалина в наших відомостях про поетове життя. Шукаймо по архівах, — одному, другому, третьому, в Оренбурзі, петербурзьких різних, київських, інших, інших. У спогадах сучасників, часом у цілком, здавалося б, неймовірних, відомчих регіональних публікаціях. Можна перерити

тонни пожовклих паперів і — знайдеться? не знайдеться? Просто як шукання золота — натрапиш на золотоносну жилу чи даремно промарнуєш дні за днями. Не знаю, скільки місяців чи років витратив Большаков, охоплений лихоманкою золотошукача, по архівах, у задушному майже безповітрі паперових сховищ. І часом його жадоба відкриття заражає читача і прискорює його, читача, пульс. А надто, коли знахідка стається, коли шукане золото історичної правди таки виявлено, знайдено, коли порожнеча в наших знаннях — нарешті! нарешті! — заступається неоціненними фактами. От ми не знали, що робив Шевченко, скажімо, 5 липня 1848 року, — і от ми вже знаємо. Це інтерес, крім усього іншого, спортовий — виграю? ще ні? навіки програю? Тоді сам автор не може стриматися від вигуку захоплення, — так, самим собою. Як цирковий акробат, здолавши простір під банею цирку, в майже перелоті з трапеції до трапеції гукає — *voilà* !, тільки що Большаков не виявляє знання французької мови, навіть у циркових межах, і радше загорлав би: Ага, знай наших! Або: Нема таких фортець, що ми не взяли б! Сильніший ефект був би напевне, якби автор не виявляв назовні свого захоплення собою, але фігура умовчання не належить до частих стилістичних засобів у арсеналі Шевченкового біографа.

Так чи так, часом у таких випадках і читачеві нелегко утриматися від захоплення — еврика! — або від нетерпіння, і тоді статично-розлогий плин біографічної, вкрай детальної оповіді здійсмається ніби гребенем хвилі. Тоді й спокійніший читач не втримується від того — а що далі? Коли вже, нарешті? Але це поодинокі місця в таки порядно одноманітній, спокійній течії, що приносить, не поспішаючи, один деталь за одним, і виклад робиться — не біймося слова, адже його вживали старші ще в мойй родині, говорячи про «Одіссею», — робиться нуднуватим, і читача бере спокуса проминути цю сторінку або й — у нетерплячіших — відкласти всю книжку вбік. Кажу це з погляду того читача, що зветься «широким», не фахівця з Шевченкової біографії. Але часом накопичення подробиць, зв'язаних із Шев-

ченком тільки дуже й дуже побічно, може навіть знавця хилити до сну й знеохочувати. То більше, що стилістичні засоби Большакова не надто багаті й повторюються — ті самі — в різних ситуаціях.

Програму включення матеріалів до біографії Шевченка він формулює якнайвиразніше сам. Ця біографія повинна включати біографії всіх людей, з якими зустрічався поет. Де нема біографій, — бодай прізвища. Тому знаходимо тут усе, що тільки Большаков міг знайти: список прізвищ салдатів, які брали участь у тих самих походах, що поет, список прізвищ матросів на тій самій шхуні, список пересельців за ті роки, що в Орську жив Шевченко, список губернаторів Оренбургу від заснування міста до часу Шевченка, навіть список тюремних в'язнів з часу Шевченкового арешту (правда, неповний). Хоч здебільша поза прізвищами ми не довідуємося нічого, а з прізвищ мало витягнеш. Кожний список — радість авторові і гордість: от, досі ніхто не знав, а от я знайшов! *Voila* ! Так і з подіями: Безліч деталей знайдено, багато істотного — ні. Ось аральська експедиція — докладно довідуємося про роботи команди, але здебільша невідомо, які ж були обов'язки й праці саме Шевченка, крім малювання краєвидів; і, прочитавши всі три книжки, ми так і не знаємо, чи Шевченко брав регулярну участь у корабельній службі і в авралах. Кілька разів автор твердить, що так, брав, але на це жадних документів чи спогадів не наводить. Знаємо лише, що Шевченко не жив з матросами спільно (жив з офіцерами), і можливо отже, що його не обтяжували матроськими обов'язками, було б це і природно, і логічно.

Так з людьми, так і з подіями. Маємо добру інформацію про холеру в Оренбурзі, хоч Шевченко тоді там не жив, про полювання на тигра, про бурі й штили на Аральському морі, день попри день. Причетні документи наводяться повністю або в дуже широких витягах. Переїзд з Петербургу до Оренбургу розглядається день за днем і станція за станцією. З Оренбургу до Орської фортеці — день за днем. Так і з Орської до Косаралу/Раїму. Буває, що Большаков, сторінками цитуючи тру-

ди і дні аральської морської експедиції, схаменеться й запитає сам себе, — що властиво, він пише — історію експедиції чи біографію Шевченка.

Але відповідь він знаходить одразу: і Шевченко брав участь у експедиції, значить, нема різниці між звітами про експедицію і життєписом поета. «Предвижу упрек, — пише він, — меньше всего пишу о Тарасе. С упреком согласен. Но с оговоркой: мне важен **портрет в интерьере**», «"интерьер" же тут — время и край, люди и нравы» (2, 25). І: «...нужно знать все биографии, всех людей, в разное время общавшихся или связанных с Шевченко» (2, 267). І нападає на тих, хто цього не дотримується. Вони, мовляв, «снимают вроде бы **сливки**, все же остальное **выплескивают**. А "остальное" это ничто иное, как время, эпоха» (1, 211). Бо сам він «не отодвинул от себя ни один, пусть мельчайший, документ-штрих, хоть что-то добавляющий к характеристике **его** времени, место **его** обитания, людей, **его** окружавших» (2, 17). Іншими словами, коли тобі цікаві суниці, треба описати ввесь ліс і сусідні галявини, коли пишеш про щупаків, схарактеризуй усі риби, прихопи й рибалок, і різні способи рибальства, всі рибальські пристрої — так можна йти далеко. А що можеш забути про суниці, про щупака, ну...

Відколи існують люди і людська творчість, існує дві школи пізнання — екстенсивна і інтенсивна. Не тут пробувати доводити, що одна з них вартісна, друга ні. Інтенсивна, звичайно, вимагає знання перспективи, більше самодисципліни, вишколу, суворішої методології. Большаков належить до екстенсивістів. Тому, зокрема, і тисячі сторінок. І нудяться бідні читачі, і відкладає дехто з них недочитані книжки. Аморфність образу і мислення. Тому таке розволікання тексту, яке в Большакова шириться не тільки на добір фактів, а й на саму його мову. Типово для Большакова, що казане ним раз-по-раз повторюється. Що можна сказати словом чи реченням, говориться трьома. Приклади незчисленні, обмежуся на одному: «Назначение на Аральское море... расценили не иначе как опалу. Подчеркну это еще и еще раз — обстоятельство из важных» (2,14). Тут

усі слова зайві, крім «Назначение на Аральское море расценили как опалу». Усе інше — баяст, порожнеча. Якби книжки Большакова мали доброго редактора, який повикидав би всі триплікації, всі зайві слова, обсяг книжки зменшився б на 30 відсотків, а зацікавлення читачів відповідно б зросло. Троекнижжя Большакова — як фільм, знятий прискорено (себто з уповільненими наслідками). Хто хотів би дивитися на такий фільм цілий, увесь уповільнений? Я — напевно ні.

Але будьмо справедливі: уповільненість Большаковського тексту часом має і позитивний ефект. Незалежно від логіки, з повтореннями за повтореннями, нагнітання однакових або однотипних фактів і образів може витворювати в читацькій свідомості певні напівсвідомі синтетичні образи. Назви станцій між Петербургом і Оренбургом забудуться, але враження безвихідної відкритості (так, саме так) Російської імперії лишиться. Календар переходу через казахські пустелі теж западеться в непам'ять, але концентрована уява каракумської нелюдяности невигада. Постійне нагадування про те, що Микола І не спускав з ока ув'язненого Шевченка, витворює хоч-не-хоч асоціації з павуком у центрі свого павутиння і безсилям жертв-комашок у тентах липкої сітки.

У лінійній чіткості ущільненого лінійно-ощадного тексту, можливо, такі образи не творилися б так певно.

2

Тепер про другого героя Большаковського троекнижжя. Першим мав би бути сам Шевченко. Цього в Большакова не вийшло. Либонь, і не могло вийти в вибраному автором підході. Він потонув, образ Шевченка, в деталях природного і людського оточення. Наївна спроба врятувати становище позірним відчитанням час від часу думок поета («Из головы его не шел вечер двадцать пятого» або «Представлялось, как разворачивается астрономическая съёмка» тощо) можуть викли-

кати тільки легку посмішку — звідки може автор знати, що було в голові Шевченка? Такого роду натяки на белетризацію не спроможні виявити хід думок Шевченкових, то більше, що думки, які вкладаються у свідомість поета, не виходять поза межі трюїзмів. Ми вже бачили, першим героєм розвідки-роману стало оточення Шевченкове. Другим — став автор сам. Цього він не ховає, повсякчас він втручається в текст, коментує, полемізує, характеризує. У певному сенсі текст Большакова не тільки, кажучи німецькими словами, *Erzählung*, оповідання, а і *Ich-Erzählung*. Розповідь від своєї особи і про себе.

Образ Шевченка в цьому тексті шукають, образ оточення знаходять, образ автора дано, як повітря, і він незмінно тут — в оцінках, коментарях, інтонації. Читач може хотіти ввійти до його світу або не хотіти. Частіше читач волів би свободу від такого проводу, але читача не питають. Його беруть за руку, ведуть і повчають. Свободу від автора читач мусить вибороти, шлях до свободи — знайти самотужки. Щоб цього добитися, щоб без поводитаря рушити до людей сорокових років Шевченкового сторіччя на Оренбуржчині, щоб розвіяти чар (у доброму і злому значенні), урок, накинений автором, людиною іншого століття і інших соціальних структур і інших лімітів у баченні світу, парадоксально, — читач мусить боєм прокласти свій власний шлях до Шевченка — простіше кажучи, **усунути** посередника-автора. Це акт невдячності й жорстокости супроти автора — адже без автора не було б і книжок, а розслід свіжо зібраних фактів — незаперечна заслуга впорядника.

Але з усіх можливих чеснот кожного автора-історика чеснота скромности й самоусування найменше належить Большакову. Посередництво автора стає чимраз виразніше настирливим і — зайвим. Замість двійки Шевченко з його оточенням — автор, читач мусить сам переключити твір на іншу двійку — Шевченко і він сам, читач. Не без жорстокости була «війна» автора проти Шевченка; у другім «бої», проти автора, в ім'я своє і Шевченка, читачеві загрожує потреба ще біль-

шої жорстокости. Гаслом французької революції колись було *Les aristocrates aux lanternes!* — Аристократів на ліхтарі! — Вважаймо, що наш вік цивілізованіший, і не тягнімо Большакова на ліхтар. Навпаки, подякуймо за його працю, за любов його до Шевченка. А все-таки, все-таки будьмо тверді у вияві принесеного автором і відлученні автора від його книжок. Ми ж зголосилися читати троекнижжя про Шевченка, а не про Большакова. Коли дитина виростає, мамці-годувальниці кажуть спасибі за молоко, за піклування, але відсилають додому. У дитини вже є зуби.

Здається, найкоротший шлях до образу Автора (починаю тут писати це слово великою літерою, бо відтепер говорить тут не про Большакова тільки, а про синтетичний образ у його прозі) пролягає через політику. Нерадо пускаюсь в її хаші, в її воістину непрохідь чорних пісків, справжніх Каракумів, хоч не природою, а людиною роблену. Але мушу.

Восени 1845 року Шевченко написав «Кавказ». Серед багатьох тем і проблем цієї поезії центральною є ідея/тема російського імперського колоніалізму. «Послання» в війонівському сенсі цього слова тут зформульоване в чотирьох рядках звернення до народів Кавказу в їхньому нерівному двобої з петербурзьким коло сом, відтоді запальних, тепер хрестоматійних:

Борітеся — поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас сила
І воля святая.

Запам'ятаймо: не тільки правда, не тільки воля, а і сила!

Не пройшло й двох років, як Шевченко опинився в іншій зоні російської колоніальної агресії. І опинився в садатській шинелі, з призначенням бути виконавцем цієї агресії. Не треба бути глибоким аналітиком, щоб зрозуміти, що найглибша трагедія Шевченка в ті роки полягала не лише в забороні писати й малювати (про що дуже багато в книжках Большакова), а і — насамперед — у примусі боронити те, що ненавидів, з чим кли-

кав боротися всією **силою**. У троекнижжі Большакова про цей конфлікт ні слова, «Кавказ» не згадано ні разу. Ні однісінького разу. Правда, «Кавказ» не в Оренбуржчині писано. Але мораль *pars pro toto* знають і діти. Здавалося б, однією з центральних проблем шевченкознавця мало б бути, — чому не постало другого «Кавказу» — аральського. Але на це в троекнижжі і натяку нема. Зміна поглядів? Побоювання? Тактичні міркування? Мовчить у своїх поезіях Шевченко. Ніяк не аналізує його мовчання Автор. Але Шевченко мусів мовчати ¹. Чи мусів Автор?

Зустрічі з казахами на сторінках «бувальщини» трактовано не раз. Переважно сумирний це народ, якого сильно гнетуть розбишаки-феодалы, що здебільшого виступають тут під ім'ям хівинців, визискувачів і грабіжників. Бідні казахські жертви своїх феодалів знаходять порятунк у добрих «урусів», людей шляхетної душі і найкращих намірів. Знайомі мотиви, чи ж не правда? Росія завжди безкорисливо визволяла народи на всі чотири сторони світу, аж поки, мовляв Олександр Блок, —

..хрустнет ваш скелет

в тяжелых, нежных наших лапах.

¹ Фактично Шевченко не мовчав. Своє бачення становища казахів він показав у малярському творі, відомому під назвою «Державний кулак» або, також, «Байгуші під вікном», звичайно датованому 1853 роком, себто формально поза межами того періоду, який аналізує Автор. Два вщерт виснажені казахські хлопці жебрають під вікном, з вікна висувається рука, ні, не з милостинею, а стиснений у погрозу мускулястий кулак. Леонид Плющ дав докладну аналіз цього малюнка (Екзод Тараса Шевченка. Навколо «Москалевої криниці». Едмонтон, 1986, с. 86). Але він не помітив, що тут подано не лише соціальний контраст (ситі і голодні), а й національний, колоніалізм пригноблених-панів-росіян і колоніальність пригноблених, виголоднених і упосліджених казахів. Правда, ми не бачимо обличчя власника кулака. Але казахи тоді не жили в таких будинках, з такими вікнами. Та й саме посилення на «державність» кулака говорить про його російськість. Не хівинський це хан!

Ні, Шевченко стримував себе, але він, кінець кінцем, не спромігся зберегти своє рескриптом приписане мовчання у справах національного поневолення. Як у «Кавказі» він був з «тубільцями», так з «тубільцями» він був і в Приаралі, 1853 року, а напевно, і перед 1853.

А тим часом «им спокойно вблизи русского форта, они под защитой», «они перейдут к русским, которые, как до них дошли слухи, не грабят и не обижают киргизов». Такий тон, таке наświetлення панує. Але не треба спрощувати. Є в Большакова і інші оцінки, аж до прямо протилежних. Росіяни діють, виявляється, не для добра населення, а «в интересах России и науки». І раніше чи пізніше росіяни сподіваються на війну й завоювання. Поки що вони вивчають, але «в случае военных действий...», «в случае военной экспедиции с целью завоевания ханства...», наука наукою, а все підпорядковане розвідці, — на далеку мету — завданню здобути Індію, її багатства й вихід до «теплых морів»... Іде глуха, але непримиренна війна з Англією, справжнім ворогом, і в цій війні і казахи, і Хівинське ханство — тільки пішаки.

Боротьба ведеться на вищі ставки. Нагадаю, що Хіву росіяни таки атакували і окупували нарешті 1873 року. Може, з допомогою мап, складених аральською експедицією.

Нехотячи, раз-по-раз Большаков не може не обмовитися про справжні почуття між росіянами і казахами. Він не може не визнати: «Киргизы боялись хивинцев и не доверяли русским». А от конкретна ілюстрація комплексу взаємної «любви» казахів і росіян: «Несмотря на наружное дружелюбие этих аксакалов., не трудно было видеть по их глазам и выражениям лиц, что если бы мы были не так хорошо вооружены, то они бы не упустили случая доставить нас в Хиву» (цитата з Бутакова, вона не викликала заперечень у Большакова). І відповідно, учасники групи Бутакова виходили завжди не поодинці і озброєні **штуцерами** — і то не проти тигрів, а проти кожного місцевого, аборигенного homo sapiens. А коли ми вже при тих обставинах життя в загарбаних новоосвоюваних землях пустилися до латини, то нам широко й беззастережно можна застосувати іншу латинську максиму як формулу епохи того раннього або хижацького колоніалізму: у тому двонаціональному Приаралі homo homini lupus est.

Так отже, з ким тут Автор? З тими, що говорять про благоденствіє казахів (нагадаю: вислів Шевченків, з «Трьох літ»), чи з тими, що бачать мертвий хват Миколаївської імперії на горлянці і свого, і давнопідбитих, і новоколонізованих народів? І якому з цих двох письменників вірити — Шевченкові чи Большакову? І як можна знати друге і проповідувати перше? ¹

Гадаю, що ця — кричуща, так, — суперечність з'ясовується бодай до певної міри, коли згадаємо дати життя Большакова. «Шевченківський словник» подає, що Автор народився 1924 року; що він став членом КПРС з 1943 року. Це імплікує, що він усе життя провів у радянській системі. Роблю висновок, що творче життя Автора проходило під зорями Сталіна, Хрущова, Брежнєва. Що їхню мудрість і мудрість їхньої доби він усотував, не міг не всотувати, безперервно з самого дитинства. І тільки її. Що він, інакше кажучи, був найідеальніший можливий кандидат на *homo lupinus*. (Це вже остання нова латина в цій статті. Більше не буду. Але цікаво протиставити зразки людини: *homo sapiens* — *homo lupinus* — *homo sovieticus*.) Не буду спекулювати, як багато могло лишитися мудрого (*sapiens*) у цій підданій безнастанному експериментові людині неторканим, — може, більше, ніж ми думаємо, навіть якщо вона не бунтувала, не ставала дисидентом. У нашому контексті важить, що в *homo sovieticus* елементи першої формації — *sapiens* — могли поєднуватися цілком алогічно, ірраціонально з вовчими. Конкретно, людина могла, не відчуваючи суперечности, вірити в дружбу народів і в нищення народів, тотальне або часткове. Кримські татари не були єдиним прикладом. І могла та виплекана відповідно

¹ Як реакцію на хижацький колоніялізм у пустелях Центральної Азії можна, між іншими, прочитати блискучу Пушкінову поезію «Анчар». Написана 1828, надрукована 1832, вона ніби передбачає катастрофічний для Росії перший напад на Хіву, керований В. Перовським, а безіменна смертоносна пустеля «Анчара» наводить на думку про ті Каракуми, які виміряв своїми ногами Шевченко. Пушкін написав безліч цареславних і росієславних творів, але він подеколи прозирає у хижацькі аспекти імперської політики. Большаков любить згадувати Пушкіна, але про ці проблеми уникає говорити.

людина вірити і в поневолення казахів, і в їхнє щасливе життя.

Не треба тут прикладати саму лише логіку. Я вірю Большакову: коли він трактує казахів як друзів і коли він схвалює їх колонізацію, що не може, кінець кінцем, не вести до їх розчинення в общеруському казані, вірю, що він діє і говорить щиро. І, може, так само, коли він викидає за борт історії Шевченків «Кавказ» і коли не помічає конфлікту, може вирішального в ті роки його життя, між Шевченковою зненавистю до імперії і — в її салдатській шинелі і на її муштровому пляці і в розвідчій діяльності — служінням їй. Для Шевченка тут трагедія і змагання за людину в людині, для Большакова — поверхове явище, що ледве чи заслуговує навіть на згадку.

Перетворення на *homo sovieticus* для людей мого покоління (народжених 1908), для людей, що потім жили роками на Заході, советизація — глибока рана. Для людей покоління і біографії Большакова — природний процес.

Советськість — тяжка хвороба, для багатьох, може, невилгойна. Хвороба ця не була вичерпно вивчена і показана. Як і інші хвороби, вона не ганьба, а біда чи лихо. (У слабкій формі я теж колись перехворів був на неї.)

Крім глибинних ураз, хвороба советськості виявляється і в симптомах поверховішого характеру. Назву один-два з них у застосуванні до Большаковського троекнижжя. Вони дрібні і поверхові, але мають свою вимову, і чи не краще було б їх позбутися.

Легка белетризація викладу біографії Шевченка дозволяє Большакову безперешкодно впроваджувати суб'єктивні асоціації, що їх породжують у його свідомості факти життя Шевченка. З чим і з ким він асоціює те, про що пише? Що ближче авторові, де він у себе вдома?

Якби наш Автор виділив і зібрав бодай свої персональні асоціації фактів біографії Шевченка з іншими історичними особами, можливо, він і сам би здивувався, до якого образу Шевченка це веде читача. Спробуймо таке зведення зробити.

Несподівано, виринають одне по одному імена російських полководців, на морі й на суходолі. Маємо тут Суворова, Кутузова, Нахімова, Єрмолова — приборкувача, нещадного й безжалісного, Кавказу, — будівничих імперії, завойовників і експансіоністів. Не знайдемо, приміром, Наполеона або Шаміля! З сучасників і знайомих Шевченка Автор виразно підтягає на цей п'єдестал Бутакова, керівника аральської експедиції. У приватному житті Бутаков міг бути кришталево порядною людиною, але на Приараллі — ми це тут уже згадували — він мав військово-агресивну і розвідчу функцію. До лицарських провідників агресії й національного поневолення суміжних народів у пантеоні Автора примхливо додаються предтечі комуністичного перетворення Російської імперії, так звані «революційні демократи», «прогресивні діячі» тощо, від Пугачова (до речі, добитого Суворовим) через Чаадаєва, звичайно і многократно — Белінського, Добролюбова, Чернишевського, Герцена, Салтикова, а далі, ну, ясно, Горького, Леніна, Хрущова (якого блюзнірчо навіть порівняно з Шевченком, мовляв, Микола I заборонив Шевченкові писати, а Брежнев вимагав, щоб Хрущов не писав спогадів: «Нелегко было и отставленному от дел Хрущову» — 1, 215: — підкреслюю це i).

Додаймо до цього калейдоскопу російських діячів пера, чиї імена рясно розсипано на сторінках троекнижжя, — сам тільки Пушкін згаданий 15 разів! Не так з українськими письменниками. На всі три томи є на них три згадки (три на понад тисячу сторінок!) — по одній — П. Куліш, Костомаров і — Бог знає чому — Мисик. Висновок тут простий і виразний: Шевченка начисто вирвано з української духової і літературної традиції і цілковито розчинено в імперсько-російській.

Імперсько-російська ідеологія, світовідчування виявляються і в **оцінках** тих явищ, про які пише Автор. Обмежує на небагатьох прикладах з великого їх числа.

Автор захоплений величию російської флотії. «У русского военного моряка сила необыкновенная — это доказано, при том не раз»; ще раз, через п'ять сторінок звідси, — імена Бутакова і його команди «для

всех моряков не отделимы от славы флота российского, земли русской; это было в традициях Российского флота, в самой душе его истинных сынов-офицеров». Чи до цих славетних традицій належить неспроможність оборонити Крим у війні з Англією й Францією тощо 1853 або повний розгром фльоти японцями під Цусімою 1905, автор розумно не згадує.

Але й сам «русский народ» у цілому «способный потягаться со всякими ветрами». Чи під цим «русским народом» треба розуміти самих росіян чи всіх підданих імперії, ніде не визначається. Принаймні на с. 1 «русские люди» включають і українців і киргизів. Шевченко, за Автором, з одного боку, належить до цього «русского народу», з другого — тільки прагне злитися з ним, добровільно приєднуючися до всіх праць і недогод корабельних, незалежно від того, чи мусів — на що не подається ніяких документальних чи спогадових підтверджень. Твердження це, повторене не один раз, не спирається ні на що, крім того, що поет був з «трудо-вих мас» і не був «білоручкою».

Навчені таким досвідом, ми вже ладні трактувати «страну» в твердженні про «известность на всю страну» Орсько-Халіловського металургійного комбінату не як відповідну республіку (Російська Федерація), а як «общесоюзную». Петербург для Автора «дорогой». Прикметники «отечественный» і «советский» для Автора компліментарні, а раз, дивним дивом, стають навіть «інтернаціональними».

Автор, як і його дійові особи, любить згадувати нагороди, від якої б влади вони не походили, аби та влада була загальноімперська. Місто Орськ дістало орден трудового червоного прапора — чудово! (червоний прапор тепер не зовсім у моді. Автор називає його «трудо-вой орден»). Бутакова обрано до Географічного товариства. Автор поспішає додати, що диплом підписав «собственноручно... великий князь Константин Николаевич». Чудово! Бутаков склав мапу Аральського моря. Вона «удостоилась похвалы самого государя императора». Знаменито! Лизогуб дістав за хоробрість

«почесну золоту шпагу». Вона була «на виду у всіх, хто приходил». Ще б пак! Захоплений і Автор. Мабуть, і ми з ним і з гостями... Режими змінюються, але влада є влада, орден чи похвала лишається, пишаймося. Тільки як це Шевченка не «удостоїли» ні ордену, ні похвали?? «Экой хахол! Не знает параду», — писав Шевченко про високі нагороди.

Тільки в одному випадку Автор виявив незалежність від недавнопанівних оцінок. Але лише для того, щоб приєднатися до офіційщини передреволюційної. Кажу про ставлення Шевченка до церкви і релігії. Показалося, що він не тільки не був атеїстом, а що душа його була «истинно христианская, православная» і то до такої міри, що «пройти **мимо церкви** было для него выше сил». Як просто можна розв'язувати дуже непрості питання!

Можна б уже перейти до деяких висновків. Але спершу двоє слів про, здавалося б, більше або й цілком приватно-біографічний аспект оренбурзько-аральських років. Автор раз-у-раз наголошує на тому, що під час аральської експедиції, зокрема в Раїмі, Шевченко приятелював з російськими офіцерами, особливо Бутаковим і Поспеловим. Він припускає, що Шевченко навіть вірші свої читав Бутакову. Підстава — що він мешкав не з матросами, а в іншій групі. Здається це малоімовірним, не більше ніж форсоване не так давно твердження про приязнь Шевченка з Белінським, Добролюбовим, Чернишевським. По-перше, з огляду на загальну суворо ієрархізовану структуру тогочасної російської армії. Навіть в обставинах експедиційної ізоляції від недріманних очей вищого начальства. А головне — звернім увагу на те, як часто в ці місяці з'являються в його поезіях мотиви самотності, лексеми **сам, самотній, самота, самотина, одинокий** і — ще важливіше — повна відсутність образів тих припускаєних друзів, звертань до них, діалогу. Сам Автор визнає (в випадку Поспелова): «Тепер обіймалися по-братньому. І при зустрічі, і на прощання. Розмовитися на вільні теми, на жаль, не довелося».

Чи не належать думки Автора про приязнь Шевченка з Бутаковим чи там Пospelовим до «братньолюбних» припущень Автора, як і подібні силкування показати «народодружні» почуття і вчинки у ширшому, національному пляні? Чи не діє тут те, що по-англійськи влучно зветься *wishful thinking*, так було, бо так мені хочеться?

У кількох місцях свого троекнижжя Автор критикує академістів — професійних біографів і коментаторів Шевченка. За його прикладом, але уже на його адресу я зібрав тут ув один рахунок закиди самому Авторові. Зібрав дещо з його сумнівних, а то й упрост хибних тверджень, припущень, перекручень. Якщо я маю рацію, це поважний рахунок. І сплатити його буде важко. Бо йдеться не про поодинокі недогляди або фактичні перекручення. Таке теж є, але я радше думаю тут про зсунення перспективи в загальній характеристиці поета і людини Шевченка. Коротко: Шевченко особа і поет був людина власного мислення, поведінки й світовідчування. Зокрема, людина, цілком вільна від спотворень імперським мисленням. Автор — людина, закута в кайдани-шаблями імперськості. Та ще в советській редакції. У таких обставинах накладення образу Автора на образ Поета не могло дати адекватного образу Поета. Могло бути — і так воно і є — багато цікавих деталей. Але не могло бути правди в цілісному образі. І не може бути в дальшій праці Автора, якщо він не визволиться з полону міражів імперського світобачення. Таке визволення не неможливе, але воно не легке, надто особі, що жила в ті роки, коли він жив, і біографія якої була визначена добою. Не про провини Автора я тут писав, а про його біду. Едіп не був свідомим злочинцем, але Мойра не могла не знищити його. Мойра Російської імперії, революції в цій імперії дуже часто нищила людей фізично. Часто — духово. Випадок Автора — отой другий. Советськість мстить на людях страшно. Російська імперськість у двадцятому столітті — тепер здебільша в її советській (чи комуністичній) формі, напевне, знищить ще не одного

діяча, як знищила вже багатьох. Не буду називати прізвищ жертв у минулому і кандидатів на жертви в майбутньому. Це і письменники, і політики, і те, що зветься советським жаргоном — «простой советский (чи то русский) человек». Як у випадку СНІДу загальних ліків або щеплення на цю хворобу поки що не знайдено, крім внутрішньої революції, очищення, що поточно зветься дисидентством.

Хочу вірити, що *malum sovieticum* (або й *mors sovietica*) лікувати таки можна. Але треба великого зусилля самого «пацієнта». І треба щеплення інших, не-советських культур. У випадку нашого Автора про перше може сказати тільки він сам. У другому я схильний до негативної відповіді. На початку цього розділу ми бачили, що в колі Авторських ремінісценцій непомірно розрослася російська частина (в її советському доборі) і майже заглушила українську. Тут можна додати ще одне спостереження: західноєвропейського в колі Авторських асоціацій і ремінісценцій взагалі нема. Коли, звичайно, не згадувати двоє посилянь на Енгельса, що **єдиний** репрезентує тут позаімперські культури. Але хто б наважився на таке блюзнірство супроти західних культур!

Як вірус СНІДу, як спірохета сифілісу можуть бути впізнані не лише з великомаштабних травматичних перетворень, психологічних та фізичних, так *mors sovietica* виявляється і в дрібніших деформаціях аж до суто стилістичних. Не маю завдання говорити тут докладно про стиль Большакова. Сподіваюсь, що кілька прикладів, хай і більш-менш наврогад вихоплених, дадуть уяву про те, що маю на увазі.

Серед оренбурзьких знайомих Шевченкових сумної слави зажив Микола Ісаєв, полтавського роду, Шевченком портретований. Як чотири роки тому в Києві донос Олексія Петрова перервав вільне життя Шевченка, так тепер донос Ісаєва поклав край відносно безжурному життю поета в Оренбурзі. Большаков згадує Ісаєва не раз. Кожного разу в супроводі далеко не компліментарних епітетів: пакостник Ісаєв; смазливый соблазнитель;

мерзавец-блудодей; эти людишки; подлец Исаев; отвратительное предательство; подлая душа Исаев; маленькая душонка Исаева... Усе це на якому десятку сторінок...

Порівняймо з попередниками Большакова, біографами Шевченка. У Ол. Кониського (1897—1901) я налічив уживань імени Ісаєва сім випадків, з лайливим епітетом — один («лиходійні вчинки»). У монографії Павла Зайцева, 1939, друге видання (перше, як відомо, не вийшло друком через воєнні події) — 1955, англійський переклад 1988 — попри трохи солодкавий тон і деяку застарілість, і досі, мабуть, найкращій біографії Шевченка (Большакову вона, виглядає, лишилася невідома, хоч автор міг би довідатися про неї хоч би з книжки М. Шагінян 1941), — так от у Зайцева я налічив 4 згадки про Ісаєва, епітет тільки раз, і то не лайливий, а злегка зневажливий («молоденький прапорщик»). Большаков, як бачимо, різко відмінний від своїх заслужених попередників. Чи на його користь? Сам Большаков здивовано згадує: «Удивительно, но сам Тарас нигде Исаева не упоминает» (3, 206). Думаю, що не «удивительно». Стиль Большакова відмінний. До революції, до сталінізації таким стилем писали в так званій лубочній казенно-примітивній літературі. Пізніше — Сталін, Жданов, «Правда» та її імітатори.

Ще кілька зразків стилю — коментаря вони, як правило, не потребують.

З репертуару штампів: «Софья, конечно, виновата — не блюдет своей и мужниной чести» (3, 220), «...единению двух пламенных поборников свободы — вольнолюбного поэта Украины» (3, 295) і т. д. — наприкінці це мова про Шевченка. І багато більше.

З репертуару трюїзмів: «Наука застоя не терпит, она в непрестанных поисках» (1, 265); «Великий врачеватель — родное слово». І багато більше.

Ухил у спрощення словника й фразеології (псевдодемократизація, вульгаризація, що часом веде до стилістично непередбачених мовних дисльокацій, хизування ролею *enfant terrible*, позиція море по коліна, творення машкари «простого русского человека»: Шев-

ченко «пускал "пробный шар"» (1, 180); «как бы кто не накатал жалобу» (1, 318); «Истории фонтанировали из него» (2, 191); Микола І «закручивал гайки России» (2, 442). І багато більше.

Безнастанне вказування читачеві, на що звернути увагу, кількома риторичними засобами-повтореннями — повторення того самого слова — подвоєння слова від запитання до тут-таки даної відповіді, виділення важливого друкарським підкресленням. Наче автор увесь час ходить над власним текстом і розставляє крапки над і. Автор ніби жадає від читача: тут роби павзу. Тут наголоси! Тут замислись. Не наводжу прикладів — щоб їх вичерпати, треба було б іти сторінка за сторінкою. З якою приємністю пригадую як контраст біографічні романи Андре Моруа, приміром, «Олімпіо, або життя Гюго» (NB — для автора: є і російський переклад). Як вільно там читачеві дихається: Романіст оповідає, показує, але не тикає носом, не хапає за руку, не читає моралі, не повчає, не грубіянить і не показує самого себе, — от, дивись, який я парубок моторний (чи краще: фартовий жиган).

А проте і Моруа, і Большаков люблять своїх героїв і віддають їм щирю і глибоку пошану. Але один жив і писав у суспільстві водночас модерному і традиційному, а другого історична доля Східної Європи вкинула до виру деформацій, обмежень і конваєризації. Цілої серії «традицій підрізацій», напливи за напливами. Туди, де панує товариш Портянко, — геніяльний образ, створений В. Домонтовичем, як другий бік медалі, лицевий бік якого пробував показати Микола Хвильовий образом Гапки Жучок у новелі-поемі «Кіт у чоботях». Мабуть, і Портянко, і Гапка — це той самий образ, тільки взятий у різних ракурсах — у Домонтовича згори і очима високого інтелектуаліста, у Хвильового — зсередини революційних протуберанців (не Драчевих, а Тичининих). Автопортрет homo sovieticus, виконаний пером Большакова в його троекнижжі, не йде в порівняння з образами Домонтовича й Хвильового, не знати навіть, чи «бувальщину» про Тараса (себто

Шевченка) і про homo sovieticus можна назвати літературою, але по-своєму триптих цей має свою вагу в експозиції тототипного героя в пізніших десятиріччях.

На закінчення годилося б мовити кілька слів про шевченкознавчі аспекти троекнижжя. Бо про homo sovieticus Авторіві написалося нехотючи, бо, либонь, не вийшло, не могло вийти інакше. А про Шевченка писалося напевне протягом довгих років. Про це слід було б окрему статтю. Тут тільки черкнувши пером об папір.

3

Усе-таки праця Большакова не зовсім змарнована. Давати (авто?)портрет людини, найглибше зануреної в провалля покоління, чи варто було. Були й будуть інші автори, талановитіші. Охочих багато. Але для шевченкознавства є цінні наслідки. Потребу переглянути засади редакції й видання Шевченкових текстів показано в Большакова на багатьох прикладах і здебільша вельми переконливо. Тепер — ніби в тому ж фронті, але солідніше взявся до цих проблем Г. Грабович («Сучасність», 1993, 11, 118). Компетентніше. Але Большаков був серед перших застрільників. І деякі аналізи дав зовсім переконливо.

Розщеплення біографії на мигтіння днів — теж заслуга, але непевна. За деревами зникає ліс. Потрібна була по аналізі синтеза, якої часто бракує. Для прикладу — життя Шевченка в Заураллі виразно розпадається на періоди цілковитого поневолення і — в певних рамках — відносної волі (причому других, здається, було більше!). Проблема аж кричить, щоб виопуклитися. Але в троекнижжі такого підсумка ніде не зроблено.

Читач хотів би таки знати, що було між — і чи було? — Шевченком і Софією Герн (яка в більшості спогадів і навіть у «Шевченківському словнику» не

спромоглася ані на християнське ім'я) і з яких саме міркувань чи почувань Шевченко ввійшов у конфлікт з Ісаєвим.

Поки відповідей на такі запитання не знаходимо, лишається потішати себе тим, що, мовляв, краще брак синтези при надмірі деталей, ніж цілковиті замовчування й прогалини в знаннях. Що зайвина краща, ніж порожнеча...

Шевченкознавці й шевченколюбви таки будуть змушені читати це порядно неоковирне троекнижжя (де нема навіть абеткового покажчика — ще одна советська риса цього постсоветського видання), а шевченколюбів же є мільйони! — вони ремствуватимуть, клястимуть своє життя, але виходу не знайдуть. Бо серед подеколи мотлоху є й речі, без яких не проживеш.

Ось — (і це вже справді і остаточно — зараз буде кінець), — хай буде ще згадка про Большаковські знахідки біографічно-особистих цеглин у задумі й реалізації Шевченкових творів зауральського періоду. Не буду цих проблем інвентаризувати, але ось кілька, на вмання. Що російська імперія та її царі ховаються за численними історичними персонажами в творах Шевченка, — це знав ще Драгоманов, а сьогодні знає кожний школяр (інша справа, що в тих творах можна пробувати відкрити ще один глибший історіософічний і філософський плян. Але тут і тепер — цур йому!). Кожний знає, кожний був здивований, як часто Шевченко пише свої поезії від ім'я дівчини-жінки, але ніхто ще переконливо не пояснив, чому і для чого. Одна з заслут Большакова та, що він зумів показати біографічне тло кількох поезій зауральського періоду. У деяких не було це важко. «Чума» легко пов'язується з епідемією холери в Оренбурзі, «Огні горять» і «Станом гнучим» — з подробицями балевого сезону в Оренбурзькому «великому світі». Але не могло не викликати здивування, чому серед степів Казахстану Шевченко вдався до суґубо українських сільських тем «Сотника» і «Петруся». Не буду переказувати (щоб заохотити читача таки взятися за читання Большаковіади, прости Господи!), але

мушу хоч згадати, що авторові вдалося показати, що навело поета на ці теми, ба навіть більше, чому він мало що не мусів узятися за ці сюжети!

Читаєш такі аналізи невідривно, як детективну історію, і воно промовляє! Але тут таки й пересторога. Приховано біографічне показано переконливо. Але ж це не все і, мабуть, і не головне, хоч і значуще. Є за тим у Шевченка і філософія. Її Большаков не показав і — не повинен був показувати. Бо ж він писав біографію.

Але ми, читачі, знаємо. За поверхнею Шевченкового твору присутні звичайно інші шари й прошарки. Біографічний. Політичний. Філософський... Дістатися до найглибиннішого не просто ¹. Большаков теж шукав. За це йому честь. Якби ж тільки не втручався той клятий homo sovieticus! До цього останнього я мав би спокусу ужити деякі епітети, які застосовував до Ісаєва Большаков. Краще спинюся.

20 січня 1994 року

¹ Як на приклад творчісно-контекстних, а не тільки біографічно-контекстних аналіз можна було б послатися на кращі з «інтерпретацій» Степана Смаль-Стоцького, а з новіших — на Плющеву аналізу «Москалевої криниці» в книзі, згаданій тут у примітці 1.

ТРЮЇЗМИ (В ГОЛОВНОМУ) І ТРОЄ ЛЮДЕЙ ЗАМУЧЕНИХ

Четверта ланка давнього триптиха

Дійові особи:

Лев Догадько	Симон Петлюра
Наум Каганович	Григорій Сковорода
Микола Куліш	Павло Скоропадський
Пантелеймон Куліш	Мусій Тетієвський
Леонид Новиченко	Богдан Хмельницький
Олександр Оглоблин	Тарас Шевченко
Леонид Первомайський	

Не знаю чому — мені захотілося написати про Леоніда Миколайовича Новиченка. З відгалуженнями про аристократію на Україні (до якої він, мабуть, не належав). І про євреїв на Україні (до яких він аж ніяк не належав). І з іншим пагіллям.

Саме **про** нього — не критичний дослід, не бібліографічний огляд, не біографічний нарис, не полеміку, не лавдацію — похвалу, не коментар. Що було, а дещо й таке, що не було. Просто — про.

Я ж його в суті справи не знав. Ніколи не був у нього в гостях, ані він у мене, не чув з-за катедри доповідача або полеміста в науковій дискусії, в лекційній залі. Друкований життєпис тільки в межах скупого й казенного письменницького довідника, хтозна якої міри повноти й правдивості. Не на тлі доби, сучасників, київської мочемордої братії (коли така біля нього була, в чому рішуче сумніваюся), самотнього кабінету. Можна було б перечитати його писання, читані, і перебігти нечитані. Зануритися в спогади й архівні матеріали. Нічого цього я не мав нагоди чи то, може, охоти зробити.

А потім несподівано прийшов мені лист Леоніда Миколайовича, і здалося: відкривалася людина людині. Та це був і кінець нашим ледве початим контактам — газетне оголошення про смерть Новиченка, і, отже, урвалося наше майже не почате знайомство. Здається, була перед тим ще коротка писулька від мене, але моїх листів у мене, природно, нема. Аж раптом потягло написати про нього, несподіване бажання схопити на папері кусники образу. Показати, хоч фрагментарно, як ми один одного не знали; не знали, за Іп. Теном, ні раси, ні — до пуття, середовища, ні навіть моменту.

А найкумедніше — тверде в свідомості моїй переконання, що подібне відчуття мав і він — супроти мене. Без логічних, фактичних доказів на це. Перепитати? Час на перепити минув навечно.

Як мені це окреслює пам'ять, про Новиченка мені розповідав десь у другій половині тридцятих років — тоді я вперше почув про нього, — розповідав Лев Юхимович Догадько, колега з Інституту журналістики і людина довіри. Догадько був у моєму житті першим сільським євреєм. Десь із Кіровоградщини, освіту дістав у Лисаветі, учителем його був там Харціїв, безпосередній і найвідданіший учень Потєбні, а кровним батьком Лева Юхимовича був сільський ремісник, здається, коваль. Мій Догадько, Догадько-син, череватенький, вічно і рясно спітнілий, завжди в поспіху, півником, півником, схвильований, експансивний (як більшість гладунів у молодому віці). Захват був у нього майже постійним станом. А одним з постійних об'єктів захвату були талановиті студенти.

Для моєї розважнішої вдачі було особливо приємно знатися з ним, таким психічно відмінним, і ми сприяли один одному. Дотепний, бездоганно чесний, він був мало пристосований до радянської системи донощництва й брехні, і наукова кар'єра в тих обставинах йому не вдавалася, на нього сипалися доноси, двері університетів закрилися для нього, потім адміністратори відцуралися його в усьому Харкові, і врешті-решт він був змушений податися до Полтави, до педінституту. Тоді, наїждаючи час від часу на кілька днів до Харкова, він зупинявся

в мене, хоч моя, разом з матір'ю, житлоплоща була одна крихітна комірчина, на яких 8 квадратних метрів. Відвідував він Харків, головне, шукавши посади або намагаючися обтруситися з політичних закидів. Тоді для його наїздів я купив теплу ватяну ковдру, вона розстелялася на підлозі. Ковдра ця, вже по війні, доїхала до Америки і ще животіє, а крамниця, де її куплено, згоріла дотла в пожежах Харкова 1941 року.

ДПУ (чи як воно тоді звалось) було довго зацікавлене критичним наставленням Догадька до радянської системи і його погано прихованим «націоналізмом» (так теж це звалось), стовідсотково українським.

Уже після початку війни мною теж зацікавилася ця установа, і мене взято на «розмову». Там між іншим мене запитали, що я знаю про Догадька. Я сказав, що ціную його як науковця, людину і громадянина. Слідчий посміхнувся іронічно і навіть сказав (чого, мабуть, не мусів говорити):

— Ви так думаете?

За кілька днів — вересень 1941 — до мене постукали. Це була дружина Лева Юхимовича та її брат, рятувалися від німецької навали, продираючися на схід — не забуваймо, вони ж були євреї. Від них я дізнався —десь два місяці тому його забрано й знищено. Не важко здогадатися — за «український націоналізм». Позбувалися таких. Усіх. До пня. До 'дної ями. Його, напевне, вже пухка справа мала шифр того злочину. А ціна розстрілу — один набій. Або один сірник на підпал.

Так от, як мені каже мій спогад, про Новиченка я вперше почув від Догадька. Захоплено, святково. Далеко понад усяку сірітину. Талановитий студент — Догадькові свято. Сам Новиченко про мою з Догадьком розмову не знав, але так починалася наукова кар'єра Новиченкова. З єврейського викладача української мови, людини, що знала смак українського, справжнього вірша. Понад півстоліття спочивала згадка про мою тодішню розмову з Догадьком. Згадка виринула свіжо, коли нещодавно я вперше потиснув Новиченкові руку і побачив його широке чоло. Ланцюг часів зімкнувся. Було це на Кірова, 4, в коридорі. Якби коридори відтворювали минуле...

Тут не все просто, одначе. Казенна біографія Леоніда Миколайовича («Письменники Радянської України», Київ, 1988) не має ані згадки про навчання Новиченка в Харкові чи Полтаві. Згадуються Гадяч і Київ, куди не веде нас біографія Догадька. Чи помилка пам'яті? Чи казенної біографії? Я схильний вірити першій. Схильний вірити собі. Не могла моя пам'ять видумати людину, про яку я перед тим нічого не знав, і поставити її в конкретні історичні обставини. Але автор майбутньої монографії про Новиченка, згадуючи про євреїв — діячів української культури, — нехай перевірить раз і ще раз. Шепіт моєї пам'яті. Я тоді не чув про Новиченка, не читав про нього або його самого. Відтоді я проніс ім'я Новиченкове, поєднав його з пошаною Тичини й Рильського. Усе тоді було ще чесне, сміливе і талановите. Так казав Новиченко, а було це шість десятиріч тому. Знав я тоді — чи передчував не з, — як кажуть у Галичині, не з видження, а з голосу — Догадькового.

Мені було три роки, коли почався диригований російською чорносотенщиною відьомський шабаш навколо киянина Менделя Бейліса (процес — осінь 1913), щоб півдесятка літ потому викликати криваве відлуння в діяльності різних там урицьких, дзержинських, бронштейнів-троцьких, ленінів і більше, й ще і ще. Несамовито важко було спромогтися на позицію — в іншому контексті — Ромен Ролланового *au dessus de la mêlée*. Ще важче на активний голос обурення. Для прикладу, Шевченків підпис 1858-го у «Русском вестнике»; виступи Сергія Єфремова в «Раді» 1912-го таки в справі Бейліса. Особистих шляхів безліч. Догадько в полтавській камері смертників теж. Мені в цьому контексті спливає в пам'ять зовсім приватний шлях Мишка Тетієвського, офіційно Мусія і, здається, Овсійовича, так воно з-єврейська-Мойсея. Мій товариш у ХІНО — ХПІ-ПО, 1927—1931. Рідна мова його українська. Кругом селяк. Медична комісія, що збирала антропологічні матеріяли про євреїв на Україні, здивовано констатувала, що за вимірами тіла він не мав єврейських рис, усі — українські. Я питав у Мишка, чи були не-євреї в роду. Він про таких нічого не знав.

На біду йому, після студентських років його взяли до Інституту мовознавства в Києві. Дотогочасні українські кадри розігнано й заповнено мало не суцільну порожнечу свіжоспеченим людським матеріалом, хто загодно, аби не кандидати в вороги народу. Були серед них і пройдисвіти-кар'єристи, — директором став Наум Аркадійович Каганович, інші хотіли догодити режимові, не виходячи за межі мінімальної порядности. Так дістав посаду і Мишко Тетієвський. Після арешту Наума Кагановича — він показався над міру активним, — автоматично хапали тих, хто ніби був кадрами нового директора. Серед них опинився й Мишко. Опублікувати він устиг тільки одну, здається, статтю в міні-збірничку-брошурці, що звалася «За якість художньої мови» — гаслова назва в дусі епохи. Кагановича розстріляли. Мишка повезли державним коштом у краї, до яких люди добровільно не їхали.

Можна не сумніватися, що йому слідчі ставили питання (стандартні) про його друзів і знайомих: «А що ви знаєте про...». Тетієвський не зрадив мене. А було б що казати, і легко. У студентські роки я був з ним одвертим, не ховався з нелюбов'ю до режиму, потребою й неминучістю зміни. Зі мною тоді він не сперечався. Його відповідь була: «Ти можеш так думати, але я єврей, і для мене вибору нема». Коли я почув про його арешт, я був певний, що й мені треба, час і пора, «риштувать вози в далеку дорогу», і то задурно... Але він і слова не вронив.

За німців я був кілька днів у Києві, заглянув до квартири його батька, кравця на дрібну латанину, але попри те недобитка «капіталізму», і дівчини-сестри, студентки чужих мов. Заглянув, щоб дізнатися про очевидне — уже в перші дні окупації вони загинули в Бабиному Яру... За Мишком і слід завівся.

Років найменше тридцять я не мав відомостей, надії на відомості, я жив уже в Нью-Йорку. Аж прийшов лист від незнайомої жінки з незнаним прізвищем у невідомому американському містечку. Потім телефон. Виявляється — Мишкова дочка. Одружена з американцем. Виявляється, батько відбув роки на Далекий Півночі, дістався на волю, вдруге одружився, народилася

дочка. Стався другий арешт, знов за націоналізм, але тепер — за єврейський. Нічого не вдієш — нові часи, нові кампанії. Два різні націоналізми — як на одну людину, дещо забагато. Але — нові часи, нові кампанії, слідчих треба пожалити... З першого заслання повернувся з хворобою серця — а був кремезний, як належить родовому селякові. Після другого прожив мало. Але встиг розповісти дочці про мене, доручив розшукати мене. І вона розшукала, хоч була це голка в копиці сіна. А він колись щиро вірив у єврейське щастя для таких, як він. Реальний *casus adversi* була одна статейка, зовсім, як тоді казали, ідеологічно витримана. Але українською мовою і на формально українську тему.

Я думаю, що і Леонид Первوماйський писав по-українському, — і, як писав, вийшов у перші шеренги української поезії (й почасти прози) поруч, скажімо, Тичини й Рильського, — не випадком і не прагненням зробити кар'єру, а потребою душі — отим «другим» (а може й першим) націоналізмом (не кажу, звичайно, про більшість його щироВУСППівсько-молодняцьких проб пера молодих років).

А в нас тепер натривко забули догадків і тетієвських, викопують із могили, витягають із труни різних-итників або -енків і «випадково» забувають не таких і численних первوماйських, а потім жадають, щоб інтерес і любов до української мови прищеплювалася не її величчю, красою й рідністю, а адміністративними заходами відповідно до параграфів якогось там репаного закону.

Українські євреї, якщо вони справді духово, а не за познакою в паспорті, українські і духово багаті, — а таких чимало, бажані й вітані не тому або не тільки тому, що вони талановиті, а й тому, що вони де в чому інакші, що вони, будучи українськими, виходять поза стереотипи Баби Параски або Дядька Тараса (Миколи-Кулішевого Мазайла, не того, що нехай без нього не можемо жити, але хіба для того, щоб перед образом його складати неутомленні поклони).

Уважаємо за своїх наших первوماйських, догадків, тетієвських, але зовсім не жадаємо від євреїв України,

щоб вони перестали бути євреями, утратили своє я. Вони прийшли до нас, стали нашими, не переставши бути собою. Це програма єдності, а не асиміляції, розчинення в українському морі. Тут перед нами програма многобарвності культури, многобарвності в єдності. Єдності в многобарвності. Єдності в різниці, в сумі й взаємодії різниці й різниць. Нація нашої доби тоді нація, коли вона **хоче** бути разом, а не тоді, коли її силують жити в єдиній «гармонійній» отарі, а отару розпалюють однаковими гаслами, чим стандартніше, тим голосніше, тим упертіше, тим монотонніше, тим беззмістовніше, поскубуймо травичку давно вже випорожненої «національної традиції», — певніше — що так за звичкою зветься.

А живих джерел без ліку, жадібно пнуться вони в життя. Без адміністративних заходів, без примусу, наказів чи указів, гістерик, підплачувань, заганянь у приписані, в законені і кінець кінцем мертвотні пустоприсяги, чия гучнота прямо пропорційна їхній, — мовляв свого часу Микола Хвильовий, — роздиротазівотності.

Євреї України (не про Ізраїль чи Нью-Йорк тут мовиться) — це тільки один приклад. Тим яскравіший, що не обмежений територіально. З усіх, може, найвідоміший, — поляки. Рильські, Антоновичі, Антонич, Липинський, — по-різному, але в кожного на язиці подарувала нам Польща суте золото творчого розуму й серця. Та й ми не в безнадійному боргу. Але винні ми тут голосного і гордовитого визнання взаємного боргу, а ще більше — монографій і систематичних наукових оглядів.

Застережимося наприкінці. Мова тут не про до блювоти і наскрізь набридлу «дружбу народів», про хемічний склад самої крові нашої нації, без якої (крові) нема й самої нації.

Тепер про інше, але так само життєдайне й невідклично потрібне. Не біймося стабуїзованого слова — кляси. Оті самі, що їх ліквідувалося — в потоках крові — мало не століття, і нічого з того не вийшло.

Мітові безклясової України — нема чого гріха таїти, — принаймні в мріях — віддав данину й Шевченко,

то в мрії про майбутнє, то в видиві неповоротного минулого: «Братерська наша воля, Без холопа і без пана» (1847). Та ось у недавньому чийомусь там органі стверджується — як факт минулого і зразок на прийдешнє, — навіки і віки відсутність національної аристократії: мовляв, не було в нас своїх «фонів» (не те, що в німців) або де (як у французів), не будовано неприступних замків, як у англійців чи там італійців, не було й не буде. (Хоч Шевченко не вагався присвятити свій «Кавказ» Якову де Бальмену.) Зовсім, як та Маланка в Коцюбинського: «Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві». Хоч коли б бути послідовним в нашому левелерстві, треба б накласти анатему на краватки й всяке інше «панське» причандалля включно з ватерклозетами й водогоном. Бо за безпанської волі й їх не було й не мало бути.

Психологія, — а за тим і з того росте й ідеологія, — категорія рівності в безпанськості, рівності в злиденності, в польовому кулеші — вода, пшоно, кусник сальця із шкуринкою — цупко в'їлася в наш побут і наше мислення: хай мені буде погано, аби сусідові було гірше. Хто знає, якби Петлюра не воював із Скоропадським, може б, інакше склалася наша історія 1918 — 1920 років...

Приклад майже анекдотичний: у сарсельській «Енциклопедії українознавства» нема гасла АРИСТОКРАТІЯ. В УРЕ гасло ніби є, хоч яке куце, але не в стосунку до України, — виходить, отже, на те саме. І це попри те, що в сарсельській редакції читаємо прізвище Ол. Оглоблина, гетьманця, автора «Людей старої України», розвідок про автора «Истории Русов», свого в Новгороді-Сіверському.

Поразки козацьких повстанських рухів до Богдана Хмельницького мали багато причин, однією з них була безаристократичність і войовничий примітивізм (хоч не забудьмо Сагайдачного і йому подібних). У Хмельницького вже ніби інакше — сам шляхтич, діяли Виговський, Богун... У мініатюрі така соціальна, культурна структура повторилася аж у ХІХ сторіччі в Кирило-Методіївському Братстві з П. Кулішем — аристократом (байдуже, уявним і програмованим, чи справжнім) у співпраці й приязні/змаганні з Шевченком.

Звісно, становище на Україні не було просте. Петербург переліплював українських аристократів і аристократів на російських дворян, а українські ґрунта обсаджував чужинцями, насамперед росіянами.

Усе-таки побіч онуків і правнуків традиційної аристократії, що часом бралися за голову й питали себе: хто ми? чиї діти? — починали в дев'ятнадцятому столітті проростати пагони кандидатів на нову аристократію з тоді ще майже не торканого огрому сільської цілини. Побіч зажерливо примітивних пузирів, калиток та інших «глитаїв, або ж павуків» прокладали собі відмінний шлях — Чикаленки, Терещенки, Симиренки, Алчевські і ще жменька, ще тільки в першому поколінні, і мерехтливими вогниками непевної надії. Ішлося про перше становлення зародків нової української аристократії, навіть ще не виринали питання — що далі? Чи можна думати про панів без кріпаків (у прямому чи переносному значенні), про багатих без злидарів, про рух уперед без розтоптаних?

Вогникові судилося загаснути в завії соціальних катастроф, чий початок можна рахувати десь 1902 року, — а чи скінчилися вони? Чи можемо сподіватися, що в голосуванні 1991 року? Озія петербурзької нелюдської імперії почала свій трагічно-грозестесковий марш до загибелі з димами сотень поміщицьких маєтків України 1902 — 1903 років, щоб довершувати цей-таки марш уже далеко на Заході розграбуванням замку Естергазі на самому заході Угорщини, де колись перлямутрово котилися хвилі менуетів Гайдна і де хоч би один тобі рококовий стільчик уцілів — і макабричним полум'ям берлінського райхстагу, де промовляв у майбутнє залізний канцлер Бісмарк.

У межичасі на Україні ціла низка, одна за однією, революцій — центрорадська, петлюрівська, чорноярська, гуляйпільська, імпортовані — денікінська, муравйовська, польська, перманентний чорторий, з апогеєм «України в огні» сорокових.

У світах час руйнував багато чого, але від Вавилону, Пальміри, Ніневії, Атен, Риму крізь тисячоліття збереглися фундаменти, арки, мозаїки... З панських садиб на Україні найчастіше не тільки будівель нема, не знайдеш

навіть сліду пожарищ. «Це що горить: архів, музей? — А підкладіть-но хмизу». Святе діло — скасування станових чи маєткових привілеїв, конфіскація не добром нажитих багатств. Патос наших революцій був патос нищення, нуля, порожнечі. Так з будовами, так з людськими життями.

У колишній Іванівці/Паніванівці на Харківщині тепер заповідник Сковороди, назва нова — Сковородинівка. Але чи був тут панський маєток? Де стояв? Не знати. Могила Сковороди? Сама непевність. Показують його останню комірчину. Чи була тут вона? А минули не тисячоліття, а ледве зо два століття. Де жив власник Ковалевський? Де були служби? Як виглядали?

За нищенням садиб прийшла черга на нищення манастирів і церков. А все в супроводі нищення людської індивідуальності і нищення людини. В одержі йшло до стандарту. Капелюшки зникли. Чоловіки одяглися в «толстовку» або френч, одне — з промислової уніформи, друге — з військової. Приклад для народу подав Ленін з «кепкою» на голові. Верховинними досягненнями комуністичної революції стали масові розстріли — сотні, тисячі **голих** людей, поховання розстріляних — кістяків типу Биківні розляглися коло кожного міста. У міру того, як нищено людей, розставлялися тисячі й мільйони бронзових ленінів, теж стандартних, стандартно одягнених... Моді однакові, так і кістяки, так і ідоли. «Співай, поете, з нами в тон».

Усе тут протягом тих самих катастроф-революцій, з того самого стебла кільчиться, спільна путь — втрата розшарування, еліти, аристократії, індивідуальності, клас. Довгий час так робилося під тиском, загрозою, страхом. І в спокусі бути керованим, позбутися відповідальності, стати таким, як усі навколо... В отарі (хочете делікатніше — у спілці). Не відповідати. Не вести, навіть не думати про вільну ходу, а бути веденим, не ризикувати. Жити в орвеллівському комплексі. У пущі. Де гасне порив, віра і творчість.

Давня приказка каже: з хама не зробиш пана. Якщо під хамом розуміти ту чи ту соціальну чи виховну групу, приказка хибна. Якщо розуміти людей певного інтелектуального рівня й творчої здатності, приказка, на

горе, достеменно правдива. П'ятдесят років тому, 1948 року, у триптиху моїх есеїв я назвав цей рівень і триб мислення комплексом провінційности. Це стосувалося до передвоєнної України й української еміграції. Я кликав (волення в пустелі): Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована. Тепер, після кількох зустрічей з живою Україною, я не бачу причин перекреслити це гасло. Ми хворі на ті самі хвороби. Де хвороба загрозливіша — сказати важко.

З геніяльною видючістю в двадцяті роки, коли тільки починалася «нова доба», Микола Хвильовий побачив морок часу і сучасників. Бунт Хвильового був бунтом проти безобличности, яловости й безелітарности. В наші двадцяті роки заснувалися гурти вибраних (вони прибрали ім'я ВАПЛІТЕ — навіть у структурі назви був бунт — за нормою мав би бути ВАПЛ, без -іте), і спалахнула війна з егалітаризмом і примітивізмом, — якщо без єврейських слів — плужанством. Це була спроба прориву в інше і справжніше мистецтво. Тоді ж таки, 1929, в романі «Робітні сили» розгорнув паралельну систему селекції й плекання еліти Михайло Івченко. Усе це розтоптане. На щастя для себе, Хвильовий тоді ще мав револьвер... Максим Рильський пробував тікати до паризьких голубів і в свою молодість. Запізнено і безнадійно Аркадій Любченко, вже 1941-го, стрибнув з однієї безодні до другої, ледве чи кращої. Натомість різні, за Хвильовим, -енки далі дряпаються на верхів'ї Гелікону і, за всіма ознаками, не без успіху. Голосне тріумфальне мекання задьористо лунає на всі околиці й закапелки від Сяну до Дону. Картагена нашої провінційности, звичайно, вічна, але хоч би межа талановитости й безталанности трохи пересунулася на користь першої!

Не йдеться про реставрацію. Історія не повторюється. Куля в скроні Хвильового не повернеться чудом у дуло револьвера. Поміщицькі садиби не постануть чудом з попелу осередками культури. Примітиви й дармоїди не зробиляться творчими. Але ексцеси і акти дикунства повинні бути так і названі, а їхні спричинники не заслуговують на те, щоб їхніми йменнями називалися вулиці й оселі. Проте сліпе повернення минулого

і неможливе, і непотрібне. Навчитися треба не помсти і не контртерору, навчитися треба бути різними та іншими — іншими супроти того минулого, того давнього і другого, ближчого, і — головне — бути різними. Можна відроджувати відмінності, — будьмо сміливі в нашому слововживанні, називаймо речі своїми іменами, — можна відроджувати кляси, але не забуваймо при цьому — це не будуть старі кляси і люди тих кляс. Із чим доведеться жити і що приймати — не старі закони і не люди тих законів, а сама засада різности й нерівности.

До нашого порятунку — довгий і стрімкий шлях, і в ході, й русі, й прищеплюванні нового багато чого зміниться, і не одне змінюватиметься в перебігу змін, але одне має лишитися, якщо не вічним, то принаймні сталим — засада різности. За зразок різности в житті й функціонуванні національностей узято тут євреїв України. Тепер говоримо про співдружність — хай не раз — співпрацю кляс. Те, що Сковорода прозріливо називав — нерівною всім рівністю. З клеочущої безодні вогненної, з провалля ми намагаємося виборсатися, і тяжко це дається. Кожен, здається, зданий тут на себе, і жадібно хапаємося за полу одежі тих, хто шукає дороговказів і товаришів, розгублених і загублених. І двом тут нелегко, а все-таки легше, хоч у якій непевності. Були в моєму житті — небагато їх було, а все-таки були, — тоді ще живі, хоч які мало-силі й приречені, — Догадько Левко і Тетієвський Мишко. Про них я хотів тут сказати. Про людей з-над озера в Баварії, де вони ніколи не були. Людей четвертої, додаткової ланки в триптиху. Не логічно? Нехай.

І от здалося мені, що таким був і Леонід Новиченко, — може, чистий здогад і мара. Але чому він починав свій шлях літературного критика Рильським і Тичиною і так уперто повертався до них протягом усього свого життя?

Не знаю подробиць професійної біографії Новиченкової, але здогадуюся — не була вона янгольська в своїй прямизні й чистоті, — адже пройшов він крученими манівцями таких осередків бруду й смороду, як партійна преса, спілка письменників, Академія наук, орденоство, партійно-державні сталіно-брежнєвські премії... А не пройшов ні Луб'янки, ні Воркути, ні еміграції...

І все-таки, і все-таки... Було якесь відчуття і була якась межа, з якого і з якої ми знали, де кінчається, а де не кінчається людська подоба, а де вона вже втрачена і людина преповажно розважає, як мають поводитися парторги радгоспної бригади і чи це діється відповідно до останньої директиви... знаємо, звідки «спущеної». Колись наука встановить, як, де і чому та межа в людських душах проходила, як про це думалося або й говорилося. Може, ми навіть знали, потай від самих себе, який коефіцієнт порядности характеризував даного співчлена громади homo sapiens. Може, майбутні покоління доживуть до того, що можна буде хірургічно промацати межу людської порядности. А тим часом виглядає, що, хоч непевне, вона є. І поза всі його сизокрилі орли не відмовимо Максимові Рильському права бути поетом і людиною, а Тичині подаруємо його «до 'дної ями», а з почуттям сорому прослизнемо повз Івано-Микитенкові «сола на флейті», спрямовані на ліквідацію Леся Курбаса (речі, тепер майже цілком забуті, але забувати їх не слід було б).

Людина має в душі трибунал, де слушно або помилково судить себе і зустрічного. Хоч і сказано: «Не судіть, щоб не судженими бути». Цей есей наскрізь суб'єктивний від початку до кінця, і нікого, крім автора, ні до чого не зобов'язує. Тож нехай таким буде і закінчення есею, як був його попередник, триптих «Над озером. Баварія». А тимчасом, щоб усе ж таки був якийсь документаційний матеріал, упроваджую — я вже згадував це — лист Новиченка до мене. Ніяких об'єктивних даних ні в можливих закидах Новиченкові, ні в обороні, якби така знадобилася, він не подає. Але, може, ірраціонально, химерно алогічно, скаже він і про автора листа — людину і вченого, — і так само, хай навіть алогічно, виправдає мене за те, що я прив'язав до нього аматорські міркування про перспективи на майбутнє України, міркування, що на них ніхто не мусить приставати, як, певна річ, не мусить і зважати, візьміть усе тільки за, як французи звуть, *le verbiage*. (А ну ж, у чию душу словечко западе.)

ЛИСТ ЛЕОНІДА НОВИЧЕНКА ДО ЮРІЯ ШЕРЕХА

Високоповажаний Юрію Володимировичу!

Пробачте, що пишу цього, хай і коротенького листа від руки (вже, як бачите, не зовсім твердої), бо опісля до Нью-Йорка трапилась несподівано негайно, і я не маю часу сходити до друкарки.

Так от — складаю Вам велику подяку за надіслану мені книгу «Куліш, Байда і козаки», яка, правда, довгенько йшла поштою, бо одержав я її лише в перших числах лютого 1996 р. (Ваш напис гатований листопадом 1995 р.).

Тричі дивувався незвичній назві, почав читати — і був захоплений так, що прочитав її майже одним по-дохом. Не такий уже, здавалося б, значний епізод — публікація віршованого, напівпамфлетного за характером, відгуку В. Мови на не надто визначну п'єсу П. Куліша «Байда, князь Вишневецький», став, завдяки Вашому едиторському і науково-аналітичному мистецтву — чи, принаймні, мав стати — справжньою подією на українському інтелектуальному полі. По суті, Ви дали сучасному читачеві нову, свою граму, граму-трилогію, першою частиною якої — текст Куліша, другою — «Куліш, Байда і козаки» В. Мови, а третьою, завершальною і найцікавішою, — Ваша блискуча розвідка про обидва ці твори, та ще й на тлі всієї попередньої літературно-критичної опінії, що її здобула ця нещаслива своєю долею п'єса вічно суперечливого автора «Чорної ради». Так, зміст виданої Вами книги і являє, на мій погляд, неабиякої глибини інтелектуальну граму, граму нелегкого пізнання і ще важчого присуду над історичними й культурними феноменами, які й досі відлунюють — та ще й як: — в житті України та її суспільства.

А гібрана і впорядкована книга з її такими різноманітними матеріалами — як лялечка!

Сподобалась мені й стаття В. Чумаченка — видно з неї знаючого й сумлінного дослідника.

Отже, ще раз красенько Вам дякую.

Здоров'я Вам, снаги життєвої, нових творчих радощів.

*Щиро — Л. Новиченко
Київ, 10–11.02.1996*

КУДИ ПРОЛЯГАЄ ТРАСА

Мовознавці кажуть, що в поезіях Шевченка слово **соловей** ужито дев'ятнадцять разів, У Шевченкових епігонів ще частіше. У нашому сторіччі через солов'їв пронеслися голод, винищення села, фронт на схід, фронт на захід, в житті вони, либонь, усе-таки ще є, але в новітній поезії знайти їх важко. В «Автостопі» Оксани Забужко соловейкового співу не чути, фактично і принципово. Ми на гудроновій трасі (з вибоїнами й ковбаннями), гуркотять вантажівки, шурхотять передбачені ще Хвильовим ахтанабілі сучасності, Миргород став не той, по хатах блимають лямки Ільча, а колгоспна Катерина (чи це сама Оксана Забужко?) з підведеним великим пальцем марно намагається перехопити один з тих ахтанабілів, хоча чи не хоча хоче, щоб він завіз її до пекла. Вона думає, що туди пролягла траса.

Чому до пекла, а не до раю? Туристи до пекла бували й раніше. От, приміром, Данте. Але він зробив добрий тур і до раю. Та покоління Забужко навчили, що траса, на якій написано: До Раю, — справді приводить до пекла. Навчена гірким досвідом, вона, Забужко, і воно, покоління, вирішили, що простіше спрямуватися просто до пекла. А може, підсвідомо вони плекають потаємну надію, що маршрут до пекла приведе непомітно до раю? Так чи так, сьогодні вони хочуть лише до пекла.

Справа ускладнюється тим, що ця траса без написів. Як у перші тижні війни. Тоді на шляхах знищено дороговкази, станції стали безіменними, на рогах улиць зникли таблички з назвами. Німцям це не перешкодило дійти до Царського Села, Волги й Ельбрусу. Але без

назв краєвид стає нідешнім і траса нікудишньою. Так і тепер, ахтанабілі сучасности мчать повз Катерину (Оксану Забужко), не зупиняючися, її рука замліла, але, якщо котрийсь нарешті зупиниться й підбере її, чи водій скаже їй правду, куди він їде цією трасою без написів? Чи в дорозі до пекла говорять правду, чи правда не знецінилася до нуля? Чи сам водій знає, куди його несе? Може, ахтанабіль сучасности, як колись гоголівська «тройка», несесться не знати куди, наосліп?

Можливо, до пекла взагалі не треба їхати. Можливо, воно тут і тепер, у цьому краєвиді без назв. Не збільшувати швидкість треба, а зупинити. Може, взагалі не треба зупиняти авт, не треба заходити до авта. Адже й саме слово «автостоп» має значення не тільки «зупиняти авто, щоб їхати», а й «загальмувати авто».

Зазирнім у давніші часи, коли ще не народився Генрі Форд із своїм майбутнім ахтанабілем сучасности, коли тюпали кіньми чи волами і дороговказів не треба було збивати, бо їх ще і в тямку не було, а траса ще звалася не трасою, а старомодно — шляхом, у подібній ситуації бачив себе не хто інший, а ще Шевченко. (Тільки і це тоді ще не звалося екзистенціалізм чи сартризм.) Пам'ятаєте — «У всякого... свій шлях широкий, той мурує, той руйнує» — інакше кажучи, протилежно спрямовані активності, складаючися взаємно, перекреслюються і докруги безглуздя, безчас і безпростір. А тоді ж, ще недавно, перед «Сном», в українській літературі починалося все ніби весело, козаки-троянці шкварили гопака, пришелепуватий Стецько намірявся відбутися весілля, як ми тепер сказали б, у всегончарівському маштабі... Правда, танцюристі козаки були вже мертві, а Стецько дістав гарбуза, а Уляна ставала кріпачкою, але на кінець світу тоді ще ніби не заносилося...

І от минуло яких нещасних півтора століття: Козаки вже навіть посмертно не танцюють; кількість стецьків помножилася, сьогодні вони проголошують незалежність, завтра дають їй гарбуза, ми моторизувалися, хоч і Біг дасть бензину, Уляна-Катерина стають окрай траси, а екзистенціальна проблема височить перед нами все нагальніше, і ми далі проголошуємо в розпуці, що не здатні дістатися ні до раю, якого ми наче й не хоче-

мо, ні до порядного пекла, — «а до того я не знаю Бога». Як тут не згадати похилого віком Бен Акібу з «Уріеля Акости», призабутої трагедії призабутого тепер Карла Гуцкова: що б не траплялося, що б старий не бачив, на все він мав одну реакцію: «І це вже було!» Скептицизм, песимізм, багато років заборонений плід, — тепер модний товар. Не журімося тим. Сказано-бо, що тільки великі нації породжують великих песимістів. Ми породжуємо — значить, ми велика нація.

Тільки не плутаймо назовні подібних, але відмінних речей. Нехай живе перманентний екзистенціальний песимізм. Але не щоденне просторікувате ремствування, сьогоднішній пошесна хвороба. Нерозрізнення песимізму і гістерії в поезії, літературі, мистецтві — це, звичайно, не конче провина мистців, дзеркало не відповідає за те, що перед ним миготить, і не будемо вкидати їх за це до (вдосконалених і вже суто національних, рідних) в'язниць. Але, може, можна уявити собі антологію українських ієреміад від Івана Вишенського, Шевченка, Куліша й Лесі Українки до наших днів, щоб роздавати її молодим поетам, наприклад, від Спілки письменників, щоб вони замислилися про продукти своїх друкарських машинок. І про прадідів великих.

Але повернімося від проблем подорожей у нікуди, вибоїстих трас, сенсу життя, песимізму й ремства до Оксани Забужко, у книжці поезій якої я тепер гостюю. Вона, книжка, поділяється на дві частини. Нівроку, назви частин не кажуть багато про суть кожної її відмінності від частини-напарника. Часом у інших своїх творах Забужко трошечки жартує з читачем, і то саме своїми заголовками. У її прозі «Книга буття» обіцяє твір філософський або релігійно-філософський, а стоїть за тим певна відміна кримінально-пригодницького гатунку. Навпаки, на іншу повість, «Інопланетянку», читач певних уподобань накине, сподіваючися гості з далеких у космосі світів, а йдеться там про речі зовсім земні. Науково-філософська розумна «Філософія української ідеї та європейський контекст» на обкладинці нічого не каже про те, що мовиться тут насамперед про Івана Франка, надто про його «Мойсея». (Правда, титульна сторінка додає підзаголовок «Франківський пе-

ріод» — але ану ж там ідеться про Леонгарда Франка, німецького експресіоніста, або Волдо Франка, американця, щоб не згадувати проти ночі про еспанського кавдійо. Недурно і місто в Галичині переназвано не Франківськом, а Івано-Франківськом, щоб не пошитися в еспанські «фашисти».) Так от, в «Автостопі» частини позначені тільки цифрами, римськими I і II. А цифри не мають ні кольору, ні запаху. Вони показують тільки відрізненість (що 1, то не 2 і не 3) або порядковість (1 перед 2, 2 перед 3). Надто римське II — це ж тільки двічі I, комбінація I + I, двох однакових одиниць, якісно не відмінних.

Але читач Забужко не схильний вірити простоті, і тут приходить на допомогу контекст, цим разом не європейський, а імперсько-советський. Пам'ятаємо, поділ поетичних збірок на дві частини, як добре відомо, був обов'язковий за всіх вождівських періодів — перша частина про або для вождя, друга від чистого серця. Кесареви кесареве, Богови — Боже, одне вимудруване, друге виболіле. Чи так і в «Автостопі»? Вождів тим часом нема, але політика є. Коли я читав, у рукописі, «Автостоп» і наближався до середини тексту, мені майнуло в голову: Господи, хоч би рядочок про кохання. Нехай без еротики, без тілесности, нехай найплатонічніше, але хоч би словечко, натяк, посмішка. Ні, не личить таке частині I. Але я був щедро-прещедро винагороджений частиною II. Тут уже не якісь там рожеві чи блакитні солодкосяйні марева, а пах плоті і червіль густої крови.

Та це було б занадто просто — половина політики, половина еротики, і, мабуть, не була б це поезія і не був би «Автостоп». Політика тут — це кінець імперії. Ніхто за нею не плаче, а все-таки це явище драматичне, якщо волієте — трагікомічне. Це як землетрус. Розпадаються цеглинами споруди, туди їм і дорога, але мала приємність бути в осередку струсу. Це кінець епохи, втрата місця, де якось жилося, девальвація вартостей, слів, понять, захитання раси, нації, культури. Це час, коли ніби, за Миколою Кулішем, «Народнім Малахієм», розпадаються форми, а не знати, чи з того постануть реформи. Оголоюється свинячий світ «Ор-

дера» Юрія Косача, або ще точніше — усвідомлюється Гоголеве «кругом одни свинные рыла», протяті опудала, з яких сиплеться потеруха, розпад часу і втрата місця, Гамлетове «зірвався світ з завіс».

Якби ж на місце занепалого й приреченого поставало нове, але нові структури ще не народилися, і довкілля не виявляє снаги відбутися пологи. У зацілілих ще будинках зяють пустокою потрощені очниці вікон, у спустошеній свідомості ятряться «уже-не-написані романи». Навіть мова людська — напівмертва, і поет — наркоман цього напівтрупа. Людські стосунки вивернені сподом догори, як у тому оповіданні Мопассана («Le port» — «У порту»), де герой-матрос, шукаючи легкого кохання за малі гроші, мало не став клієнтом своєї ж таки — спершу невпізнаної — сестри, і, обоє в сльозах, проводять решту ночі в кімнаті борделю... Ми пишаємося, що революція наша відбулася безкровно. Але, коли ніхто не стріляє і не вбиває, кровоточать душі і споруди. Оркестра нової ери тільки різноголосо настроюється, але ноти її старі, а треба було б грати інакше, навпаки, задом наперед, а цього вона не вміє.

Непомітно «Автостоп» переслизає з **я** і **він** на **ми**. Але чи все це зветься політикою? При чому тут політика, — перепитають фахові люди. Політика, скажуть вони, — це редагування законів, призначення міністрів і урядників, зміни в адміністрації... Ні, — відповідає книжка. У роки перевороту політика — це перешарування геологічних шарів, це травми людських душ. З ким будеш ти, читачу? — питаємо. Якщо з тими, хто формально зветься політиком, кинь книжку Забужко, вона не для тебе. Політика поета — це психологічна стратиграфія і сейсмологія. Так кінчається частина I. Частина *ми*. Прочиняємо вузькі дверцята до поодинокі людської душі, до частини II, себто I + I, — може, точніше було б позначити її не знаком плюса, а знаком множення, хоч це і не дало б римського II. Приватний світ, світ я, починається прощанням з молодістю, звідки шлях веде на поріг задзеркалля, далі до молитви (хоч не ясно, чи відкритої правдам віри й релігії), а ще далі — до суто вже жіночих мотивів огиди-потягу до чоловіків звіриного запаху і облямованих чорним нігтів,

до захланної порожнечі жінок, жадібних чоловіка і жадібних його смерті, намірених побудувати світ «без Агамемнона», спроможних забити його, але не спроможних жити без нього... Ще крок — і можемо опинитися в оточенні еріній-месниць чи фурій.

(Тут Zwischenrede побічно про Забужко, прямо — про себе. В «Автостопі» багато прощань — і дуже мало зустрічей. Знаємо: останнє прощання — смерть. Виглядає, що так і в більшості української поезії. Колись я писав про еволюцію теми прощання в українській поезії від Левка Боровиковського й Олени Пчілки до Юрія Тарнавського («Третя сторожа», моя, 1993). Статтю цю можна б продовжити — і варт — «прощаннями» Оксани Забужко. Але не тут. Тут знов до Забужко, II.)

Між I і II в Забужко, мабуть, нема логічного зв'язку. Особистісні, жіночісні комплекси частини II могли б витворюватися і в стабільнішому світі. Але між ними є спорідненість настрою — загроженого, настороженого, уже трагічного або вагітного трагічностію. Персональний біль підсичує драму розхитаного, розхристаного світу а la Босх чи Бройгель; а la марення Шевченкового «сон же, сон напрочуд дивний», безглуздий хаос напівзбожеволілої країни підсичує метання поодинокі жінки. Дві частини «Автостопа» творять єдність, як творить її пара черевиків. Навіть у розпанаханому, кирзовому світі нема виробництва самих правих (скажімо, у Львові) чи самих лівих (скажімо, в Тюмені) черевиків, навіть у розцентрованій промисловості екс-СРСР.

(Є в збірці одна-дві, на перший погляд, погожі поезії, найбільше «Тост», але коли заглибитися — це ж хвала мистецтву в протиставленні життю. І її головна функція — вияскравити похмурість збірки білим білом.)

Читач сам оцінить майстерну плинність мови й ритмів, рідкісну в щойно другій збірці поезій. (Першою була «Диригент останньої свічки», 1990.) Подиву гідну легкість переходу в тій самій поезії від римованого вірша до неримованого, говірного і навпаки, як кольоровий фільм виливається в чорно-білий і навпаки в фільмах, приміром, Едгара Райца. Є в Забужко відгомін Тичининих експериментів з його поєднанням поетичного і прозового, перебоями й переплесками ритмів, зокре-

ма в його «Сковороді», навіть у силоміць зліпленому й клейстером пропахлому виданні 1971 року (річ, розсаджена намаганням зробити з Сковороди другого Максима Залізняка або навіть приуральця Ємельяна Пугачова, але скарбниця мовних і композиційних експериментів — цієї проблеми Забужко не мала, її I і II міцно склепані і не розпадаються на гетерогенні клапти).

Якби в мене запитали, чи мені подобається більше частина I чи II, без вагань і застережень я віддав би перевагу II. Апокаліптична частина I майстерна, можливо, краще, ніж багато й багато найновіших творів мистецтва (а їх, особливо в поезії, багато), відбиває кінець-імперський стан непевності, тривоги й розгاردіашу в людських душах, тепер дуже популярний жанр і серед авторів, і серед читачів. Проникливо, драматично й плинно. Але такого настрою твори писалися й будуть писатися, відколи й доки існує література. «Екклезіаст» написано три тисячі років тому. Натомість II встановлює нову межу допущенності приватного в описі людської думки, сприймання й поведінки в найінтимнішому.

Ця межа відсувається чи, може, краще сказати, розсувається вже не одне століття, і межі тому не видно. Мабуть, свого часу таким революційним актом розсування від загального (приміром, у життях святих) до індивідуального був плач Ярославни на мурах Путивля в «Слові о полку Ігоревім», а потім інвективні плачі «Треносу» Мелетія Смотрицького. Такою революцією був, геть пізніше, «Цвіт яблуні» Коцюбинського і Франкове (таки Івано-Франкове) «Сойчине крило», пізніше (і не надто вдало) еротика Валер'яна Поліщука... Це тільки поодинокі приклади, навмання вихоплені. Процес цей світовий, у всіх країнах, де не втручається цензура (чи треба згадувати, що, для прикладу, в індійських і китайських фільмах заборонено показувати поцілунок, а в іранських навіть непокрите жіноче волосся), — і в усіх мистецтвах.

У своїй II Оксана Забужко говорить про речі, про які досі в українському мистецтві так не говорилося, часто так одверто, в таких подробицях, що дух переймає, падають усі завіси, і солодко, і страшно стає, і мимоволі думається — Боже великий, чи можна так невимушено,

так просто про саму себе (бо в ліриці скрізь про себе), про своє тіло й душу прилюдно говорити, чи можна виносити такі речі на юрбу. Та ж так не пишеться! Сама вона зве це «позиція відкритої літературної свідомості». (А воно ж зовсім не обов'язково про себе і зовсім не обов'язково життєва правда — хоч незаперечно, літературна правда.) І робиться це без пози і без вульгарности, навіть із певною делікатністю, що чимсь нагадує іноді навіть Миколу Зерова з його вмінням закувати свої зойки в залізні рамки поетичної дисципліни (поза тим поета, далекого від Забужко), навіть без «нецензурних» слів, як просто дихається чи сниться.

Не сама вона шукає в цьому напрямі, це робить сьогодні багато діячів різних мистецтв, може, особливо наполегливо — поезії. Але не знаю поки що нікого, хто б так стримано, так тактовно і так сміливо-вперто, до зухвалости, в українській поезії таке робив. Поки політики «мирно» (себто без крові) сперечаються про посади й закони, революція відбувається вже. Вона відбувається насамперед у письменстві, себто в людській душі. Не ухиляймося від правди, безкровних революцій таки не буває, про це тут уже сказано, і варт повторити: коли не летиться кров на барикадах, кривавляться людські душі.

Забужко думає, що в самої неї. Колись з потоплюваного хвилями корабля кидали вістку людям, у закоркованій пляшці, в розбурхане море. Забужко бачить себе в такій загрозі саму і теж кидає в хлань — але що? — сторінку зі свого щоденника! Та ще й українською мовою писану (якою ніхто не читає). У паперовому конверті — жест безнадії. Але таких конвертів сьогодні кидають багато. А може, хтось спроможеться й на закорковану пляшку... Може...

Така заявка «Автостопу», зокрема «Автостопу» II, на нове слово в українській поезії. На порозі 21 (чи XXI) сторіччя. На переверот, і, може, не тільки в слові. Виглядає, що туди пролягла траса, де з підведенням великим пальцем ловить мимоїжджий ахтанабіль сучасності сучасна Катерина, чи то пак Оксана Забужко.

«СВІТ СПРИЙМЕ НАС ЛИШЕ МОДЕРНИМИ...»

Володимир Мельник: *Юрію Володимировичу, вітаємо Вас знову на київській землі! Ви після I Конгресу МАУ (1990) уже кілька разів приїждите в Україну. Як бачиться сприйняття її в динаміці (зокрема, в культурному аспекті)?*

Юрій Шевельов: Проти того часу картина дещо сумніша. Очевидно, багато хто жив ейфорією, а коли вона втратилася, втратив і свої надії. Це — по настроях людей суджу. А по наукових працях нічого сказати не можу, бо й не знаю, що виходило останнім часом. Я за цим стежити уже не встигаю... Та й, відверто кажучи, трохи лякають вони мене, ті праці: там ще дух старого колективізму, а не індивідуальних спостережень...

В. М.: *Згоден з Вами, але перейти на індивідуальні дослідження у таких фундаментальних працях, як «Історія української літератури», в нас просто немає змоги, тобто авторів. Я не одважусь сказати, що в Україні є людина (науковець), яка спроможеться написати сама таку річ...*

Ю. Ш.: Я Вас розумію. І це нічия не провина, а наслідки очевидного стану всього суспільства тут. Я, відверто кажучи, навіть побоююся, що задум писати 5-томну «Історію української літератури», за яку взявся Ваш Інститут, — дещо поспішний. Не ображайтеся за

своїх колег, але Ви ще, мабуть, не готові внутрішньо, як фахівці, до цього. Прагнення дати таку працю викладачам вузів, шкіл — цілком похвальне. Але... Не все у вас ще знають. І йдеться не про когось забутого чи репресованого, а, навпаки, — про добре відоме. Чи знають, як потрактувати соцреалізм, скажімо, письменників талановитих — Стельмаха або О. Гончара? А ще більше, і боронь Боже, боюся, щоб не вийшло перемальовування фасаду від «осяйних верховин комуністичного майбутнього» на те саме, тільки «незалежної України». Я це кажу не довільно.

Вже доводилося читати в пресі тут такі статті про еміграційну літературу, яку ви повертаєте, що за голову можна вхопитися: спадщина Щербицького, тільки догори ногами! Одна стаття про Є. Маланюка просто вразила: там тисячу разів педалюється слово «народ». А хоч би автор підрахував, скільки разів те слово вжите у всій творчості поета — майже нуль. Тож бідний Маланюк з його елітарністю у труні перевертався. Але одна річ стаття в пресі (хоча й це важливо), а інша — в синтетичній концептуальній праці, якою будуть користуватися дуже довго.

Одне слово — обережно!

Від загальнішого до часткового — не забудьте в цьому п'ятитомнику про Потебню: і як теоретика літератури, і як практика — його довго забували... Але сподіваюся, що мої перестороги Вас не відстрашать. Зрештою, де відвага, там і перемога. Я тільки за гоголівським городничим — хай благословить Вас Бог, а я не винен...

В. М.: Дякую, Юрію Володимировичу, що Ви серйозні застереження вмієте також подати з властивим Вам гумором. Сказане Вами — дуже на часі. Провінційність і псевдоромантичність тягнуться за нами ще довгим шлейфом. Але, уявіть, десь рік тому в нашому ж Інституті були читання на тему «Українська література ХХ століття в контексті загальноєвропейських худож-

ніх шукань. Авангард. Модернізм. Постмодернізм». Як звичайно, комусь здалося, що традиції «не такі», хтось проти модернізму виступав — мовляв, «не було» тощо. Таке — звичайне для вільної науки. Але у двох доповідях зачепили «вічне» питання: актуальність творчості Шевченка. «Вічне», бо не Вам же розповідати, як на кожному переломному етапі з'являються «революціонери», яким хочеться «списати» Шевченка. Михайль Семенко то й палив «Кобзаря»... Але ж нині й школяреві відомо, що це генія України аніяк не похитнуло на своєму місці. Здавалося б, сьогодні це тим більш очевидно. Але школярам, мабуть, очевидно, а деяким критикам і високотитулованим науковцям захотілося стати новітніми захисниками Тараса. І, не вникнувши у суть справи, вони заволали: «Немає місця Шевченкові в незалежній Україні»; «В Інституті його імені влаштовуються судилища над Шевченком» — і пішло, поїхало, чисто тобі 30-ті роки...

Але, хай те залишиться для пам'яті нащадкам. Та багато кому й модернізм коле очі: не було, мовляв, у нас такого, для нас він непритаманний, ми розвивалися особно... Що б Ви на це сказали? Віг чого б застерегти нас хотіли?

Ю. Ш.: Я Вам скажу, що з роками начебто треба в глибший патріотизм впадати, а я схиляюся все більше до «західництва», тобто з болем дивлюся на нашу непотопельну ні в яких огнях і водах провінційність, з якою я воюю все свідоме життя, але, на жаль, мало результативно. Звичайно ж, не про Шевченка мовиться чи Франка й Лесю Українку Але й їх мало знають у світі, не заплющуймо на це очі. Нас усіх, Україну, ось-ось лише відкривають. А що ми можемо показати «візитною карткою» тому світові, зокрема в літературі? Комусь, можливо, й мої слова видадуться образливими, але кажу як думаю. Світ сприйме нас лише модерними, лише на тому рівні, на якому він існує сам. «Гопаком» його не захопиш, не будуймо ілюзій. Не захо-

пиш гопаком і літературним... А модернізм у нас був на початку століття нинішнього, він мав свої відмінності від центральноєвропейського, але саме ним і зацікавилися в інших країнах: Стефаник і Коцюбинський перекладалися тоді в Європі. Тоді було оновлення літератури, що відгукнулося і в «празькій школі» 20-х років, і геть пізніше...

Я б схильний був твердити, що він став би помітним явищем для світу, коли б не пригнобили його «соцреалізмом» уже від початків радянського періоду. І те, що випорснуло на еміграцію, першу й другу, те врятувало нашу літературу саме в цьому пляні. Хоча я добре знаю, скільки й на еміграції сплигло поверхового й легковажного... Отого, що тут перейшло в «Плуг» і пізніше в той же «соцреалізм». Однак скажу, що я не прихильник когось з літератури викидати. Будьмо істориками! Досить, що за недавніх часів не можна було ваші енциклопедії взяти до рук: в тій того партійного діяча немає, а в іншій — іншого... В «Історії літератури» мусить все лишитися, але поясненим із сьогоденських позицій, — то буде правильним підходом. Це стосується і явищ — той же соцреалізм, і постатей — той же Корнійчук. Інакше губиться тло процесу.

В. М.: Юрію Володимировичу, але на рівні Шевченка, Франка нам легко буде думати про вихід у світ. А що ж з 20-тим століттям? Точніше — з літературою отого радянського періоду. Для світу це буде «космічна гіра»?

Ю. Ш.: Тут, справа, зрозуміло, складніша, але я б не впадав у відчай. Коли настане час вписуватися нам у світовий, ну скромніше — у європейський контекст нашого століття, то я, не вагаючися, згадав би, певно, Валер'яна Підмогильного, Євгена Маланюка, Євгена Плужника, Миколу Куліша, звичайно ж — ранній Тичина... В повоєнних роках важче, але коли назву Григора Тютюнника, Ліну Костенко, Івана Драча, Валерія Шевчука, Василя Стуса, Василя Голобородька, то не

схиблю. Хоча, на кожному з цих, та й інших, сильних імен неодмінно, хотіли б вони цього чи ні, а радянське життя наклало свій відбиток, що тут вже зробиш. До сказаного вище хочу лише обов'язково додати: вихід у світ, навіть на європейському рівні, постане перед українською літературою лише з міцною державністю. Це — аксіома. Ніхто не цікавиться літературою чи мистецтвом маловідомих народів...

В. М.: *Цю розмову ми починали з враження про нинішню Україну, трохи сюди повернемося знову. Ви були в Харкові...*

Ю. Ш.: Там проходив міжнародний фестиваль «Березіль-93». Я виступав з доповіддю про Леся Курбаса. Це ще, гадаю, не осмислена належно постать у нашій культурі. Це — геній України... Дослідникам є над чим попрацювати...

В. М.: *То, можливо, Ви схиляєтеся нині більше до театрознавства? Вас же добре знають як невтомного відвідувача найліпших європейських театрів. Кажуть, коли Ви захочете, то берете квитка з Нью-Йорка і летите на виставу... до Парижа.*

Ю. Ш.: То було в ліпші часи, коли я не відчував ваги віку. Доживете до моїх 85-ти, переконаєтеся, що то є. Ще років 15—20 тому, коли мені треба було написати невелику статтю чи рецензію, я сідав за друкарську машинку вранці, а під вечір виймав останню сторінку. Тепер машинка стукає не ті літери (Ви, очевидно, помітили це і в моїх листах), написане слід виправляти, переписувати... Одне слово, я вже релікт. А є молодші, цікаві дослідники літератури. Ви згадали Париж, а я згадав там Леоніда Плюща. Його більш знають як політолога-емігранта. Але він останнім часом засів за літературознавчий стіл і має досить цікаві здобутки. Кілька років тому вийшла його книжка про Шевченка, а ось, здається, вже друкується в Канаді монографія про Миколу Хвильового — цілком своє-

рідне дослідження, особливо під кутом філософської підоснови творчости цього письменника. Я знайомий з розділами рукопису, запевняю Вас, то цікава праця. І саме на такі орієнтуйтеся в своїх історичних пошуках. А взагалі, як мовиться, кожному овочеві своя пора досягання, а кожній людині — свій шлях пізнання... Хай Вам і Вашим колегам щастить у досить-таки нелегкій роботі...

Розмову вів *Володимир Мельник*

1993

«Я НЕ ДІЙШОВ ВЕРШИНИ ЕВЕРЕСТУ І НЕ ПРАГНУВ САМ НА НІЙ БУТИ»

У вересні 1993 року Буковину відвідав професор Колумбійського університету з Нью-Йорка Юрій Шевельов — без перебільшення, один з найвищих авторитетів української гуманітарної науки, один з небагатьох наших культурних діячів, хто вводив здобутки національного творчого духу в німецькомовне та англomовне середовище, обравши при цьому шлях, що до снаги небагатьом: працювати без лавреатств, державних премій, всенародного визнання, з тавром ворога народу і переслідуваний державою, ім'я якої він утверджував і підносив. Імперія вміє опікуватися тими, хто намагається уникнути її психологічного й ідеологічного тиску — й уся еміграційна діяльність проф. Ю. Шевельова проходила у «затінку совиных крил» (таку ж бо назву мала його перша публікація на батьківщині після довготривалої ізоляції. — «Україна», 1990, ч. 42). Детальніше довідатися про стосунки «людина-імперія» цікавий читач міг би із спогадів Ю. Шевельова «Мої зустрічі з Романом Якобсоном» («Сучасність», 1994, ч. 12), на тлі яких ще більш контрастно і ще з більшою повагою даються до сприйняття й суто наукові монографії, й надзвичайно особисті й оригінальні підходом і вирішенням проблем літературознавчі огляди, статті, есеї, рецензії, яких одна збірка — «Третя сторожа» — вийшла у Києві 1993 року. Від 1990 року праці Ю. Шевельова знаходять щораз ширшу читацьку аудиторію на Україні — виходять в університетських виданнях Харкова і Одеси, київській періодиці.

До авторів нашого журналу проф. Ю. Шевельов поки що не належить, та ми знайшли інший спосіб зустрітися з ним на сторінках «Буковинського журналу», запросивши до інтерв'ю. Дістати згоду від нашого гостя виявилось неважко, бо саме живе спілкування, взаємне обговорення проблем української культури, пізнання її різних природних куточків були головним мотивом подорожі Ю. Шевельова, який і в таких поважних літах залишається дотепним, іронічним і водночас доброзичливим співрозмовником, допитливим і невтомним мандрівником, уважним до найменших деталей відвідувачем архітектурних пам'яток. Із наших тодішніх розмов хочу навести лише одну деталь: після відвідання Юріївської церкви у Чернівцях, в якій збереглися фрески з XVIII ст. і яка архітектурно становить собою поєднання культової і оборонної споруди, проф. Ю. Шевельов сказав, що на Заході про таку церкву написали б кілька монографій... Монографій у нас не густо (проблеми з папером?), але й не густо й на самих чернівчан, які б знали про існування такої церкви в їхньому місті (з чим тут проблема?). Не густо й на тих, хто не один раз встиг побувати в Сучаві та інших містах сусідньої Румунії і знає не лише про валютні курси, а й про унікальні православні храми в Драгомирні, Гуморі, Молдавиці, Сучевиці, Тиргу Немці, Воронці, позначені в міжнародних туристичних путівниках і так мало відомі тим, хто й культурно, й просторово перебуває близько до них. І вже вкотре, слідом за Шевченком, замислюєшся, чому знову потрібен хтось, в цьому разі — гість з Америки, українець Ю. Шевельов, що вже кілька десятиліть живе за межами України, щоб змусити думку тих, хто живе в її межах, текти поза частокіл, поза дозволене русло, текти всеохопно, «розтікатися по дереву», як казав давній літописець.

Під час відвідин Буковини та Кам'янця-Подільського проф. Ю. Шевельов мав різні зустрічі: з викладачами і студентами філологічного факультету Чернівецького університету, з мером міста Віктором Павлюком, на телебаченні в передачі Параски Нечаєвої «Спочатку

було слово», з колективом філологічного факультету Кам'янець-Подільського педінституту — і скрізь було багато людей, знайомих з працями Ю. Шевельова, скрізь було багато запитань, а особливо — в студентській аудиторії:

— *Хто були Ваші учителі?*

Ю. Ш.: Це були професори Харківського університету Л. Булаховський, О. Білецький, М. Шамрай. Взагалі, я вчився в дуже щасливі роки — не в сенсі їжі, великого помешкання, але все-таки в той період припинилося офіційне напомповування ідеями старого типу, імперського, але ще не почалося напомповування новими ідеями (тобто — комуністичними).

— *Чим Ви керувалися у науковій роботі?*

Ю. Ш.: Мав у житті певну програму для себе: хотів написати історію української мови з далеко ширшим набором фактів й іншою методологією. Так вийшли мої книги «Фонологія праслов'янської мови», «Історична фонологія української мови», правда, написані вони англійською, і не кожному фахівцеві на Україні приступні. Найбільша хиба сучасного українського мовознавства — незнання праць, які виходять поза межами України, Росії, в кращому разі мають польські праці.

— *Чому Ви виїхали з України і якими були перші кроки на Заході?*

Ю. Ш.: Я виїхав з Харкова у 1943 році з цілком виразним бажанням вийти зі сфери радянського впливу. Я свідомо хотів знайти таке місце, де можна було вільно думати і вільно говорити. Коли приїхав спочатку до Німеччини, а потім — Швеції, то відкрив для себе головне те, що все, чого я навчився і що знав досі, було далеко не достатнім, провінційним. У містечку Лунд (Швеція), де я викладав в університеті, я вдався до чернечого способу життя — два з половиною роки просидів у бібліотеці. Я мав змогу працювати науково, наслідок цього — сотні сторінок зіпсованого паперу, який пішов на мої книжки.

— *Чи скоро з'являться Ваші книжки на Україні?*

Ю. Ш.: Справа стоїть так, що у капіталістичному світі весь наклад належить приватному видавцеві. Сам Юрій Шевельов як автор може купити собі книжки з 10-відсотковою знижкою. І ці книги коштують дорого, приміром, «Історична фонологія української мови» — 400 доларів. Так що чи буде перевидання цих книжок — не знаю, а щодо автографу — то я цілком до Ваших послуг. Не люблю слова «спонсор», але його широко вживають на Україні, воно має шанс стати словом з найвищою кількістю вживань.

— *Який рівень сучасної української літератури на Заході?*

Ю. Ш.: Для західного читача ця література не має виходу. Не треба забувати, що книжки виходять в такій кількості назв, що ніхто не може стежити за всіма літературами. На духовний ринок українська література не потрапляє. Успіхи в цьому напрямі залежать від того, якого рівня ця література за світовими стандартами. Тільки час, терпіння і талант прокладуть дорогу українській літературі.

— *Чи хотіли б повернутися в Україну назавсім?*

Ю. Ш.: Це питання чисто практичне, пов'язане з пенсією, з усіма матеріальними умовами, які впливають з моєї праці в американських університетах. Але щоб трохи себе виправдати, за останні чотири роки я був щороку на Україні. Розум каже одне, а серце каже інше. Та коли буде мій некролог, там усе буде сказано.

— *Якою мовою Ви розмовляєте з рідними, колегами в побуті? У Вас чиста українська мова.*

Ю. Ш.: На це є виправдальні обставини, по-перше, я філолог, і я не тільки розмовляю, а й контролюю своє мовлення, і в цьому всі філологи — ненормальні люди, бо нормальні розмовляють, як пташка співає. А взагалі — 80—85 відсотків мого мовлення — українське, а 15—20 — англійське або слов'янськими мовами.

— *Коли українська мова вирізнялася із слов'янської сім'ї?*

Ю. Ш.: Датування в цьому випадку — річ важка. Колись О. Потебня сказав, що можна сказати точно, в який день і в які хвилини яблуко впало з яблуні, народилася дитина, але не можна сказати, коли народилася мова. Історія мови починається раніше, ніж починається сама мова. Для української мови появу окремих її рис можна датувати VI—VII ст. н. е., проте поняття окремішності мови народжується не в сумі мовних фактів, а в мовній свідомості. А визначити це — непросте питання, особливо коли нема писаних текстів. У «Початковому літописі» поняття мови взагалі немає, для літописця воно було неактуальне. Чому? Про це можна дискутувати, з певністю можна сказати про інше: межу окремішності української мови слід шукати між VI—XVII ст. За таке твердження наші патріоти могли б мене і підвісити, але така наукова правда.

— *Хто Ваш улюблений письменник?*

Ю. Ш.: Я не належу до тих, хто зберігає подружню вірність. Мені подобається багато письменників.

Жарти між іншим:

На прохання сфотографуватися для історії Ю. Шевельов відповів: «Я не вірю в історію, вона завжди бреше».

Коли було вичерпано запитання на зустрічі з кафедрою української мови:

«Прошу звільнити місце на стіні, щоб повісити мій портрет».

Юрій Шевельов надзвичайно відкритий у щоденному спілкуванні. В цьому можуть переконатися й наші читачі, бо ж розмова між тим, хто запитує, і тим, хто відповідає, завжди має ширше коло учасників, надто ж тоді, коли йдеться не лише про побутові теми, коли наші пекучі проблеми аналізує людина такого потужного інтелекту.

Л. Т.: *За останні роки на Буковину, як і загалом на Україну, приїздить чимало людей із діаспори — хто відвідати рідні могили, рідне село, вгамувати ностальгію... Що кличе на Україну Вас? І чому цього року Ви обрали для подорожі Буковину?*

Ю. Ш.: За останні 4 роки я вже вп'яте на Україні, приїздив до Києва, Харкова, Одеси, Чернігова... почути

українські голоси, побачити українські обличчя, поза тим я хотів побачити свою стару батьківщину — а це, власне, єдино можливо зробити, якщо контактуватися, або, як кажуть у вас, спілкуватися з людьми. І, на щастя, таких людей можна знайти на Україні. Що ж до Чернівців, то напівжартома можна сказати, що вже 50 років я мрію побувати тут. Під час війни, у 1943 році, я був недалеко звідси — у Заліщиках, але потрапити до Чернівців тоді не довелось. І мені приємно, що це вдалося зробити тепер — це місто прекрасної архітектури, з ним пов'язане життя багатьох талановитих осіб, серед яких і мій учитель — професор Василь Сімович. Мене приваблювали сюди й старовинні церкви, що їх є багато на Буковині, зокрема Миколаївська і Успенська церкви у Чернівцях. На жаль, першої вже нема... церква в Лужанах, що збереглася від XV століття...

Л. Т.: *Знаю, що Ви не прихильник терміна «діаспора».* Чому? *І як визначили б своє місце в українській еміграції?*

Ю. Ш.: Так, я не прихильник слова «діяспора», тому що волю термін «еміграція». Думаю, що слово «діяспора» і запровадили спочатку для того, щоб уникнути терміна «еміграція» — він завжди має додаткові політичні тони. А діяспора — це так, просто якийсь стихійний процес. От були — і розсіялися, як розсіюється, скажімо, хмарка на небі. От вона є — а от вона розтанула. Так що з цього погляду я не розсіявся нікуди — я не хотів миритися з радянським режимом. Воювати з ним зсередини я не почував себе в силах, тому вирішив, що моє місце за кордоном, де можна говорити, що я хочу, і в науці, і в літературі. Але моє місце в еміграції визначити дуже важко. Це може зробити тільки хтось сторонній. Я визначив своє місце хіба що як... гавкучого пса, який говорить про ті хиби, про ті недомагання, про які не заведено говорити. Це було таке моє психологічне наставлення, причому це стосувалося і України, але більше стосувалося, звичайно, самої еміграції. Це я намагався робити в міру своїх спроможностей. Як це мені вдавалося — то не мені судити. Я думаю, що не

дуже вдавалося. Як відомо, давно говорилося про те, що пророки не існують на своїй батьківщині. Я не кажу, що на мене нападають, мене лають, мене б'ють, але здебільшого буває так, що слово сказане — і, як тільки воно віддунало в повітрі, так зразу і забулося.

Л. Т.: *А як ставилися до цього ті, на кого Ви гавкали?*

Ю. Ш.: Ті, на кого я гавкав? (сміх). Я гавкаю здебільшого не на конкретних осіб, а на явища. Дехто казав, що я правильно гавкаю, а дехто казав, що роблю це через недоумство, через неосвіченість, через темноту. Дехто зводив на мене звинувачення, що я продався ворогам України. Всяко бувало. У житті — як на довгій ниві, каже народна мудрість. І це великою мірою правда.

Л. Т.: *У Ваших прилюдних виступах упродовж двох останніх років Ви часто звертаєтеся до образу гори, Евересту, де розріджене повітря і самота мало не смертельна. Скажіть, будь ласка, чи це і Ваш шлях? І чи сумісні такі поняття: Еверест — аполітичність — патріотизм?*

Ю. Ш.: Цей образ, якщо не помиляюся, я позичив у Сковороди. Сковорода вживав це і щодо себе, і щодо інших людей такого типу. Особисто не претендую на те, щоб бути людиною з Евересту, але частка правдоподібності в такому порівнянні є. Звичайно, я ніколи не казав, що цілковито самоізолювався від усіх. Але, певна річ, коли трапляються явища спрощення, примітивності і т. д., то мимоволі реакція така, що краще від цього відійти. Як сказано у Святому Письмі, не пригадаю, де саме: відійди від зла і сотвори благо. Тим, що відійдеш, сотвори благо. Це, так би мовити, мій ідеал. Чи я його здійснию, чи ні — це, знову-таки, не мені судити.

Але в українській еміграції це означає ізолювання від багатьох і багатьох, навіть колег, а тим більше, людей менше освічених. Так що елементи цього є. Але я не дійшов вершини Евересту і не прагнув сам на ній бути. Тільки побічно це може стосуватися мене. В суті справи це образ кожної творчої людини.

Я за демократію. Я сам не претендую на аполітичність! Це неможливо, але добре пригадую, коли ще був підлітком, мені мати казала: роби що хочеш — тільки не лізь в політику. І я таки в політику не ліз, ніколи не був ні в якій партії, ні в якому комсомолі — в прямому і переносному значенні. Так що завжди старався розрізнити, що є шумовиння, а що є сутність. Але якщо говорити не про шумовиння, не про гасла одного дня — гасла кон'юнктурні, так би мовити, — думаю, що якоюсь мірою я був заангажований в політику уже тим, що писав про літературу, про мистецтво, навіть про мову, так що не виконав поради своєї матері — до кінця, принаймні. Тільки частково. Але, повторюю, організаційно ніколи не був зв'язаний ні з ким, так що коли хочете називати це Еверестом — то добре, нехай це буде Еверест, це тільки маленький пагорбок.

Л. Т.: *Ваше усвідомлення себе українцем — це виховання? Самовиховання? Чи свідомий вибір?*

Ю. Ш.: В умовах Харкова, наприклад, де я виростав, це неминучість: людина мусить зробити вибір. Думаю, що Харків — місто переважно російськомовне і російськокультурне. Але далеко це не вичерпує, звичайно, суті Харкова і так само це не вичерпує проблеми молоді людини, яка виростає в умовах Харкова. Практично кажучи, біографічно беручи, найбільший вплив на мене справив, мабуть, мій кузен, який був років на 20 — 25 старший від мене і був нареченим (неофіційним, до того не дійшло) моєї старшої сестри. Він працював в українській АН, завідував там кабінетом антропології й етнографії, як це називалося. Думаю, він і справив на мене вирішальний вплив. Але це було ще в роки, коли я був підлітком. А потім все-таки мав ту перевагу, що навчався в суцільно українському університеті. Спочатку була українізація, а потім від 1930 — 1931 року це скінчилось, і почалася русифікація. Але якраз в ті роки, коли вчився (1927 — 1931), університет був на якихось 80 % український і щодо складу студентів, і щодо мови навчання, і щодо програми. Отже, я думаю, це були головні фактори, які вибір мій зробили таким,

яким він став. Очевидно, що в Харкові я не був сторонній російській мові і культурі. Моя первісна школа, доуніверситетська, була переважно російська, але потім я зробив більш-менш свідомий вибір. Був період, коли я взагалі принципово не писав ні одного рядка поросійськи. Це було в ранні університетські роки і в перші роки після закінчення університету. Потім я виріс із цієї дитячої хвороби, так би мовити, й согрівив кілька разів російськомовними статтями. Писав на різні теми, але завжди все-таки провідними були теми й ідеї, пов'язані з українською культурою. Повторюю, я не ліз у політику, наскільки можна було утриматися від цього, але все-таки в умовах двомовності, як це було і є в Харкові, кожна людина робить вибір.

Л. Т.: *Переоцінка вартостей, зміна переконань — ці явища нашого нинішнього суспільного буття стали джерелом внутрішнього незатишку старшого покоління і розчарування або ж байдужості молодшого: переконані комуністи стали переконаними демократами, а русифікатори — українізаторами. Отже, про переконання і принципи — чи існують вони особисто для Вас і якщо так, то в чому виявляються?*

Ю. Ш.: Звичайно, існують для мене, як і для кожної людини. Вони можуть бути інші, якщо пов'язані з розвитком свідомості самої людини. Скажімо, на початку повоєнного періоду я обстоював національно-органічний стиль в літературі. Минуло кілька років — і я зрозумів, що це поняття штучне. Цінніше мати розплющені очі на явища цілого світу, а не тільки на національні традиції. Література, мислення, або, як тепер у вас кажуть, ментальність, змінюються. І я не тільки змінив переконання, а й вдався до критики. Ніхто не змушував мене до того, але, як Тарас Бульба, я зрозумів, як мені треба вчинити щодо того, що породив. Маю на увазі літературознавчі погляди.

Якщо переконання змінюють заради матеріяльних переваг — то це свинство, але якщо це процес переконання самого себе, якщо людина росте і вона змінюється — то в цьому нема ніякого злочину.

Л. Т.: Чи не здається Вам, що сьогодні ми є свідками творення нового міфу. Міфу про те, що українці – най-талановитіша нація, яка має надзвичайно багато переваг. На фоні такого захоплення минулим, пошуками якихось надглибоких традицій, того, що українську мову дехто намагається виводити мало не від Адама і Єви, чи не вбачаєте Ви в цьому народження міфу, що на його фоні дисонансом сприймається відсутність власної держави впродовж дуже довгого часу і логічним видається пошук ворогів? Чи є вороги в Україні, в українській державі?

Ю. Ш.: Звичайно, Україна має своїх ворогів. І якщо йдеться про ворогів зовнішніх, то з ними мала б боротися дипломатична служба. Щодо уявних ворогів, то краще було б їх позбутися, звичайно. І це не так уже важко, бо залежить від нас самих. Але Ваша друга половина питання – чи тут не твориться міт, знову ж таки, хоч це звучить дуже педантично, але тут є теж дві сторони питання. З одного боку, чи справді цей міт створюється? А з другого боку, чи це добре, чи погано? Мітологія неминуха, я думаю, в усякій збірноті людській, неминуха вона і в нас. Але треба, щоб, по-перше, вона не була загальною, щоб були завжди люди з тверезим розумом і холодною головою, якщо можна так сказати, які знали б, де кінчається міт і де починається дійсність. Боюся, що у нас таких людей малувато, але я не думаю, що їх зовсім немає. Так що частина міту, яка шкідлива, я думаю, може бути виявлена, викрита і, кажучи трохи засильно, викорчувана. Ну а конкретно, як це робиться, то, звичайно, ніхто не може передбачити точно.

Л. Т.: Чи вірите Ви в етнос, в національну душу?

Ю. Ш.: Чи я вірю в національну душу? Це поняття, яке походить з доби романтизму. А поняття з доби романтизму ніби трошки несвоечасні, тому що ми ніби вже технізовані і так далі. Воно трошки небезпечно у наш час і трошки пахне нафталіном, якщо я можу так сказати. Але, як казав колишній недавній ще батько народів, нація все-таки існує, і існують якісь риси її, які

не можна відкидати. Очевидно, легше сказати про сам факт існування і далеко трудніше, якби мене попросили перелічити ці риси. Це, боюся, я не міг би зробити. Отже, тут доводиться бути таким майстром компромісу. Треба, з одного боку, бути свідомим мітологічного або, краще сказати, мітологемного характеру і треба боротися з перебільшеннями такого характеру, але не варто зовсім відкидати такі речі. Все-таки вони існують. Вони, може, не вкладаються в дефініції (ніхто, власне, не подав переліку докладного рис нації), але вони є, і нема ніякої шкоди, якщо усвідомити це і навіть плекати те з них, що справді логічне, що обґрунтоване, що історично potwierdжене, в той же час відкидаючи те, що належить до цілковитих фантазій. Зрештою, і фантазії часом не шкодять, якщо їх брати в певному контексті.

Л. Т.: *Які для українців ці риси, ті, що бодай на поверхні?*

Ю. Ш.: О... Це навіть назвати кілька дуже трудно, тому що існує стандартний образ вайлуватого хохла. І в цьому є частка правди.

Л. Т.: *Інакше він не постав би?*

Ю. Ш.: Ну, ні. Бувають речі зовсім фантастичні. Диявол, який на фресках румунських церков хапає грішників, — це все-таки, я думаю, цілковитий плід вигадки. Так що такі речі існують, але поки що ми не спроможні тверезо оцінити їх усі і точно назвати, бо на кожне позитивне твердження завжди можна навести кілька протилежних прикладів, протилежних течій, протилежних явищ. Так що, я думаю, найрозумніше, що можна тут зробити, не формулювати точно таких рис. Вони існують, вони відчуються, вони уможливають людські контакти, вони роблять ці контакти справді загальними і конкретними в кожному певному випадку. Але все, що буде намагатися пришпилити їх, думаю, приречене на невдачу.

Л. Т.: *А те, що Ви любите вареники з вишнями, можна вважати національною рисою?*

Ю. Ш.: (енергійно заперечує). Ні! Тому що, я думаю, класичною рисою українського народу є вареники з сиром.

Л. Т.: *Якою побачили Ви Україну після майже 50-річної розлуки? Можливо, Ваші зв'язки з Україною існували в особливій, Вами обраній формі, можливо, це були більш науково-інтелектуальні зв'язки і меншою мірою — емоційні, а зараз вони — більш емоційні, ніж раніше?*

Ю. Ш.: Духовні зв'язки з Україною, я думаю, ніколи не поривалися в моєму випадку. Могла перериватися фактична інформація, і, це, напевно, часто траплялося, але повного відриву, повного розриву ніколи не було, ясна річ. А якою я побачив Україну? Це, знову ж таки, дуже трудно сказати, тому що я її бачив по-різному. В перший мій приїзд вона була на піднесенні, вона шумувала, так би мовити. Вона часом доцільно, часом недоцільно переливала через вінець. А тепер я бачу зовсім інші настрої, і багато речей, які тоді здавалися елементарними, насправді показалися вигаданими. У вас навіть для цього вигадано слово. Воно не зовсім вигадане, але для української мови воно вигадане, тому що перенесене з грецької. Це — ейфорія. Вона, наскільки я можу судити, минулася, і це неминуче. Вона, може, минулася тепер в сумніших обставинах, ніж ми думали, але в суті речі воно, це розчарування, мусіло прийти раніше чи пізніше. Питання тільки в тому, як воно виявляється, якої форми набуває. А воно часом набирає форм не зовсім здорових, я думаю, це — зречення ейфорії. Так що Україна, як я її бачу, вона не зовсім однакова супроти мого першого приїзду. Причому, може, сам факт того, що ейфорія минула, цей факт позитивний. Не можна жити весь час на піднесенні. Отже, може, з цього й вийде, як то кажуть штампами, світле майбутнє. Хоч цілком світлим воно, звичайно, ніколи не буде. Якби не було тіней, то ми не сприймали б і світла.

Л. Т.: *У Вашому житті, напевно, теж був час особистих розчарувань. Я не запитую, які саме вони були,*

але в чому Ви тоді шукали внутрішньої опори? Це була праця?

Ю. Ш.: Праця насамперед, звичайно. У моєму житті часом були складні обставини. Уявлення про те, що людина потрапляє на Захід і моментально полонить цей Захід, робить блискучу кар'єру, це уявлення, звичайно, фіктивне, воно не відповідає дійсності. Якщо триматися фактів, то людина на Заході, в еміграції, у відриві від України теж має своїх ворогів. І та ідеологічна боротьба, яка відбувалася, відбувається і буде відбуватися на Україні, відбувається і на Заході. Так що це не шлях, устелений трояндами. Ну а праця, тут ви маєте рацію, що найкращий лікар — праця, звичайно.

Л. Т.: *Чи існує проблема мовного середовища на Україні? Чи якимось пов'язане мовне середовище із тим, якою буде національна свідомість у найближчі 5–10 років?*

Ю. Ш.: Звичайно, пов'язане. Я скажу більше, цілком залежить. Мовне середовище на Україні не належить до нормальних, звичайно. Країна, де мовець мало не в кожному випадку, перш ніж він розкриє рота, повинен вирішити, якою мовою він буде говорити — своєю чи чужою... Це не належить до нормальної мовної ситуації спілкування. Так що це є велика проблема і тяжка, бо запроваджувати одностайність силоміць — це не є розв'язка питання. Але й приймати те, що є, за абсолютну даність — теж не належить до розумних розв'язок. А знайти компроміси між тим і тим, погодивши різні сили, різні течії, часом абсолютно конфліктні, це річ дуже непроста в конкретних обставинах. Так що тут, власне, треба говорити, мабуть, про потребу поступового піднесення престижу української мови.

Л. Т.: *У який спосіб цей престиж, на Вашу думку, міг би бути піднесений?*

Ю. Ш.: Це мені дуже важко сказати. І це одна з причин (не єдина, звичайно), але одна з причин, чого я ніколи не вважав себе за політика, бо це передусім справа конкретних заходів. А це дуже трудно вирішити. В усякому випадку треба пам'ятати, що тут повинні сполучатись якимось наполегливістю і вмінням маневрувати.

Л. Т.: *Якою з цього погляду видається Вам справа із сучасним українським правописом? Збоку ця справа виглядає доволі кумедною.*

Ю. Ш.: Так, комічною.

Л. Т.: *Ситуація дуже скидається на ту, що існувала в минулому столітті — так звана азбучна війна, про яку Франко свого часу писав, що вона ніби зумисне була накинена поляками тоді, коли після революції 1848 року для українців з'явилася можливість подбати про свої конституційні права у ширшому сенсі, ніж лише у справі правопису. Чи не виглядає ця метушня, власне, розпалювання пристрастей навколо правопису намаганням відійти від суті справи, від глибшого шляху вирішення цієї проблеми?*

Ю. Ш.: Справа правопису — це справа великою мірою певної умовности. Ніякий правопис не буває ідеальний, ніякий правопис не буває досконалий. Але разом з тим до позитивних рис всякого правопису належить його стабільність. Отже, пускатися на якісь революції в правописі — не думаю, щоб було доцільно. Але треба пам'ятати, що фактично на Україні є впливові інституції, які намагаються за всяку ціну зберегти наш правопис у такій формі, в якій він оформився після 30-х років. Цебто заплющити очі на реформи, які випливають саме із суті мовного розвитку української мови, і дотримуватися, незважаючи на історичні факти, на виявлення історичних тенденцій, триматися того, щоб продовжувати ту стару лінію, мовляв, наближення до іншої якоїсь слов'янської мови — не будемо називати її, щоб не викликати вовка з лісу. Але так воно є. І це робиться впливовими інституціями в системі цілої низки зволікань, відкидань і абсолютно випадкових поправок.

Л. Т.: Дякую за розмову.

Розмову вела Людмила ТКАЧ (ТАРНОВЕЦЬКА)

Вересень 1993

ШЕВЕЛЬОВ І ГОНЧАР: УЧИТЕЛЬ І УЧЕНЬ

Ю. В. Шевельов — видатний славіст сучасності, інтелектуал, європейст, за сміливість і чесність своєї наукової думки у повоєнній радянській пресі не раз згадувався як буржуазний націоналіст, зрадник Батьківщини. Саме у зраді (коляборації) звинувачували його І. Білодід і Р. Якобсон. Уже у роки незалежності України напередодні посмертного 95-літнього ювілею М. Наєнко у статті «Гончар і Шевельов, або Відрізнити золото від імітації» (Літ. Україна. — 2003. — 4 вересня) також пише про Шевельова-ренегата. Слово «ренегат» — латинського походження і означає перекинчик, людина, що змінила свої попередні погляди й перейшла до ворожого табору. У чому ж, власне, полягає ренегатство Ю. В. Шевельова, зі статті складно зрозуміти, оскільки жадних поважних доказів автор не наводить. Зрештою, стаття, написана після дванадцяти років незалежності, наводить на роздуми про ренегатство зовсім не Ю. В. Шевельова. Як відомо з біографії вченого, після закінчення Харківського університету він працював учителем української мови в Українському комуністичному газетному технікумі ім. М. Островського. Серед випускників 1933—1934 років був і Олесь Гончар — у майбутньому відомий радянський письменник. Прикметна деталь випускної віньетки — серед 100 майбутніх газетярів і 17 осіб викладацького складу лише Ю. В. Шевельов у сорочці з вишиваними вилогами. Самозрозуміло, що через рік після свідомого геноциду

1932–1933 років лише не ренегат відважувався проявляти зовнішні прикмети «селяцтва».

У роки війни Ю. Шевельов надрукував статті «Уярмлена мова» (Нова Україна, 1941), «Нотатки про етимологію» (Український засів, 1942), «Німецько-український кишеньковий словник» ([рецензія] Український засів, 1942), «За українську літературну мову» (Краківські вісті, 1943), «Три профілі: До перевидання праць наддніпрянських мовознавців у Львові» (Наші дні, 1943), «Незаступна втрата: Василь Сімович — мовознавець» (Наші дні, 1944), «Неповажна спроба. Українсько-англійський словник» ([рец.] 1945). Свідомо наводжу цей докладний список публікацій (дві з яких — рецензії, одна — помертна згадка, решта — мовознавчого нахилу), бо, власне, вони й стали причиною обвинувачень вченого у коляборації.

Членом комуністичної партії Шевельов Ю. В. ніколи не був, партійних ідеалів й однопартійців не зраджував, від партквитків не відмовлявся... В аспекті ж політичному не вважав себе учасником зіткнення двох тоталітарних систем у 1939–1945 роках. Отже, на яких підставах його звинувачують в ренегатстві? Правдоподібно, цьому прислужився О. Гончар, який після першої зустрічі з Ю. Шевельовим пустив у люди ще одну малоймовірну версію про «народню пошту». У роки війни він нібито передав Юрію Володимировичу записку з табору для полонених з проханням про допомогу. І от, мовляв, учитель-зрадник йому не допоміг. Шевельов твердив, що записки ніколи не отримував. Гончареву версію підхопив Іван Драч. Однак применшити роль видатного вченого вже нікому не вдасться — часи покоління радянських прислужників не вічні.

З приводу закидів Олеса Гончара Юрій Володимирович висловив свої міркування у розмові, яку я записала у жовтні 1999 року в його помешканні.

Т. С.: Юрію Володимировичу, Ви були учителем Олеса Гончара у 1932–1934 роках. Після того лише у 1990 році Ви, здається, зустрілися з ним у Києві?

У 50-ті роки (коли точно, не пригадую) Олесь Гончар приїхав з якоюсь делегацією (мабуть, був посланий до Об'єднаних Націй) і погодився виступити у нас у Колумбійському університеті. Я міг просто піти туди, це ніяка для мене не проблема, я — член факультету. Але вирішив, що не хочу так іти, щоб не застати його зненацька. І попередив О. Гончара через людей, і він заперечив. Не знаю точно, як він сказав, а знаю точно, як мені передали: «Для нього (тобто для мене) і для мене (тобто для Гончара) краще не зустрічатися».

Чи дослівно так сказав О. Гончар, не знаю, принаймні, мені так передали, але думаю, що це правда. І, очевидно, я тоді не пішов на зустріч з ним. Це було все, що між нами тоді відбулось.

У Києві 1990 року О. Гончар зустрів мене, як то кажуть, «з розпростертими об'яттями», дуже підкреслював своє люб'язне ставлення до мене, подарував книжку з написом. Я її маю, називається «Циклон»: «Дуже дорогій мені людині. Юрію Володимировичу Шевельову з глибокою шаною, з безмежним довір'ям — Олесь Гончар. 28.8.1990 р., Київ».

Книжка поганенька, та напис дуже зворушливий. Я ж був його вчителем три роки в Газетному технікумі і два роки в університеті. Коли почалася війна, його негайно забрали до війська, як казали, «добровільцем». Звичайно, ніякої добровільності не було, усіх студентів-чоловіків зобов'язували.

Він мені сказав, що тому дарує її, бо події відбуваються в Харкові у таборі для полонених. Фантастичні історії: як він утік, як пішов у партизани...

Про ту незустріч у Нью-Йорку мови не було: він не заводив, і я теж не заводив. І для чого — це було 40 років тому, що від цього зміниться, якщо ми почнемо тепер закидати один одному якісь... Тепер він мене запросив, і все було дуже мило.

А потім за два роки він запросив мене знову. Ця, як і перша, зустріч була в Кончі. Про те він пише у пашквілі про мене, надрукованому в «Літературній Україні»: як Валентина Данилівна зварила борщ, і який він

був чудовий, і як я його з'їв. Правда, було й друге, яке ми теж з'їли.

Тоді він запросив мене до другої кімнати і став мені оповідати, що, як йому стало відомо, я співробітничав з німцями. І що я про цю тему можу сказати. А при тому він додав, що якби він це знав, то не рекомендував би до Академії. Але виникає питання: як він рекомендував, не знаючи про мене. Я думаю, спочатку люди довідуються, а тоді рекомендують або не рекомендують. Я йому не став цього говорити. І він питання поставив: що я можу на це сказати у своє виправдання? На це я сказав йому, що не зобов'язаний це робити. Я вважаю, що нікому прикрого не робив і не бачу підстав сповідатись йому.

І ми, так би мовити, організаційно посварилися без лайки. І при тому я зробив маленького коника. Думаю, що я правильно зробив. Тоді якраз вийшла книжка В. Ковалю «"Собор" і довкола "Собору"». Він мені її виніс і став показувати. І дав мені в подарунок. Теж не дуже логічно: якщо я прохвост і негідник і т. д., і т. д., то чого мені дарувати книжку? Першу він подарував, бо не знав. Я йому тоді кажу: «Ну, Ви ж напишіть мені щось». А він так трошки зам'явся і каже: «Це не моя книжка, я — не автор». Я кажу: «Ну, нічого, але ж Ви мені її даєте». І він написав. Ось ця книжка: «Юрію Володимировичу на згадку про літа молодії, харківські, і на спогад про зустріч в незалежній Україні. 13.9.1992. Олесь Гончар». Цю книгу я не читав, правду кажучи. Звичайно, його критикували за «Собор».

Отже, це вже після розходження. Тих слів «дуже дорогій...» вже нема. Адже я відмовився відповідати йому на «допиті», пішов геть.

Між першою зустріччю, яка була дружня, і другою, коли О. Гончар почав мене сповідати, то між тими двома зустрічами була моя стаття про «Таврію», тобто він довідався про мою статтю про його твір. Коли він спершу мене рекомендував, приймав і т. д., то він не знав тієї статті. А потім хтось йому, очевидно, дав її, а може,

й сам знайшов. Після тієї моєї статті про «Таврію» він, очевидно, вирішив, що я не заслуговую ні на які відзначення. Значить, стаття була надрукована перед тим, далеко перед тим, але Гончар довідався про неї після того, як мене рекомендував до Академії.

Я знав, що мене висунули на здобуття Шевченківської премії, але деталів на засіданні комісії — ні. Я сиджу за морями-океанами, і мене це досить мало обходить, треба сказати.

Це була наша остання зустріч.

Т. С.: *І все-таки, якої Ви думки про творчість Олеся Гончара?*

Як студент О. Гончар був, безумовно, найкращий з усіх студентів, що я мав у Газетному технікумі, й один з кращих в університеті. Він був дуже здібний. Але я можу подати один такий маленький деталь, який Вам скаже про певні риси його характеру. Це ще з тих років, коли він був студентом. На першому курсі Газетного технікуму, це десь в 30-ті роки було, не пригадую, якого точно року. Там було три групи і була така система: спочатку брали по запису, а потім робили кращу, середню і гіршу. Не пригадую, чи він був спочатку в кращій чи середній, але після розподілу опинився в найкращій. І це заслужено. Він вже тоді виділявся. І я запам'ятав його образ дуже добре: скромний хлопчисько, дуже здібний, засвоює все ментально. Писав він майже без помилок чи без помилок, а в ті роки це було рідкісне явище, бо народ був не дуже грамотний. Одним словом, він опинився в першій групі.

Але я пригадую його зоровий образ. Він приїхав явно з села. І в такій сільській вишиваній сорочці: не така, що продається, а така, що мама пошила, — була вона з рожевої матерії. Усе він знає, усе вміє, в оцій маминій сорочці — це було дуже мило дивитись. Це у вересні було. У грудні я бачу — новина: Гончар рожеву вишивану сорочку відкинув, одяг нормальну і купив шкіряну куртку. Е, думаю, ти досить швидко ево-

люціонував. І так воно й пішло від цього аж до «Собору».

Він талановитий, не піддаю ніякому сумніву. Але що він почав писати так як треба, так як вимагається, то це його й загубило як письменника. Це йому забезпечило всякі премії, всякі нагороди, все, що хочете, але загубило як письменника. І, скажімо, якщо ви прочитаєте цей «Циклон», наприклад, то це — жах, це просто жах. Трудно уявити собі, що таке може бути надруковане.

Розмову вела *Тамара Скрипка*
Жовтень 1999

«Я ХОТІВ СКАЗАТИ "ДО ПОБАЧЕННЯ" ВСІМ, КОГО ЛЮБИВ...»

«Природа знущується над людиною різними способами — довго жити не варто. А понад 90 років — просто непристійно...». 12 квітня о 9 годині ранку в Нью-Йорку на 94-му році життя автор цього сумно-іронічного зізнання, відомий у світі мовознавець і літературознавець (остання найповніша бібліографія його праць охоплює 872 назви), лауреат Національної Шевченківської премії, академік Національної академії наук України, почесний президент Української Вільної Академії наук у США, професор Юрій ШЕВЕЛЬОВ відійшов у вічність. Ряд його заслуг, титулів, звань можна продовжувати й продовжувати. А можна написати лише два слова — Юрій Шевельов. Тому що його Ім'я є величиною самодостатньою і в суто українському, і в світовому інтелектуальному контексті, його Ім'я є знаковим для української культури.

Він не любив давати інтерв'ю — усі його розмови «для преси» можна перелічити по пальцях, напевне, однієї руки. Він взагалі ставився до людей, що оточували його, дуже вибагливо, до світу, в якому жив, — надто скептично.

Нинішнього року в Харкові вийшла друга частина спогадів Юрія Шевельова «Я-Мене-Мені... (і довкруги)», які викликали неабиякий інтерес (здоровий і нездоровий) у широкого загалу читачів. Десь за місяць до трагічного 12 квітня несподівано професор порушив своє традиційне «табу» на будь-які інтерв'ю й погодився на розмову.

— *Юрію Володимировичу, як Вам сьогодні живеться?*

— Усе в минулому. Тепер я «безробітний», маю багато вільного часу, навіть даю інтерв'ю (*сміється*). Час від часу з'являється якась добра душа, котра допомагає впоратися з різними побутовими справами, прогулятися, іноді навіть провести до кінотеатру. Але зі мною не так уже й легко, бо треба, щоб і фільм мені підходив, і щоб «добра душа» на той час була вільною від своїх справ... А ще донедавна, рік чи два тому, я ходив до кінотеатру двічі на тиждень, дивився, як правило, старі класичні фільми. Тепер... Що тепер? Тепер мій найближчий друг і помічник — оцей костур...

— *Років дев'ять-десять тому, якщо не помиляюся, Ви вперше в часи незалежності України приїздили до Києва й також погодилися дати мені інтерв'ю. Але перед початком розмови поставили умову: «На запитання, на які не захочу відповідати, я відповідати не буду». Чи залишилися «закритими» для публічного обговорення якісь теми, сторінки, нюанси Вашого життя й до сьогодні?*

— Ні. Я не маю перед ким ховатися чи чогось соромитися. Я ніколи нікого не зрадив. Це абсолютно щиро й однозначно. Моє сумління чисте. Звичайно, за прожиті роки мінялися де в чому і деякі погляди — про них я пишу в своїх книгах. Уважний читач сам помітить, де яка епоха. До того ж, є на світі (і, сподіваюся, будуть) критики, полемісти, історики. Треба й їм щось лишити на розгляд, відкриття і викриття.

— *Ваші спогади, два томи яких нещодавно побачили світ, — це бажання розставити всі крапки над «і» чи, радше, сповідь автора?*

— Не знаю, наскільки їх можна назвати сповідальними. Хоча б тому, що людина не може об'єктивно й повністю, підкреслюю — повністю передати, що з нею впродовж життя відбувалося. Ці два томи, присвячені добі мого життя в Україні й Європі, написані років сорок тому. Я їх довго не хотів друкувати. Тому що багато людей, про яких ідеться на сторінках цих книжок, були

ще живі. Я відкладав, і відкладав свідомо, їхній вихід у світ доти, доки вважав себе ще за живу людину.

Ця книга написана як спогади автора. Але мені хотілося б, щоб вона була не лише моїм життєписом, а й пам'яткою всім тим, хто мене формував. У житті я вибрав кар'єру вчителя, але поряд зі мною — у співгрі-співпраці-співнавчанні були мої учні. Я виховував їх, вони виховували мене. Рука була авторова, але водили нею учні — Гриць Білик, Федір Лад, Дмитро Прилюк... — не буду перелічувати, вони є на сторінках спогадів.

— *Реакція читача на них дуже бурхлива, навіть тих, хто їх не читав і, напевне, ніколи не читатиме. Наприклад, одній відомій особі із «ще живих», доки вона читала сторінки, де йшлося про інших, було «дуже цікаво», а коли дійшла й до свого імені, раптом усе стало «нецікаво й не так, як було насправді». Для Вас мало значення, як сприймуть Ваші погляди, твердження, зрештою — вердикти читачі, котрі пам'ятають і ту епоху, і тих людей?*

— Я також читав деякі «враження» від моїх спогадів «із захопленням». Вони лише свідчать про те, як далеко може зайти людська фантазія. Зрештою, мені до цього не звикати. До того ж, це цілком природно, що люди на одні й ті ж самі речі, факти, вчинки дивляться по-різному. Одна особа вважає себе генієм, а інша має протилежну думку. Навіть коли люди певні, що вони однодумці, — вони не однодумці до кінця.

— *Що ж до жіночої половини в спогадах, то у мене склалося враження, що Ваша думка в оцінюванні її вартісності найчастіше була «протилежною». Мабуть, Ви, на відміну від більшості, не вважаєте любовні почуття тією основою, на якій тримаються людські взаємини... Я помиляюся?*

— Ви, напевне, так завуальовано хотіли запитати, чи любив я когось? Любив. Кого? Про це не будемо говорити. Любов існує. Але це дуже ірраціональне почуття, щоб про нього говорити раціонально.

— А «думки інших» про Вас коли-небудь «брали близько до серця»?

— У взаєминах з іншими людьми я завжди намагався дотримуватися певної дистанції — так краще для тебе самого. Навіть на те, що про мене писали в пресі й що не відповідало дійсності, я реагував разів тричотири, не більше — писав якісь листи-спростування редактору. Але полеміки старався уникати. Ось недавно, боюся помилитися, здається, в Лос-Анджелесі, написали, що я — антисеміт. А в мене були і друзі-євреї, і євреї писали про мене свої спогади...

— Але ж та прихована й відкрита «політика бойкотування», яку тривалий час вів проти Вас Олесь Гончар як голова комісії з присудження Шевченківських премій, не могла не пригнічувати, не гратувати, не викликати, зрештою, бажання протестувати. Адже Вас кілька разів висували на здобуття цієї найвищої премії України, а отримали Ви її лише після смерті автора «Прапороносців». Чи ці чутки про Гончара, який «мав зуб на Шевельова», не мають під собою правдивого підґрунтя?

— Олесь Гончар був у Харкові років два чи три моїм студентом. Коли його послали на роботу в районну газету, десь на Полтавщину, то, напевне, з нудьги, він там почав писати вірші й надсилати мені. Оригіналів тих віршів, мушу сказати, слабеньких, думаю, ніхто, крім мене, й не мав.

Десь у роках 60-х Олесь Гончар приїздив до Нью-Йорка. Через певних осіб, котрі йшли на його виступ, я дав знати про своє існування в Америці. Він відповів, що зустрітися не може, і так, мовляв, краще для нас обох. Але через багато років зустріч таки відбулася. І не одна, а дві. Коли я був у Києві, вже після 24 серпня 1991 року, Олесь Гончар запросив мене до себе додому. Пили чай у родинному колі, мирно розмовляли, він подарував мені свою останню книжку, — здається, це був якийсь автобіографічний роман, невдалий, мушу сказати.

А потім у нас відбулася ще одна зустріч віч-на-віч. Гончар почав на мене нападати — ідеологічно, згадува-

ти якісь факти, про які я нічого не знаю. Нібито коли в роки війни він потрапив до харківської в'язниці, то передав мені лист, у якому просив посприяти його визволенню, а я міг, та не захотів. Можливо, такий лист і справді був, але до мене він ніколи не потрапляв.

Що ж до різних нагород чи високих визнань, я ніколи «не горів» бажанням їх мати. Але за те, чого удостоїли, дякую.

— А хто для Вас був і лишається найбільшим моральним авторитетом у житті й літературі?

— Олександр Білецький і Леонид Булаховський. Вони — мої вчителі.

— Мовознавство — центральне місце Вашої наукової кар'єри. Ви — один з тих, хто ввів поняття «українська мова» у світовий науковий обіг і присвятив її дослідженню впродовж XX століття не один десяток англomовних праць. Котрий з варіантів правопису сучасної української мови, до формування якого Ви також доклали чимало зусиль, найбільш прийнятний сьогодні?

— Сучасний правопис під редакцією Василя Німчука. Він не ідеальний, але це найкращий варіант з усіх запропонованих.

— Юрію Володимировичу, впродовж нашої розмови мені не дають спокою ось ці порожні стелажі у Вашому робочому кабінеті. Знаю, що в Вас була одна з найкращих приватних славистичних книгозбірень світу. Що сталося з цією бібліотекою?

— Це не кабінет. Тут я проводив семінари для своїх студентів. Дирекція Колумбійського університету, довідавшись, що в мене така славистична бібліотека, дозволила проводити заняття в ось цьому «кабінеті». Було дуже зручно — всі матеріали під рукою. Тепер цю бібліотеку забирають до Японії. Останнім часом там дуже активно розвивають славистику. Після факультету в Токійському університеті кілька років тому відкрили й другий спеціалізований факультет у Хокайдо. В пошуках бібліотечних фондів японці приїхали до Америки, а тут хтось їх направив до мене. Я ніколи не рахував,

скільки в моїй бібліотеці томів, але, очевидно, разом зі славістичними книгозбірнями Гарварду й Колумбії, — вона одна з найповніших. Японці тут ходили, «охали» й «ахали». Собі я залишаю лише одну шафу «з мистецтвом», переважно українським, та й то не знаю, що з нею робити, кому вона потрібна?

— *А як третій том, обіцяний читачеві, — адже Ви власноруч у грудні 1999 року написали: «спогади розраховані на три частини: Україна — Європа — Америка»?*

— Третього тому не буде. Ніколи. Я навіть не починав його писати. Він мав би бути про Америку, про сучасність. Це зовсім інший час, інше коло людей. Та й, зрештою, вже ні з ким не хочеться сваритися. В тих двох частинах я хотів сказати «до побачення» всім тим, з ким звела мене доля й недоля, з ким працював, страждав і вірив...

— *Наприкінці спогадів, згадуючи свою маму як найдорожчу й найближчу людину на світі, Ви пишете: «...я був егоїстом, мабуть, більшою мірою, ніж пересічно людина буває... Я не усвідомлював суті її життя тоді, але вона постає з межовою ясністю з її листів тепер. І це не тільки грама старости. Це також грама недоречності й непотрібності всіх людських поривань і запрограмувань. Чи це просто самота, як у її тоді випадку, чи як тепер у моєму...». За чимось у своєму житті Ви жалкуєте?*

— Ні. Я не маю жадних претенсій до свого життя. Все було, як було...

Розмову вела Катерина КІНДРАСЬ
Березень 2002

ПРИМІТКИ

*Юрій Шерех (1941–1956).
Матеріали для біографії*

Написано в листопаді 1964 року в Нью-Йорку. Вперше надруковано як передмову до книжки «Не для дітей» (Мюнхен: Пролог, 1964). Подаємо її у скороченій версії (скорочення зроблено переважно за рахунок віршів автора), опублікованій у часописі «Слово і час».

Сам автор датує народження Юрія Шереха (псевдонім Шевельова як критика і літературознавця) 25 жовтня 1941 року. Окреслюючи біографію Шереха як історію втрати ілюзій, Ю. Шевельов написав, що Шерех скінчився 1956 року. Але, на щастя, автосвідцтво про смерть виявилось передчасним: 1978 року вийшла збірка «Друга черга», а у 1991 році — «Третя сторожа». У передмові до останньої автор був змушений ствердити, що Юрій Шерех таки не вмер.

Подано за: Юрій Шерех (1941 – 1956). Матеріали для біографії // Слово і час. — 1992. — № 5. — С. 33–44.

*МИ і ми
(До українотеренних чительників моїх)*

Статтю написано в Нью-Йорку 1991 року. Надруковано як передмову до збірника «Третя сторожа» (1993).

Подано за: *Шерех Юрій*. МИ і ми (До українотеренних чительників моїх) // Третя сторожа. — К.: Дніпро, 1993. — С. 5–20.

Москва, Маросейка

Написано 1954 року в Бостоні. Вперше надруковано у часописі «Нові Дні» (1954. — Ч. 50. — С. 8—10).

Подано за: *Шерех Юрій*. Москва, Маросейка // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: Три томи. — Харків: Фоліо, 1998. — Т. I. — С. 42—48.

Над озером. Баварія

Написано у серпні 1947 року — березні 1948 року в Баварії. Вперше надруковано в збірнику статей «Думки проти течії» (Ульм, 1949).

Подано за: *Шерех Юрій*. Над озером. Баварія // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: Три томи. — Харків: Фоліо, 1998. — Т. I. — С. 542—595.

З філософської сповіді

Написано в Мюнхені 1947 року. Вперше опубліковано в збірнику «МУР» (збірник 3, Регенсбург, 1947).

Подано за: *Шерех Юрій*. З філософської сповіді // Друга черга. Література. Театр. Ідеології / Упорядкув. і вступ Юрія Шевельова. — Сучасність, 1978. — С. 376—389.

Непророслі зернята

Написано 1955 року в Нью-Йорку. Вперше надруковано у часописі «Нові Дні» (1955. — Ч. 67. — С. 8—10).

Подано за: *Шерех Юрій*. Непророслі зернята // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: Три томи. — Харків: Фоліо, 1998. — Т. I. — С. 49—56.

Четвертий Харків

Написано 1948 року в Мюнхені. Вперше надруковано в «Студентському віснику» (1948. — Ч. II, 2. — С. 19—32).

Стаття була написана як післямова до книжки Леоніда Лимана «Повість про Харків» (уривки з твору були вміщені в «Арці», 1948, ч. 2 і в «Українських вістях», ч. 18). У тексті статті використано низку фор-

мулювань з твору Л. Лимана. Щоб не переобтяжувати текст великою кількістю лапок, автор дозволив собі окремі вислови включити в текст, не відзначаючи цього.

Подано за: *Шерех Юрій*. Четвертий Харків // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: Три томи. — Харків: Фоліо, 1998. — Т. I. — С. 478—492.

Кімната номер 101

Есей опубліковано в польськомовному перекладі Ю. Лободовського («*Pokój № 101*») в еміграційному польському часописі «*Kultura*» (1952. — № 5. — S. 3—16).

Оскільки Ю. Шевельов не оприлюднив оригінального авторського тексту есею, наша публікація базується на його польськомовному першодрукові. Переклад з польської мови на українську здійснила Марія Брацка.

У зв'язку з тим, що архів Ю. Шевельова до певного часу закритий, вважаємо за доцільне опублікувати есей і в такій версії «зворотного» перекладу, сподіваючись на майбутнє віднайдення україномовного авторського оригіналу.

Zaxig є Zaxig, a Sxig є Sxig

Написано 1952 року в Бостоні. Вперше надруковано в річнику «*What Europe thinks of America*» (1953. — С. 59—87).

Подано за: *Шевельов Юрій*. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. II. Літературознавство / Упоряд. І. Дзюба. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 518—537.

Два стилі літературної критики

Статтю написано 1948 року й опубліковано у збірці «Не для дітей» (Мюнхен: Пролог, 1964). Пропонований варіант дописано автором на сучасному матеріалі в липні 1991 року.

Подано за: *Шерех Юрій*. Два стилі літературної критики // Слово і час. — 1992. — № 12. — С. 9—18.

«Голубий Дунай»

Опубліковано в часописі «Час» 2 листопада 1947 року.

Подано за: *Шевельов Юрій*. «Голубий Дунай» // Українська мова і література. — 2004. — Ч. 16 (368). — С. 7—9.

*Здобутки і втрати української літератури
(з приводу роману О. Гончара «Таврія»)*

Написано восени 1953 року в Бостоні. Вперше опубліковано в часописі «Нові Дні» (ч. 48, 1954).

Подано за: *Шерех Юрій*. Здобутки і втрати української літератури (з приводу роману О. Гончара «Таврія» // Друга черга. Література. Театр. Ідеології / Упорядкув. і вступ Юрія Шевельова. — Сучасність, 1978. — С. 168—179.

*Мої зустрічі
з Романом Якобсоном*

Написано в Нью-Йорку протягом січня — лютого — серпня 1988 року.

Подано за: *Шевельов Юрій*. Мої зустрічі з Романом Якобсоном // Сучасність. — 1994. — № 12 (грудень). — С. 93—128.

Зустріч з «Березолем»

Написано в Едінбурзі (серпень 1979 року) та Нью-Йорку (вересень 1979 року). Вперше опубліковано в «Сучасності» (ч. 11, 1979).

Подано за: *Шерех Юрій*. Зустріч з «Березолем» // Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології. — К.: Дніпро, 1993. — С. 546—561.

*На берегах хроніки
поточних подій*

Стаття являє собою переглянений і поширений текст виступу на річній науковій конференції в Ілійнонському університеті в Урбані (червень 1989 року).

Подано за: *Шевельов Юрій*. На берегах хроніки поточних подій // *Сучасність*. — 1989. — Ч. 11 (листопад). — С. 70—89.

Харків: подорожні враження і заклик

Статтю вперше опубліковано в україномовній американській газеті «Свобода» (30—31 жовтня 1990 року, Нью-Йорк).

Подано за: *Шевельов Юрій*. Харків: подорожні враження і заклик // *Березіль*. — 1991. — № 3. — С. 159—163.

*Життя в Рейк'явіку
(або Незалежність — і що завтра?)*

Написано в Нью-Йорку в травні 1979 року. Вперше опубліковано в «Сучасності» (ч. 7—8, 1979).

Подано за: *Шерех Юрій*. Життя в Рейк'явіку (або Незалежність — і що завтра?) // *Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології*. — К.: Дніпро, 1993. — С. 530—545.

*Новітня Одісея:
можливості і обмеження*

Написано 20 січня 1994 року. Вперше опубліковано в часописі «Нові Дні» (квітень—травень, червень, 1994).

Юрій Шевельов написав цю статтю-рецензію до того, як дізнався, що Леонід Большаков за своє «тросє-книжжя» був висунутий у кандидати на лауреата Шевченківської премії, і порушив у ній питання набагато глибші і важливіші для української культури, ніж рецензований тритомник.

Подано за: *Шерех Юрій*. Новітня Одісея: можливості і обмеження // *Нові Дні*. — 1994. — Квітень—травень. — С. 9—12; Червень. — С. 6—9.

Трюїзми (в головному) і тросє людеї замучених

Написано в Нью-Йорку 23 квітня 1997 року. Вперше опубліковано в «Сучасності» (№ 6 (червень), 1997).

Згаданий у тексті статті давній есей автора (1948) — ланка з триптиху «Над озером. Баварія».

Подано за: *Шерех Юрій*. Трюїзми (в головному) і троє людей замучених // Сучасність. — 1997. — № 6 (червень). — С. 102—110.

*Куди пролягає траса
[Передмова до книжки О. Забужко «Автостоп»]*

Написано в Нью-Йорку в липні 1993 року як передмову до книги Оксани Забужко «Автостоп» (1994).

Подано за: *Шерех Юрій*. Куди пролягає траса [Передмова] // *Забужко О. Автостоп. Поезії*. — К., 1994. — С. 3—10.

«Світ сприйме нас лише модерними...»

Пропоноване інтерв'ю Юрія Шевельова з Володимиром Мельником, завідувачем відділу української літератури ХХ століття Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відбулося навесні 1993 року в Києві.

Подано за: *Шевельов Юрій*. «Світ сприйме нас лише модерними...» // Слово і час. — 1993. — № 12. — С. 24—26.

*«Я не дійшов вершини Евересту
і не прагнув сам на ній бути»*

Пропоноване інтерв'ю з Людмилою Ткач (Тарновецькою) відбулося під час перебування Юрія Шевельова на Буковині у вересні 1993 року.

Подано за: *Шевельов Юрій*. «Я не дійшов вершини Евересту і не прагнув сам на ній бути» // Буковинський журнал. — 1995. — Ч. 1—2. — С. 157—167.

Шевельов і Гончар: учитель і учень

Пропоноване інтерв'ю з Юрієм Шевельовим було записане Тамарою Скрипкою у жовтні 1999 року в його помешканні в Нью-Йорку.

Подано за: Шевельов і Гончар: учитель і учень / Інтерв'ю з Тамарою Скрипкою // Новини з Академії. — Українська Вільна Академія Наук у США. — 2008. — Ч. 32. — С. 10—11.

*«Я хотів сказати "до побачення"
всім, кого любив...»*

Пропоноване інтерв'ю записане Катериною Кіндрась 2002 року приблизно за місяць до трагічного 12 квітня, дня смерті Юрія Шевельова.

Подано за: Юрій Шевельов: «Я хотів сказати "до побачення" всім, кого любив...» / Інтерв'ю вела Катерина Кіндрась // Дзеркало тижня. — 2002. — № 16 (391). — Субота, 27 квітня — 11 травня.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Авмер 97
Аго Ю. 128
Адріян (патріярх) 64
Айнштайн А. 143
Айтматов Ч. 56
Алчевська Х. 405
Аляб'єв О. 211
Альтбауер М. 303
Альтдорфер А. 136
Альтенберг П. 220
Амбергер К. 137
Андієвська Е. 41
Андрєєв Л. 210
Антоненко-Давидович Б. 151
Антонич Б.-І. 33, 403
Антонович В. 184, 403
Апулей 333
Арагон Л. 40
Архипенко О. 158, 231, 328
Архімед 95
Афіногенов О. 173, 191
Ахманова О. 286, 300
Ахметелі С. 131, 321, 322, 324, 325
Багдановіч М. 227
Багрянний (Лозов'яга) І. 21, 36, 100, 104, 112
Бажан М. 251
Байрон Дж. Г. 218, 222, 228
Бальзак О. де 93
Бальмен Я. де 404
Баранович Л. 66, 67
Барбюс А. 220
Барвінок Г. 219
Барка (Очерет) В. 39, 100, 108, 136, 221, 222
Барлах Е. 369
Бейліс М. 400
Беме Я. 261
Бенуа П. 123
Беринда Памва 63
Берія Л. 339
Бернґем Дж. 79, 201
Бехер Й. 128
Белінський В. 69, 216, 225, 232, 307, 387, 389
Білецький О. 358, 427, 449
Білик Г. 447
Білодід І. 15, 277, 286–297, 300, 302, 308, 312–317, 352, 439
Бірінбавм Г. 300, 301, 311, 315
Бісмарк О. 121, 405
Бланден Г. 202–206, 213, 214

- Блок О. 383
Блюхер Г. 232
Богун І. 404
Бодлер Ш. 220
Бойків І. 26, 27
Большаков Л. 12, 375–386,
391–396
Боннар П. 332
Бор Н. 142
Борис (св.) 334, 337
Борисов О. 222
Боровиковський Л. 416
Бородін О. 211
Борщак І. 37
Босх Г. 136, 416
Брацка М. 194
Брежнєв Л. 353, 385, 387
Брехт Б. 323–325, 374
Бройгель П. 416
Бруно Дж. 338
Булаховський Л. 282, 285,
287–289, 313–315, 358,
427, 449
Бурачек М. 98
Бутаков О. 384, 387–390
Бухарін М. 315, 342

В'єйо 221
Вавржінек В. 317
Вагнер Р. 295
Вайлд О. 220
Вайнтрауб В. 260, 281, 284,
298
Вайншенкер Й. 248
Валері П. 123, 140
Василь Великий 61
Васильченко С. 157
Вахтангов Є. 208
Векслер П. 310
Вергілій 262
Виговський І. 404
Винниченко В. 94, 96, 114,
126, 219, 232, 249
Виноградов В. 287
Вишенський І. 413
Вишневецький (Байда) Д.
410
Віванті А. 220
Власов А. 128
Влизько О. 150
Вознесенський А. 41, 56
Володимир Великий 107, 130
Волошин М. 95
Вольтер Ф.-М. А. 114, 366
Вороний М. 33
Воронько П. 157

Гайдн Ф. Й. 405
Гакслі О. 123
Галле М. 297
Ганцов В. 185
Гашек Я. 87
Гегель Г. В. Ф. 104, 137
Гельдерлін Й. Х. Ф. 145
Геннінг 304
Геракліт 92
Гірняк Й. 324
Гірчак Є. 150, 152
Гітлер А. 19, 29, 30, 121, 128,
268, 313, 374
Гліб (св.) 334, 337
Гоголь М. 69, 110, 121, 217,
222, 232, 249, 250, 307, 415
Голобородько В. 422
Головко А. 27
Гомер 376

- Гончар О. 10–12, 17, 18, 200, 203, 235, 236, 238–244, 248, 250, 252–254, 420, 439–443, 448
- Горбач О. 302
- Грабович Г. 394
- Грабовський П. 198, 343
- Грибоєдов О. 321
- Григорій Богослов 61
- Гриневичева К. 125, 126, 131
- Грінченко Б. 38, 122, 136, 157, 219, 270
- Грушевський М. 32, 94, 118, 120, 122, 184, 310
- Гумбольдт В. фон 50
- Гурський Я. 302
- Гуцков К. 413
- Гюго В. 393
- Гюїсманс Ж. К. 234
- Галілей Г. 338
- Галлен А. 128
- Галятовський Й. 66
- Ге М. 20, 360
- Гедройць Є. 9
- Геенно Ж. 132
- Георгієв В. 290, 292, 293
- Герн К. 376
- Герн С. 394
- Герцен О. 387
- Гете Й.-В. 50, 146, 192, 218, 222, 228
- Гізель І. 67
- Гілберт В. 325
- Горбачов М. 341, 353, 354
- Горюнов А. 208
- Горький М. 119, 205, 206, 209, 250, 251, 267, 387
- Грановський О. 131, 321, 322
- Граціяно Р. 98
- Грігсон Г. 215, 216, 225
- Гумільов М. 103, 141, 150
- Данило Галицький 107
- Данте А. 316, 411
- Дарвін Ч. 71
- Де Голль Ш. 128, 355
- Декарт Р. 142, 228
- Державин В. 38
- Джойс Дж. 145, 146, 202
- Дзюба І. 56, 351, 353
- Добролюбов М. 119, 387, 389
- Довженко О. 21
- Догадько Л. 397–400, 408
- Дольд-Михайлик Ю. 248
- Домонтович (Петров, Бер) В. 36, 39, 233, 393
- Донцов Д. 7, 8, 17, 32, 33, 70, 97, 99–101, 120–122, 132, 133, 146, 154
- Достоевський Ф. 204–206, 213
- Драгоманов М. 7, 70, 97, 139–140, 395
- Драч І. 17, 41, 47, 393, 422, 440
- Дюамель Ж. 220
- Дюканж Ш. 222
- Дюма-батько А. 123, 221, 222, 229, 233, 234
- Дюрер А. 137

- Евклід 147
Еліот Т. С. 40, 41, 123
Еллан-Блакитний В. 162, 163
Еллінгтон Д. 62
Емпсон В. 215, 216, 225
Енгельс Ф. 166, 391
Енсор Дж. 136
Есколь У. 128
- Ежов М. 339
Ельмслев Л. 273
Ермолов О. 387
Есенін С. 86
Ефремов С. 105, 122, 315, 400
- Жданов А. 59—61, 194, 225, 226, 229, 392
Жірдарден Е. де 221
Жорес Ж. 132
- Забужко О. 5, 13, 411—418
Зайцев П. 392
Залізник М. 417
Зенон 96
Зеров М. 109, 117, 418
Золя Е. 105, 219—221
- Іван III 95
Іван IV (Грозний) 95, 351
Іванов В. 322
Івченко М. 407
Ілєнко Ю. 330
Іов (св.) 337, 339
Ісаєв М. 391, 392, 395, 396
- Йогансен М. 118
Йонсон А. 368, 369
Йонсон Е. 368, 369
- Каганович Н. 26, 27, 397, 401
Кайзер Г. 322
Кайперс Е. 292
Калнишевський П. 345
Капніст В. 69
Кардиналовська А. 259
Карпенко-Криниця П. 73, 82
Карпович М. 258, 260, 275
Катерина II 68, 69, 95, 339, 351
Кафка Ф. 105
Кашченко А. 102, 123, 132, 150, 151, 157, 222
Квазімодо С. 41
Квіслінг В. 128
Квітка-Основ'яненко Г. 94, 131, 159, 160, 219, 334
Кеннан Д. 213

- Кентржинський Б. 128
 Кириленко І. 27
 Кирило-Костянтин 334
 Ківі А. 128
 Кіндрась К. 450
 Кіплінг Р. 131, 195, 206, 213, 306
 Клен Ю. 220
 Кльодел П. 123
 Кобилянська О. 122
 Ковалевський А. 406
 Коваленко О. 136
 Коваль В. 442
 Ковальов П. 74
 Козак-Щуцька З. 129
 Козін В. 167
 Коменський Я. 261
 Конан-Дойл А. 123
 Конельяно Ч. да 324
 Кониський О. 219, 392
 Коновалов С. 291
 Кононенко М. 136
 Кораллі Р. 97
 Корнійчук О. 61, 422
 Короленко В. 229
 Косач Ю. 36, 145, 146, 219, 415
 Косіор С. 342
 Костенко Л. 41, 422
 Костецький І. 36, 220
 Костомаров М. 387
 Котляревський І. 145
 Коцюбинський М. 80, 119, 241, 249, 250, 417, 422
 Кочубеї 67, 68
 Кошелівець (Ярешко) І. 21, 22
 Кравс В. 138
 Кранах Л. 136
 Кримський А. 20, 130, 343
 Кросс С. 265
 Кроче Б. 5, 331
 Кубійович В. 364
 Кулик В. 136
 Куліш М. 61, 124, 131, 152, 155, 325, 329, 397, 402, 414, 422
 Куліш П. 36, 136, 149, 181, 182, 219, 387, 397, 404, 410, 413
 Курат Г. 283
 Курашкевич В. 185
 Курбас Л. 131, 162, 230, 287, 321, 322, 324—326, 328—330, 409, 423
 Курило О. 185
 Курилович Є. 289
 Курочкін М. 119, 151
 Курочкін В. 287
 Кутузов М. 387
 К'ярваль Й. 373
 Лаврентій Зизаній 63, 64
 Лавріненко Ю. 21
 Лад Ф. 447
 Лакснес Г. 363
 Левін Е. 270
 Левченко П. 98
 Лейні Е. 128
 Лейфсон Е. 368
 Ленін В. 19, 60, 166, 188, 191, 207, 209, 217, 226, 232, 247, 336, 337, 342, 348, 350, 351, 353, 354, 387, 406
 Леопарді Дж. 228

- Лепкий Б. 152, 156
Лессінг Г. Е. 217, 225
Леся Українка 20, 83, 84,
105, 119, 228, 249, 341 –
345, 347, 413, 421
Лиман Л. 36, 159, 164, 165,
170, 175
Липа Ю. 32, 34, 107, 118,
120
Липинський В. 5, 7, 32, 43,
70, 97, 403
Ліпшиц Ж. 369
Лісовий Р. 128
Лістон Дж. 303
Ліхуда Й. 64
Ліхуда С. 64
Лонг 333
Лорд А. 260, 275
Лорка Ф. Г. 41, 327
Луцький Ю. 151
Любченко А. 27, 51, 62, 337,
354, 407
Люї XVI 93
Люї XVIII 93
Лятуринська О. 108
Льоті 123
- Мавродін В. 194
Мазепа Г. 97, 108
Мазепа І. 32, 67, 68, 107,
152
Мазон А. 298
Майстренко І. 36
Маковей О. 228
Маланюк Є. 12, 145, 420,
422
- Малевич К. 332
Малишко А. 195 – 200, 202,
206, 207, 210, 211, 214
Малік Ш. 45
Марджанішвілі К. 321, 324
Марко Вовчок 119, 219
Маркс К. 166, 207, 336
Марлінський (Бестужев) О.
217
Мартіне А. 272, 274, 284,
319
Масенко Л. 14
Мацієвич А. 68, 69
Маяковський В. 85, 132,
197, 349
Мегліх Ф. 144
Мейєрхольд В. 322
Мельник В. 419, 424
Мемлінг Г. 136
Меррілл П. 311
Метерлінк М. 149
Мечников І. 184
Микитенко І. 27, 189, 190,
325, 409
Микола I 381, 387, 393
Мисик В. 387
Мікаберідзе Р. 324
Міллер Г. 44
Міро Ж. 369
Міцкевич А. 118
Мішіма Юкіо 374
Многогрішний Д. 67
Мова В. 295, 410
Могила П. 64
Монро Дж. 116
Монтеск'є Ш. 147
Мопассан Г. 415
Моруа А. 79, 141, 393
Мунк Е. 136
Мурашко О. 98

- Муссоліні Б. 354, 374
 Мусулін Б. 97
 Мушкетик Ю. 227
 Мюліх Г. 137
- Наєнко М. 439
 Наполеон Бонапарт 93, 94,
 268, 387
 Нахімов П. 387
 Нейлор К. 303
 Некрасов М. 198, 232, 233
 Нерон 113
 Неруда П. 41
 Нетай-Цебенко 294
 Нечаєва П. 426
 Нечуй-Левицький І. 46, 47,
 73, 131, 151, 219, 220,
 249
 Николишин С. 126, 127,
 131
 Ніколаї К. 373, 374
 Нікон (патріярх) 64
 Німчук В. 449
 Ніцше Ф. 40, 71, 109
 Новицький М. 166
 Новиченко Л. 397–400,
 408–410
 Ньютон І. 144
- Оглоблин М. 19, 29, 30
 Оглоблин О. 397, 404
 Оден В. 215
 Одоєвський В. 217
 Олдінгтон Р. 123
- Олександр І 351
 Олександр II 340, 351
 Олесь (Кандиба) О. 17, 33,
 41, 150, 151, 295
 Олів'є Л. 323
 Ольжич (Кандиба) О. 15,
 16, 223
 Ольхівський Б. 34
 Орвелл Дж. 10, 179, 182,
 194
 Орест (Зеров) М. 38, 103,
 104, 223
 Оріген 261
 Ортега-і-Гассет Х. 5, 331
 Островський М. 439
 Осьмачка Т. 21, 39, 51, 103,
 108, 132, 136, 221, 222
- Павлюк В. 426
 Павлюс Ф. В. 128
 Павнц Е. 41, 354
 Палах Я. 352
 Палій Л. 363
 Пальсон Й. 372–374
 Панас Мирний 219, 249,
 252
 Пастернак Б. 76, 101
 Первомайський Л. 397, 402
 Перетц В. 184
 Перікл 204
 Перовський В. 385
 Петен А. Ф. 128
 Петлюра С. 32, 294, 397,
 404
 Петро І 65, 67, 68, 95, 351
 Петров О. 391
 Петурсон Г. 372, 373

- Підмогильний В. 151, 154—
157, 219, 233, 422
Пікассо П. 328, 369
Пільгук І. 166
Пірс Ч. 267, 275
Платон 16, 101
Плужник Є. 422
Плющ Л. 383, 396, 423
Плянк М. 142
Подояк Б. 100
Поліщук В. 146, 228, 417
Полтава Л. 36, 174, 200
Помпідю Ж. 331
Поповіч І. 279, 297
Поспелов К. 389, 390
Постишев П. 94, 342
Потебня О. 50, 122, 184, 294,
398, 420, 429
Прилюк Д. 447
Пріцак О. 364
Прокопович Т. 65, 68
Пруст М. 234, 376
Пугачов Є. 387, 417
Пушкін О. 40, 118, 119, 135,
220, 298, 316, 364, 385,
387
Пчілка Олена 416

Райзінґер 273, 274
Райц Е. 416
Расін Ж. 145
Распутін В. 56
Распутін Г. 374
Рафаель Санті 324
Рембрандт Г. ван Рейн 51
Ренуар О. 98
Решетніков Ф. 119
Рильський М. 21, 222, 251,
400, 402, 403, 407—409
Робакідзе Г. 322
Робертс Л. 299, 300
Рокосовський К. 186
Роллан Р. 54, 400
Романови 70, 342
Рубакін М. 251
Рубчак Б. 41, 47
Руданський С. 33
Ружемон Д. де 108
Рузвелт Ф. 268
Руо Ж. 328
Руставелі Ш. 131, 321, 322
Рушді С. 333

Сагайдачний П. 63, 107,
404
Сак'я-Муні 77
Салліван А. 325
Салтиков-Шедрін М. 21,
387
Самуельсон Г. 372
Самчук У. 113, 132, 212
Сартр Ж.-П. 123
Свейнсон А. 368, 369
Сверстюк Є. 5, 24
Свідзінський В. 20
Сейл Т. 98
Селін Л. 234
Семенко М. 33, 117, 421
Сент-Бев Ш. О. 218, 225
Сенченко І. 212
Симиренко В. 405
Синявський О. 372
Ситник М. 200
Сібеліус Я. 128

- Сіммонс Е. 282–284
Сімович В. 358, 430, 440
Сімонов К. 197
Сковорода Г. 69, 160, 227,
230, 261, 360, 397, 406,
408, 417, 431
Скоропадський П. 397, 404
Скотт В. 221
Скрипка Т. 444
Скрипник М. 163, 351
Смаль-Стоцький С. 118,
120, 122, 396
Смотрицький М. 63, 417
Соболевський А. 266
Соммерфельт А. 273
Сосюра В. 21, 86
Сталін Й. 19, 29, 55, 57, 117,
128, 166, 178, 179, 191–
196, 199, 209, 210, 268,
321, 322, 329, 336–338,
342, 351, 353, 385, 392
Станг Х. 282, 284, 291
Станіславський К. 265, 321
Станкевич Е. 297
Старицький М. 119, 136
Старушич І. 64
Стельмах М. 47, 420
Стендаль Ф. 105, 142
Стендер-Петерсен А. 282,
284, 288, 289, 291, 293,
314
Стефаник В. 422
Стефанович О. 108
Стороженко О. 219
Стріха Е. 26, 152
Стуруа Р. 325, 326, 328–
330
Стус В. 20, 422
Суворов О. 387
Таїров О. 322
Тарановський К. 297
Тарнавський Ю. 41, 416
Тахіаос А.-Е. 303, 318
Теліга О. 223
Тен І. 398
Теннісон А. 215
Тетієвський М. 397, 400,
401, 408
Тичина П. 141, 161, 251, 287,
341, 359, 393, 400, 402,
408, 409, 416, 422
Ткач (Тарновецька) Л. 438
Тодд 304
Тойнбі А. 203, 213
Толлер Е. 321
Толстой Л. 202, 206, 207,
210, 211, 241
Толстой О. 209
Транквіліон Ставровецький
К. 63, 64
Троцький Л. 336, 342
Трубецкой М. 255, 266, 267
Трумен Г. 94
Туптало Д. 65
Тургенєв І. 119, 183, 221
Тютюнник Гр. 422
Унбегаун Б. 297, 298, 304, 309
Успенський Г. 71, 119
Ушаков Д. 277, 278
Фадєєв О. 210
Фальк К. 255, 258, 259
Филипович П. 343
Філіпп II 324

- Фіхте Й. Г. 133
 Форд Г. 412
 Фотій (патріярх) 339
 Франк В. 414
 Франк Л. 220, 414
 Франко Б. Ф. 352, 353
 Франко І. 119, 136, 156, 334, 350, 413, 417, 421, 422, 438
 Фройд З. 146
 Хамм Й. 303, 304
 Харлампович К. 64
 Харціїв В. 398
 Хвиля А. 150, 152
 Хвильовий (Фітільов) М. 17, 33, 79, 81, 97, 106, 118, 120, 122, 126, 130, 131, 149–152, 154, 155, 157, 161–163, 165, 166, 182, 186, 250, 327, 337, 354, 393, 403, 407, 411, 423
 Хмельницький Б. 66, 107, 159, 397, 404
 Хомейні Р. М. 333
 Хоткевич Г. 122
 Хрущов М. 94, 353, 385, 387
 Чаадаєв П. 387
 Чайківський А. 102, 132
 Чайковський П. 211
 Чапленко В. 73, 80
 Чаплін Ч. 78, 80, 87
 Черкасенко С. 295
 Чернишевський М. 119, 163, 207, 387, 389
 Черчил В. 268
 Честертон Г. 86
 Чехов А. 160, 250, 251
 Чижевський Д. 256, 257, 261, 266, 270, 271, 275, 276, 281, 328
 Чикаленко Є. 405
 Чумаченко В. 410
 Чупринка Г. 33, 41, 150
 Чхіквадзе Р. 323
 Шагал М. 97
 Шагінян М. 392
 Шаліков П. 73
 Шаміль 387
 Шамрай М. 427
 Шаншіашвілі С. 322
 Шарль Х 93
 Шаховський С. 166
 Шевельов (Шерех) Ю. 5–48, 54, 55, 274, 282, 283, 285, 286, 295, 298, 312–315, 317, 318, 320, 410, 419, 425–429, 439–441, 445, 448
 Шевченко Т. 12, 20, 56, 70, 83, 84, 99, 105, 107, 118, 119, 136, 145, 156, 180–182, 217, 228, 294, 322, 324, 335, 337, 340, 345, 356, 360, 361, 373, 375–383, 385–392, 394–397, 400, 403, 404, 411–413, 416, 421–423, 426
 Шевчук Г. 26, 27, 32
 Шевчук В. 422
 Шекспір В. 60, 207, 208, 326–328

- Шелест П. 342
Шеньє А. 140
Шіллер Ф. 322
Шніцлер А. 220
Шов Б. 131
Шов Т. 297, 298
Шольті Дж. 97
Шостакович Д. 280
Шпенглер О. 5, 130, 331
Шуберт Ф. 62
- Юр'єва І. 167
- Яворський С. 64–66, 68
Ягодіч Р. 291
Якобсон Р. 15, 19, 255–260,
262 – 279, 281–286, 290,
291, 293, 296–306, 308,
310, 312, 314–320, 425,
439
Яновський Ю. 21, 150–152,
154, 156, 249, 287
Ярослав Мудрий 107
Ясперс К. 112
- Щербаківський В. 32
Щербицький В. 331, 420

ЗМІСТ

Лариса Масенко.

Юрій Шевельов як політичний мислитель 5

Євген Сверстюк.

Послідовний у правді 15

Юрій Шерех (1941 – 1956). Матеріали для біографії 25

МИ і ми (До українотерених чительників моїх) 49

Москва, Маросейка 63

Над озером. Баварія 71

З філософської сповіді 135

Непророслі зернята 149

Четвертий Харків 159

Кімната номер 101 177

Захід є Захід, а Схід є Схід 195

Два стилі літературної критики 215

«Голубий Дунай» 235

Здобутки і втрати української літератури

(з приводу роману О. Гончара «Таврія») 243

Мої зустрічі з Романом Якобсоном 255

Зустріч з «Березолем» 321

На берегах хроніки поточних подій 331

Харків: подорожні враження і заклик 357

Життя в Рейк'явіку

(або Незалежність — і що завтра) 363

Новітня Одісея: можливості і обмеження 375

Трюїзми (в головному) і троє людей замучених	397
Куди пролягає траса [Передмова до книжки О. Забужко «Автостоп»].....	411
«Світ сприйме нас лише модерними...» / Інтерв'ю з Володимиром Мельником.....	419
«Я не дійшов вершини Евересту і не прагнув сам на ній бути» / Інтерв'ю з Людилою Ткач (Тарновецькою)	425
Шевельов і Гончар: учитель і учень / Інтерв'ю з Тамарою Скрипкою	439
«Я хотів сказати "до побачення" всім, кого любив...» / Інтерв'ю з Катериною Кіндрась.....	445
Примітки.....	451
Іменний покажчик.....	458

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

**З історії
незакінченої війни**

Видання 2-е, перероблене

**Упорядники
Оксана Забужко,
Лариса Масенко**

Оригінал-макет підготовлено
ФОП Гегель О. В.

Підписано до друку 22.09.2015.
Формат 84 × 108 ¹/₃₂.
Папір офсетний № 1.
Друк офсетний.
Гарнітура BalticaСТТ.
Ум. друк. арк. 24,78.
Наклад 3000 прим.
Зам. № 15-09.

Видавничий дім «Києво-
Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію
№ 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва:
04070, Київ, Конtrakтова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua/ua>

Віддруковано у ПАТ
«Білоцерківська книжкова
фабрика».
Зам. № 15-499.
09117, м. Біла Церква,
вул. Леся Курбаса, 4.

Розробка серійного
оформлення належить Комітету
з Національної премії України
імені Тараса Шевченка

Шевельов, Юрій

ШЗ7 З історії незакінченої війни. — Вид. 2-е, переробл. / Упоряд. Оксана Забужко, Лариса Масенко. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. — 471 с.

ISBN 978-966-518-683-0

У книзі вибраних есеїв і розвідок Юрія Шевельова — найвидатнішого українського гуманітарія ХХ століття, славіста зі світовим ім'ям — автор постає передусім як політичний мислитель, блискучий аналітик своєї доби. Ця збірка є хронікою вивільнення непересічної особистості з випарів найядучішої системи радянського тоталітаризму, історія особистого вибору позиції інтелектуального опору в епоху пристосування, поєднана з проникливим аналізом колективної долі українців в імперській системі всеохопної соціальної й національної уніфікації та державного терору.

До збірки ввійшли есеї й розвідки Ю. Шевельова, написані впродовж тривалого часу — від 1940-х років, початків його еміграційного життя на Заході, до 1990-х, коли ім'я і творчий доробок автора стали відомими в Україні. Культурологічну й політологічну тематику останніх його розвідок, опублікованих уже на батьківщині, можна загально окреслити підзаголовком одного з есеїв, хоча й присвяченого іншій країні, — «Незалежність — і що завтра?».

Видання розраховане на широке коло читачів.

УДК 821.161.2'06(73)-92:325.8(477)
ББК 76.02+84(7Спо=Укр)6-4+66.3(4Укр)



У книзі вибраних есеїв і розвідок Юрія Шевельова – найвидатнішого українського гуманітарія ХХ століття, славіста зі світовим ім'ям – автор постає передусім як політичний мислитель, блискучий аналітик своєї доби. Ця збірка є хронікою вивільнення непересічної особистості з випарів найядучішої системи радянського тоталітаризму, історія особистого вибору позиції інтелектуального опору в епоху пристосуванства, поєднана з проникливим аналізом колективної долі українців в імперській системі всеохопної соціальної й національної уніфікації та державного терору.

До збірки увійшли есеї й розвідки Ю. Шевельова, написані впродовж тривалого часу – від 1940-х років, початків його еміграційного життя на Заході, до 1990-х, коли ім'я і творчий доробок автора стали відомими в Україні. Культурологічну й політологічну тематику останніх його розвідок, опублікованих уже на батьківщині, можна загально окреслити під заголовком одного з есеїв, хоча й присвяченого іншій країні, – «Незалежність – і що завтра?».

Видання розраховане на широке коло читачів.